گوشه‌ای از روابط فرهنگی ایران و عرب

انتشارات دانشگاه تهران

۵۱۳

فرهنگنامه‌های عربی بفارسی

نگارش

ع. منزوی

تهران

۱۳۳۷-۱۹۵۹

چاپخانهٔ دانشگاه

بها : ٦٨ ريال

پیشگفتار

I ـ سبب تألیف .

در سال ۱۳۳۵ خورشیدی کمیسیون لغتنامهٔ دهخدا تصمیم گرفت؛ یك مجلد بعنوان مقدمه برای مجلدات چاپ شدهٔ لغتنامه تهیه نماید . وازعده‌ای از آقایان خواست تـا مقالاتی در بارهٔ موضوعات مختلف مربوط بلغتنامه مرقوم دارند .

و چون اینجانب سابقاً یادداشتهائی در موضوع فرهنگهای فارسی تهیه کرده بودم، ازمن خواستند که مقاله‌ای دربارهٔ فرهنگهای عربی بفارسی بعنوان یکی ازمدارك کارلغت نویسی، تهیه وهریك راکه مدرك مخصوص کار مؤلف (مرحوم دهخدا) بوده ویابعداً جزء مدارك کارهیئت تحریریهٔ لغتنامه دهخدا، قرار گرفته‌است، مشروحاً معرفی وچگونگی استفاده ازآنها را بیان نمایم .

تأخیر چاپ مقدمه مذکورسبب گردید که اندك اندك بروسعت این مقاله افزوده گشت ، واطلاعات تازه وجالبی ازفرهنگهای کهن و گمنام بدست من آمد :

ـ نسخ عده‌ای ازفرهنگهای قدما که تاکنون ازمیان رفته محسوب میشد ، یافتم مانند فرهنگهای : وطواط ، مرقات نطنزی ترجمان زوزنی ، ترجمان جرجانی .[۱]

ـ مؤلف عدهٔ ای از فرهنگهای ناشناس شناخته شد ؛ مـانند مفردات و مرکبات و جزآنها .

ـ تحقیقات تازه‌راجع بنصاب؛عدهٔ ابیات اصلی، تعیین اضافات، شمارهٔ بندهای اصلی شمارهٔ واژه ها ،اقسام نصابهای بی‌تغزل ، باتغزلهای قدیم، باتغزلهای جدید،تاریخ تغزلهای قدیم وتاریخ اضافات دیگر .

گسترش آن مقاله سبب شد که آنرا جداگانه چاپ کنم وسپس کوتاه شدهٔ آنرا بدفتر لغتنامه تسلیم کنم .

---

(۱) آنچه بنام ترجمان جرجانی چاپ شده است، اصلاح شدهٔ عادل بن علی است، نه اصل آن. ص ۱۷۱ـ۱۷۶ دیده شود .

II- موضوعات بحث در این مقاله .

آنچه درین مقاله مورد گفتگو قرار میگیرد و یـا از آن استفاده میشود عبارت است از :

- معرفی کتاب .
- معرفی نگارندهٔ آن .
- تعیین ارزش علمی ولغوی کتاب ، سندیت لغات فارسی آن، سندیت ضبط اصوات کلمات فارسی، در آنها که دارد .
- معرفی نسخ کهن هریك ، ومحل وجود آنها وقدیمترین هریك .
- راهنمائی مصححان وناشران : پیداست که هریك از فرهنگها محتاج بنوعی کار مخصوص بخوداست، که در دیگران مورد ندارد. وتهیهٔ انواع فهرستهای لازم برای هریك بطوری خاص است، وازهریك برای تهیه وتدوین فرهنك فارسی استفادهٔ مخصوص امکان پذیر است .
- نوع استفاده‌ئیکه مرحوم دهخدا نموده وانتقاد مواردی از آن .

III - منابع تهیهٔ فرهنك زبان فارسی.

منابع فرهنك هرزبان از دوقسمت تشکیل میگردد :

۱- منابع نووزنده .

۲- منابع کهن .

اول منابعیکه ازراه جمع آوری لهجه‌ها ولغات زنده ومستعمل فراهم میگردد .

دوم منابعی که از آنها برای بدست آوردن واژه های کهن وأصیل زبان استفاده میکنندمانند نوشته‌هاومتون کهنهٔ آن زبان، وهمچنین متنهائی بزبانهای همسایهٔ که واژه‌هائی در آن یافت شود ، وکتب دستوری قدیم، ولغتنامه‌های کهن از آن زبان، با تفسیر بزبانهای دیگر، یابعکس، یالغتنامه‌های آن زبان باتفسیر بهمان زبان .

ما برای تدوین فرهنك بزرك فارسی بهر یك ازین دو قسمت نیازمند میباشیم، و در ترجیح هریك ازین دو راه بـر دیگری و ارزش آنهاجای بحث بسیار است، که در اینجابی مورد مینماید .

وچون منابع قسم اول، یعنی لهجه‌های محلی و واژه‌های زنده که امروز مستعمل

است ، از حیطهٔ اختیار و کار لغتنامهٔ دهخدا بیرونست، در اینجا بذکر منابع قسمت دوم میپردازیم :

IV ـ منابع کهن فرهنك پارسی.

۱ـ متون قدیم فارسی سدهٔ چهار تا ششم که منابع اصلی برای استخراج لغات اصیل فارسی میباشد ، متأسفانه هنوز دست نخورده است ، وهیچ یك از فرهنك نویسان جز مرحوم دهخدا - آنهم بصورت کم ومحدود - درصدد استخراج لغات آنها برنیامده اند .

۲ـ واژه‌های فارسی در کتب قدیم ومتون عربی قرن سوم وچهارم، مانند کتب أبو حنیفه نعمان ، والنبات دینوری، والنبات أصمعی و تاریخ طبری و کتب مسعودی وتهذیب اللغهٔ ۱ ازهری هروی .

البته جمع آوری این لغات باید بادقت بیشتری آنجام گیرد چه بیشتر آنها واژه‌هائیست که پیش از اسلام در ایران متداول بوده و از ریشهٔ پهلوی است که زبان رسمی دورهٔ ساسانی بود، نه از زبان دری کنونی، که در آن زمان لهجهٔ خاص مردم شرق و (خراسان) بوده است .

۳ـ فرهنگهای فارسی بفارسی : معمولا لغتنامه نویسان قدیم فقط ازین منبع استفاده کرده، وهریك، کتب دیگران را با کمی اضافه وکاهش، عیناً بکتاب خویش منتقل کرده‌اند فهرست این فرهنگها را داعی الاسلام درمقدمهٔ جلد پنجم فرهنك نظام آورده، وآقای سعید نفیسی درمقدمهٔ برهان قاطع آنهارا به ۲۰۲ شماره رسانیده است .

ولیکن متأسفانه؛ بیشتر این لغتنامه‌ها دوعیب زیررا دارا هستند :

اول : جز لغت اسدی طوسی ۲ همهٔ آنها پس از سدهٔ هفتم نوشته شده است ، وهمین تأخر زمانی ، اصالت لغات آنها را تضعیف کرده وآنها رادرمعرض احتمال تصحیف

---

۱ ـ کهن ترین لغتنامهٔ عربی که برخی از واژه‌های فارسی رامرادف عربی آنها یاد کرده است، همین کتاب است ، وسپس لغتنامه نویسان دیگر عرب نیز از وی گرفته‌اند ، وحتی ابن منظور با انکه خود آفریقائی است ، برخی ازاین واژه‌ها را در «لسان العرب» آورده است .

۲ـ از فرهنگهای منسوب به ابوحفص و قطران که درسدهٔ پنج وشش تالیف شده وهمچنین از فرهنگی که ابن النديم متوفی ۳۷۷ ق. در (ص۱۸۶) به عیسی بن علی معاصر خود نسبت داده است. نسخهٔ ای دردست نیست .

وتحریف قرارداده است .

دوم : بیشتر آنها واژه‌هائیرا که‌درشعرفارسی‌بکار میرفت گردآورده‌اند وشواهد آنها همگی از اشعاراست . وهیچ یك درصدد گردآوری کلیهٔ لغات فارسی نبوده ومتنی ازمتون نثرقدیم رامورد بررسی‌قرارنداده وجملات نثری‌بگواه نیاورده‌اند .

۴ـ فرهنگهای تازی بپارسی :

یکی ازمهمترین مدارك‌تهیه وتدوین یك فرهنك بزرك برای زبان فارسی‌همانا فرهنگهائی‌است که بزبان فارسی‌برای زبان تازی تالیف‌شده است .

چنانکه بتفصیل‌خواهیم‌دیدازسدهٔ پنجم تاکنون ده هافرهنك بزرك وبیشترازآن فرهنگهای کوچك و ده هـا فرهنك منظوم تهیه شده است . و چون موضوع مقالهٔ منْ منحصربدین قسمت میباشد، دراینجاچند نکته مربوط بآنرا روشن میسازم :

V ـ خواص‌فرهنگهای تازی بپارسی.

۱ـ غالباً درین‌فرهنگها کوشش‌شده است‌تابرابرهرواژهٔ عربی‌یك واژهٔ سادهٔ فارسی نهاده شود، وچه بسا واژه‌های فارسی ساده و شیرین که دراین فرهنگها در مقابل معانی عربی آمده وما امروز بدنبال آنها میگردیم ، و یافرهنگستان ایران‌بدون مطالعه کلمهٔ، نامأنوس بجای‌آن نهاده است .

۲ـ گاهی‌برابرچند واژهٔ عربی‌یك واژهٔ فارسی نهاده شده است ، ودرین صورت اجتماع آن معانی در آن واژهٔ فارسی ، و یـا معنی مابـه الاشتراك آنهـا در آن‌لفظ فارسی‌فهمیده میشود .

۳ ـ گاهی برابر کلمهٔ عربی چند واژهٔ فارسی نهـاده‌اند ، و بدین وسیله‌مترادف بودن تقریبی آن واژه‌های فارسی، ویا اتحاد معنی‌مابه‌الاشتراك آنها با آن کلمهٔ عربی فهمیده میشود .

۴ـچه بسیار کلمات‌فارسی که‌معانی‌آنها بکلی‌نامفهوم‌بوده است ، وبوسیلهٔ برابر عربی‌آنها که‌درین فرهنگهاهست، روشن میگردد .

۵ـ نام بسیاری ازحیوانات ، گیاهها ، معادن‌بوسیلهٔ این‌فرهنگها بدست میآید .

۶ـ بسیاری ازدستورهای‌زبان بوسیلهٔ اشتقاقها که درین‌فرهنگها از ریشه‌های فارسی‌بعمل‌آمده است‌آشکارمیگردد .

VI پیدایش فرهنگهای تازی بپارسی.

زبان تازی ازقرن اول‌هجری با لشکریان عرب بسراسرایران بجز مناطق شمال البرز راه یافت ، وزبان رسمی‌شناخته شد ، وبوسیلهٔ مراسم مذهبی‌بتمام خانواده‌ها نفوذ یافت، و روز بروز بر گسترش آن افزون گشت . و گرچه درسه قرن اول با مقاومت ملی ومذهبی مردم ایران‌روبرشد و گسترش آن‌ظاهری بود،ولیکن‌اندك اندك که‌عقایدجدید اسلامی‌بمغز مردم راه یافت، خود ایشان‌درصدد فهم‌زبان و ادبیات عرب برآمدند ، و تا آنجا درین‌راه پیشترفتند که تاچند قرن پرچم فرهنك وادب عرب بدست ایرانیان پیش میرفت .

VII- تأثیر وضع‌جغرافیائی در تألیف فرهنگهای تازی بپارسی.

وضع جغرافیائی کشور ایران در کندی وتندی پیشرفت فرهنك تازی تأثیری فراوان داشت . مناطقی که‌به‌مرزهای باختری نزدیك تربود ، بیشتر درتحت‌تأثیرادبیات عرب قرار گرفته ، وهرچه بطرف خاور دومیشد تعداد مهاجرین و سپاهیان عرب کمتر ونفوذمرکزخلافت رقیق‌تربود .مردم‌جنوب غربی‌ایران دراثرتماس‌مستقیم بامهاجرین عرب ، زبان ایشان‌رامیآموختند، ومردم‌شمال وشرق کمتربدان زبان‌علاقه‌نشان‌میدادند. اما در قرن پنجم ؛ هنگامیکه نفوذ مذهبی عرب بأعماق دل مردم خراسان رسیده بود ، درصدد تعلیم و تعلم آن‌زبان‌برآمدند، ولیکن‌چون بقدرمردم جنوب وغرب ، بمجاوره وتمرین شفاهی‌و گفتگوباعربان‌دست‌رسی‌نداشتند، ناچاربتدوین‌فرهنك آن‌زبان وترجمه کلمات عربی بفارسی برآمدند ، وازاین‌روی‌چنانکه‌خواهیم‌دید ، کهن‌ترین فرهنگهای تازی بپارسی‌درخراسان واطراف آن تهیه شده است .

چند راهنمائی :

۱-این کتابچه‌مرتب‌به‌تاریخ‌نگارش کتابهامیباشد،ودرآن کتب‌تألیف‌شده‌درهرسدهٔ را جدا یاد کرده‌ام . امااگر کسی تاریخ کتاب مورد جستجوی خویش را نداند و فقط نام کتاب‌یانام‌نگارنده‌رامیداند،میتواند بوسیله‌فهرست نامها،آنرا بیابد . واگر کسی‌فقط نسخه‌ئیرادر کتابخانه‌ای‌میشناسد، ونام‌مؤلف و کتاب‌رانمیداند ، میتواند بوسیلهٔ فهرست کتابخانه‌ها، ویافتن‌شمارهٔ آن، جای‌آنرا دراین کتاب بیابد.

۲- درشناساندن‌نسخه، اضافه‌برنقل‌عبارت‌آغازوآنجام کتاب، بخشی ازآغازسورهٔ مائده ، درصورتیکه مرتب به‌تربیت‌سوره‌های قرآن باشد ، وبخشی‌ازآغاز باب‌تفعیل‌در

کتابهائیکه مرتب بابواب صرفی هستند وآغاز باب سین و یا آغاز باب غین در کتابهائی که بترتیب حروف هستند یاد کرده‌ام .

۳ـ اندازه های معین‌شده برای‌نسخه‌هاسانتیمتر میباشد ، برای هرنسخه‌دواندازه نوشته شده.بزرك برای برگها وکوچك برای نوشته های صفحه است . شمارهٔ سطرها همیشه‌برای یك‌صفحه تعیین‌شده‌است نه‌یك برك.

۴ ـ کلمهٔ فهرست که تنها یاد شود ، فهرست کتابخانه ایست که دنبال نام آن یاد میشود .

۵ـ نام کتابخانه‌ها در این‌رساله برابر نامی است که در کتاب « الذریعه » تألیف پدرم بکار میرود ، وفهرست آنها را من دردنبالهٔ مجلدات «الذریعه» چاپ کرده‌ام .

سپاسگزاری

درپایان‌لازم‌می‌دانم از آقایانی که‌درتهیهٔ این‌مقاله باینجانب مساعدت فرموده‌اند سپاس گزاری نمائیم :

آقای دکترمحمدمعین رئیس هئیت‌تحریریهٔ لغتنامهٔ دهخدا وآقای محمدپروین گنابادی، همکاردانشمندم‌در آن‌مؤسسهٔ‌علمی.ونیز آقای‌مجتبی‌مینوی که‌در دیدن‌فیلمهائی که از کتابخانهای استانبول برداشته بودند باینجانب کمك‌فراوان کرده واز یادداشتهای ایشان استفاده‌ها نمودم. ونیز آقای جعفرسلطان القرائی که کتابهای‌لازم را بیدریغ از تبریز برای من‌ارسال میداشتند ، ونه فقط کتب کتابخانهٔ معظم ایشان در اختیارمن بود بلکه باکمال جوانمردی‌برخی کتب لازم را از کتابخانه های دیگر مانند کتابخانهٔ آقای نخجوانی نیز برای اینجانب بامانت میگرفتند وبتهران‌ارسال میداشتند. ونیز آقای‌سید محمد محیط طباطبائی که کتابخانهٔ خودرا باکمال سخاوت دراختیارمن گذاردند، و از هیچگونه راهنمائی دریغ نفرمودند. ونیز آقای‌دکترصادق کیاوآقای سهیلی‌خوانساری مدیر کتابخانهٔ ملك و آقای سیدحسین شهشهانی وآقای سلطانی در تهران و آقای سید محمد علی روضاتی دراصفهان و آقای ابراهیم دهگان در اراك .

سدۂ پنجم

کهن‌ترین فرهنگهای تازی‌بپارسی درسدهٔ‌پنجم، درخراسان که دورترین نقاط‌ایران‌ازمرزهای عربست، پیدایش یافته است .

فرهنگهای این سدهٔ‌رادرچهاربخش میشناسانم :

۱ـ‌البلغة‌المترجم فی‌اللغة(ن۴۳۸ق.) وشرح آن .

۲ـ فرهنك‌بیهقی‌ابوالفضل‌محمدبن حسین (۳۸۵ـ۴۷۰ق) .

۳ـ فرهنگهای زوزنی. (م۴۸۶ق.)

۴ـفرهنگهای‌ادیب‌نطنزی(م۴۹۷ق.)

بخش نخست

الف : البلغة

ب : مشکلات البلغة

[الف] البلغة المترجم فی اللغة [۱]

یکی از کهن‌ترین فرهنگهای تازی بپارسی این کتاب است که در نیمهٔ نخست سدهٔ پنجم نگاشته شده ونگارنده آن شناخته نیست . چلبی دربارهٔ این کتاب گوید : درچهل باب گردآمده ودر آن نامهای اندام انسان وپیشه‌ها را فراهم آورده‌اند .

این کتاب درسدهٔ هفتم بدست حبیش تفلیسی وربنجنی بوده واز آن استفاده کرده،ودردیباچهٔ کتابهای خویش ، آنرا ازمدارك کارخود شمرده اند [۱] .

تاریخ نگارش این فرهنگ در پایان کتاب،سال (۴۳۸ق) یاد شده‌است .

نام کتاب در دیباچه آمده است . ترتیب واژه ها بمعنی آنها است [۲] کتاب بچهل باب تقسیم شده وبیش از آن فصلی دراسماء الله هست وفهرست بابها چنین است :

باب ۱ـ درخلقت انسان ونام اعضاء واندامهای او. ودر آن پنجاه وسه فصل است .

باب ۲ـ درمراتب خلقت انسان .

» ۳ـ درخویشاوندیها .

» ۴ـ درجهان واقسام مخلوقها .

» ۵ـ دردینها ومذهبها وملتها .

» ۶ـ درزنان. ودر آن ده فصل است .

» ۷ـ دردسته‌ها وجماعات وقطع . ودر آن پنج فصل است .

» ۸ـ در صنعتگران وپیشه‌وران . مرتب برحروف هجاء .

۱ـ ونیز درسدهٔ نهم بدست صالح بن سلیمان بوده، و او نسخهٔ «مقدمة الادب» خودرا درسال (۸۰۴) باآن تصحیح کرده‌است برگ آخر مقدمة الادب نسخهٔ مجلس ـ ش ۴۸۶ دیده شود . «بلغة» درشمار مدارك «مخزن اللغة» نیز میباشد .

۲ـ برای شناختن انواع ترتیب درلغت نامه‌ها، دیباچهٔ این فهرست دیده شود .

باب ۹ - ابزارهای صنعتگران. در ۲۵ فصل، برای هر هنری حتی شطرنج فصلی دارد
» ۱۰- خوراکیها . در ۸ فصل برای انواع پختنیها و جز آن.
» ۱۱- بیماریها و داروها .
» ۱۲- آشامیدنیها . در چهار فصل .
» ۱۳- پوشاکیها . در چهار فصل .
» ۱۴- اسقاط و امتعه وخنور .
» ۱۵- اسبها . درهشت فصل.
» ۱۶- سوارکاران . درشش فصل .
» ۱۷- سلاحها . وانواع آن در سیزده فصل .
» ۱۸- استرها . یك فصل چهار سطری.
» ۱۹- خرها در چهار فصل.
» ۲۰- گاوها . و اوصاف آنها.
» ۲۱- شترها . دربیست ویك فصل.
» ۲۲- گوسفندان . در ده فصل .
» ۲۳- آهوان . و اوصاف آنها . یك فصل.
» ۲۴- گاووحشی. مهاة ونعجة : ماده گاو.
» ۲۵- خر وحشی . و خرگوش .
» ۲۶- درندگان .
» ۲۷- حشرات وپشه ها . خزندگان و انواع آنها .
» ۲۸- پرندگان . دردوفصل .
» ۲۹- آوازها . دریازده فصل . صدای انواع حیوانها .
» ۳۰- فرزندان . انواع بچهٔ حیوانها .
» ۳۱- کنیت ها . در چهار جنس : ابو . . . ام . . . ابن . . . بنت . . .
» ۳۲- زمینها . در هفت فصل
» ۳۳- آبها ورودها . درنه فصل .
» ۳۴- گیاهها . در هفده فصل.
» ۳۵- ساختمانها . دریازده فصل.

» ۳۶ـ آسمان . یازده فصل.
» ۳۷ـ زمان‌ووقت.درسیزده فصل.
» ۳۸ـ کیل ومیزانها . درچهار فصل.
» ۳۹ـ رنگها.
» ۴۰ـ متفرقه.

خاتمهٔ کتاب درچیزها که درلفظ یکی ودرمعنی جدا هستند .

آغاز: الحمدلله‌الذی ... نعمته وعلت کلمته... امابعد؛ فانی ... اثبات‌اسماءالله تعالی مترجمة فی صدرهذا . . . تشبیب کتاب فی‌الاعداد . . . اهل‌اللغة . . . فی ذکر اسماءالله تعالی ؛ هوالذی : اوست خدای‌آنك : لااله‌الاهو : نیست خدای مگر او . الرحمان‌بخشاینده. الرحیم: مهربان...

انجام: والاثرنشان‌الاشراط‌والعلامات والآثار جمع (افتاده) وقوله‌ان کنتم... قال المنصف رحمة الله علیه : فرغت و لله الحمد من تحریر کتاب « البلغة المترجم فی‌اللغة» صحبیة یوم‌الاحد،الثانی من شهر ربیع‌الآخرسنة ثمان وثلاثین واربعمائة . وکتب‌العبدالضعیف محمدبن حسن‌بن‌حاجی الرازی ابوه، فی‌التاسع والعشرین شهر جمادی‌الآخر سنة اربع وخمسین وستمایة .

نسخه :

بایزید اماسیه؛ ۹۵۴: ۱۰۷ برك متن + ۳ برك . وزیری کوچك . نسخ خوب . نویسنده محمدبن‌حسن‌بن‌حاجی رازی. درتاریخ ۲۹ جمادی‌الآخر ۶۵۴ ق نوشته‌شده . فیلم توسط آقای مینوی . برای دانشگاه تهران (ش ۸۶) .

[ب] مشکلات البلغة [۲]

درمجموعه‌ئی که‌در کتابخانهٔ‌ملك‌هست‌چندبرك‌از کتابی‌بنام «مشکلات‌البلغة» دیده میشود [۱] که مغلوط و درهم‌است. وگویا قطعه‌ئی از شرحی بوده که برای بلغة نگاشته‌اند . اینك‌برای معرفی‌آن، قطعه‌هائی ازآنرا درزیرمیآورد :

آغاز :

العریش جفته ازجوبهابود که راست بازکنند،استرن را برآن نهند تاشاخها

۱ـ این کتاب براهنمائی آقای دکترصادق کیا بنظراینجانب رسید .

برآن بروید . الحصلة تکثر دانهٔ انگور بود . الفرسك: شفترنگ چیزی‌بود چون شفتالو الاآنست کی ساذ بوذ وسرخ یعنی بالاتك الا ربك فلك چیزیست آنرا هلك خوانند جورخستر جوزی ارغ یعنی ساره و مرمك دست مال این بود کی چون بدست بمالند پوست‌باز کرده شود. الزعزور اردف میوه‌ی باشد سرخ یعنی کوح النبع انشجبر درختی‌است کی کمان از آن کنند . . . (وپس از هشت سطر) الفنجان پنگان یعنی سرهٔ‌آب‌الجناب برگستوان اسب رابرمثال پیراهن بوذ. الاهیم هوشاذده بهری گویند که دردمی‌بود رسذآنراسیام گویند،آب پرخورذوسیراب‌نشود. الصنور ذکرالسنابیر المشجرة تره دوغ اللباء فله یعنی رشدالشهوت جرخ . تمت مشکلات کتاب‌البلغة،من‌نسخة سقیمة بخط مولاناخاتم‌الخطاطین جمال‌الدین برد‌الله مضجعه .

نسخه :

ملك۵۸۳۹ : ضمن مجموعهٔ لغت فرس‌اسدی ومختصری در کحالی وجزآن.در تاریخ۷۲۲ ق نوشته شده است (گ ۲۲ الف). فقط ۴ برگ‌پرغلط وغیرقابل‌استفاده از این کتاب باقی مانده است .

بخش دوم

فرهنگ ابوالفضل بیهقی [۳]

ابوالفضل محمد پسر حسین بیهقی (۳۸۵ - ۴۷۰ق) تاریخ‌نگار و دبیر معروف سدهٔ پنجم در دربار غزنوی و نگارندهٔ تاریخ مسعودی معروف به «تاریخ بیهقی» میباشد.

کتابچهٔ در لغت عربی بوی نسبت داده شده است که در برابر کلمهٔ فارسی، عربی آنرا که میتواند در منشآت فارسی بکار رود، تعیین میکند. و نسخه‌ای از آن که در کتابخانهٔ ملك است در زیر معرفی میگردد. در این کتابچه سیصد و هفتاد واژه را ترجمه کرده وهیچگونه ترتیب ندارد. وچنین مینماید که فصلی از منشآت ابوالفضل بیهقی بوده است.

آغاز :

این فصلی است از رسائل ابوالفضل شاگرد ابومنصور مشکان دبیر سلطان محمود، مشتمل بر چندسخن که دبیران در قلم آرند. بدانکه: بجای بستاخی؛ انبساط نویسند. بجای خویشتن کشیدن؛ انقباض نویسند. بجای ترسانیدن؛ تهدید ...

انجام :

بجای آرمیدن؛ استقرار نویسند. بجای بیزارشدن؛ تبرا نویسند. تمت الرسالة.

چاپ :

این کتاب را آقای علی اصغر حکمت در مجموعهٔ «پارسی نغز» (ص ۳۸۴-۳۹۸) بسال (۱۳۲۹) در تهران چاپ کرده‌اند.

نسخه ها :

ملك ۴۷۴ : در میان برگهای کتاب حمد و ثنای رشید وطواط که پس ازین معرفی خواهد گردید، صحافی شده. حمد وثنا در شوال ۶۵۲ نوشته شده. وخط این کتابچه از آن نوتر است. وپیش از حمد وثنا نسخهٔ نصاب فراهی است. نسخهٔ چاپ حکمت از روی این نسخه نوشته شده است.

حجیات موصل ادبیات ۲۳۴ : مجموعه‌ئیست مشتمل بر :

۱ـ کتاب فارسی که کلمات عربی متداول درفارسی را با مرادف فارسی آن گرد آورده است .

۲ـ لغت منظوم فارسی بترکی حسام‌بن حسن قونوی .

۳ـ لغت منظوم دیگر مانند آن از فقیه محمدبن یحیی قونوی بنـام « شادیه » (۸۸۹) . (فهرست مخطوطات موصل ـ ص ۱۱۵)

گمان میرود؛ کتاب یکم این‌دفتر،رسالهٔفرهنگ بیهقی باشد .

بخش سوم

فرهنگهای زوزنی

الف : مصادر

ب : ترجمان قرآن

[الف] مصادر [۴]

پیش از آنکه لغت عرب بترتیب الفبائی امروز مرتب گردد، لغت شناسان واژه‌های آنرا بدسته‌هائی از نظر معنی لغت مرتب میکردند، و کتابهائی مانند «اسماء الخیل» و «اسماء الاسد» و «اسماء الذئب» و «اسماء الخمر» و «خلق الفرس» و «خلق الانسان» و امثال آن بسیار نوشتند که برخی از آنها تاکنون نیز موجود میباشد. این ترتیب برای اسماء بود، و در برابر آن ناچار فصلی برای افعال و مصدرها مرتب میکردند. وچون فصل مصادر بیش از سایر فصول قابل اشتقاق بود، بیشتر مورد توجه قرار گرفت، و کتابهای مخصوص دربارهٔ آن نگاشته شد. واینك فهرستی از معروفترین کتابها که دراین باب نگاشته شده، بترتیب تاریخ دراینجا میآوریم :

ـ المصادر: از کسائی، ابوالحسن علی بن حمزة (م۱۸۹ق). (ذیل کشف الظنون).

ـ المصادر : از نضر بن شمیل نحوی (م ۲۰۴ق) (کشف الظنون) و (البلغة).

ـ مصادر القرآن : از یحیی بن زیاد فراء (م ۲۰۷ ق) (کشف الظنون) و (البلغهٔ بهوپالی).

ـ المصادر : از ابوزید انصاری بصری ، سعید بن اوس بن ثابت، صاحب «الاسماء» (م۲۱۵) (هدیة العارفین) و(البلغة) و(فهرست دانشگاه۲:۴۵۳) نقل از مصباح المنیر.

ـ المصادر : از اصمعی عبدالملك بن قریب (م ۲۱۶ق) (کشف الظنون) و (البلغهٔ بهوپالی).

ـ المصادر: از ابوعبیدة، معمر بن مثنی بصری (م۲۰۳ق). (ذیل کشف الظنون) وصاحب (اقرب الموارد ـ ص۱۵) در دیباچه، کتابی بنام «المصادر التی لا تشتق منها الافعال» باین ابوعبیدة نسبت داده است.

ـ تاج المصادر : از ابوالحسن محمد بن عبدالله سمرقندی (م ۳۴۳ ق) (ذیل کشف‌الظنون) .

ـ مصادرالقرآن : از ابراهیم‌بن یحیی یزیدی(م ۳۲۵ق) (کشف‌الظنون) و (البلغهٔ بهوپالی) .

ـ المصادر: ازابن مقیم بغدادی ، محمدبن حسن(م۳۶۲)(ذیل کشف‌الظنون).

ـ الافعال وتصاریفها : از محمد بن عمر قرطبی ، معروف بابن قوطیة نحوی (م۳۶۷ق) (کشف‌الظنون) .

ـ الافعال و تصاریفها : از محمدبن علی‌بن عمر جیانی اصفهانی (م ۴۱۶ق) (کشف‌الظنون) .

ـ ابنیةالافعال : ازابومنصورمحمدبن‌عمراصفهانی‌نحوی که در(۴۱۵ق) زنده میبوده است (ذیل کشف‌الظنون) .

ـ تاج‌المصادر: ازرودکی شاعرسمرقندی ، حسن‌بن محمد (م۴۳۴ق) . چلبی آنرا لغت فارسی شمرده، ولی محتمل است که مقصود ترجمهٔ مصدرهای عربی بفارسی باشد .

ـ المصادر: اززوزنی، حسین‌بن احمد (م ۴۸۶ق) که جای گفتگوی ما است.

ـ الافعال‌وتصاریفها: ازابن‌قطاع سعدی صقلی‌مصری ، علی‌بن‌جعفر(م۵۱۴ق) صاحب «ابنیةالاسماء» (کشف‌الظنون) .

ـ المصادر : ازمیدانی‌احمدبن محمد نیشابوری (م ۵۱۸ق) (کشف‌الظنون) و (البلغهٔ بهوپالی) .

ـ تاج‌المصادر : از بوجعفرك بیهقی ، احمدبن علی(۴۷۰-۵۴۴ ق) .

ـ المصادر : از یحیی‌بن احمد ، ابوزکریا ، بارانی لغوی (کشف‌الظنون) و (البلغهٔ بهوپالی) .

ـ الافعال وتصاریفها : ازسعیدبن محمد سرقسطی‌حمار، که (۲۷۵۳ فعل) را مرتب‌بحروف‌حلق ـ بترتیب کتاب العین‌خلیل بن احمد ـ گردآورد (کشف‌الظنون)

ـ زبدةالمصادر یازبدةاللغة : از علاءالدین علی‌بن مرادکاشی (م۶۲۴ق) چلبی درحرف « ل » آنرا بنام نخست ودرحرف « ز» بنام دوم،آورده گوید : مرتب بردو قسمت است : ۱ـ اسماء . ۲ـ افعال بفارسی .

ـ الافعال و تصاریفها : از ابن مالك اندلسی محمدبن عبدالله (م ٦٧٢ق) قصیدهٔیست لامیة . (کشف‌الظنون) .

ـ المصادر: ازیحیی‌بن ابی‌بکرتنوسی (م۷۲۴ق) (کشف‌الظنون) و(البلغة) .

ـ درخاتمه یادآور میشود که سلیم هندی محمدعلی حسن‌بن محمد صدیق حسن‌خان، مصادرفارسی‌را جمع کرده وباتطبیق‌آنها بامصادرعربی‌وارد و،در ٦۴۰ص بنام «مواردالمصادر» درهندوستان چاپ کرده است .

معروفترین کتب‌نامبرده دو کتاب«مصادر» زوزنی و«تاج‌المصادر» بیهقی‌است نخستین را درسدهٔ پنجم ودومین را درسدهٔ ششم معرفی خواهم کرد .

زوزنی‌بسال (۴۸٦ق)در گذشت وبوجعفرك بیهقی دراین هنگام شانزده‌ساله بوده است ، وچنانکه خواهیم گفت ؛ شاگرد بوجعفرك ، یعنی صاحب «تاریخ‌بیهق» (۴۹۹-٥٦٥ق)ازبرکردن کتاب‌المصادرزوزنی وتاج‌المصادر بیهقی را جزو مدارج علمی خویش برشمرده ومیگوید: دومین‌را نزد مؤلفش‌قرائت کردم ، واین میرساند که این‌دو کتاب، هردودرآن‌روزگار دارای‌اهمیت بسزاو مورد استفادهٔ دانشمندان بوده است .

المصادر ومؤلفش زوزنی : قدیمترین جائیکه‌نامی‌ازاین کتاب ومؤلفش برده شده درشعرخاقانی (م٥٩٢ق) میباشد که درشکایت‌ازمردم‌زمان خویش گوید :

لقبشان درمصادر کرده مفعول
دواستاد این ز تبریزآن ز زوزن

(دیوان خاقانی ـ ص۳۲٦)

سمعانی (م ٥٦٢ق) زوزن را شهری درمیان هرات و نیشابور معرفی کرده گوید : برخی‌آن شهر را از کثرت دانشمندان که بدان نسبت‌دارند «بصرةالصغری» خوانده‌اند، وسپس هفت تن ازایشان را برشمرده ونامی‌ازمؤلف مصادرنیاورده‌است. یاقوت نیزهمین مطالب را ازسمعانی گرفته ودرذیل « زوزن » آورده واو نیز نامی ازاین قاضی دانشمند نیاورده‌است ، ولیکن درمعجم‌الادباء بدنبال احوال علی‌بن زید صاحب «تاریخ‌بیهق» ازگفتهٔ وی در«مشارب‌التجارب» ؛ قرائت کتاب‌المصادر قاضی زوزنی‌را جزء مراحل‌علمی اوشمرده‌است . قاضی زوزنی را درسدهٔ یازدهم سیوطی

(م۹۱۱ق) یاد کرده گوید: حسین‌بن‌احمدالزوزنی‌القاضی‌ابوعبدالله . عبدالغافر گوید: وی امـام عصر خویش درنحو و لغت و عربیت بود و بسال (۴۸۶ ق) در گذشت. (بغیةالوعاة ـ ص۳۲۲). اسماعیل‌پاشادر آغازسدهٔ چهاردهم گوید: حسین‌بن‌احمدبن حسین قـاضی‌زوزنی متوفی (۴۸۶ق)اوراست: «شرح‌المعلقات‌السبع»، و«کتاب‌اللغة الفارسیة»، و «کتاب‌المصادر». (هدیةالعارفین‌فی‌اسماءالمؤلفین ج ۱ ص ۳۱۰).

صاحب روضات عین گفتهٔ سیوطی را درذیل احوال حسین‌بن احمدبن‌الحائک‌در (ص ۲۳۸چ‌یکم) آورده، شیخ عباس‌قمی نیز همان‌را در«هدیةالاحباب» وسپس همین کلمات بریحانةالادب نقل شده است.درقاموس ترکی نیزفقط نام «شرح معلقات» ازمؤلفات اویادشده، و لیکن جرجی‌زیدان[۱] تألیفات وی را چنین برشمرده‌است:

۱ـ کتاب‌المصادر: مرتب‌علی‌الابجدیة ۲ منه نسخ خطیة فی اکثرمکاتب اوربا وفی کوبرلی بالاستانة.

۲ـ ترجمان‌القرآن: بالعربیة والفارسیة . فی غوطا (گوته).

۳ـشروح‌المعلقات ط. بمصر ۱۳۰۴. ازشرحها که‌زوزنی‌برمعلقات‌عشرنگاشته تنها شرح‌برامرؤالقیس‌را، کوسین دوبرسفال درپاریس (۱۸۲۰م) در(۴۵ص) چاپ کرد.وشرح همهٔ‌معلقات سبع‌بخط یوحنا در(۱۸۵۲ م) در(۲۴۰ص) درلبنان منتشر شد. ونیز درمصرچاپ سنك وتصحیح نصرالهورینی در (۱۲۷۷ ق) در (۱۸۷ص) ونیزدرمصر(۱۲۹۳ق)ودر(۱۳۰۴ـ۱۳۰۸ق) در(۲۰۶ص)ونیزدرازهریة (۱۳۱۱ق) و میمنیه (۱۳۲۷ ق) در (۲۰۳ ص) پخش شده است (معجم‌المطبوعات عربی ـ ص ۹۸۱).

ترتیب کتاب:

مصادر دردوبخش است:

I ـ مصدرهای ثلاثی مجرد.

II ـ مصدرهای ثلاثی مزید. بخش نخست شش باب دارد:

۱ـ مصدرهائی که عین‌الفعل آنهادرماضی‌مفتوح ودرمستقبل‌مضموم است.

۱ـ تاریخ آداب‌اللغةالعربیة ج ۳ ص ۴۴. که‌ازبروکلمان گرفته‌است.

۲ـ درستی این سخن تضمین شده نیست، گرچه‌ممکن است کسی مصادر زوزنی را بترتیب ابجد مرتب کرده باشد.

۲ـ آنها که درماضی مفتوح ودرمستقبل مکسور است.
۳ـ آنها که درماضی ومستقبل مفتوح است .
۴ـ آنها که درماضی مکسور ودرمستقبل مفتوح است .
۵ـ آنها که درماضی ومستقبل مضموم است .
۶ـ آنها که درماضی و مستقبل مکسوراست . و در هریك ازاین شش باب نخست مصدرهای صحیح وسالم را بترتیب حروف هجاء (أبتثی) بملاحظهٔ حرف آخر ریشه مرتب کرده، وسپس مصدرهای مضاعف ، اجوف ، ناقص ، مثال، مهموز؛ همه را بترتیب حروف آورده است .

همهٔ این کتاب پنجهزار بیت نوشته دارد .

آغاز :

بسمله . الحمدلله علی سوابغ آلائه المتسابقة افواجاً، و سوابغ نعمه المتلائمة ازواجاً، وصلواته علی محمد مجلی حلبة انبیائه، و واسطة قلادة اصفیائه، وعلی آله ائمة الاسلام وازمة الانام... قال القاضی الامام الاجل الابجل ابوعبدالله الحسین بن احمد الزوزنی رحمه الله : هذه مصادر ترجمتها وجردتها عن شواهد الحدیث والاشعار والامثال، لیصغر حجمها ویسهل حفظها، وصدرت کل باب منها بمصادر الافعال الصحیحة ، ثم اتبعتها مصادر المعتلة، وهلم جراً الی ان انتهیت علی سائر الانواع وتقیلت فی ترتیب کل نوع منها صاحب «دیوان الادب» فبدات من السالم لامه باء ثم قفیت علی اثره بمالامه تاء . . . باب فعل یفعل بفتح العین فی الماضی وضمها فی الغابر. ب ؛ الثقب : سوراخ کردن ، الثقوب : افروخته شدن آتش وجز آن . الجلب : گوسفند وشتر وبرده، ازجای بجای بردن، برای فروختن ...

آغاز باب التفعیل: التتریب خاك آلود کردن. التثریب: سرزنش کردن ونکوهیدن التثقیب : سوراخ کردن وآتش افروختن. وثقبه الشیب اذا خالطه. وثقب عود العرفج اذا مطرفلان .

نسخه‌ها :

ترخان والده ۳۱۳ : همراه «السامی فی الاسامی» برگهای (۱۸۳-۲۳۹) دفتر. خط محمدبن حاجی در (۶۲۵ ق) فیلمی ازاین نسخه برای دانشگاه تهران توسط

آقای مجتبی مینوی برداشته شده ودر کتابخانهٔ مرکزی بشمارهٔ (٦٢٨) میباشد .

حسین چلبی ۱۱۵۱ : درشهر بورسه. خط محمدبن عمرالکاتب الارزنجانی. در ۱۲ صفر(٦٣٢ق) نوشته‌شد، ۱۳۵ برگ وزیری کوچك ۲۱ سطر. فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه (ش ۳۵٦) .

ملك ۳۱۲ : فقط بخش اول (ثلاثی مجرد) بی‌نام. درذیقعدهٔ (٦٤٩ق) ۹۹ صفحهٔ ۱۵ سطری. همراه «السامی فی الاسامی» وقسمتی از «الابانة». جلدشده. نسخ. عنوانها ثلث.

فاضلخان ۱۱ ثغت خطی : نسخ احمدبن محمدبن مزید ارجیلی. در (٦٧٠ق) ۱۴۰ برگ ۱۹ سطر . (فهرست . ص ۱۷۷).

سعید نفیسی تهران : فقط نیمهٔ اول (ثلاثی مجرد) را دارد . بی‌تاریخ است ولیکن همراه «السامی» وباهمان خط است و آن در (٦٨١ق) نوشته شده . نام مؤلف دردیباچه؛ حسین بن محمدزوزنی آمده‌است. زمانی بدست صدرالافاضل لطفعلی بوده‌است.

ملك ۳۸۷: فقط ثلاثی مجرد (بخش یکم) را دارد. یك برگ آغاز نسخه افتاده ، و از میان نیز چند برگ نونویس هست (۹۰ برگ) درسدهٔ هفتم نوشته شده . ۱۵ سطر .

ملك ۴۳۵ : کامل ، ۱۸۵ برگ ، ۱۷ سطر . بخط علی بن ابوالقاسم شهریاری مطلبی درسدهٔ هفتم یا هشتم نوشته شده است .

مجلس ۱۱۳: پیشتر در کتابخانهٔ سید محمد صادق طباطبائی بوده ، فقط ثلاثی مجرد (بخش نخست) را دارد . نسخ . عنوانها ثلث . بی‌نام. درغرهٔ رمضان (۷۳۲ق) نوشته شده ، ۷۲ ص ، ۲۳ سطری (۱٦۵۰ بیت نوشته) دارد .

احمد افشارشیرازی : درتهران . کامل . نسخ ابوالصادق محمدبن وامق نهامی ارموی . شوال ۷۳۲ .

دارالکتب مصر ۵۸ : نسخ ، سال ۷٦۱ق درمجموعه است (فهرست ۲: ۳۸).

دکتر صادق کیا : درتهران. کامل. تاریخ ۷۰۹ق دارد . نویسنده خودرا محمدبن علی بن محمدبن علی معرفی کرده گوید آنرا برای امیرعلی بن المولی السعید رکن الدین الطوسی نوشتم، ولیکن گویا تاریخ ساختگی باشد. خط مانند خط سدهٔ نهم است .

ابوایوب انصاری ۱۸۷ ؛ درنزدیکی استانبول: نیمهٔ اول کتاب (ثلاثی مجرد) را

دارد . خط تعلیق باحرکات، بدست احمد ابن‌الحاجی در (۸۰۸ق) نوشته شده ، ۸۱ برگ ۱۴ سطر. ۱۹×۲۸/۵. (یادداشت از آقای مینوی).

ادبیات تهران: فقط قسمت اول است. بعد از قسمت اول مقدمة الادب زمخشری جلد شده. سابقاً متعلق بآقای اقبال آشتیانی بوده است. نسخ بی‌نام در پنجشنبه شوال ۸۰۴ پایان یافته .

ملك ۳۸۶ : فقط بخش دوم (ثلاثی مزید و رباعیها) را دارد . در آغاز افتادگی دارد، واز «اسداد» آغاز شده . بخط نسخ اسماعیل بن حسن بن احمد در شوال ۸۶۸ق نوشته شده ، ۸۸ برگ. ۱۳ سطر.

قره‌چلبی‌زاده حسام‌الدین ۳۲۹ ؛ درشهر ادرنه : نسخ باحرکات . قسمت آخر شتاریخ (۸۷۰ق) دارد . وزیری متوسط ۱۸۷ برگ. فیلم توسط آقای مینوی در تهران .

مراد بخاری ۳۰۳ : خط نسخ خلیل بن عادل نیمهٔ سدهٔ نهم، ۲۸۰ برگ خشتی . فیلم توسط آقای مینوی در تهران .

دانشگاه تهران ۱۰۶۹ : همراه «مهذب الاسماء» جلد شده بود. کامل است ودر پیرامن سدهٔ هشتم نوشته شده، ۹۸ برگ ۱۹ سطر.

رضوی ۴۷ لغت خطی: نسخ . آغاز و پایان افتاده . تاریخ ۹۵۹ ق در میان کتاب دیده میشود . عنوانها شنگرف ۱۷۲ برگ . ۲۱ سطر . در فهرست (۲ : ۳۷۹) بعنوان مصادر ناشناس یادشده. وپس ازمکاتبه باآقای اوکتائی، ایشان آنرا مصادر زوزنی تشخیص دادند .

ادبیات تهران : نیمهٔ اول کتاب، سابقاً متعلق بآقای اقبال. نسخ. عربی درشت فارسی ریز، همراه «السامی فی الاسامی». در ۱۰۶۰ ق نوشته شده. ظاهراً خط مرتضی بن حسن فراهانی است که السامی را نیز نوشته است .

دهخدا ۱۰۳ : فقط بخش دوم . نسخ خیرالدین درغرهٔ ذیقعدهٔ ۹۶۲ق ، ۸۸ برگ ۱۷۶ص ۱۵ سطری . (۲۲۵۰ بیت نوشته) دارد .

عبدالعلی طالقی : درتهران . هردو بخش را دارد . آغاز و پایان افتاده . درپیرامن سدهٔ دهم نوشته شده . از « رقب » تا « ضکضکة » را دارد .

مجلس $\frac{۲۷۶۸۹}{۲۴۸۱}$ نسخ بی‌نام در پیرامن سدهٔ دهم نوشته شده. بخش اول بجای بخش دوم صحافی شده (یکم: ص ۱۰۰ تاآخر) و (دوم: ص۱- تا۱۰۰) ۱۷۱ برگ، ۱۵ سطر.

دهخدا،۱۱۲: هردوبخش راداردد. چند برگ‌ازآغازافتاده، موجود ۳۰۴ص ۱۷ و ۱۶ سطری است. بخش یکم (۱۵۰۰ بیت) و بخش دوم (۲۵۰۰ بیت) نوشته دارد. درذیقعدهٔ ۱۰۸۸ق پایان یافته.

ملك۴۱۷: کامل. خط نستعلیق. سدهٔ یازدهم. چند برك پایان نونویس ونویسندهٔقسمت تازه، کتاب‌را بغلط «تاج‌المصادر»بیهقی‌معرفی کرده‌است. ودردنبال این نسخه «تحفة‌الاحباب» لغتنامهٔ فارسی بفارسی، صحافی‌شده است که با همان خط است، ۱۸ سطر.

دکترصادق کیا: درتهران.فقط بخش‌یکم (ثلاثی‌مجرد) رادارد. دیباچه‌رانیز خلاصه کرده ونام مؤلف را انداخته است. بی‌تاریخ است. اندازهٔ جیبی کوچك.

ابوایوب انصاری۱۸۵؛ درنزدیکی استانبول: فقط بخش دوم (ثلاثی مزید ورباعی)را دارد. بی‌تاریخ ۱۰۴ برگ۱۷ سطر. اندازه: ۱۵×۲۳.

مجلس۴۸۶: فقط بخش‌اول کتاب‌است. خط نسخ‌عبرت. دررجب ۱۳۴۳قبرای علی اکبردهخدا، ازروی نسخهٔ مورخ ۸۰۴ق- شاید نسخهٔ کتابخانهٔ دانشکدهٔادبیات تهران-نوشته. ۱۳۰ برگ ۲۱ سطر. (مجلس۲ :۲۸۴) ۱۱×۱۷

[ب] **ترجمان قرآن** [۵]

لغات قرآن:

فهرست قدیمترین کتبی‌راکه دربارهٔ لغات قرآن‌نگاشته شده درجلداول‌فهرست کتابخانهٔ دانشگاه (ص ۳۱ - ۳۳) بنقل از فهرس ابن‌الندیم و دیباچهٔ نهایهٔ ابن‌اثیر وکشف‌الظنون‌ودیباچهٔ «جوامع‌البیان» حبیش نقل کرده‌ام، ومجموع‌آنها درپیرامن ۲۵ کتاب است. ودراینجا فقط از چندکتاب که لغات قرآن را بفارسی گزارش نموده‌اند گفتگو میدارم. نخست یادآور شوم که لغات قرآن بفارسی درسدهٔ پنجم وششم بچهارترتیب جمع شده است.

الف ـ بترتیب انواع کلمات (اسم، فعل و...) مانند «ترجمان قرآن» نگارش زوزنی و آن کهن‌ترین مانند خود میباشد و اکنون جای گفتگوی ما است.

ب ـ بترتیب عکس سوره‌های قرآن از سورهٔ «ناس» تا «بقره» و این در کتاب «تراجم الاعاجم» و پیروان آن دیده میشود.

ج ـ بترتیب سوره‌های قرآن؛ از «حمد» و «بقره» تا «ناس» و این ترتیب در «المستخلص» و «لسان‌التنزیل» که دارای مقدمهٔ «تراجم‌الاعاجم» است دیده میشود.

د ـ بترتیب حروف هجاء‌الفباء. و این در «جوامع‌البیان» و «وجوه‌القرآن» حبیش تفلیسی دیده شده است.

سپس در سدهٔ نهم میرسید شریف جرجانی گویا کتاب «المستخلص» یا «لسان‌التنزیل» را خلاصه کرده و یا کتابی بترتیب آن بنام «ترجمان‌القرآن» ساخته است، و چون نسخهٔ کتب قدیم در ایران نایاب بود، این کتاب جرجانی مشهور گردید و در سدهٔ دهم شاعری بنام عادل‌بن علی کتاب ترجمان جرجانی را که بترتیب سوره‌ها بوده، درهم ریخته و بترتیب حروف الفباء مانند کتابهای حبیش مرتب کرده است.

و سپس در سدهٔ یازدهم محمد علی‌بن شاهقلی کتابی بزرك در این موضوع نگاشته، و در قرن معاصر شخصی در تهران منظومه‌ای در این موضوع سروده است.

ترجمان قرآن زوزنی:

گرچه نسخهٔ این کتاب که در انبوریسته استانبول میباشد، در ۶۷۶ق نوشته و بزوزنی منسوب گشته است، ولیکن بروکلمان (۱:۲۸۸) نخستین کس است که این کتاب را در گزارش زندگی زوزنی یاد کرده، و دیگران در ترجمهٔ احوال او از این کتاب یاد نکرده‌اند.

وی گوید: نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ «گوته» بشمارهٔ (۴۰۱) موجود است. وجرجی زیدان نام کتاب را «ترجمان القرآن بالعربیة والفارسیة» یاد کرده است (تاریخ آداب اللغة العربیة ۳: ۴۴).

آغاز (افتاده): من ترجمان الزوزنی. نوع فی الاسماء المبهمة والمضمرة. هذا این مرد. هذان: این دو مرد. هؤلاء: این همه مردان. هذه: این زن. هاتان: این دو زن. هؤلاء: این همه زنان. ذلك: ...

نسخه‌ها :

گوتھ ۴۰۱: در آلمان.(بروکلمان ۱ : ۲۸۸)وجرجی زیدان. آداب اللغة العربیة ج ۳- ص ۴۴) .

انیوریسته استانبول ۱۱۶۴ : فقط یك فصل آن درضمن مجموعه (برگهای ۲۹۱-۲۹۲) مانده است وپیش از آن «السامی فی الاسامی» قراردارد که در ۲۲ شوال ۶۷۶ نوشته شده است .

فیلم این مجموعه توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران آورده شده وبشمارهٔ(۲۵۱) درآنجا موجوداست .

بخش چهارم

فرهنگهای ادیب نطنزی

الف : دستور اللغة

ب : مرقات

بدیع‌الزمان ابوعبدالله حسین بن ابراهیم (م. محرم ۴۹۷ ق) سمعانی اوراچنین یاد کرده و یاقوت نیز بدون ذکر مأخذ [۱] از وی گرفته‌است . سیوطی در «بغیة الوعاة» (ص ۲۳۱) گوید: ابن جماعة مرگ اورادر محرم ۴۹۷ نوشته ولی صحیح جمادی الثانیة (۴۹۹) میباشد . چلبی در کشف الظنون نیز گفتهٔ سیوطی را پذیرفته است .

وی بدوزبان تازی و پارسی شعر می سروده واز ین روی اوراذواللسانین وذوالبیانین گفتند . سیوطی گوید کتابهادر ادب بنگاشت . ومتأخران سه کتاب بنامهای «الخلاص» و «دستور اللغة» و«المرقاة» بوی نسب داده‌اند. ولیکن چنانکه خواهیم دید دونام اول از یك کتاب بیش نیست .

[الف] دستور اللغة یا کتاب الخلاص [٦]

سمعانی دربارهٔ نطنزی گوید : «کتابها درادب داشت مانند « الخلاص » . . . و متأخران همه‌جانام کتاب اورا «دستور اللغة» نوشته‌اند. و حبیش تفلیسی در دیباچهٔ «قانون أدب» درشمار مآخذ کارخویش، نام «دستور اللغة» و«الخلاص» را بدون ذکر نگارندگان آنها آورده است . و بنابراین ، برخی این دو را نام دو کتاب از نطنزی پنداشته‌اند، ولیکن باتوجه باینکه نطنزی در دیباچه آشکارا گوید : کتابرا «الخلاص» نامیدم، وشعری نیز دربارهٔ آن چنین سروده .

کتاب الخلاص کتاب به خلاص النطنزی یوم الحساب

۱ـ مسلماً یکی ازمآخذ عمدهٔ یاقوت درتألیف معجم البلدان « انساب سمعانی » بوده‌است . وی غالباً عنوانهای کتاب انساب را گرفته و باحذف یاء نسبت، عنوان قرارداده ومنسوبین را عیناً دنبال آن آورده، وگاهی نیز آنهارا تحریف وتصحیف نموده‌است .

و نیز درهمان دیباچه گوید : « فهذا دستوراللغةالعربیة . . . » مسلم میگردد که « دستور » و « خلاص » دو نـام برای یك تألیف نطنزیست، ویکی ازاین دو نام که دردیباچهٔ «قانون‌ادب» حبیش آمده است تألیف کسی‌جز نطنزی بوده است .

وی در « دستوراللغة » یك دوره ازآنچه برای دانستن زبـان‌عرب‌درسدهٔ پنجم لازم بوده است گرد آورده . متن کتاب درلغت تازی است و یك پیش گفتـار و یك خاتمه در دستور های نحو و صرف آن زبان دارد . گفتارها بعربی است و واژه‌ها را بفارسی گزارش داده و همین موضوع ازنظر ما باین کتاب ارزش بسیار داده‌است . دربخشهای دستوری بسیاری ازقاعده‌هارادرجدولهانگاشته تاازبرداشتن آنها آسان گردد .

بسیاری ازقواعد دستوری رابنظم‌آورده‌است [۱] در پایان کتاب دانستنیهای همگانی ؛ نام ماهها ، روزهای هفته ، برخی دستورهای لغوی مانند حرفهای ویژهٔ زبان تازی وویژهٔ زبان پارسی را آورده ودومین را شش حرف شمرده است ؛ پ ، چ ، ژ ، گ ، ف ، خو . حرف چهارم وپنجم را با سه نقطه از ك و ف جدا ساخته است . تلفظ حرف ششم واو مجهول میباشد . و تلفظ حرف پنجم مانند (V) بوده که امروز نیزفرهنگستان کشورمصرآن دورا برابریکدیگرقرارداده‌است .

نام کتاب دردیبـاچه « الخلاص » آمده است و چند بیت زیر راکه در بـارهٔ آن سروده شده‌است‌آورده گوید : «وسمیته بکتاب‌الخلاص ، لخلاصته کل لفظ معاد وکلام معتاص ، بمالابد منه‌العام والخاص . ثم للتفأل بخلاص نفسی‌المسیئةالقصاص ، کما قال‌القائل :

کتـاب‌الخلاص کتـاب به خـلاص‌النطنزی یوم‌الحساب
اراح به‌الخلق عن کدهم فجـاء بمقصودهم فی کتـاب

۱ـ دربارهٔ اقسام فعل گوید :

جمیع اصول‌الفعل سبعة اضرب
لها انا فی بیت علی‌الوجه واصف
صحیح و مهموز مثـال واجوف
لفیف و منقوص‌البناء مضاعف

اذا ما تأملت مضمونه وفكرت فی کل حد وباب
علمت حقيقة ما قلته وقلت احفظوه کام الكتاب
فحافظه عن قليل به يعود مليأ بفصل الخطاب

وقلت :

جزی الله خيراً من تأمل صنعتی
وقابل ما فيها من السهو بالعفو
واصلح ما اخطأت فيه بفضله
وفطنته واستغفر الله من سهوی [1]

وبنابراین شکی در نام کتاب «الخلاص» نیست، ولیکن چون مؤلف در آغاز دیباچه گوید : « فهذا دستور اللغة العربية . . . » و کتاب را بدستور موصوف داشته بنام « دستور اللغة » نامبردار گشته است .

این کتاب در پیرامن (۷۰۰۰ بیت نوشته) دارد .

کتاب برای که نگاشته شده است ..؟ در دیباچهٔ نسخهٔ ۱۴۰ دانشگاه پس از نام نگارنده گوید: «لمجلس فلان» و در ۴۴۵۶ سپهسالار بجای آن «للمجلس الشريف النظامی لازال قصر عمره عامراً » آمده، و در نسخهٔ دار الكتب عربی مصر (فهرست ۲ : ۱۳) جملهٔ « جمال الملك النظامی » و در نسخهٔ ۱۸۰ دهخدا « حررها الخادم لمجلس مولانا امیر المؤمنین اعزه الله و انصاره ؛ الحسین بن ابراهیم النطنزی » دیده میشود ، و در نسخه‌های ۴۶۳ و ۴۶۴ مجلس و ۹۰ دهخدا همهٔ این عبارت افتاده است .

ابن یوسف در فهرست سپهسالار (۱۷۶:۲) حدس میزند که دستور اللغة از برای خواجه نظام الملك (م ۴۸۵ق) نگاشته شده باشد .

آغاز : الحمد لله الذی ابدع العالم بقدرته وخص بنی آدم ... وبعد فهذا دستور اللغة العربية [2] ... حررها الشيخ الاديب ... النطنزی . . . لمجلس . . . خاصة وللمسلمين عامة وقال قسمته علی ثمانية وعشرين كتاباً ... و کل کتاب اثنا عشر بابا وفسرت بعضها

۱ــ جای چند کلمه ازاین شعرها در نسخه‌ئی که ابن یوسف در فهرست سپهسالار (۱۷۶:۲) از آن نقل کرده است سفید بوده و من آنرا از نسخه‌های دیگر گرفتم.

۲ــ فهذا دستور الادب فی اللغة العربية . نسخهٔ ۹۰ دهخدا .

بالعجمیة الظاهرة وبعضها بالعربیة السائرة ...

انجاء : والتی لایدخل العربیة ستة، وهی : پ ، چ ، ژ، گ ف ، خو. بیت یجمع الحروف کلها [1] فی الدعاء .

جزی الله ذا لفظ یعاضد قائلا
تطوع أغث شخص الحسین برحمتك [2]
گرچه زخاك دست نطنزی شود تباه
یك چند یادگار بود زوخط سیاه [3]
آنکس که این بخواند او را دعا کند
یا رب عفو کنش بقیامت همه گناه [4]

ترتیب کتاب : چنانکه دیدیم دردیباچه آنرا بر۲۸ کتاب بشمار منازل قمر وهر کتاب بردوازده باب بشمارماههای سال مرتب دانسته . ولیکن درعمل هیچیك از ۲۸ کتاب را بدوازده باب تقسیم نکرده بلکه درهر کتاب نخست سه باب برای اسمائی که اولشان مفتوح ومضموم ومکسوراست ساخته وسپس شش باب برای افعال ثلاثی مجرد بترتیب زیر آورده است :

۱ ـ بعث یبعث : عین درماضی ومستقبل هر دو مفتوح .
۲ ـ برزیبرز : ماضی مفتوح ، مستقبل مضموم .
۳ ـ بسم یبسم : ماضی مفتوح ومستقبل مکسور .
۴ ـ بلع ویبلع : ماضی مکسور و مستقبل مفتوح .
۵ ـ بصر یبصر : ماضی ومستقبل مضموم .

۱ـ نسخه ۱۸۰ دهخدا باینجا پایان یافته و نوشته شده: تمت الکتاب بحمدالله ... وسپس تاریخ کتاب نسخه را نوشته است .

۲ـ نسخهٔ ٤٤٥٦ سپهسالار و (٤٦٣ مجلس) باینجا پایان یافته . گوید : تمت بحمدالله تعالی ...

۳ـ اینجا پایان نسخهٔ کتابخانهٔ عمومی معارف است (فهرست ۱۹٤:۱) .

٤ـ اینجا پایان نسخه دانشگاه و نسخه‌های کهن دیگراست .

٦ ـ بهت یبهت : افعال مجهول که معلوم ندارند .

بنابراین مکسورالعین درماضی ومستقبل دراین کتاب دیده نمی‌شود . وپس ازاین شش باب ، ابواب ثلاثی مزید ورباعی مجردومزید،ودرهریك نخست صحیح و سپس معتل ومضاعف‌راآورده‌است. شگفت‌اینکه تقسیم بندی بدوازده‌باب در کتاب دیگر نطنزی بنام «مرقات» دیده میشود .

نطنزی پس از پایان ۲۸ باب،خاتمه‌ای‌در۳۵ بند،بعنوان‌فصل و باب و گاهی بی‌عنوان بترتیب زیرآورده است :

۱ ـ ومنها ماکان‌الصواب ایرادها مفردة .

۲ ـ فصل فی‌البروج .

۳ ـ فصل فی‌اسماء لیالی‌الشهر.

۴ ـ فصل اسماء ایام‌الشهور بالفارسیة .

۵ ـ اسماءالشهورالعربیة .

٦ ـ اسماءالشهورالفارسیة .

۷ ـ باب فی‌الحساب .

۸ ـ باب‌الشرکة . الشرکة علی ثلاثة‌اقسام .

۹ ـ فصل فی‌طرف‌السکة،وطرة‌الثوب،وحاشیة‌الکتاب.

۱۰ ـ باب فی فنون متفرقة .

۱۱ ـ امهات‌الریاح اربعة .

۱۲ ـ جناح‌الطیرعشرون،یجمعهاالریش .

۱۳ ـ عقدالاصابع .

۱۴ ـ القداح سبعة .

۱۵ ـ الجمع والتصغیر .

۱٦ ـ الادوات التی ترفع‌الاسماء والاخبار .

۱۷ ـ الحروف‌التی تنصب‌الاسماء وترفع‌الاخبار .

۱۸ ـ الافعال التی ترفع الاسماء وتنصب الاخبار .

۱۹ ـ حروف العطف .

۲۰ ـ حروف الشرط .

۲۱ ـ نواصب الافعال .

۵ ۲۲ـ الجوازم.

۲۳ ـ حروف الجر .

۲۴ ـ حروف النداء .

۲۵ ـ باب الاستثناء .

۲۶ ـ باب المرفوعات .

۱۰ ۲۷ ـ باب المنصوبات .

۲۸ ـ باب المجرورات .

۲۹ ـ باب المجزومات .

۳۰ ـ باب اعراب الفعل .

۳۱ ـ باب المضمرات .

۱۵ ۳۲ ـ المبهمات؛ ایان وقتئذ.

۳۳ ـ باب الافعال التی اصیبت بعضها (افعال غیر متصرف) .

۲۴ ـ باب العدد .

۳۵ ـ باب مراتب الحروف .

نسخه‌ها :

۲۰ **فخرالدین نصیری در تهران** : در رجب ۴۷۵ در زمان زندگی مؤلف درشهر اردبیل نوشته شده. و اکنون متاسفانه این نسخه از ایران بیرون رفته است .

دهخدا ، ۱۸۰: بخط نسخ حسین‌بن یوسف بن علی‌خوارزمی قراداشی [۱] درباب جامع شرقی درشهرحلب در۲ شنبه ۲۴ شعبان ۵۹۲ق نوشته شده . نویسنده شعری عربی دربارهٔ کتاب‌آورده ودرپایان گوید ؛ للنطنزی :

ز نطنز آمده رخت خرد ما ز نطنز

ز نطنزم ز نطنزم ز نطنزم ز نطنز

این‌نسخه‌پیش‌ازاین‌بدست فرهادمیرزا بوده‌وخط وی‌برآن‌هست وسپس‌بدست صدرالافاضل رسیده و سپس بمدرسهٔ سیاسی تعلق یافته و اکنون بطور امانت در کتابخانهٔ لغتنامهٔ دهخدا است .

آقای نفیسی‌در مجلهٔ ارمغان (سال۱۰ شمارهٔ ۱ ص۴۳) این‌نسخه‌رابا همین خصوصیات در کتابخانهٔ مدرسهٔ سیاسی نشان داده ، گوید از ورثهٔ فرهاد میرزا خریداری شده است، ۱۸۳ برگ ۲۰ سطر. کاغذ سمرقندی نخدی‌کلفت .

ملك ۴۰۱ : نسخ عبدالمجیدبن عبدالرشید.در۲۲رجب ۶۴۳ق‌نوشته شده .

مجلس ۴۶۴ :نسخ‌سدهٔششم یا هفتم. بی‌تاریخ ونام، ۱۳۵ برگ۲۱ سطراست (فهرست ۲۷۳:۲) .

دکترصادق کیا: درتهران: نسخ‌بی‌نام‌در۸۴۵ق نوشته‌شده. أندازه‌یك‌هشتم.

مراد بخاری استانبول: مقدمه‌راندارد . نسخ ابراهیم‌بن‌الیاس‌درسلخ‌رجب ۸۸۷ق‌نوشته شده . فیلم آقای مینوی‌درتهران .

دهخدا ۱۱۷ :آغازوانجام‌افتاده. قطع‌جیبی۱۵سطردرپیرامن سدهٔنهم‌است.

دارالکتب مصر۲۱۰ ؛ خط۹۴۹ق ، (فهرست ۱۳:۲) .

رضوی۱۰لغت خطی : نسخ سلام‌الله بن میرشیخ‌حسینی. در۹۶۰ق. ۲۷۴ برگ ۱۵سطر. عنوانها شنگرف. ۱۸×۲۵(فهرست ۳۶۸:۲) .

خوانساری نجف(اکنون‌درایران) : در ۹۶۵ ق نوشته شده (ذریعه ۷ : ۱۶۶) . ۲۴۲ ص ۲۱ سطری .

دهخدا،۹۰ : پایانش افتاده ، در پیرامن سدهٔ دهم نوشته شده ، ۱۸ سطر .

۱ــ نویسنده گوید : والقراداش بین قم کنت وبین زنکج وبین مذکمینك . هیچ‌یك ازاین چهارنام در«معجم‌البلدان» نیامده است .

مجلس ۴۶۳ : در سدهٔ دهم . نسخ زیبا با سرلوح و جدول بندی . ۱۶۲ برگ ۱۸ سطر .

دانشگاه ۱۴۰۵ : نسخ شیخم پسر ملاخواجه خواص ، در ۲۳ شعبان ۱۰۰۲ ق . ۲۲۶ برگ ۱۸ سطر. کاغذ نخدی ۸×۱۲ و ۱۳×۱۹ .

ادبیات تهران : نسخ بی‌نام وتاریخ . در سدهٔ یازدهم . عنوانها شنگرف . آخر نسخه نونویس اندازه وزیری کوچك ، ۱۵ سطر .

سپهسالار ۴۴۵۶ : در ۱۲۶۲ ق نوشته شده وآخرش تاریخ ۱۲۷۱ ق دارد .

عمومی معارف : نستعلیق بی‌نام و تاریخ (فهرست ۱ : ۱۹۳). کاغذ نخدی ۱۴۱ برگ ۲۱ سطر .

دارالکتب مصر ۳۲۶ : ناقص بی‌تاریخ (فهرست ـ ۲ : ۱۳۲).

لیدن : جرجی زیدان نسخه‌ئی در آنجا نشان داده است . (آداب اللغة العربیة : ۳ : ۵۸) .

ملی پاریس ۹۴۴ : فهرست بلوشه (۲ : ۱۷۲) .

خزانهٔ تیموریه : جرجی زیدان، نسخه‌ئی در آنجانشان داده است (آداب اللغة : ۳ : ۵۸) .

[ب] مرقات [۷]

کتاب دیگر که به نطنزی منسوب شده است « مرقات » یا « صحائف » نامیده شده‌است . وچون در دیباچهٔ کتاب این دوکلمه بکار رفته‌است ، چلبی در کشف الظنون در حرف صادوحرف میم این کتاب را ، بدون تذکر اینکه این دواسم یك کتاب میباشد، و بدون معرفی نگارنده‌اش یاد کرده است .

نخستین کس که این کتاب را بنطنزی نسبت داده است بلوشه ۱ در فهرست کتابخانهٔ ملی پاریس است که در (ج ۲ ص ۱۷۳ ـ ۱۷۲) هنگام معرفی نسخهٔ آن کتابخانه، پس از نقل بخشی از دیباچه که بامنقول کشف الظنون وبا نسخهٔ فخرالدین

1 — Biliioth eque Nation ale–Catologue des manus crits persant par Edgar Blochet. ll. Paris 1912–n. 172–173.

نصیری تهران ، والوجـامع دربورسه مطابقت دارد،متذکرمیگردد ؛که نام مؤلف دردیباچه‌نیامده‌است وفقط مردی‌ترک که‌مطلع‌برتاریخ‌ادب ومالك‌نسخه‌بوده‌درپشت نسخه‌آنرا به‌نطنزی نسبت کرده است.

باری درانشاء ومضمون‌دیباچهٔ«مرقات»بامضمون‌دیباچهٔ «دستوراللغهٔ»نطنزی شباهتی‌دیده‌میشود . ۵

این کتاب را مؤلف برای مبتدیان در دوازده اب ساخته، واین تقسیم بندی دردیباچهٔ «دستوراللغهٔ» نطنزی نیزدیده میشود .

آغاز: الحمدلله‌مبدع‌الاشیاء بقدرته ومصورها ببدایع‌حکمته. . . وبعد فهذه «صحایف»تتضمن‌أسماء مترجمةلابدللمبتدی... لیکون«مرقاة»له‌بمعرفة کلام‌العرب... وهی تشتمل علی اثنی‌عشر باباً . الباب‌الاول فی ذکرالمبادی والاعضاء . الذکر : نر . ۱۰ الانثی : ماده ...

فهرست دیگر بابها :

۲ـ اصناف مردم .

۳ـ داروها وبیماریها .

۴ـ خوراکیها وآشامیدنیها . ۱۵

۵ـ سلاحها ومتاعها .

نسخه ها:

فخرالدین نصیری ۱۶۷ : درمجموعه است. وفقط ۵ برگ است،ودارای پنج باب اول کتاب میباشد . این نسخه اکنون بکتابخانهٔ مرکزی دانشگاه منتقل میشود. خط (۱۱۸۶ ق). ۲۰

ملی پاریس ۹۴۵ : نسخ خوب ایرانی . درذیحجهٔ (۸۴۷ق= مارس ۱۴۴۴م) نوشته شده است . ۵۷برگ دریک مجموعه ۱۳/۵×۱۸ (بلوشه۲ : ۱۷۳).

الوجامع دربورسه ۳۳۸۵ : ۴۰برگ‌ناقص‌است، وفقط ده باب‌اول‌رادارد. نسخ ترکی‌درسدهٔ نهم‌بادهم نوشته شده‌است . (یادداشت آقای مینوی) .

سدهٔ ششم

درسدهٔششم چهـار استاد سخن ولغت درخراسـان شهرت داشته‌اند ؛ میدانی (م ۵۱۸ق)،زمخشری (م ۵۳۸ق) بوجعفرك بیهقی (م ۵٤٤ق). وطواط (م ۵۷۳ق) میدانی و زمخشری با یکدیگر رقـابت نیز داشته‌اند [۱] من در این مقـاله در بارهٔ هریك‌ازاین‌چهارتن‌وپیروان‌آنان‌دربخشهای جداگانه‌بحث‌خواهم‌نمود،وفرهنگهای این سده را درشش بخش معرفی میکنم :

۱- میدانی (م ۵۱۸ ق) و پیروانش .

۲- زمخشری (م ۵۳۸ ق) و«مقدمةالادب» .

۳- بوجعفرك‌بیهقی (م ۵۴۴ ق) و«تاج‌المصادر» .

۴- و طواط (م ۵۷۳ ق) .

۵- لغات قرآن « تراجم‌الاعاجم » .

٦- حبیش تفلیسی وفرهنگهایش .

۱- گویند چون میدانی جامع‌الامثال را نگاشت و بدست زمخشری رسید بر آن رشك برده ، برنام میدانی ، نونی افزود تا «نمیدانی» خوانده شود . پس داستان بگوش میدانی رسیده ، میم زمخشری را به‌نون تبدیل کرد تا « زنخشری » گردید . و آن درفارسی فروشنده زن خویش‌میباشد . ابن‌خلکان و سیوطی و متاخران،این داستانرا بدرازا نقل کرده‌اند .

بخش نخست

میدانیها و پیروان ایشان

الف : « السامی فی‌الاسامی » از میدانی ابوالفضل احمد.

ب : «الابانه» درشرح السامی فی‌الاسامی

ج : «الاسمی فی‌الاسما» ازپسر میدانی سعیدبن احمد

د : ترتیب اسمی فی‌الاسماء

[الف] السامی فی‌الاسامی [۸]

نگارنده : میدانی ؛ احمدپسرمحمدپسراحمدپسرابراهیم‌میدانی[۱] نیشابوری است. سمعانی‌درانساب گوید وی‌بمن‌اجازت‌داد، یاقوت در «معجم‌الادباء – ۵: ۴۵ » گزارش احوالش ازعبدالغافر در«السیاق»[۲] وحواری در«ضالة‌الادیب»[۳] وبیهقی‌در « وشاح‌الدمیة »[۴] نقل کرده است . وابن‌خلکان در «وفیات‌الاعیان ـ۱:۴۸» وسیوطی در « بغیة‌الوعاة ـ ص ۱۵۵ » وبالاخره‌اسماعیل پاشا در«هدیة‌العارفین» وخوانساری

۱ـ میدان ازمحال نیشابوراست که خانه وی درآن بوده (معجم‌الادباء ۵:۴۵) نسبت بمیدان زیادبن‌عبدالرحمان‌است که‌محله‌ای بنیشابور بود (وفیات‌الاعیان‌ابن‌خلکان)

۲ـ «سیاق» دنباله‌ئیست برتاریخ نیشابورازحاکم(م۴۰۵) که‌آنرا عبدالغافربن اسماعیل‌بن عبدالغافر فارسی قشیری (۴۵۱ـ۵۲۹) نگاشت . نسخهٔ عکسی ناقص آن درکتابخانهٔ‌ملی‌ونسخهٔ دیگر نزدآقای‌فروزانفردرتهران میباشد .

۳ـ ضالة‌الادیب فی‌الجمع بین‌الصحاح والتهذیب درلغت ازتاج‌الدین محمودبن ابی‌الحواری(زنده در۵۸۰) (کشف‌الظنون)مقدمه‌ای‌داشته ویاقوت احوال عده‌ای از لغویان راماننند بوجعفرك بیهقی و غیره از این مقدمه نقل‌می کند.

۴ـ ذیل دمیة‌القصر باخرزی است، ازعلی‌بن زید بیهقی صاحب «تاریخ بیهق» ودرآن شعراء معاصرخویش‌را جمع کرده است.

در «روضات» وقمی در «هدیة‌الاحباب» آورده‌اند. وی معاصر زمخشری واستادبیهقی است که هردو یادخواهند شد. مرگ اوراهمگی در(رمضان۵۱۸) نوشته وگویند درمیدان زیاد درنیشابور بخاك سپرده شد. و بیشتر ایشان داستان مشاجرهٔ او را با زمخشری نیز یاد کرده‌اند[۱].

آثار میدانی:

۱ـ جامع‌الامثال[۲].

۲ـ السامی فی‌الاسامی. جای گفتگو.

۳ـ الانموذج درنحو.

۴ـ الهادی للشادی[۳].

۵ـ نحومیدانی.

۶ـ نزهة‌الطرف فی علم‌الصرف[۴].

۷ـ شرح‌المفضلیات[۵].

۸ـ منیة‌الراضی فی رسائل‌القاضی.

۹ـ المصادر.

۱ـ ص۳۰ دیده شود.

۲ـ این کتاب بنام «مجمع‌الامثال» باترجمهٔ لاتن‌ازفریتاك در«بن»در۳جزء بسال ۱۸۳۸م، وسپس در بولاق در۲ جلد بسال ۱۲۸۴ ق، و یکبار درتهران باترتیب شیخ حسین‌بن ابوبکر نجمی کرمانی دریك جلد (۷۸۱ ص) ونیزدرمصر در۱۳۱۰ ق چاپ شده است. وابراهیم‌الاحدب طرابلسی‌بن علی (م ۱۳۰۸ ق) این کتابرا بنظم‌آورده وبنام «فرائدالآل فی مجمع‌الامثال» دربیروت بسال (۱۳۱۲ق) با شرحهائی‌ازشیخ ابراهیم‌الاحدب چاپ شده‌است، ودرآخرآن صد صفحه فهرستهای‌سودمند نهاده‌اند.

۳ـاین کتاب‌فارسی‌است‌ودرتهران توسط‌شفیعی‌در۱۳۷۳ق چاپ‌شده.سه‌قسمت‌است وقسمت‌اول۱۲باب دارد. کاترمیرخاورشناس‌فرانسوی قسمتی‌ازآنرا بفرانسه درپاریس بسال ۱۸۳۸ م چاپ کرد.

۴ـ ده باب دارد، ودراستانبول بسال ۱۳۰۲ ق و مصر بسال ۱۳۲۸ ق و سپس توسط شفیعی درتهران ۱۳۷۳ ق چاپ شد.

۵ـ شرح اسم تفضیل‌های زبان تازی است (هدیة‌العارفین ۱:۸۲).

۱۰ـ غریب‌اللغة .

۱۱ـ مأوی‌الغریب ومرعی‌الاریب .

یاقوت تنها شمارهٔ یك تاهشت را یاد کرده ، وابن‌خلکان تنها یکم و دوم را ، وسیوطی شمارهٔ ۴و۵ را نیاورده . ومصادررا سیوطی وچلبی واسماعیل‌پاشاآورده‌اند و۱۰و۱۱ را فقط اسماعیل‌پاشا یاد کرده است .

«السامی فی‌الاسامی» را میدانی دردیباچه بمجلس عمید أجل اعز،ثقةالملك شمس‌الکتاب ابوالبرکات علی‌بن مسعودبن اسماعیل ادام‌الله رفعته پیشکش ساخت وبه «السامی فی‌الاسامی» نامید .

ترتیب کتاب :

نگارنده کلمات را بجای ترتیب لفظی بترتیت معانی آنهامانند«البلغة»بسیجیده ، وواژه‌ها رادرچهاربخش گردآورده است :

۱ـ واژه‌های مذهبی ، شرعیات اسلامی وغیراسلامی درپنج باب .

۲ـ حیوانها وحیوانیها . بیست وهفت باب .

۳ـ آسمانیها و ستاره‌شناسی درپنج باب .

۴ـ زمینیها مانند جغرافیا . شش باب .

ودرهرباب فصلها دارد .

واژه‌ها را بفارسی ترجمه کرده و جمعهای قیاسی را نیاورده،بلکه فصلی دردیباچهٔ کتاب برای جمعهای قیاسی ودستورهای‌آن جدا ساخته است .

دیباچهٔ کتاب وعنوان بندهابتازی‌است . ودرپایان دیباچه پس‌ازفصل‌جمعهای قیاسی گوید : تشویقهای استادم ابوالحسن علی‌بن احمد[1] فنجگردی[2] بودکه مرا

۱ـ درنسخهٔ «السامی» چاپی؛بجای احمد ، محمد دیده میشود .

۲ـعلی بن احمدفنجگردی(ازدیه‌های نیشابور)(م۵۱۳)رایاقوت در«معجم‌الادباء» بنقل از«وشاح» بیهقی و«السیاق» عبدالغافرفارسی آورده گوید : میدانی دردیباچهٔ «السامی» نام‌او آورده‌است،امایاقوت کتابی بدو نسبت نداده‌است،ولیکن‌ابن‌شهرآشوب در «معالم‌العلماء ـ ص ۶۳» کتابی دراشعار علی(ع) بنام « تاج‌الاشعار » بدو نسبت داده است . و قطب‌الدین کندری‌نیزدرپایان سدهٔ ششم «تاج‌الاشعار» فنجگردی را درشمارمدارك تألیف خود «انوارالعقول فی اشعاروصی‌الرسول» دردیباچهٔ آن یاد کرده گوید دراین کتاب (۲۰۰ شعر) علی(ع) جمع شده است .

بتهذیب این کتاب واداشت .

این دیباچه درنسخه‌های دست‌نویس کم وزیاد شده است ،

آغاز : الحمدلله‌الذی لایتم امردون حمده ...

تاریخ تألیف :

در پایان کتاب چنین آمده است[1] : قال‌الشیخ الامام . . . المیدانی ... تقدرالفراغ من جمع هذاالکتاب فی‌الرابع عشرمن شهررمضان سنة سبع وتسعین واربعمایة .

چاپ‌السامی :

I ـ علی اصغربن عبدالجبار اصفهانی نسخی از این کتاب را تطبیق کرده ولغات عربی را ازقاموس وترجمهٔ آن ولغات‌فارسی آنرا ازبرهان‌استخراج‌وتصحیح(وگاهی تصحیف) کرده‌و بسال ۱۲٦۵ تا ۱۲۷۳ در تهران بچاپ سنگ منتشر کرده است . و درحاشیهٔ آن «سرالادب» ودردنبال‌آن «فروق اللغات» نورالدین پسرسید نعمة‌الله (بی‌خاتمه) و شرح قصیدهٔ کعب‌بن هیررا نهاده است . و «السامی فی‌الاسامی» ۱۰۹ صفحه آغازاین مجموعه‌رااشغال کرده‌است . فیشهای‌لغتنامهٔ‌دهخدا ازروی این‌نسخه است نه نسخهٔ خطی‌ایشان‌بشمارهٔ (۱۰٦) .

II ـ همان نسخهٔ بالا مجدداً در سال ۱۲۷۵ ق بخط محمد علی‌بن محمدرضا خوانساری درتهران باهمان سه کتاب چاپ شده است .

نسخه‌ها :

خراجچی اوغلو ۱۴۰۳ ؛درشهربورسه‌ترکیه:خط‌نسخ،باحرکات.عبدالرحمان‌بن محمدبن ابی‌القاسم‌خطیب. دررمضان(۵٦۵ ق)پایان‌یافته‌است،۱۳۷برگ‌خشتی . فیلم برای دانشگاه تهران توسط‌آقای مینوی (ش ۳٦۲) .

سلیم آغا ۱۲۳۷ ؛ دراسکدار استانبول:خط‌نسخ‌سدهٔ‌ششم. ناقص بوده‌است‌ودرسدهٔ دهم آنرا کامل کرده‌اند ، ۱۳٦ برگ،۱۵سطر ، ۱۴/۵ × ۱۹ . فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش ٦۳۹) .

---

۱ ـ این‌جمله‌ها از پایان‌نسخهٔ چاپی افتاده‌است واز آخر نسخهٔ موقر موجوددر کتابخانهٔ دانشگاه(ش۱٤۷۹)تهران نقل شد . تاریخ تألیف ٤۹۷ درآخر نسخهٔ بشیرآغا ٦۷۹ ونسخهٔ‌داماد ابراهیم‌پاشا خط ٦۵۱ق،ونسخهٔ۱۳۸ نصیری خط ٦۵۱ نیز آمده‌است.

ایاصوفیه ۴۶۸۱ : خط نسخ عبدالعزیزبن مشیدالخبری بی‌تاریخ درسدهٔ ۶ یا ۷ نوشته شده،۱۰۶ برگ. فیلم توسط مینوی برای دانشگاه تهران (ش۴۳۲) .

دانشگاه‌تهران۱۴۷۹ : نسخ یعقوب‌بن الیاس‌بن‌امیرالدولة ... در۱۲ محرم (۶۰۰ق) واندی که‌خوانده‌نمیشود،نوشته‌شده‌است،۱۱۴برگ۱۹ سطر . خریداری ازحسین‌موقر . تاریخ پایان تألیف ۱۴ رمضان ۴۹۷ ق دارد .

داماد ابراهیم پاشا ۱۱۱۹ ؛ درکتابخانهٔ سلیمانیه دراستانبول:خط محرم ۶۰۱ ق ، ۷۲ برگ. فیلم دانشگاه تهران توسط مینوی (ش ۵۱۹) .

ترخان والده ۳۱۳ ؛ درکتابخانهٔ‌سلیمانیه‌دراستانبول:همراه‌مصادرزوزنی . خط‌نسخ خوب احمدبن محمد بکتاش همدانی . در برگهای (۱-۱۸۲) دفتر . در ربیع‌الاول۶۲۵ ق . فیلم‌آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۶۲۸) .

ملت ۲۰۱۵ ؛دراستانبول:خط‌نسخ حسین‌بن محمدبن‌حسن، مقری‌در۶۲۷ق، ۱۶۴ برگ‌خشتی . فیلم توسط مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۴۷۵) .

ایاصوفیه ۴۶۸۰ :نسخ عبدالجامع‌بن عبدالرحمان‌خویی‌در۶۳۸ق .تصحیح در۷۱۳ق، ۱۵۳برگ‌وزیری . فیلم توسط مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۴۳۱) .

محمدکوپرلوپاشا ۱۵۴۴ ؛ دراستانبول: خط‌نسخ‌زکریابن‌حسین‌قیرشهری در۶۴۵ ق ، ۱۸۶برگ۱۵ سطر، ۱۲×۲۰/۵ (یادداشت آقای مینوی) .

دانشگاه تهران ... :نسخ‌در ۶۵۱ ق نوشته‌شده‌است،۱۴×۱۹ تاریخ‌تألیف دارد (۴۹۷ ق) این نسخه پیشترازاین‌بشمارهٔ (۱۳۸) درکتابخانهٔ فخرالدین نصیری بود. ازآغاز این‌نسخه‌چند برگ افتاده،وبجای‌آن هفت برگ از«الاسمی فی‌الاسماء» دیده میشود.ص ۳۷ دیده شود .

داماد ابراهیم‌پاشا ۱۱۲۰؛ درکتابخانهٔ سلیمانیه دراستانبول: خط ۶۵۱ق بی نام . تاریخ پایان تألیف ۱۴رمضان ۴۹۷ ق دارد ، ۱۷۰برگ . فیلم توسط آقای مجتبی مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۵۲۰) .

رضوی ۱۲ لغت خطی : نسخ بی‌نام در ۶۵۱ ق ، ۹۰ برگ ۱۹ سطر ، ۱۷×۲۴ وقف نادرشاه . (فهرست ۲:۳۶۸) .

رضوی ۱۳ لغت خطی : نسخ محمدبن احمدبن محمود عمیدی الکاتبی در ۶۵۳ق ۱۹۹ برگ ۱۴ سطر، ۱۹×۱۴ وقف شیراحمد . (فهرست ۲:۳۶۹) .

دارالکتب مصر ... : ازروی نسخه‌ئیکه برنگارنده خوانده‌شده بود، در ۶۵۹ق نوشته شده(فهرست ۲:۱۹)عکس این نسخه نزد آقای محمد دبیرسیاقی در تهران .

اونیوریسته استانبول ۱۱۶۴: نسخ داودبن ابراهیم‌بن‌حسن در ۶۷۶ق دربرگهای (۱۱ـ ۲۹۰) جاگرفته و پس‌از آن قسمتی از ترجمان‌القرآن زوزنی است ، ۲۷۹ برگ، ۱۵ سطر، ۹×۰.۱۶ فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۲۵۱).

محمدکوپرلوپاشا ۱۵۴۵ ؛ دراستانبول : خط نسخ محمدبن عبدالله‌الولدی ، درذیقعدهٔ ۶۷۸ ق، ۱۳۸ برگ، ۱۷ سطر، ۱۷×۲۴. فیلم آن نزد آقای مجتبی مینوی در تهران است.

سعید نفیسی درتهران : دردنبال مصادر زوزنی جلد شده . خط نسخ در ۲۱ رجب ۶۸۱ نوشته شده است .

ملت ۲۰۱۴ در استانبول : خط نسخ سدهٔ هفتم ۱۳۰ برگ وزیری کوچك . فیلم آن نزد آقای مینوی در تهران است.

بشیرآغا ۶۷۹ دراستانبول: جزو کتابخانهٔ سلیمانیه . خط نسخ عبدالجباربن ابی‌بکرخالدی در ۷۴۶ق واژه‌های فارسی نیزحرکت گذاری شده وازاین نظربسیار پرارزش است . تاریخ تألیف رانیزدر ۴۹۷ ق نوشته است ، ۱۰۲ برگ وزیری . فیلم آن نزد آقای مینوی در تهران است.

فیض‌الله ۲۰۶۹ درکتابخانهٔ ملت دراستانبول : دربرگهای (۱-۱۵۷) مجموعه جا دارد . خط قدیم . اندازهٔ وزیری است .

مجلس ۱۸۵۷ : نسخ سدهٔ هشتم بی‌تاریخ بخط محمدبن محمدبن عبدالقادر مشهور بجمال کمال اصفهانی، ۲۱۲ صفحه ۱۵ سطری ، ۱۴/۸×۲۰/۳ .

ادبیات تهران :خریداری‌ازمرحوم‌اقبال.نسخ‌مرتضی‌حسنی‌فراهانی‌در(۱۰۶۱ق) همراه مصادر زوزنی . عنوانها شنگرف ۱۶ سطر .

[ب] **الابانة «شرح السامی فی‌الاسامی»** [۹]

یکی از دانشمندان در پایان سدهٔ ششم یا آغاز هفتم شرحی بر السامی نگاشته و صاحب روضات در (ص ۸۰ چ اول) دربارهٔ السامی گوید: و یکی از دانشمندان در کشف رمزها و رفع اشکالات این کتاب شرحی نگاشته و نام آن را «الابانة» نهاده‌است، و نسخه‌ای از آن نزد من هست (پایان) سروری کاشانی در فرهنگ خویش درچندجا از شرح سامی فی‌الاسامی نقل کرده ولی نام کتابرا نیاورده است[۱] ومن فقط یك نسخهٔ ناقص پرغلط آنرا در کتابخانهٔ ملك یافته وآغاز آنرا نقل میکنم.

آغاز: حمدالله کاشف کل خطب ودافع کل کرب، الذی بعث محمدصم بالدین القویم والذکر الحکیم والبراهین الواضحة والدلایل اللایحة صلی‌الله . . . وبعدفانی لما توسمت کتاب «السامی فی‌الاسامی» الفیت بعد ترجمان الفاظه بشعة شعة یعسرعلی المتعلمین فهمها فدعتنی الی شرح مااستغلق منها، فاجبتها اجابة المطیع وجدمنه لجهد المستطیع، وسمیته کتاب «الابانة» والله ولی الاعانة.

نسخه ها:

صاحب روضات: سید محمد باقر خوانساری اصفهانی درروضات الجنات (ص ۸۰ چ یکم) میگوید نسخهٔ این کتاب را دارم وازآن ستایش کرده‌است.

ملك ۳۱۲: خط تعلیق درآخرمجموعه است وپیش از آن مصادر زوزنی والسامی قراردارد. ناقص است وفقط دوبرگ آغاز کتاب مشتمل برفهرست پنج باب قسم اول و۲۳ باب قسم دوم وبابهای ۱۳ تا ۲۱ قسم سوم وبابهای ۳ و ۴ و ۵ آن قسم وبابهای ۱ تا ۵ قسم چهارم را دارد، ۱۰ برگ جابجا ونامرتب دارد. صفحه ۱۰ سطر.

[ج] **الاسمی فی‌الاسما**[۲] [۱۰]

مؤلف: میدانی ابوسعد، سعید پسر احمد پسر محمد پسر احمد میدانی نحوی است. یاقوت نام وی‌رادرپایان احوال پدرش در (معجم‌الادباء ج ۵ ص ۵۱) آورده گوید:

---

۱ ـ یادداشت ازآقای دبیرسیاقی.

۲ ـ برخی آنرا «الاسما فی‌الاسما» نوشته‌اند و در مقدمهٔ چاپ «الهادی» و «نزهة الطرف» تألیف پدر مؤلف (چ تهران) بغلط «الاثمارفی الاسماء» چاپ شده است.

عبدالغافر درذیل تاریخ نیشابور «کتاب السیاق» احوال اوپس از احوال پدرش یاد کرده است. ونیزما (یاقوت) آنرادرباب خود یادخواهیم کرد .ولیکن یاقوت درباب سین، أحوال این مرد و وعدهٔ خویش را فراموش کرده است، وسیوطی در «بغیة الوعاة ـ ص۲۵۴» اورا یاد کرد، و مرگ اورا در (۵۳۹) نوشت . و کتابهای زیررا بوی نسبت کرد .

- الاسمی فی الاسماء که آنرا از کتاب پدرمشتق ساخته .
- غرائب اللغة .
- نحو الفقهاء .

اسماعیل پاشا در «هدیة العارفین ـ ج ا ـ ۳۹۱» نیزعیناً از سیوطی گرفته است . چلبی دردنبال کلمهٔ «اسمی فی الاسماء» گوید : آنرا از کتاب پدرش گرفته است . (پایان) ولیکن من تاکنون نسخه‌ئی ازین کتاب درجائی سراغ ندارم جزاینکه درآغاز نسخهٔ السامی شمارهٔ (۱۳۸) کتابخانهٔ فخرالدین نصیری که اکنون جز کتابخانهٔ دانشگاه تهران است درهفت برگ جداگانه دیده میشود، وکسی برآن چنین نوشته است :

«هفت ورق از کتاب «کفایة الاسماء» است ومابقی «سامی» میباشد» أمادیباچهٔ این کتاب دارای نشانهائیست که از «الاسمی فی الاسما» دردست داریم، ومن گمان دارم که این کتاب نسخهٔ ناقص « الاسمی فی الاسما» باشد .

واینك برای روشن شدن موضوع آغاز آنرا میآورم :

آغاز : الحمدالله رب العالمین والصلاة والسلام .... اما بعد چون محقق است که طلب علم را از لغت عرب چاره نیست، وطباع برمختصرات مایل ؛ این مختصر از اسماء نوشته شد برترتیبی که مؤلف «سامی» رحمة الله علیه آنرا جمع کرده بود، وهراسمی که ازمصادر معلوم میشد طرح کرده آمد، با جموع قیاسی و مکررات ابواب تازی ، الا درنود ونه نام باری سبحانه وتعالی، وچند لفظ دیگر که ترتیب سخن مقتضی آن بود یا ازفایده خالی نبود و قریب هزاراسم که دانش آن ضرورت بود، اکثرازقرآن مجید و بعضی اخبار و امثال واشعار برآن زیاده گشت . و باب جموع آنچه غالب بود به آخرآن افزوده بپارسی، ومجموع آن سه ربع «سامی» گشت

مشتمل برچهارقسم ...

گرچه ترتیب کتاب‌مانند«سامی» است‌ولیکن عبارات ومطالب بکلی‌جداست.

نسخه :

دانشگاه‌تهران...: ناقص‌درآغاز کتاب«السامی» نهاده‌شده است، وفقط شش برگ‌آغاز کتاب‌رادربردارد . خط‌سدهٔ نهم یادهم‌است. درآغاز صفحهٔ‌اول باخط سرخ نوشته شده است :

هفت برگ از کتاب «کفایة‌الاسماء» است و مابقی از«سامی».

[د] **ترتیب أسمی فی الاسما** [۱۱]

یك‌لغتنامهٔ عربی بفارسی‌در کتابخانهٔ دانشگاه بشمارهٔ(۱۷۰)موجود است که نگارندهٔ‌آن کتاب«الاسمی‌فی‌الاسما»رابترتیب‌حروف‌هجامرتب‌ساخته‌است ومن آنرا در فهرست آن کتابخانه (ج ۲ ص ۴۴۰) بعنوان «لغت عربی بفارسی » معرفی کرده‌ام .

آغاز: الحمدلله الذی کرم بنی‌آدم‌علی‌الوری ... وذوی‌الفنون صنفوا‌افناناً... و منهم‌الشیخ المرحوم‌فاضل اهل وقته فی‌العلوم احمدبن محمد المیدانی طیب‌الله ثراه،صنّف کتاب «الاسمی فی‌الاسماء» [۱] . . . فاخذالعبد نسخة بیده مرتباً وجعلها ثمانیة وعشرین باباً فی‌کل باب ثمانیة و عشرین فصلا ... باب الالف وفصله ؛ الاء : شجر ... فصل الباء . الباری : آفریننده ...

انجام : الیحیی : اسم نبی علیه السلام . ابویحیی ملك الموت . الیفی ؛ یهتان : تنور .

نسخه :

دانشگاه تهران ۱۷۰ : نسخ بی‌نام در ۱۰۷۷ ق دارای حاشیهٔ های منه ، صحاح،فرهنگ،مصادرومواعظ دارد. تصحیح شده‌است،۹۵ برگ۱۸سطر۱۵×۲۰ (فهرست ۲ : ۴۴۱) .

---

۱ ـ میگوید : کتاب الاسمی فی‌الاسماتألیف احمدبن محمدرا مرتب کردم ... ولی ما میدانیم که « اسمی‌فی‌الاسما» تالیف سعید پسراحمد است . بنابرین یامؤلف کتاب‌سعیدبن احمد را مرتب کرده‌ودراین‌جا کلمهٔ «سعیدبن ...» از قلم افتاده‌است، ویا آنکه مؤلف ، کتاب أحمد میدانی را مرتب کرده و درین جا بجای « السامی فی‌الاسامی» بغلط نام «الاسمی فی‌الاسما» را یادکرده است .

بخش دوم

زمخشری

الف : مقـدمة الادب فارسی

ب : مقدمةالادب خوارزمی

[الف] **مقدمة الادب** [۱۲]

فارسی

نگارنده : زمخشری ملقب به‌جارالله وفخرخوارزم،محمود بن عمربن محمدبن عمرمکنی بابوالقاسم خوارزمی دانشمند معتزلی سدهٔ ششم ، ازپیشوایان علم‌تفسیر وحدیث وفقه درمذهب ابوحنیفه وعلوم ادب؛ نحو ، لغت وبیان بوده است . در دیه ز مخشر درخوارزم‌بسال (۴۶۷) بزاده وببغدادآمده بمکه شد و مدتها مجاورآنجا بود ولقب«جارالله» یافت.اومعاصر میدانی‌است،ومشاجرات‌آندو در(ص۳۰) یادشد. گویندوی یك پای خودرا دریکی ازسفرها ازدست داده وباپای چوبین راه میرفت .

مرگ او درشهر جرجانیهٔ خوارزم بسال ۵۳۸ ق واقع‌شده است. احوال‌اورا در همهٔ کتب تاریخ‌ورجال می‌بینیم؛سمعانی وابن‌خلکان جلد دوم، بغیة الوعاة(ص۳۸۸) روضات ۲۱۱ دیده شود .

آثار زمخشری :

ـ اساس البلاغة : لغتنامه ئیست تازی بتازی ودرآن معنی واژه را از نظرجمله بندی،نه ازنظرریشه،بررسی کرده‌است . چ مصر۲ج. ۱۲۹۹ ق و۱۳۲۹ق

ـاطواق الذهب . مانندمقامات . با ترجمهٔ آلمانی دروین ۱۸۳۵ م واشتوتگارت ۱۸۶۳م وبا ترجمهٔ فرانسوی درپاریس ۱۸۷۶ م وبتنهائی درمصر چاپ شده است. شرف‌شفروه شاعر فارسی زبان اصفهانی (م ۵۹۸)«اطباق‌الذهب»را در مقابل این کتاب نگاشت ،که درمصر ۱۲۸۰ ق وبیروت ۱۳۰۹ با حاشیه چاپ شده است .

ـ اعجب‌العجب فی شرح‌لامیة‌العرب . چ مصر ۱۳۲۴ ق

ـ لمکنه و جبال و میاه . فرهنگ جغرافیائی است . چ لیدن ۱۸۵۶ م بـا ترجمهٔ لاتین .

ـ انموذج. مکرر چاپ شده است. مختصریست از «المفصل» او.

ـ دیوان شعر اوبتازی. مرتب بحروف . نسخهٔ آن در کتابخانهٔ خدیوی مصر است .

ـ ربیع الابرار نسخهٔ هایش فراوان است .

ـ الفائق . غریب الحدیث . چ حید آباد ۲ ج ، ۱۳۲۴ ق . ۵

ـ القسطاس . درعروض . نسخهٔ برلن ولیدن .

ـ قصیدهٔ بعوضیه وجزآن دربارهٔ غزالی . نسخهٔ برلن .

ـ کشاف . در تفسیر قرآن که بسبب معتزلی بودن مؤلف وآزادی خواهی وصراحت لهجه که داشت، شهرت بسزا گرفته وچلبی چندین صفحه به شمارش کارهائی که دربارهٔ آن انجام شده ، اختصاص داده است . و معجم المطبوعات چاپهای آنرا بر ۱۰ شمرده است .

ـ کلمة الشهادة . نسخهٔ برلن .

ـ المحاجاة. چیستانهای علمی. نسخهٔ خدیوی مصر .

ـ المستقصی . درامثال .آنرامقابل «مجمع الامثال» میدانی نگاشت، خدیوی مصر ۱۷۸ ص . ۱۵

ـ المفصل . در نحو . متن آن در کریستیانا توسط j.P.Broch بروخ در ۱۸۵۹ و۱۸۷۹ م ولایپزیك ۱۸۸۲ م و مکرر درمصروهند چاپ شده است .

ـ مقامات .چ. مصر ۱۳۱۲ ق .

ـ مقدمة الادب . جای گفتگو .

ـ نزهة المتأنس . نسخهٔ أیاصوفیه . ۲۰

ـ نصائح الصغار . نسخهٔ بریتش موزیوم وبرلن .

ـ نوابغ الکلم . لغت . با ترجمهٔ فرانسه از برنیه مینار ، درپاریس ۱۸۷۶ م چاپ شد، ومتن آن درمصر ۱۲۸۷ ق و۱۳۰۵ ق وبیروت ۱۳۰۶ چاپ شده است .

مقدمة‌الادب : زمخشری برای هر یك از نگارشهای لغوی خود « اساس البلاغة » و«الفائق» و«المستقصی» و«مقدمة‌الادب»خصوصیتی درنظر گرفت که‌بیشتر کتابهای لغت فاقدآن بودند . درنخستین‌آنها جنبهٔ فصاحت وجمله‌بندی، ودر دومین لغات حدیث، ودرسوم امثال را در نظر گرفت، و در کتاب‌چهارم ترجمهٔ واژه های تازی را بفارسی و ترجمه آنهارا بخوارزمی[1] در نظرداشت و ازین راه خدمتی بزرگ بفرهنگ ایرانی نموده است .

ترتیب :

مقدمة‌الادب همچنانکه در دیباچهٔ‌آن یادآوری شده درپنج بخش است .

۱ ـ نامها (الاسماء)

۲ ـ فعلها (الافعال) .

۳ ـ حرفها (الحروف).

۴ ـ گردانیدن نامها (صرف‌الاسماء).

۵ ـ گردانیدن فعلها (صرف‌الافعال).

سه بخش‌اول کتاب، لغتشناسی است و دوبخش‌آخر، دستورزبان میباشد . وبیشتر کتاب را همان دوبخش اول گرفته است[2] .

بخش یکم را به بابهای کوتاه نامرتب وبطوردستگاهی وبی‌شماره، تقسیم بندی کرده، ودرهرباب نامهائی‌را که‌ازنظرمعنی‌بآن‌باب نزدیك‌است گردآورده، وبفارسی ترجمه نموده است ، چنانکه ؛ باب وقت . . . باب آسمان . . . باب خاك . . . باب معدن ... و...

پیشکش کتاب: زمخشری کتاب را در دیباچه بنام الأمیر الاجل الاسفهسالار بهاءالدین علاءالدوله ابوالظفر اتسوزبن خوارزمشاه ادام الله . . . آراسته است .

---

۱ بنابراینکه نسخهٔ خوارزمی نیزازخود زمخشری باشد .

۲ ـ خصوصیات نسخهٔ چاپی‌دیده شود (ص۴۴) .

آتسز درسالهای (۵۲۲-۵۵۱) پادشاهی کرده[1] وممدوح رشید وطواط است، واین مرد «حدایق‌السحر» خویش‌بنام اوساخت، ونیزممدوح ادیب صابروامیرمعزی وخاقانی میباشد .

ترجمه :

ازمقدمةالادب دوترجمه میشناسیم :

I - ترجمهٔ خوارزمی ؛ کـه چون گمان میرود از خود زمخشری باشد وخوارزمی خودلهجه‌ای‌ایرانی‌است،آنرا جداگانه معرفی خواهم کرد .

II- ترجمهٔ ترکی :

چلبی گوید : ملااحمدبن‌خیرالدین‌الکوزالحصاری مشهوربه خواجه‌اسحاق افندی (م۱۱۲۰ ق)آنرا بترکی ترجمه کرد و «اقصی‌الارب فی‌ترجمة مقدمةالادب» نامید ومقبول‌عامه ودانشمندان قرار گرفت . وچنانکه‌خواهیم دیدنسخهٔ۳۲۲ترخان

---

۱ - چلبی در حرف میم کشف الظنون «مقدمة» را درست معرفی کرده‌است. ولیکن درحرف دال،درعنوان «دیوان‌الادب» تألیف فارابی (م ۳۵۰) دچاراشتباه لفظی گردیده وخصوصیات«مقدمةالادب»رادربارهٔ «دیوان‌الارب»تکرار کرده‌است . وبنابراین باید مراجعه کنندگان بکشف‌الظنون درعنوان « دیوان‌الادب » جمله های زیررا زائد بشمارند:«ألّفه‌لأتسزبن خوارزمشاه وصدراسمه فی‌خطبته وهو کتاب معتبر وهوعلی‌خمسة‌اقسام؛الاول فی‌الاسماء،الثانی فی‌الافعال ، الثالث فی‌الحروف ، الرابع فی‌تصرف‌الاسماء،الخامس فی‌تصرف‌الافعال» چه این جملات دربارهٔ «مقدمةالادب» است نه «دیوان‌الادب» که نگارنده‌اش فارابی،دویست سال پیش از أتسزدرگذشته است.و«دیوان‌الادب»عربی‌است ودرشش کتاب است :

۱ـ سالم.

۲ـ مضاعف .

۳ - مثال.

٤ـ ذوثلاثه (اجوف).

۵ - ذواربعة (ناقص) .

٦ - مهموز .

این اشتباه کشف‌الظنون ابن‌یوسف‌را نیزدر(فهرست سپهسالار ج ۲ ص۱۰٤) بحدسهائی وادار کرده است .

والـده در سلیمانیه استانبول ، ونسخهٔ ۴۸۵ مجلس، هم فـارسی و هـم ترکی را دربر دارد .

آغاز : الحمدالله‌الذی فضل علی جمیع‌الالسنة‌لسان‌العرب ، کما فضّل الـکتـاب المنزل به علی‌سائرالکتب ... سپاس مرخدایرا آن خدایرا که افزون کرد بر همهٔ زبانها زبان تازی‌زا چنانکه افزون کرد کتاب فرودآورده بوی بردیگر کتابها ...۱

چاپ :

دانشمند آلمانی وتزستاین j.G.wetzstein سه قسمت اول این کـتابرا در لایبزیك بسال (۱۸۴۳ م) با فهرست چاپ کرده است . او نسخهٔ چاپی را با هفت نسخهٔ بترتیب زیرمقابلت وتصحیح کرده است :

۱ ـ کتابخانهٔ بدلانیة در شهر اقسونیة . نسخهٔ کامل . و نشان آن در چاپی (۲) میباشد .

۲ ـ نیز همان کتابخانهٔ بدلانیة . این نسخه فقط بخش یکم را دربرداردوحاشیه های بسیار برآن نوشته‌اند . ونشان این‌نسخه درچاپی (۳) میباشد .

۳ ـ نیزدرهمان کتابخانه . نسخهٔ کامل . ونشان‌آن درچاپی (۴) است .

۴ ـ نسخهٔ شخصی چاپ کننده (وتزستاین) که ازلندره خریداری کرده ، ونشان آنرا درچاپی (۵) نهاده است .

۵ ـ کتابخانهٔ قیصری در شهر بج . فقط پنجاه صفحهٔ اول چاپـی با این نسخه مقابلت شده است ونشان‌آن (٦) میباشد .

٦ ـ کتابخانهٔ سلطنتی برلن. که‌ازصفحهٔ پنجاه ببعد را با آن مقابلت کرده است ونشان‌آن را نیز(٦) قرارداده است .

۷ ـ کتابخانهٔ شهرداری لیپسیا . که نشان‌آن (۷) میباشد .

نسخهٔ چاپ و تزستاین فقط سه بخش اول کتاب است و در پیرامن (۸۵۵۰ بیت نوشته) دارد که در (۲۸۸ صفحه) حروفی چاپ شده . هر صفحه ۲۳ سطر و در پیرامن (۳۰ بیت نوشته) دارد . قسمت یـکم (۸۵ ص = ۲۵۰۰ بیت) است .

---

۱ این ترجمه درهمهٔ نسخه های خطی وچاپی کلمه بکلمه زیر متن نوشته شده‌است، ومن‌آنراجداگانه‌آوردم .

قسمت دوم (۲۰۱ ص = ۶۰۰۰ بیت) وقسمت سوم فقط دوصفحه وپنجاه بیت‌است . وسپس وتزستاین یازده صفحه‌اضافات وتصحیحات ازروی نسخهٔ‌برلن درپایان کتاب افزوده است .

مصحح (وتزستاین) در پایان نسخه،فهرست الفبائی ازهمهٔ واژه‌های تازی این کتاب‌تهیه کرده ودر (۲۶۹ص) سه‌ستونی ، هرستون ۳۵ سطر چاپ کرده‌است ، و همهٔ آن درپیرامن شانزده هزار واژه میباشد .

نسخه‌ها: غیرازهفت نسخهٔ ئیکه نسخهٔ چاپ و تزستاین باآنها تصحیح شده است :

مجلس ۲۱۴۳: فقط شامل باب افعال وباب صرف افعال‌است . عربی‌را باثلث و فارسی را بانسخ در زیرآن‌نوشته است . بی تاریخ در پیرامون سدهٔ هفتم نوشته شده‌است. ۳۰۰ صفحهٔ وزیری ۱۸ سطری‌درشت .

آقای‌سلطانی در تهران: عربی ثلث ، فارسی نسخ درزیر نوشته. بی‌تاریخ درپیرامن سدهٔ هفتم نوشته شده است .

ایا صوفیه ۴۷۷۸ : خط سدهٔ هفتم ، ۷۵ برگ وزیری (یادداشتهای آقای مینوی) .

دارالکتب مصر ۱۰۰: نسخ ، بـااعـراب . کامل . در ۷۵۷ ق نوشته شده فهرس (ج۲) .

اورخان‌جامع۱۶۰۶: در ایـا صوفیه . خط نسخ فتح‌الله بن‌لالابن‌أمجد در ۴ ذی قعده۷۸۸ ق ، ۱۳۱ برگ خشتی. تاریخ تألیف رابغلط‌در۷۲۵ ق معین کرده است . یادداشت آقای مینوی

ترخان والده ۳۲۲ : در سلیمانیهٔ استانبول . ترجمهٔ فارسی و ترکی هر دو را دارد . نسخ عبدالواحدبن عبدالحمید سیواسی بمصر در غرهٔ ربیع‌الآخر ۷۶۹ق، نوشته شده‌است،۱۵۰ برگ وزیری بزرگ . یادداشت‌آقای مینوی

أیاصوفیه ۴۷۷۷ نسخ مسعودبن یکی در ۱۲ ذی‌القعدهٔ ۷۸۰ ق . یاداشت ازآقای مینوی .

مجلس ۴۵۰ = ۳۰۹۵۷ : اول‌افتاده. نسخ در۷۸۳نوشته‌شده‌است، ۵۳۲ص.

مجلس ۴۸۷ : بخشهای دوم و سوم و چهارم و پنجم را دارد. نسخ اسرائیل‌بن خلیل درصفر ۷۹۰ق. بخش‌د وم ۱۸۵ برگ ، سوم۲ برگ، چهارم ٦ برگ، پنجم ۱۵ برگ‌است،۹سطر درشت. اعتصامی در(فهرست ۲ : ۲۸۴) بخشهای‌پس از دوم را کتاب‌دیگر پنداشته است .

ملك ۳۰۵٦ : نسخهٔ کامل . نسخ نزدیك ثلث ناصرالدین یونس در۷۹۵ق پایان یافته‌است .

دکتر صادق کیادر تهران : فقط بخش دوم (افعال) را دارد . نسخ . عربی را درشت و فارسی را ریز در زیر آن نوشته است . بی تاریخ در سدهٔ هشتم نوشته شده‌است .

ادبیات تهران: فقط قسمت اول همراه مصادر زوزنی . خریداری‌ازورثهٔ آقای اقبال آشتیانی. نسخ عربی درشت ، فارسی‌ریز. در ۱۹ ج ۸۰۴،۲ ق نوشته‌وتصحیح و مقابلت شده .

أیا صوفیه ۴۷۴۷ : آغاز افتاده . نسخ. تاریخ ؛ ابتدا کرده شد در اول‌صفر سنة سبع وعشرین وثمایة ۸۲۷ ق در ۱۲۷ برگ‌وزیری (یادداشت آقای مینوی).

مجلس ۴۸۵: نسخ وثلث عبدالرحمان‌بن عیسی‌بن خلیل‌ادرنی‌در ۸۷۲.ق‌ترجمهٔ فارسی وترکی هردورا دارد . فقط جلد اول است **۱۵۵** برگ، ۷ سطردرشت‌عربی ومیان هریك دوسطرریز فارسی .

دکتر صادق کیادر تهران: اول وآخرافتاده . وتنهادوقسمت‌اسماء وافعال‌رادارد. خط شدهٔ نهم .

ملك ۳۸۵ : پنج قسمت کامل . نسخ نورالله‌بن نعمةالله‌بن عبدالله حسینی در ۲۲ رجب ۹۱۵ ق پایان یافته است .

دهخدا ، ۱۰۸ : فقط بخش اول است . نسخ حسین‌بن یعقوب شاه بیرونی خوافی، است که‌آنرا در ۱۰٦۲ ق نوشت وآنرا «لب‌الکنز» نامیده است .

مجلس ۴۸٦ : بخش اول تنها . خط نسخ عبرت محمد علی بدستور دهخدا علی‌اکبر، دررجب ۱۳۴۳ ق . ازروی خط صالح‌بن سلیمان برای‌محمدبن امور که آنرا باچندکتاب از جمله با «بلغه» در۸۰۴ تصحیح کرده بوده اند ؛ استنساخ کرده .

فارسی در پهلوی عربی بخط ریزتر نوشته، وگاهی ترکی را نیز زیرآنها آورده است . دنبال این نسخه بخش اول مصادر زوزنی را نوشته است .

دارالکتب ۲۷۲ : فقط بخشهای دوم وسوم رادارد . (افعال وحروف) نسخ بی‌تاریخ (فهرست ج۲).

دارالکتب مصری۵۸ مجموعه : تنها بخش افعال را دارد . (فهرست ج۲).

[ب] **مقدمة الادب** [۱۳]

(خوارزمی)

اخیراً آقای زکی ولیدی طوغان،نسخه‌ای ازمقدمةالادب یافت که ترجمهٔ آن بجای فارسی‌دری، بلهجهٔ خوارزمی‌نوشته‌شده‌است. وچون خط آن بدوناخوان بود همانرا گراور کرد و بسال ۱۹۵۱م بامقدمهٔ ترکی دراستانبول چاپ ومنتشرساخت .

این نسخه شامل چهارقسمت ازپنج قسمت مقدمه‌است، وفقط دوقسمت‌اول ودوم‌را بخوارزمی ترجمه کرده ودوقسمت دیگربی ترجمه است.و ازآغاز آن چند باب افتاده‌واز کلمهٔ عم . ج اعمام ... درباب خویشاوندان مطابق (ص۴۴-چ‌لایبزیك) آغازشده‌است. انجام قسم اول کتاب فقط دوکلمهٔ (حسك و بسّك) از نسخهٔ لایبزیك کم دارد .

نسخهٔ چاپ شده :

نسخهٔ خوارزمی در۵۳۲ صفحه‌است. نسخه‌وبی‌تاریخ است. وقسمت‌اول‌ودوم ۵۲۴ص آنرا گرفته، وهشت صفحهٔ آخرشامل‌قسمت سوم‌وچهارم‌است و ترجمه‌ندارد، و تمام نسخه گراوری چاپ وپخش شده‌است .

بخش سوم

بوجعفرك بیهقی و تاج‌المصادر [۱۴]

احمدبن علی‌بن ابوجعفرمحمدبن صالح معروف بـه بوجعفرك بیهقی مقری لغوی ، مفسر سدهٔ ششم است. یاقوت از گفتهٔ[۱] سمعانی آرد :

وی در قرائت ونحو ولغت وتفسیر امام بود . تصانیف وی دربلاد پخش شد ، دانشمندان برای استفاده بخانه وی‌میآمدند، واوجزدر اوقات نماز که بمسجدمی‌شد بجائی نمیرفت ، و در سلخ رمضان (۵۴۴) درگذشت ...

و سپس از گفتهٔ حواری (تاج الدین محمود بن ابی الحواری) در دیباچهٔ «ضالةالادیب»آرد : بوجعفرك صحاح جوهری را برمیدانی احمدبن محمد خواند واز برکرد .

و در دنبال احوال علی‌بن زید بیهقی ـ صاحب تاریخ بیهق ـ از گفتهٔ خود او در «مشارب‌التجارب» چنین‌آرد : «...أو ـ بوجعفرك ـ امام مسجدکهنهٔ نیشابور بود ، ومن «تاج المصادر» اورا نزد خودش خوانده ازبرکردم ...» (معجم‌الادباء ۱۳ : ۲۲۰) .

آثار بیهقی :

یاقوت کتابهای زیررا بوی نسبت داده است .

ـ المحیط بلغات‌القرآن .

---

۱ ـ معجم‌الارباء ٤ : ٤٩ چ مصر . ولی این مطالب درکلمهٔ «بیهقی» درانساب سمعانی‌چاپ گراوری دیده نمیشود. شاید نسخهٔ انساب سمعانی که یاقوت بدست داشته کاملتر از نسخهٔ متد اول امروز بوده است .

ـ ینابیع‌اللغة [1] .

ـ الفرائد . درلغت . بقدر صحاح جوهری .

ـ تاج‌المصادر . جای گفتگو .

ـ المحیط بعلم القرآن .

چلبی در کشف‌الظنون جز فرائد همه‌را یاد کرده ولیکن گویا نسخه های آنهارا نیافته است .

تاج‌المصادر : تاریخچه‌ای از گردآوری مصدرهای زبان تازی در (ص۹) یادشد . وچنانکه دیدیم نخستین کسی که‌این مصدرهارا باترجمه بفارسی جمع کرده زوزنی میباشد . اماچون مصادر زوزنی کوچك است بیهقی واژه های بسیار بدست آورده وبرآن افزوده وبی‌آنکه نامی اززوزنی‌بیاورد کتاب اورا تکمیل کرده‌وکتاب مستقل خوانده است .

این کتاب درهمان روزگارنگارنده شهرت یافته ودانشمندان برای خواندن وسماع آن ازمؤلف به‌نیشابور میرفته‌اند . وچنانکه در (ص۱۱) دیدیم‌علی بن زید بیهقی خواندن‌این کتاب را ازمدارج علمی خویش شمرده است .

یاقوت، تقریظی‌منظوم‌ازعلی‌بن محمدبن‌علی‌جوینی،بر کتاب «تاج‌المصادر» یاد کرد، که دوبیت‌آغازآن چنین است :

ابا جعفرٍ یا من جعافر فضله

موارد منهـا قـدصفت و مصادر

۱ـ دراین کتاب صحاح جوهری‌را ازشواهدو اضافات پاك کرده و مقداری از «تهذیب» ازهری هروی(م۳۸۰) و«الشامل» حبان اصفهانی(م۴۸۶ق)و«مقاییس» ابن فارس برآن افزوده‌است .

یاقوت گوید: ینابیع اللغة ؛ جردفیه صحاح‌اللغة ... (معجم‌الادباء. چ مرگلیوث ۱ : ۴۱۴ ـ ۴۱۶) ولیکن درچ ۲۰ جلدی مصر ـ ج ۳ص۵۰ کلمهٔ « جرّد » در چاپ افتاده است .

کتابك ذاغیل تأشب نبته
وانت به لیث بخفان خادر
لبست صدارالصبر یا خیر مصدر
مصادر لاتنهی الیها المصادر
فقل لرواة الفضل و الادب انتهوا
الیها و نحو الری منها فبادر

ترتیب کتاب :

بیهقی در این کتاب مانند دیگر گرد آورندگان مصادر مخصوصاً زوزنی،نخست مصدرهای ثلاثی مجرد (شش باب) وپس از آن ثلاثی مزید ورباعی مجرد ومزید را یکی پس ازدیگری آورده و در هربخش ریشه های سالم را پیش آورده و سپس مضاعف ، اجوف، ناقص ومهموز را گردآورده است . وهریك ازاین بابهارا بترتیب حروف الفباءمعمولی (ابتثی) بملاحظهٔ آخرین حرف ریشه مرتب کرده وبفارسی ترجمه کرده است .

شش باب ثلاثی مجرد :

چنانکه مکرر دیدیم برخی ازلغت شناسان ریشهٔ کلمات را بترتیب وزن آنها مرتب ساخته اند . وچون فعل ماضی ومضارع دو پایهٔ اصلی فعها بود، وزن ریشه‌را بوسیلهٔ وزن این دو تعیین میکردند. اما میدانیم که در زبان عربی بعللی که بستگی باعلم صرف آن زبان دارد، درافعال ثلاثی یعنی سه حرفی ، فقط حرف میان ریشه (عین‌الفعل)است که میتواند به سه‌حرکت : زبر ، زیروپیش تلفظ شود ، وازاینروی ماضی درزبان عرب فقط بسه گونه وجود دارد **۱**ـ مفتوح‌العین (کلماتی که حرف میان ریشه درآنها زبردارد) **۲** ـ مکسورالعین (واژه‌هائیکه حرف میان آنها زیر دارد) **۳**ـ مضموم‌العین (آنها که حرف میانشان پیش دارد) . وهریك از این سه گونه ماضی،ممکن‌است در مضارع بیکی از سه صورت بکار رود ، یعنی درمضارع

یامفتوح‌العین ویا مکسور العین ویا مضموم‌خواهد بود. وبنابرین‌وزن‌افعال‌عربی باید یکی از نه وزن باشد . ولیکن از این نه وزن ممکن ، در کتب لغت عرب فقط پنج وزن است که کلمات بسیار بدان‌وزنها آمده، وازوزن ششم‌فقط یکی یا دوکلمه بدست آمده، وازسه وزن دیگر هیچ‌کلمه دیده نشده است. اماآن پنج‌وزن متداول :

۱- بعث -یبعث [۱] ، ماضی مفتوح ، مضارع مفتوح .

۲- برزیبرز ، ماضی مفتوح ، مضارع مضموم.

۳- بسم یبسم ، ماضی مفتوح ، مضارع مکسور .

۴- بلع یبلع ، ماضی مکسور ، مضارع مفتوح .

۵- بصر یبصر ، ماضی ومضارع مضموم .

اما وزن ششم، که فقط یك‌کلمه ازآن‌آمده است؛ کسرعین درماضی ومضارع است، و فقط یك‌ریشهٔ «حسب یحسب » ازآن آمده است و تازه این‌کلمه را از باب چهارم نیز یاد کرده اند . و ازین‌روی عده‌ای از لغت شناسان قدیم به پیروی از ادیب نطنزی‌و زمخشری فعل ها را به پنج قسم بخش کرده[۲] وهر بخش را بترتیب حروف هجا مرتب کرده اند .

امامتاخران متوجه شدند که برخی ازریشه‌ها ازدوباب‌آمده است،وبنابرین مراجعه کننده برای یافتن واژه در کتاب بدشواری برمیخورد. ازاین روی دریك لغت «عربی‌بفارسی» ناشناس که دربخش‌متفرقه خواهدآمد ؛ کلماتی‌را که ازدوباب آمده، داخل هیچیك از آن دو باب نیاورده، وآنهارا درباب سومی قرار داده‌است، وباین شکل‌برشمار بابهاافزوده وکتاب خویش‌رابجای شش باب،برشانزده باب‌وفصل تقسیم کرده است .

ولیکن بیهقی در «تاج‌المصادر» به پیروی از زوزنی در «مصادر» چنانکه در

---

(۱) نامیدن هر بخش بنام این مثالهای معروف‌ازآن‌بخش ، در «دستوراللغه» و «مقدمةالادب» دیده میشود.

(۲) البته در دستوراللغه و مقدمةالادب‌فعل‌هادرشش بخش‌آمده‌است،ولی بخش ششم فعلهای مجهولی میباشدکه معلوم ندارد ، وآشکار است که این وزن‌فرعی‌است نه‌اصلی یعنی مقصود ما تقسیم‌فعل‌های معلوم‌میباشد.

(ص ۱۲) یادشد، قسمت ثلاثی مجرد کتاب خود را برشش بخش کرده است . وبابهارابا تعیین حرکت عین درماضی ومضارع مشخص کرده است درصورتیکه در «دستوراللغة» و «مقدمةالادب» بابها بوسیلهٔ مثل‌معروف آن باب‌مشخص شده است .

مقایسهٔ تاج المصادر بیهقی بامصادر زوزنی:

اتحاد ترتیب میان‌این‌دو کتاب، ونزدیك‌بودن کلمات درترجمهٔ‌لغات ، آقای ابن یوسف را برین حدس واداشت که «تاج‌المصادر» همان مصادر زوزنی است با افزودن مطالب ولغات. ومقایسهٔ آغازمصادرزوزنی‌باآغاز«تاج‌المصادر»تااندازه‌ای‌این حدس‌را تأیید میکندکه بیهقی سخت تحت تأثیر کتاب مصادر زوزنی بوده وازآن استفادهٔ بسیار کرده وهیچ نام ازوی نبرده است ، ولیکن باید بیادداشت که بیشتر لغتنامه های عمومی بزرگ نیزچنین هستند ، و در بسیاری از موارد عین عبارت یکدیگررا نقل میکنند بدون اینکه از منقول عنه یادکنند ، تاچه رسد به‌دولغتنامهٔ مخصوص مصدرها که‌دریك زمان‌ویك منطقه (خراسان) باترجمهٔ فارسی فراهم‌شده است، ونیزبایدمتذکربود که مصادر زوزنی پنجهزاربیت کتابت،وتاج‌المصادر بیهقی پیرامن‌ده هزاربیت دارد، که ۴۵/. دربخش یکم و ۵۵/. در بخش دوم قرار دارد .

اهمیت این‌دو کتاب از نظرزبان فارسی

گرچه موضوع این دو کتاب مصادر لغت تازی وبحث دربارهٔ‌آنها میباشد ، ولیکن چون معمولا هرمصدر عربی را بیك مصدر فارسی که بیشتر ساده وگاهی مرکب است ، ترجمه کرده ، ازین روی این دوکتاب برای زبان فارسی ولغتنامه نگاری آن اهمیت بسزا دارد ، چه بدان وسیله معنی بسیاری ازواژه‌های فارسی روشن میگردد ومعنیهای مختلف یك کلمهٔ فارسی که‌درموارد مختلف این کتاب‌در برابر مصدرهای گوناگون عربی قرار گرفته‌آشکارمیگردد ، البته این استفاده‌وقتی دردسترس‌قرارمیگیرد که پس‌ازچاپ کتاب‌فهرستهائی؛ وازجمله فهرستی‌برای‌لغات فارسی‌آن ترتیب داده شود .

آغاز تاج‌المصادر بیهقی: الحمدلله رب العالمین حمداً یفوق حمد الشاکرین نحمده علی السراء والضراء ونشکره علی الشدة والرخاء، وندفع به بوایق الزمان وطوارق الحدثان، ونعوذ به من الاذاء المختلفة والاهواء المتعادیة... وعلی آله واسرته واصحابه وزمرته. قال الشیخ الامام الزاهد ابوجعفر احمد بن علی المقری البیهقی: اما بعد فهذه مصادر هذبت فارسیتها وعرضت علی کتب الائمة عربیتها، وجردتها عن الامثال والاشعار لیصغر حجمها ویسهل حفظها، واوضحت اشکالها ووسمت اغفالها وصرفت معظم عنایتی الی مصادر القرآن ... وقفیتها بمصادر احادیث الرسول ... واتبعتها بمصادر الافعال التی تکثر فی دواوین العرب . . . وسمیتها «تاج المصادر» ... باب فعل یفعل بفتح العین فی الماضی وضمها فی الغابر ؛ الثغب : سوراخ کردن. الثقوب والثقابة معاً: افروخته شدن آتش ، والثقوب بسیار شیر شدن شتر. الجلب : گوسفند و شتر وبرده از جای بجای بردن از برای فروختن . والغابر یجلب [لُ] ویجلب [لِ] . الجلب : چیزی باخویشتن گرفتن، وبانگ برستور زدن تا از پیش بشود ...

آغاز باب التفعیل؛ ب . التتریب: خاك آلوذ کردن . التشریب: سرزنش کردن ونکوهیدن . التثقیب: سوراخ کردن ، وآتش افروختن ، و آمیختن سبیذی با محاسن و ثقب عود العرفج اذا مطر...

چاپ تاج المصادر:

این کتاب بسال (۱۳۰۱ ق) در بمبئی بخط ملك الکتاب میرزا محمد شیرازی در (۲۲۹ ص) کوچك . دو جزء در یك مجلد چاپ شده. وهمهٔ آن (۵۷۰۰ بیت نوشته) دارد .

جزء یکم شامل مصدرهای ثلاثی مجرد (تا ص ۱۱۷) وجزء دوم مصدرهای ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید (ص ۱۱۸ تا ۲۲۹) .

زوزنی است یا بیهقی؟:

در آغاز نسخهٔ چاپ بمبئی مقدمهٔ تاج المصادر نهاده شده است ، و باب اول

ودوم ازشش باب ثلاثی مجرد ، بیشترشبیه به تاج‌المصادر بیهقی است وچهار باب دیگر خلاصه‌تر ازآنست ، وازآغاز تاپایان جزء دوم درست مانند زوزنی‌میباشد . وافزایشهای «تاج‌المصادر» را دربرندارد .

نسخه‌ها :

آقای سلطانی درتهران : خط نسخ محمدبن علی‌کاشغری ملقب به شمس. درتاریخ صفر ٦٠٣ ق .آغازافتاده،ازکلمهٔ «قبس» شروع شده وپیش ازآن نونویس است .

یوسف آغا ۴۴۴۴،درقونیه:برگهای۳۰ تا آخر (ص٦٠-٦١٢) مجموعه را گرفته‌است. بی‌تاریخ ونزدیك عصرمؤلف‌است' ۱۷۷برگ. فیلم توسط‌آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش۳۲۷).

دهخدا،۱۲ : هردو بخش را دارد . خط سدهٔ هفتم وبی نام و تاریخ است . برگ شمار دارد وفهرستی باخط متن درآغازآنست ، وبنابرین فهرست.این نسخه دارای (۵۸۰ ص ۱۹ سطری) بوده ، ودر پیرامن ده هزار بیت نوشته داشته است . (۴۲۵۰ بیت نوشته) دربخش نخست و (۵۷۵۰ بیت نوشته) دربخش دوم ، ولیکن اکنون چند برگ ازآغاز این‌نسخه افتاده وکاغذسفید بجای آن نهاده‌اند. آغازباب افعال وآخر کتاب نیزنونویس است .

مراد ملا ۱۷۲۴، دراستانبول: نسخ‌صالح‌بن یعقوب ابن نورالدین ترکمان ، درذیحجهٔ ۷۰۷ ق ، ۱۴۵ برگ ۲۷ سطر ، ۱۷×۲۳٫۵ . فیلم توسط آقای‌مینوی برای دانشگاه تهران (ش۴۸۲) .

ایکی جامع ۱۱۲۳ : خط نسخ نجیب‌بن حسین بن نجیب در قوهستان در ۷۸۲ق ، ۲۵۱ برگ . اول افتاده . (یادداشت‌آقای مینوی) .

دانشگاه تهران ۱۷۷ : اهدائی آقای مشکاة . نسخ محمدبن عمر بن محمد حافظ ، درجمعهٔ‌اول شعبان ۸۴۷ پایان‌یافته . ودررمضان همانسان‌تصحیح‌شده،است،۱۷۲ برگ ۲۱ تا ۲۳ سطری .

مجلس ۸۴۹ : نسخ‌محمدبن صیرفی ، در۸۴۸ ق ، ۴۲۴ ص۲۵سطری . ده هزار بیت نوشته دارد (۴۵۰۰بیت) دربخش یکم‌و(۵۵۰۰) دربخش دوم.

أیاصوفیه A ۴۶۶۴ :نسخهٔ کامل.خط‌تعلیق‌در۸۷۷ق‌برای‌سلطان‌بایزیدبن محمد خان نوشته شده‌است، ۱۹۰برگ وزیری بزرگ.(فیلم‌آقای‌مینوی‌در‌تهران)

رضوی ٦ خطی لغت : خط نسخ‌قدیمی.وقف‌شیراحمد، ۳۳۲ برگ۱۹ سطر، ۱۹×۳۱ . (فهرست۲ : ۳٦٦) .

آقای سلطانی در تهران؛ خریداری‌از کتابخانهٔ سردار کابلی کرمانشاه. آخرافتادهٔ ، تا واژهٔ «اعراق» دارد . بی‌تاریخ درپیرامن سدهٔ دهم نوشته شده است.

ملك ۳۱۳ : نسخهٔ کامل . خط نستعلیق بی نام‌در ۱۰۷۲ ق پایان یافته . (۸۵۰۰ بیت نوشته) دارد . ۳٦۰ ص۱۸ سطری . و پس از آن « مهذب‌الاسماء » باهمان خط نوشته شده است .

دارالکتب مصر : ناقص بی تاریخ . (فهرست ۲ : ٦) .

بخش چهارم

وطواط و فرهنگهای منسوب باو

زندگی وطواط :

رشید الدین سعدالملك محمد بن عبدالجلیل عمری کاتب (م ۵۷۳) نژاد اورا یا قوت با یازده واسطه به عمر خطاب رسانید . تحصیلات او درنظامیهٔ بلخ گذشت وبریاست‌دارالانشاء ابوالمظفر اتسزبن‌قطب‌الدین محمد خوارزمشاه منصوب‌شد،و تا پایان عمر دراین‌کار بود.شعراوازقوت ترکیب خالی‌است. ولی دولتشاه گویددیوان رشید بپانزده هزار بیت میرسد . او مردی خود پسند و اشراف منش بود و برهمهٔ شاعران خورده میگرفت . آقـای اقبال‌آشتیانی درسرآغاز مشهورترین کتاب او « حدائق‌السحر » احوال او را بتفصیل یادکرده، وبیست و شش کتاب ازآثار وی نام برده است [۱]

در سال ۱۳۲۲ ق در بمبئی کتابی بنام « منتخب »اللغة منسوب به طواط چاپ شده است‌ولیکن چنانکه‌درسدهٔسیزدهم‌خواهیم دید،این کتاب‌درآن‌سده بدست‌محمد باقر تامی‌تألیف شده است ،من‌دراینجا فقطاز«حمدوثنا» که‌درسدهٔهشت ونه‌بوطواط نسبت‌داده شده بحث‌میکنم .

حمد و ثنا [۱۵]

چلبی در عنوان « حمد و ثنا » گوید . لغتی است (منظوم) منسوب بـه

---

۱ ــ ولیکن از آن فهرست باید با احتیاط بیشتری استفاده کرد ، و تا آنجا که مربوط باین کارمنست ومتوجه شدم، ایشان کتاب« نقودالزواهر » که همان جواهر العقود منظوم قرن‌نهم‌است، ازوطواط شمرده، ودرعوض، از«حمد وثنا» که بنثر بود یادی نکرده است .

رشیدالدین عمر وطواط (م ۵۷۳) که مردی رومی آنرا تغییرداد وبنام سلطان‌مراد ساخت و«عقودالجواهر»نامید ...

و در عنوان « عقودالجواهر » گوید : احمد داعی کرمیانی رساله‌ئی بنام « حمد و ثنا » منسوب بوطواط را بنظم سلیس اصلاح کرد ؛ و به سلطان مرادبن‌محمدپیش کش‌ساخت...

پیداست که چلبی فرهنك منسوب بوطواطرا ندیده و فقط دردیباچهٔ « عقود الجواهر» وصف‌آنرا یافته است . وما نیز چون کتابی معین‌درلغت، منسوب‌بوطواط دردست نداشته‌ئیم ناچار بسراغ همان «عقودالجواهر» میرویم . و چنانکه در سدهٔ نهم‌خواهم گفت؛ ازاین‌منظومه دوگونه نسخه دردست‌میباشد .

نخست : نسخه‌هائیکه ناظم‌دردیباچه خودرا احمد داعی کرمیانی‌نامیده‌است وکتاب منثور وطواط را « حمد و ثنا» نام داده گوید : آنرا بنظم‌آوردم وبه خزانهٔ میرزا چلبی‌بن سلطان محمدبن بایزید پیشکش کردم.

دوم نسخه‌هائیکه درآغاز دیباچه،نام‌سرآینده احمد داعی کرمیانی، به محمد منیف تبدیل شده ، ونام کسی که کتاب باواهداء شده بجای میرزا چلبی ؛ سلطان‌مراد ابن‌محمد نهاده شده‌است.[1]

درین نسخهٔ نام «حمد وثنا»ی وطواط به « نقود الزواهر » تبدیل شده است وسبب این تغییرآنست که ناظم اصلی- احمد داعی کرمیانی - دردیباچه،پس‌ازذکر نام « حمد و ثنا » ازراه توصیف گوید : «این نقودزواهر بعقود جواهر موسوم گشت ...» و محمد منیف که میخواست منظومه را بنام خود سازد پنداشت که جمله «نقودزواهر» نام‌کتاب وطواط است،پس آنرا در آغاز دیباچه نیز بجای نام

۱- سلطان محمد اول‌پسر بایزیداول پسرسلطان مراد اول در(۸۰۵-۸۲۴ق) گاه بتنهائی وگاه بابرادرانش موسی چلبی ومصطفی چلبی پادشاهی کرد . و پسر وی سلطان مراد دوم در(۸۲۴ - ۸۵۵ق) گاه بتنهائی وگاه باپسرخودسلطان محمد دوم (فاتح) پادشاهی کرده است .

«حمدوثنا» قرار داد، وبدین ترتیب نام « حمد وثنا » فراموش شد، تا آنجا که آقای اقبال آشتیانی در دیباچه‌ئیکه بر چاپ تهران «حدائق السحر» نگاشت، در (ص۵۷ = نز) «نقود الزواهر» را یکی از تالیفات وطواط شمرده است .

«حمد وثنا» یا «نقود الزواهر» یا «الفاظ مفرده ومرکبه»

اینك باید دید از کتاب وطواط که داعی کرمیانی آنرا «حمد وثنا» و محمد منیف آنرا «نقود الزواهر» نامیده‌اند ، نسخه‌ئی در دست هست یانه ؟ این پرسش مرا به‌جستجو وامیداشت تااینکه بیك فرهنك ناشناس برخوردم که باجملهٔ « حمد وثنا مبدع بی‌آلت‌را...» آغاز میشود وابن‌یوسف در فهرست کهنهٔ سپهسالار (۲ : ۱۸۶) آنرا « الفاظ مفرده ومرکبه» نام داده‌است[1] . جملهٔ آغاز کتاب مرا واداشت تالغات وواژه‌های آنرا باواژه‌های منظومهٔ «عقود الجواهر» تطبیق کردم وتااندازه‌ئی اطمینان بدست آوردم که فرهنك منسوب به‌وطواط همین کتاب است که در هریك از سه‌جا بیکی از سه‌نام بالا خوانده شده است .

ترتیب :

برخی نسخه‌های این کتاب سه‌فصل وبرخی پنج‌فصل دارد، ولیکن بندهای اصلی کتاب همان سه‌فصل است ۱ ـ واژه‌های مفرد ۲ ـ واژه‌های مرکب ۳ ـ اضداد . ودر نسخه‌های دیگر هریك از دوفصل اول ودوم را بدوبخش تقسیم کرده‌اند. ومن در زیر آغاز هرپنج فصل را نشان میدهم .

آغاز : بسمله . حمد و ثنا ، مبدع بی آلت و مخترع بی‌غرض وعلت را . ودرود برسید انبیاء ... اما بعد این لفظ چنداست از مفردات و مرکبات ...

فصل ۱ ـ ابتداء وافتتاح ومفاتحت: آغاز کردن هرکار . ختم واختتام : بپایان .... فصل ۲ ـ معزز: عزیز کننده ، مغیث وغیاث: فریادرس...

۱ـ وی این نام را ازجمله‌ئیکه دردیباچهٔ کتاب‌هست بیرون آورد، ومولف را نشناخت و احتمال داد که کاتب آن نسخه ، محمد امین در سال ۱۰۱۹ آنرا نگاشته باشد . ولیکن باپیدا شدن نسخه‌های کهن ، این احتمال ازمیان میرود .

فصل ۳ ـ فی‌المرکبات؛ مولانا : خداوند ما . سیدنا : محترما . ناصر عبادالله : نصرت کنندهٔ بندگان خدا . حافظ بلادالله: نگاهدارندهٔ شهرهای خدا . مالك رقاب الأمم: پادشاه گردنهای گروهان. . .

فصل ۴ ـ حیص‌وبیص: تنگی‌وسختی . سباط‌ومباط : آمد وشد ...

فصل ۵ ـ فی‌الاضداد؛ خیروشر : نیکی‌وبدی. نفع‌وضرر : سود وزیان . قبض وبسط : گرفتن ورها کردن . حل‌وعقد : گشادن وبستن ...

نسخه‌ها:

ملك ۴۷۴ : نسخ درمجموعه‌است، وپس‌از «نصاب‌الصبیان» و با همان خط در پیرامن سدهٔ هفتم وهشتم نوشته شده است، درآخرین برگ مجموعه تاریخ (شوال ۶۵۲) دیده میشود که گویا بعدهااضافه شده‌است. برگهای نسخه جابجاصحافی‌شده، و درمیان‌آنها با خطی دیگر؛ فرهنك ابوالفضل‌بیهقی نوشته‌شده‌است، که در(ص ۷) معرفی گردید ۱۰ برگ،۱۱ سطر . این نسخه سه‌فصلی میباشد .

محیط‌طباطبائی ۷۳ ؛ در تهران: درمجموعهٔ‌مشتمل بر «نصاب» واین‌کتاب و فرهنك نا شناس عربی بفارسی (بآغاز : ستایش و سپاس بی‌قیاس) ۲۰ برگ . ۱۵سطر. نستعلیق‌درشت. این‌نسخه‌نیزسه فصلی‌میباشد. وبی‌تاریخ‌در سدهٔ دهم نوشته شده است .

ملك ۴۱۵ : درمجموعه‌است . سه‌فصلی‌بوده، واز «الفصل‌الثانی فی‌المرکبات» فقط سه‌برگ مانده است . در ۱۲ ذیحجه ۱۰۱۴ بی‌نام نوشته شده‌است . و اندکی کلمات برشمارهٔ ۴۷۴ ملك اضافه دارد .

ملك ۴۳۷ : دنبال‌نسخهٔ «تحفة الالفاظ» قراردارد. همهٔ دفتر ۱۰۳برگ این کتابچه ۱۴برگ،۱۱سطر. درسدهٔ یازده‌نوشته‌شده‌است وتغییرات زیادی‌بانسخه‌های دیگردارد،وفصلها درهم ریخته است .

سپهسالار ۱۰۷ : پنج‌فصلی‌است. بخط‌نستعلیق‌محمدامین‌کاتب‌در۱۱۰۹ نوشته شده است. دردنبال «کنزاللغة» و«لغات مثلثه»ویك فرهنك ناشناس دیگر. همهٔ دفتر

۷۶ برگ این کتابچه ۴ برگ، ۱۷سطر ، ۲۰ × ۳۰ .

دکتر صادق کیا : آخرین کتاب مجموعه . نستعلیق بی نام در ۳ ربیع دوم ۹۴۴ ق ۱۵ برگ۱۴سطر ناقص‌است.

دکتر صادق کیا : نستعلیق محمد رشید بن‌ملا احمدکا ، زشتی . در صفر ۱۰۵۵ ق، ۲۲برگ۱۴سطر. درآغازمجموعه است ، وپس‌ازآن «مرآت المحققین» خواجهٔ طوسی‌و غیر آن میباشد .

سید محمدباقر سبزواری تهران : نسخ بی نام در پنجشنبهٔ ۱ ع ۱ ۱۰۹۵ ق. نشانها شنگرف . سه فصلی کامل‌است. ۱۹برگ، ۱۴ سطر .

ادبیات تهران : سابقاً متعلق بآقای اقبال . اولین کتاب مجموعه است . دیباچه را انداخته وسه فصلی میباشد. پس از آن لغت عربی بفارسی ناشناس‌هست . عنوانهاشنگرف . بی‌نام وتاریخ درسدهٔ دوازده نوشته شده‌است، ۱۳برگ ۱۵سطر .

بخش پنجم

لغات قرآن

الف : تراجم الاعاجم
ب : تقلید هائی ازآن

تاریخچه‌ئی ازفرهنگهائی قرآن‌رادر(ص ۱۶-۱۷) دردنبال ترجمان القرآن زوزنی یادکردم . ودوشماره ازفرهنگهای قرآن‌را دربخش ششم دردنبال فرهنگهای حبیش تفلیس یاد خواهم کرد . در اینجا فقط از **الف** : «تراجم الاعاجم» **ب** : چند نسخه که تقلید ازآن میباشد یاد خواهم نمود .

[الف] **تراجم الاعاجم** [۱۶]

چلبی در کشف‌الظنون، کتابی بدین نام درترجمهٔ (مفردات) واژه‌های قرآن یادکرده ، و آغاز آنرا آورده گوید : این کتاب بترتیب سوره های قرآن است وزین المشایخ محمد بن ابوالقاسم بقالی خوارزمی (م ۵۶۲) آنرا نگاشت... ولیکن نسخه هائی ازین کتاب که اکنون درکتابخانهٔ ملك (ش ۵۷۱) وأیا صوفیه (ش۴۶۶۵) دیده‌میشود، بعکس ترتیب‌سوره‌های‌قرآن‌است‌ودرهیچیك نام‌مولف در دیباچه نیامده است . وفقط در پشت نسخهٔ ملك ، آنرا باخطی کهن به ابوالمعالی احمدابن‌محمدغزنوی[۱] نسبت داده‌اند .

---

۱ - این مرد شناخته نشد . اسماعیل پاشا گوید : الغزنوی جمال الدین احمد ابن‌محمد بن‌سعید بن‌نوح‌القاضی القابسی‌الحنفی توفی(۵۹۳) اوراست : الحاوی، روضة، اختلاف‌العلماء ، روضة المتکلمین، عقایدغزنوی،مقدمهٔ غزنویهٔ وجزآن ... و هیچ نامی از «تراجم‌الاعاجم» درآن‌نیست (هدیة‌العارفین -ج۱ص۸۹).

آغاز: الحمدالله مانح الاعلاق و فاتح الاغلاق . . . و بعد فهذا مختصر فی التفسیر الناجم [۱] سمی «تراجم الاعاجم» واشرط فیه ان کل کلمة فسرناها مرة لانعود الیها کرة . . . سورة الفاتحة ؛ [۲] الاسم : نام، الاسماء: ج.الاسامی : جج. الله والاله: خدای . . . [۳] الحمد : ستودن . . . سورة الناس ؛ قل : بگوتومرد . القول : گفتن

آغاز سورةالمائده : العقود : العهود . الصیدو الاصیاد : شکارکردن [۴] لاتحلوا : حلال [۵] مدارید. شعائرالله : شتران خون آلوده کرده برای نحردرحرم . ولاقلائد : ونه شترانی که پوست درخت ...

آغاز سورةالبقره : ذلك الکتاب : ای هذا الکتاب. یمدهم : فرو گذارید ایشانرا . ربح : سود کرد ، یربح ربحاً . الصیب : باران ، فعیل من الصوب کالمیت من الموت . . .

انجام : الاتمان امین دانستن [۶] . فرغت من جمع هذا المختصر بحمد الله وجمیل صنعه ، والمنتصف اذا تأمله وجده صغیرالحجم کبیرالغنم . . . وسیبلغ نسخته مشارق البلاد ومغاربها . رحم الله المصنف والمحرروایانا، انه سیدنا . . . وکفینا [۷] فرغ من نسخه العبد . . . . قاسم بن احمد بن القاسم بن احمد بن محمد الالهی غفرله فی العشر من شهر رمضان سنة ثمان وستین و ستمایة .

۱- در نسخهٔ ملك: ناجم . (یعنی : تفسیر پاره پاره و کلمه کلمه).

۲ تا ۳- ترجمهٔ بسم الله در نسخهٔ ملك بعد از عنوان «سورة الفاتحة» ودر نسخهٔ ایاصوفیهٔ پیش از آن آمده است ، وعلت آن اختلاف سنی وشیعی است در اینکه آیا بسمله جزء سوره است (گفتهٔ شیعی) یا اضافی میباشد (قول سنی) .

۴ - ۵- در نسخهٔ أیاصوفیه چنین ترکیب شده : لاتحلوا شعائر الله : حلال مدارید شتران ....

۶- نسخهٔ (۴۶۶۵) أیاصوفیه باینجا پایان یابد، وسپس تاریخ کتابت را نوشته است. و از این جمله تا آخر فقط در نسخهٔ (ملك ۵۷۱) دیده میشود پایان أیاصوفیه : نجز الکتاب بعون... فی العشر الاول من جمادی الاخری سنة ثلاث عشر وسبعمائة

۷- از اینجا تا آخر نویسنده نسخه ۵۷۱ ملك میباشد، وجمله‌های میان (۶و۷) عبارت کاتب نسخهٔ ئیست که نسخهٔ ملك از روی آن نوشته شده است.

نسخه‌ها :

ملك ۵۸۱ : در پشت نسخه گوید : «تراجم الاعاجم» ازابوالمعالی احمد بن محمدالغزنوی . خط قاسم‌ابن‌احمدبن‌قاسم‌بن‌احمد بن محمد در ۲۰ رمضان ۶۶۸ . قطع جیبی، ۵۹ برگ ص ۱۵ سطری در پیرامن ۱۶۰۰ بیت نوشته دارد .

پس از این نسخه، کتابچه ئیست در هفت برگ در دستور زبان‌عرب بفارسی که‌درهمان‌سدهٔ‌هفتم‌نوشته‌شده‌است. آغاز: لولا لامتناع غیره . . . ثم‌للمهلة‌والتراخی. فصل هرجاکه فعل‌ماضی‌باشد، اعراب وی گویند: فعل‌ماضی مبنی علی الفتح. جنانك نصر ، ضرب . . .

أیاصوفیه ۴۶۶۵ : نسخ‌بی‌نام‌درعشراول‌جمادی‌دوم‌سال۷۱۳نام‌مؤلف‌ندارد، ۶۵ برگ . فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران(ش ۴۳۰).

[ب] تقلید از تراجم الاعاجم [۱۷]

دراینجانسخه‌هائی‌ناشناس، که بترتیب«تراجم‌الاعاجم»است‌یعنی بعکس‌ترتیب سوره‌های‌قرآن؛ از«ناس»آغاز، وبه«بقره» پایان یافته‌است، ولیکن‌با آن اختلافهائی دارد، شناسانده میشود :

نسخهٔ : سپهسالار ۲۰۱۵ : لغات مکرر هرسوره را انداخته . و چون‌در «فاتحه» لغت تازه‌نبود، آنرا اصلا نیاورده‌است۴۱ برگ۱۳سطر،۱۲×۱۷(فهرست ابن‌یوسف : ۱ : ۱۸۵) .

آغاز: سورهٔ ناس؛ القول: گفتن . العوذ والعیاذ:پناه‌گرفتن بکسی یابجائی. . .

أنجام : العرضه : بهانه . الیمین : سوگند . الایمان:ج. القرء : حیض‌وپاکی القروء : ج . الحول : سال . . .

آغاز مائده : العقد: پیمان. العقود: ج . الاصطیاد : شکار کردن.الشعیره : نشان‌عبادت. الشعائر:ج. القلادة: گردن‌بند . القلاید:ج. الام:قصدکردن.الحرام: کسب کردن‌الاغنیاق: خونکردن. .

آغازسورهٔ البقرة؛ المد: فروگذاشتن‌وکشیدن. الربح: سودکردن.الصیب: باران.البعوضة: پشه . السفك: خون‌ریختن. . .

سورهٔ «فاتحه» نه‌در اول ونه درآخر نیست .

رضوی؛ ۹ لغت‌خطی: با همین ترتیب‌است ، ولیکن فاتحه را نیز پیش از سورهٔناس ، مانند « تراجم الاعاجم » آورده، و آخرش مانند آخر نسخهٔ سپهسالار است . ٦١ برگ ١٥ سطر. وقف (١٠٣٧)١٦×١٥.(فهرست رضوی ٢ : ٣٦٧)

بخش ششم

حبیش تفلیسی و فرهنگهایش

الف : قانون أدب .

ب : جوامع البیان .

ج : وجوه القرآن .

د : ترجمان قوافی .

زندگی حبیش :

حکیم شرف الدین یا کمال الدین ابوالفضل [1] حبیش [2] ابن ابراهیم بن محمد کمالی تفلیسی المتطب [3] از دانشمندان نیمهٔ دوم سدهٔ ششم و وابستهٔ دربار سلاجقهٔ روم وبویژه قلیچ ارسلان (۵۵۹ ـ ۵۸۸) بود، و « کامل التعبیر » را برای وی تالیف کرد . چلبی در کشف الظنون و اسماعیل پاشا در «هدیة العارفین» مرگ اورا در (۶۲۹ ق) نوشته‌اند، ولیکن تاریخ‌نگارش «قانون‌أدب» آنچنانکه درپایان نسخهٔ ۳۲۵۲ کتابخانهٔ اسعد افندی دیده میشود در (۵۴۵ ق) بوده [4] وتاریخ تالیف « وجوه القرآن » آنچنانکه در پایان نسخهٔ ۳۲۴۶ عاطف افندی دیده‌میشود، در (۵۵۸ ق)بوده است ، وبسیار دور است که کسی پس‌از نگارش کتابی‌بزرگ‌همچون «قانون‌أدب» هشتاد سال و یا پس‌از«وجوه‌القرآن»هفتادسال زیست کند .

۱ـ کمال‌الدین لقبی است که اسماعیل پاشا باوداده، وچلبی اورا بلقب شرف الدین میخواند . وکنیت ابوالفضل درآغاز کتابهای‌وی دیده‌میشود .

۲ـ در آغاز برخی نسخه‌های کتابهایش نام اورا به‌حسین تصحیف کرده اند مانند«کامل‌التعبیر» نسخهٔ (سپهسالار۵۷۲)وچاپ۱۲۸۴ق‌تهران که ازروی‌آن‌است .

۳ـ این‌لقبها درآغاز کتابهای اودیده میشود .

۴ ـ گرچه در نسخهٔ سلطان القرائی تاریخ تألیف این کتاب (۵۹۴ ق) آمده است ، و لیکن این تاریخ چنانکه خواهم گفت؛تاریخ کتابت نسخهٔدوم مؤلف است .

حبیش در دانشهای گوناگون روزگار خویش دست داشته و ازوی در علوم مختلف طب ، نجوم ، تعبیرخواب ، ادب ولغت، تصنیفها بجا مانده است . و بیشتر آنها بزبان فارسی دری است،[1] وازین جهت که این مرد آذربایجانی است، لهجهٔ وی دراین کتابها با لهجهٔ دری خراسانی اندکی تفاوت دارد، وبهمین سبب بررسی کتابهایش برای تحقیق در لهجهٔ آذری سودمند میباشد .

وی نام حرفهای الفباء را بلهجهٔ عامهٔ ایرانی خوانده است، چنانکه: « کتاب الف ، کتاب بی، تی ، ثی ، جیم ، خی ، دال، ذال ، ری ، زی ، سین ، شین ، صاد ... وو ، هی، یی » یعنی هرچه راما امروز با کسره تلفظ میکنیم او با یاء ماقبل مفتوح خوانده است و نیز دالها را درجای معین با نقطه نوشته و« چ » و « گ »را بصورت « ج » و « ك » و « چه » و « که » را نیز بصورت « ج » و « ك » آورده است .

آثار وی :

بیان الطب . فارسی[2]

تقویم الادویة[3] المفردة

صحة الابدان[4]

کفایة الطب[5] عربی .

بیان الصناعات[6] ظ : فارسی .

مدخل الی علم النجوم

۱- خود در دیباچهٔ « ترجمان قوافی » گوید : سلطان فرمود « چنانکه کلامهای مشکل تازی که شعراء درقوافی شعرها بکار برند ، بپارسی شرح کنی، وترتیب خراسان نهی . . . » .

۲- نسخهٔ آن بشمارهٔ (۸۲٦) در سپهسالار هست .

۳- « کشف الظنون -ت» ودرهدیة العارفین اسماعیل پاشا ج۱ ص۲٦۳ کلمهٔ المفردة راافزوده است.

٤ - در دیباچهٔ کامل التعبیر (چاپی) ازآن یاد شده است . واسماعیل پاشا نیز آنرا یاد کرد .

٥- در دیباچهٔ بیان الطب (۸۲٦ سپهسالار) از آن یاد کرد .

٦ - در دیباچهٔ بیان الطب و در هدیة العارفین یاد شده است،و چلبی گوید ۲۱ بابست وبترکی نیز ترجمه شده است .

۷ - در هدیة العارفین بدو نسبت شد .

بیان النجوم[۱] .
تلخیص علل القرآن[۲] .
جوامع البیان[۳] فارسی.
وجوه القرآن[۴] فارسی .
ترجمان قوافی[۵] فارسی.
قانون ادب در ضبط کلمات عرب[۶].
بیان التصریف[۷].
ملحمهٔ دانیال[۸] فارسی .
اصول الملاحم[۹] .
کامل التعبیر[۱۰] فارسی .

ترتیب تاریخی آثار حبیش : از تاریخ تألیف کتابهای حبیش بجز قانون ادب و وجوه القرآن اطلاع درست دردست نیست ، ولیکن چون او در دیباچهٔ بیشتر آنها

۱- آنرا پیش ازقانون ادب تالیف کرد (کشف الظنون وهدیة العارفین) .
۲- کشف الظنون و هدیة العارفین.
۳و۴و۵و۶- درهمین بخش معرفی میشود .
۷- در دیباچهٔ قانون ادب و وجوه القرآن یاد شده است .
۸ و ۹ -هردودرهدیة العارفین یادشده ودو کتاب بشمار رفته است، ولیکن ابن یوسف آنهارا یك کتاب پنداشت. ودر آغاز نسخهٔ سلطان القرائی تصریح دارد باینکه «ملحمه» را از عربی ترجمه کرده است . (فهرست خطی سلطان القرائی).
چلبی گوید :عبدالله بن هارون سوسی «ملحمهٔ دانیال» راشرح کرده است .
۱۰- آنرا بنام قلیچ ارسلان دوم (۵۵۹-۵۸۸) نگاشت، ودرتهران باندازهٔ خشتی بکوشش محمد باقر و خط شیخ موسی بسال ۱۲۸۴ ق بچاپ سنگ پخش شده است. و در دیباچه نام نگارنده بجای حبیش بن ابراهیم بن محمد (حسین بن محمد ابراهیم) نوشته شده است .گویا این چاپ از روی نسخهٔ ۵۷۲ سپهسالار برداشته شده زیرا که این غلط درآن نسخه نیزدید میشود. درفهرست آصفیه گوید : این کتاب یکبارنیز بسال ۱۳۰۲ ق چاپ شده است
چلبی گوید این کتاب برای سلطان سلیمان عثمانی ازفارسی بترکی ترجمه شده است .

نام‌یك‌یاچند تألیف پیشین‌خودرایادمیکند ، میتوان تا اندازه‌ای پس‌وپیش‌بودن‌آنها را بدست آورد .

I : او در دیباچهٔ « جوامع البیان » از « کامل التعبیر » یاد میکند ، و در دیباچهٔ « کامل‌التعبیر» از « صحة‌الابدان » نام برد .

II : در دیباچهٔ « بیان الطب » فارسی از دو کتاب « کفایة الطب » عربی و «بیان الصناعات» نام می‌برد .

III: در کتاب « قانون ادب » از « بیان التصریف » و «بیان النجوم » نام برده است . و نام « بیان‌التصریف » در « وجوه‌القرآن » دیده میشود .

چنانکه دیدیم در شانزده کتاب وی ، هشت فارسی و یك عربی میباشد، و هفت دیگرنامعلوم است . واز آنهاچهار کتاب زیر در لغت وهمگی عربی‌بفارسی میباشد:

۱ ـ قانون‌أدب ۲ ـ جوامع‌البیان درترجمان قرآن ۳ ـ وجوه القرآن

۴ ـ ترجمان قوافی. ومن دراینجا فقط بمعرفی این‌چهار تألیف اومی‌پردازم :

[الف] **قانون أدب** [۱۸]

نام کتاب را چلبی در کشف الظنون « قانون الادب فی ضبط کلمات العرب » آورده واسماعیل‌پاشا در « هدیة‌العارفین » ازوی گرفته است ، ولیکن‌خود درديباچهٔ کتاب[1] نام آنرا « قانون ادب » تنها و بی‌الف ولام آورده و در آغاز همهٔ بخشها (کتابها)ی‌آن‌همین‌گونه تکرار کرده‌است. واین‌گونه نام ساده، باروش نویسندگی حبیش سازگارتر ازنام دراز ومرکب از واژه‌های نامأنوس میباشد .

ترتیب کتاب

چنانکه تاکنون دیدیم ؛ برخی از فرهنگ نگاران ، پیش از مرتب کردن واژه‌ها بحرف آغاز آنها در بیست و هشت باب « حروف هجا » ، کلمات را بوزن آنها تقسیم میکردند ، اما این‌کار بیشتر در افعال ومصدرها صورت میگرفت، یعنی در کتابهائیکه مخصوص مصادر تهیه‌میشد ، مانندمصادرزوزنی وتاج المصادر(ص۱۲ و۵۰)این‌ترتیب‌راپیش‌میگرفتند،چنانکه کتاب‌رامثلا بشش‌وزن ثلاثی‌مجردو دوازده وزن ثلاثی مزید و چهار وزن رباعی دسته بندی می کردند ، و هر بخش را بر

۱ــ در نسخه‌های کهن مانند نسخهٔ سلطان‌القرائی که در سدهٔ هفتم نوشته شده و تصحیح نیز گردیده‌است، چنین دیده میشود .

حرفهای‌هجا. وبرخی ازفرهنگ‌نگاران که میخواستند وزن‌را دراسمها نیزمراعات نمایند، مانند دستوراللغة نطنزی(ص۲۲)فقطحرکت آغاز کلمه را مورد نظر قرار می‌دادند،مثلاباب الف‌رابه‌مفتوح الاول‌ومضموم‌الاول ومکسورالاول‌تقسیم میکردند.

اما حبیش برای نخستین باراسمها را نیز مانند مصدرها ، درهریك از بیست وهشت باب‌حروف هجاء ، به‌ترتیب‌وزن مرتب کرد. وگرچه این‌نظم برای مشخص ساختن‌ضبط کلمات بسیار مفید است [1] ولیکن چون‌کاری دشوار می‌بود، هیچ یک از فرهنگ نگاران روش وی‌را دنبال و پیروی نکرده است . و عده‌ای حتی در فهم این ترتیب نیز دچار اشکال شده‌اند [2].

راه یافتن کلمات :

درین کتاب‌واژه‌ها بترتیب حرف‌آخرآنها دربیست‌ونه کتاب‌پخش شده‌است ، زیراکه حبیش‌الف راکتابی وهمزه راکتابی جدا ساخته است ، وسپس درهر کتاب، واژه‌ها را به نه وزن تقسیم کرده ، و هروزن را دریك بخش بنام « نوع » از نوع اول تانهم جای داده است . اینك نه‌وزن [3]

۱ ـ وزن اَب : هرواژه‌یکه حرف پیش‌از حرف‌آخرش فتحه داشته‌باشد .

۲ ـ وزن اُب :هرکلمه‌ئیکه‌حرف پیش‌ازحرف‌آخرش ضمه داشته باشد .

---

۱ ـ توضیح اینکه : یکی ازنقائص جبران‌ناپذیر خط کنونی (عربی) نداشتن حروف صدادار میباشد ، وغالباً فرهنگ نگاران در تعیین صدای حرفها دچار اشتباه میگردند ؛ و چه بسیار تصحیف وتحریفها درکلمات‌ازین راه واردشده است، وبرخی از ایشان برای دوری جستن از غلط با تعبیرات (بفتح . . . و کسر . . . و ضم . . . وسکون . . .) اشکال‌را دربرخی جاهارفع‌میکنند . ولیکن بانظم و ترتیبی که حبیش بکتاب خویش داد، حرکات همهٔ‌حرفهای یك واژه ازجای‌آن ، از بابیکه درآن آمده است ، مشخص میگردد .

۲ ـ ابن یوسف درفهرست سپهسالار (۲: ۲۴۸) برای نشان‌دادن ترتیب این کتاب چندسطر ناتمام از آن نقل‌کرد، سپس گفت : «این کتاب از نظر ترتیب تحت تأثیر دیوان‌الادب فارابی میباشد.. درصورتیکه ما میدانیم دیوان‌الادب بترتیب‌صرفی تقسیم بندی شده و آن کتاب شش بـاب دارد : ۱ ـ سالم ۲ ـ مضاعف ۳ ـ مثال ٤ ـ ذوثلاثة (اجوف) ٥ ـ ذواربعة (ناقص) ٦ ـ مهموز . وجزدرباب یکم‌شباهتی با ترتیب قانون‌الادب ندارد .

۳ ـ برای‌نشان‌دادن‌وزن، دراینجامن‌سه‌حرف اول‌الفباء «ا ب ت » رابرگزیدم و این فهرست را با بررسی بابهای کتاب«قانون أدب»ساختم .

۳ ـ وزن اِب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش کسره دارد .
۴ ـ وزن آب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش الف ممدود باشد .
۵ ـ وزن اوب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش واو ما قبل مضموم(ضمهٔ ممدود) باشد .
۵ ٦ ـ وزن ایب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش یاء ما قبل مکسور (کسرهٔ ممدود) باشد .
۷ ـ وزن اَتب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش ساکن ماقبل مفتوح باشد .
۸ ـ وزن اُتب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش ساکن ماقبل‌مضموم‌باشد.
۹ ـ وزن اِتب : هر کلمه‌ئیکه حرف‌پیش‌از آخرش ساکن‌ماقبل‌مکسور باشد.
۱۰ و سپس در هریک ازین نه نوع واژه ها را بترتیب دو حرفی (ثنائی) و سه حرفی (ثلاثی) و چهار وپنج وشش حرفی پخش کرده است ، وبا عنوانهای (ثنائی . رباعی، خماسی . . .) که برجسته می‌نویسد جدا ساخته است . وپس‌از سداسی‌ها بخشی زیرعنوان (الکنی) داردو درآن کنیتهائی" را که مضاف‌الیه «اب» و «ابن» و « ام » بدان وزن باشد ، گرد آورده و معرفی تاریخی نموده است . و سپس
۱۵ بخشی زیرعنوان « ومنها بزیادة الهاء » داردودرآن مؤنث های آن باب را گرد آورده است .

و هر یک از این بخشها را بترتیب حروف الفباء از نظر حرف پیش از آخر واژه منظم کرده‌است، ودرهرباب وهرنوع ، اگر کلمه فعل باشد ، باب‌آنرا ـ ازشش باب ثلاثی مجرد و۱۲باب مزید ، بوسیلهٔ عددهای هندسی (۱تا٦) برروی‌آن معین
۲۰ کرده‌است .

و در پایان کتاب سه فصل افزوده است :
۱ ـ نام شعراء و بزرگان عرب؛ از مرد وزن .
۲ ـ وزنهای قیاسی و سماعی مصدرهای زبان عرب .
۳ ـ اوزان جمعها در زبان عرب .

۲۵ **آغاز :** سپاس خدایرا که قادر بر کمال است ... و درود بر محمد علیه السلام که برگزیده و خوب خصال است، قهرکنندهٔ کفر وشرك و ضلال است، و بریاران و أهل‌بیت ، وهرکه مصطفی را قرابت وآل است ... چنین گوید شیخ‌ادیب ابوالفضل

حبیش‌بن ابراهیم‌ابن محمد التفلیسی: که چون از تصنیف کتاب « بیان التصریف » بپرداختم ، نگاه کردم بکتابهائی[۱] . که در علم أدب بپارسی، هر کس ساخته بودند کتابی ندیدم که اسماء وافعال و جمع و حرف این جمله ...

مدارك کار حبیش : او درديباچهٔ قانون أدب کتب زیررا بعنوان مدارك خویش یادمیکند، ومن آنرا از روی قدیم‌ترین نسخه که دیده‌ام یعنی نسخهٔ‌سلطان القرائی وبا تطبیق بانسخ دیگر در زیر میآورم :

غریب‌المصنف [۲].	جمهرة [۳].
مجمل‌اللغة [٤].	اصلاح المنطق [٥].
دیوان الادب [٦].	صحاح‌اللغة [۷].
ابواب الادب [۸].	الفاظ مجموع.
غریب ابوعبیدة [۹]	ادب‌الکاتب [۱۰].
النهار [۱۱].	الروضة [۱۲].
مشکل اللغات .	مجموع الآداب

۱ ـ نسخهٔ سلطان‌القرائی : کتبها.
۲ ـ ازابوعمر اسحاق شیبانی (م ۲۰٦) .
۳ ـ از ابن درید محمدبن حسن (م ۳۲۱) .
٤ ـ از ابن فارس احمد قزوینی (م ۳۹٥) .
٥ ـ ازابن‌سکیت (م ۲٤٤) .
٦ ـ از اسحاق فاریابی (۳٥۰) .
۷ ـ ازجوهری (م ۳۹۳) .
۸ ـ چلبی فقط نام آنرا آورده، گوئی‌از همین‌جا گرفته باشد .
۹ ـ (م ۲۱۰) نخستین کسی است که‌درغریب‌القرآن کتاب نگاشت (چلبی) .
۱۰ ـ از ابن قتیبة دینوری (۲۱۳ـ۲۷٦)
۱۱ ـ در نسخهٔ سپهسالار ۱۱ ، وملك ۳٥۸ وسلطان القرائی : البهار .
۱۲ ـ این کتاب‌شناخته نشد،ولیکن‌درديباچهٔ «تهذیب‌الاسماء» نووی (م ٦۷٦ق) نیز بعنوان مدرك یاد شده است (کشف‌الظنون ـ تهذیب) . ونیز در دیباچهٔ «مهذب الاسماء» ربنجنی جزء مدارك آن میباشد .

متخیر الالفاظ[۱] .
الفاظ عبدالرحمان.
غریب القرآن.
اصلاح.
الداخل[۵] .
لب الادب[۷].
مشکل قتیبة[۸].
أبنیة الاسماء والافعال[۱۰] .
تسمیة الاشیاء[۱۲].
فقه اللغة[۱۴] .
السامی فی الاسامی[۱۶].

الفاظ ابن السکیت[۲].
شرح فصیح الکلام[۳].
غریب الحدیث.
العین[۴] .
نسیم السحر[۶] .
الاشتقاق.
الواسط[۹] .
حقائق اللغة[۱۱] .
مقامات حریری[۱۳] .
ترجمان القرآن[۱۵].
دستور اللغة[۱۷].

۱ـ نسخهٔ قانون أدب در بریتیش موزیوم : مخ الفاظ . ملك و سپهسالار : محیر الالفاظ سلطان القرائی: متحیر..
۲ـ صاحب اصلاح المنطق یاد شده در بالا .
۳ـ فصیح از ثعلب (م ۲۹۱) شرحها بسیار دارد . (کشف الظنون) .
٤ـ از خلیل بن احمد عروضی (م ۱۷٦) .
۵ـ نسخ ملك و سپهسالار ۱۰ و ۱۱ و سلطان القرائی : المداخل .
٦ـ چلبی فقط نام آنرا گویا از همین‌جا نقل کرده است.
۷ـ ملك وسپهسالار ۱۱ : لباب الارب . سلطان القرائی: لباب الاداب
۸ـ ظ : ابن قتیبة صاحب ادب الکاتب یاد شده بالا باشد.
۹ـ ملك وسپهسالار ۱۰ و ۱۱ وسلطان القرائی : الواسطة .
۱۰ـ در بخش مصادر (ص ۱۰) مانند آن یادشد .
۱۱ـ چلبی فقط نامی از آن می برد.
۱۲ـ چلبی فقط نام آن آورده است ، و شاید از همین‌جا گرفته باشد .
۱۳ـ ابو محمد قاسم بن علی بن محمد بن عثمان حریری (٤٤٦ ـ ۵۱٦) . مکرر چاپ شده است .
۱٤ـ شاید از ثعالبی (۳۵۰ـ٤۲۹) . مکرر چاپ شده است.
۱۵ـ ترجمان القرآن زوزنی در(ص۱٦ـ۱۸) دیده شود .
۱٦ـ از میدانی (۵۱۸) (ص۳۱ـ۳٦) دیده شود . نسخهٔ سلطان القرائی: سامی .
۱۷ـ چون خلاص نطنزی را پائین‌تر آورده پس غیر از آنست (ص ۱۹ ـ ۲٦) دیده شود .

مصادر قاضی[۱].
الغنیة[۳].
البذلة.
خلاص نطنزی[۵].
مقدمة الادب[۷].
المقصور والممدود[۹].
السلامة.
شرح حماسة.
المدخل فی اللغة[۲].
مبادی اللغة[۴].
الارشاد فی اللغة.
البلغة[۶].
بیان اللغة[۸].
مثلث قطرب[۱۰].
شرح سبع طول[۱۱].

تاریخ تألیف :

در پایان نسخهٔ ۳۲۵۲ أسعدافندی که یادخواهد شد از گفتهٔ حبیش چنین آمده است : « تمام کردم درسال پانصد وچل (چنین) و پنج، ز فضل یزدان، اندرادب، من این قانون . چهارسال در اونفس وجان شیرین راز بس تفکر در رنج داشتم مقرون بدین چه کردم ...».

وبنابرین حبیش درمدت چهارسال که به ۵۴۵ ق پایان یابد، این کتاب را نگاشته است . اما در پایان نسخهٔ سلطان القرائی، در تبریز این عبارت دیده میشود : « سپری شد کتاب قانون أدب، بحمدالله... روزچهار شنبه وقت چاشتگاه، هفتم شوال پانصد ونود وچهار ازهجرت ...» . ولیکن بگمان نزدیك بیقین تاریخ اول

۱ ـ شاید : زوزنی است (ص۹ـ۱۶) دیده شود
۲ ـ شاید : «مدخل العین» از نضر بن شمیل (م ۲۰۴؟) باشد .
۳ ـ شاید ازمحمد بن ابراهیم (بن احمد) بیهقی مذکور در کشف الظنون باشد .
۴ ـ شاید از محمد بن عبدالله اسکافی مذکور در کشف الظنون باشد .
۵ ـ (ص ۱۹ـ۲۶و۷۱) دیده شود .
۶ ـ (ص ۳ـ۵) دیده شود . نسخهٔ سلطان القرائی : البلاغة .
۷ ـ از زمخشری (ص ۴۰-۴۷) دیده شود .
۸ ـ چلبی فقط نام آن آورده است .
۹ ـ شاید از ابن ولاد احمد (م ۳۳۲) باشد که چلبی یاد کرده است .
۱۰ ـ ترجمهٔ فارسی آن درسدهٔ دهم یادخواهد شد.
۱۱ ـ درهمهٔ نسخه‌ها بضم اول وفتح دوم است. اما چلبی شرح سبع طوال با الف را به قاسم بن انباری (م ۳۰۴) نسبت داد. وممکن است ازان زوزنی را خواسته باشد.

درست‌تر است وتاریخ دوم تاریخ پاك نویس نسخه میباشد که بدست مؤلف انجام گرفته و سپس کاتبان پسین از روی‌آن نوشته‌اند .

ضمیمهٔ قانون ادب :

در پایان نسخهٔ ۴۲۵ بریتیش موزیوم، فصلی بنام تصریف کلام، اضافه دارد . و درآغاز آن چنین‌آمده است : « چون‌نگاه کردم ؛ استاد مارحمه‌الله حبیش‌ازسبب اختصار کتاب تصریف کلام نگفته است ، مادرمیان دوفصل وی نهادیم .

(فهرست ریو – ج ۴ ص ۲۷۳)

ترجمهٔ قانون ادب :

مردی بنام ابوالمواهب سعدالدین سلیمان امین الله[1] معروف به مستقیم زاده ، بر ترجمه‌های‌فارسی‌قانون ادب ، ترجمهٔ ترکی‌واژه‌هارا افزود،وکتابرا«السنه‌ثلاثه» نامداد، واین‌نام بحساب ابجد برابر (= ۱۱۸۳) سال‌آغاز ترجمه میباشد . وی‌آنرا بنام‌امین‌نوری وفرزندانش که نوادگان سلطان احمدسوم عثمانی بودندآراسته‌است . و ترجمه را در (۱۱۹۰) پس از هفت سال کوشش بپایان رسانیده است[2] . ونسخهٔ آن بشمارهٔ (۱۱) درسپهسالار دیده میشود .

نسخه‌ها :

سلطان القرائی ، در تبریز : نسخ بی نام و تاریخ در سدهٔ هفتم نوشته شده .

---

۱ - چنین است بخط خود وی اما اسماعیل پاشا او را : سلیمان بن امن‌الله بن عبدالرحمان‌بن محمد رومی حنفی (م ۱۲۰۲ ق) خوانده و « اسکندریة » [رسالهٔ اسکندر] و«تحفة‌المرام»وازمؤلفات‌اوشمرده‌است. ذیل کشف‌الظنون وهدیة‌العارفین. ونسخهٔ «تحفة‌الخطاطین» أونزدسلطان‌القرائی‌هست.

۲ - در کنار آخرین برگ نسخهٔ قانون ادب (ش ۱۱) سپهسالار که بخط عهدی بغدادی پسر شمسی در ۹٦۸ ق نوشته شده است ، مترجم بالا ، بخط خود این عبارت را نوشته است :

الحمدالله و الصلاة علی رسول الله . ترجمت تلك النسخة المنقحة من اولها الی آخرها مع بقاء معانیها ، فصارت‌السنة ثلاثة ، فسمیتها بذلك ، فوقع تاریخها « السنه ثلاثه = ۱۱۸۳» لابتدائنا بترجمتها.فاتممنا فی‌سبع سنین بعون القوی المعین تعالی ، و بهمة‌الامیر نوری نورالله قلبه مع أولاده الامجادالذینهم للسلطان احمدالثالث احفاد وفقه‌الله ووفقه‌لامثالهما آمین. بالنبی‌الامین حرره مترجمها الفقیرابوالمواهب‌سعدالدین سلیمان امین‌الله العریف بمستقیمزاده زادهالله زاده فی‌الدارین بالسعادة سنة (۱۱۹۰)

فصل آخر کتاب را دارد و پس ازختم،فصلی راجع بمؤنثات سماعی دارد .
تاریخ تالیف در پایان : شوال ۵۹۴ تعیین شده است .
دوجزء در یك جلد. جزء اول تا حرف ظی تمام شده است. در همه جانام کتاب قانون ادب آمده است. نسخه تصحیح شده است و بلاغ دارد.

آیا صوفیه ۴۷۳۰ : نسخ خوب احمدبن محمدالبغدادی در قریهٔ ادی حصار از اعمال صندوقلو در ۶۷۷ ق برای خزانهٔ شرف الدین محمد نوشته شده، ۳۰۶ برگ وزیری متوسط .فیلم توسط آقای مینوی در دانشگاه تهران (ش ۴۳۴) .

اسعدافندی ۳۲۵۴ ؛ در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ استانبول: تنها جلد دوم خط نسخ الیاس بن خالد الابکرمی. در یکشنبه اواسط ربیع یکم ۷۳۰ق، ۱۵۶ برگ وزیری بزرگ . فیلم توسط آقای مینوی در دانشگاه تهران (ش ۵۴۷) . در آخر این نسخه تاریخ تألیف ۵۴۵ ق یادشده است.

ترخان والده ۳۱۵ ؛ در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ استانبول: نسخ بی نام و تاریخ، برای سلطان محمدبن مراد (۸۴۷ ـ ۸۸۶ ق) کامل در ۴۸۲ برگ وزیری نوشته شده . فیلم توسط آقای مینوی در دانشگاه تهران (ش ۶۲۹)

بریتیش موزیوم ۴۲۵ : نسخ محمدبن ادریس در اول محرم . آخرش یك فصل « تصریف کلام » اضافه دارد، ۲۴۸ برگ ۳۱ سطر، ۴/۷۵ اینچ .اندازه : ۷×۱۰/۵ اینچ کامل است .

بغدادلی وهبی ۱۹۶۸ ؛ در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ استانبول: خط نسخ مصطفی بن شمس الدین .در شعبان ۸۶۱ق، ۲۷۸ برگ وزیری بزرگ (از یادداشتهای آقای مینوی)

حمیدیه ۱۴۱۶ ؛ در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ استانبول: نسخهٔ کامل نستعلیق علی بن مصطفی ابصالوی در قسطنطنیه در ۹۱۸ق، در ۴۳۳ص خشتی نوشته شده است (یادداشت از آقای مینوی).

سپهسالار ، ۱۱ : خاتمهٔ سه فصلی را ندارد. بخط نستعلیق عهدی پسر شمسی بغدادی شاعر معروف در ۹۶۸ق نوشته شده و در ۱۱۸۳ ـ ۱۱۹۰ مستقیم زاده سعدالدین سلیمان در آخر نسخه نوشته است؛ من این کتابرا بترکی ترجمه کردم .
یك سرلوح دارد . ۲۳۴ برگ ۲۷ سطر، ۱۷/۵×۲۵ .

رضوی ۳۵ لغت‌خطی : نسخهٔ کامل. نستعلیق مصطفی‌بن سعد الانام ،در ۹۶۹ق. ۳۰۴ برگ ۲۱ سطر . وقف تاج ماه بیگم در ۱۲۶۲ ق ، ۱۵ × ۲۵ (فهرست ۲ : ۳۷۵) .

ملك ۳۵۸ : زرنگار جدول‌بندی ، نسخ بی‌نام و تاریخ در سدهٔ دهم نوشته شده است.و کاتب دیباچه را کوتاه کرده است .

سیدشهاب الدین نجفی در قم: نسخهٔ کامل‌خط نسخ‌حاج‌علیاردر۱۱۳۶ق

دکتر صادق کیا درتهران : نسخهٔ کامل . نسخ بی‌تاریخ درسدهٔ دهم .

سپهسالار ۱۰ : آخر افتاده و بی نام و تاریخ در سدهٔ یازدهم نوشته شده‌است . ۲۹۶ برگ ۲۵سطر ، ۱۸×۲۵.

ملك ۴۴۶ : نسخ ، بی نام و تاریخ است ، در سدهٔدوازده نوشته شده‌است. نیمی از دیباچه افتاده وآخر نسخه تاکلمهٔ « الصوحان » دارد ، و باقی افتاده است . ۲۳۱ برگ،۲۲ و ۲۳ سطر .

سعید نفیسی در تهران : نستعلیق سدهٔ دوازدهم نسخهٔ کامل .

[ب] جوامع‌البیان‌درترجمان قرآن [۱۹]

دیگرازمؤلفات‌حبیش درلغت تازی بزبان پارسی، کتابی است که تنهاواژه‌هائی را که درقرآن[۱] بکار برده شده، درآن گردآورده است .

وی دردیباچهٔ این کتاب ،گوید : چون «ترجمان‌القرآن » ابوجعفربن محمدبن خلیل زوزانی ، و « غریب القرآن » عزیزی ، و « مشکل القرآن » ابن‌قتیبة ، و« ترجمان‌القرآن » علی‌بن حسین خازن قاینی را دیدم ، و در هریك نقصی یافتم خواستم کتابی سازم که همهٔ مطالب‌آنها را دربرگیرد . و آنرا بترتیب حروف هجا مرتب کردم .

آغاز : کتاب‌جوامع‌البیان در ترجمان‌قرآن،بنام رحمان شروع کردم . سپاس خدای را که حی حلیم است ، قدیم و بزرگوار و حکیم است ، مالك و ذوالجلال

۱ــ تاریخچه‌ای ازلغات قرآن دردنبال «ترجمان‌قرآن» زوزنی ، در(ض۱۶-۱۷) یاد شده است .

و عظیم است ، . . . چنین گوید شیخ ادیب ابوالفضل حبیش . . . که چون از تصنیف «کامل التعبیر»[۱] پرداختم ...

پس از دیباچه یک فصل برای نامهای خدا بترتیب حروف وسپس فصلی در الفاظی که معانی آن در قرآن مختلف است مانند «وجوه القرآن» دارد . ـ گویا وی این کتاب را پیش از وجوه القرآن نگاشته است ـ این فصل نیز بترتیب حروف الفباء است . در نسخه زیر از این فصل فقط تا حرف قاف بجا است و باقی آن افتاده است و از اصل کتاب نیز آغاز حرف الف افتاده و بواژهٔ « الارب جمع » در الف باراء آغاز شده است .

ترتیب :

کلمات را در بیست وهشت باب بترتیب حرف آغاز واژه بسیجیده، وهر حرف را بسه بخش اسماء وافعال وحروف تقسیم کرده، وهر بخش را بترتیب حرف دوم کلمه مرتب ساخته است .

آغاز حرف سین : حرف سین از کتاب جوامع البیان در ترجمان قرآن در اسماء وافعال وحروف . اسماء؛ السابحات : فرشتگانی که از آسمان فرو همی آیند ... ب ؛ سبأ : نام شهری است به یمن . السبات ..

در پایان نسخه نیز افتادگی هست و تا بخش افعال از حرف و او ، در کلمهٔ «وجل یوجل» پایان یافته است (برگ ۱۲۷پ) و پس از افتادگی، چند فصل در دستورهای صرف زبان عرب دارد .

انجام : پس این قیاس را نیک نگاه میباید داشتن تا خطای نیافتند ، انشاءالله. سپری شد کتاب جوامع البیان در ترجمان قرآن بتوفیق خدای رحمان (روزشنبه فی وقت العصر از هجرت پیغمبر سنة ۹۳۶ق) که تاریخ کتابت نسخه است .

نسخه :

دانشگاه ۸۳۹: نسخ بی نام . در عصر شنبه سال ۹۳۶ ق پایان یافته است. تصحیح شده . افتادگیها در حاشیه نوشته شده . برگ اول نونویس است میان برگهای (۲ـ۳) و (۱۲۷ـ۱۲۸) افتادگی دارد . تملك فرهاد میرزا را در ۲۶ج ۱ـ۱۲۹۰ق دارد ، ۱۳۳ برگ ۱۳ سطری است . اهدائی سید محمد مشکاة .

۱ـ در تعبیر خواب بپارسی . در تهران بسال ۱۲۸٤ چاپ شده (ص٦٧) دیده شود.

[ج] وجوه القرآن [۲۰]

اختیار کرده از اقوال مفسران تصنیف شیخ ادیب ابوالفضل حبیش بن ابراهیم بن محمد تفلیسی رضم .این عنوان کتاب درنسخه زیر میباشد.

در این کتاب لغاتی از قرآن که دارای معانی گوناگون است، بترتیب حروف یاد شده ومعانی آنرا بفارسی آورده است .

آغاز : بنام ایزد بخشاینده بخشایشگر ، سپاس و شکر خدای را که خالق دو جهانست ... چنین گوید شیخ ادیب ابوالفضل حبیش ... رضی الله عنه که چون از تصنیف کتاب « بیان التصریف » بپرداختم نگاه کردم بکتاب « وجوه القرآن » که مقاتل بن سلیمان « ره » بتازی ساخته بود بسیار کلمات را بیان کرده بود ... در کتاب تفسیر ابوالحسین الثعلبی « ره » هر کلمتی را چهار وپنج وجه موجود یافتم ... خواستم که در وجوه قرآن کتابی سازم ، کامل ومفید که آنچ در کتاب تفسیر ثعلبی وتفسیر سورآبادی و تفسیر نقاش وتفسیر شابور وتفسیر واضح ودر کتاب مشکل قتیبة وکتاب غریب القرآن عزیزی در وجوه قرآن بیان کرده است برطریق اختصار، آن جمله در کتابم موجود باشد ، بر برتیب حروف معجم ... شرح وجوه هر کلمتی را بپارسی واضح بیان کردم ....

حرف الف از کتاب وجوه قرآن ؛ آخرت: بدانکه آخرت در قرآن برشش وجه باشد. وجه نخستین آخرت رستخیز بود ، چنانکه خدای در سورهٔ المؤمنون گفت: وان الذین لایؤمنون بالآخرة عن الصراط ...

انجام : یمین : بدانکه یمین در قرآن برهفت وجه باشد ... نخستین بمعنی دست ودست راست بود چنانکه ...وپس از دو صفحه گوید ... سپری شد کتاب «وجوه القرآن» روز پنجشنبه بیست وچهارم ماه صفر سال پانصد و پنجاه وهشت ازهجرت پیغامبر . کتبه مصنفه ابوالفضل حبیش[۱] غفرالله له ... و ذلك ببلدهٔ قونیه ...

حرفها را با افزودن یاء بلهجهٔ عامه قدیم مینامد (بی=ب، ظی=ظ ، یی=ی) چنانکه گوید: حرف ظی از کتاب وجوه القرآن؛ ظل: بدانکه ظل در قرآن برسه وجه باشد . . .

۱ــ اعراب دارد و بضم حاء (بصیغهٔ مصغر) نوشته شده است.

نسخه :

عاطف افندی ۳۲۴۶ ؛ در استانبول: نسخ بی‌نام. دارای مهر گرد «جامع حضرت شیخ وقف محمد افندی» . ۱۴۲ برگ ۱۷ سطر . نسخهٔ عکسی آقای مینوی برای دانشگاه تهران . فیلم در دانشگاه تهران (ش ۶۰).

[د] ترجمان قوافی [۲۱]

دیگر از آثار لغوی حبیش تفلیسی کتابی است که اسماعیل پاشا آنرا بدین نام در «هدیة العارفین» معرفی کرده است، ولی در فهرست کهنهٔ سپهسالار آنرا بنام «قوافی» خوانده است . مؤلف در آغاز دیباچه نام عزالدین ابوشجاع قلیچ ارسلان دوم پسر مسعود را که از سلاجقهٔ روم واز (۵۵۹ق) تا (۵۸۸ق) پادشاهی کرد ، میآورد ، ودر پایان دیباچه گوید : پس باسم قطب‌الدین زادالله عمره تمام کرده شد . وتا آنجا که اکنون میدانم قطب‌الدین لقب ملکشاه دوم است که پسر عزالدین قلیچ‌ارسلان دوم بوده نه خودوی. ومن چنان گمان‌برم که حبیش این کتاب را بنام پدر آغاز کرده و بنام پسر پایان داده است .

ولیکن شخصی درروزگار میرعلی شیرنوائی (م ۹۰۶) این کتابرا دزدیده وبا تغییر دادن فقط چندسطر از آغاز دیباچه بنام این امیر مزین ساخته است. شگفت آنکه در پایان دیباچهٔ نسخهٔ سرقت شده گوید : « واین کتاب باسم خداوند ملك‌الملوك قطب‌الدین عماد الاسلام زاد عمره ودام عزه تمام کرده شد ... » ونام قطب‌الدین که در آخر دیباچهٔ « ترجمان قوافی » حبیش بود اینجا نیز دیده میشود .

نسخهٔ این کتاب که باسم میرعلیشیر است کتابخانهٔ لغتنامهٔ دهخدا بشمارهٔ (۱۴۰) موجود و بنام « لغات قوافی » ثبت شده است، و اندکی کمتر از نسخهٔ حبیش موجود در کتابخانهٔ سپهسالار میباشد، وتمام لغتهای آن در زندگی مرحوم دهخدا توسط فیش نویسان فیش شد و در پشت نسخه باین معنی اشارت شده است ، ولیکن چون فیشها بدون ذکر مدرك است ،فعلا در عداد فیشهای بی‌مدرك، بصورت غیرقابل استفاده درآمده است، وباید مجدداً فیش شود .

آغاز : رب تمم بالخیر ؛ سپاس وشکر خدایرا که از علم ودانش مارا بهره داد ، و راه راست نمود ، و دین اسلام بارزانی داشت . و درود خدای برمحمد باد

علیه‌السلام ، و بریاران و أهل بیتش . چنین گوید حکیم ابوالفضل‌حبیش‌بن ابراهیم ابن‌محمد الکمالی التفلیسی که ملك اجل عادل عالم کبیر قطب‌الدین عمادالاسلام ونظامها،جلال‌الملة و جمالها . نجم‌الملة و تاجها ، شمس‌الملوك والسلاطین ، ناصر جیوش‌المسلمین، فخرالانام، عزالمجاهدین، قاتل‌الکفرةوالمشرکین، قامع‌المتمردین ابوشجاع قلج‌ارسلان ابن‌مسعود،یمین امیرالمؤمنین ، اطال الله‌بقاه ، و ادام فی‌الدولة ارتقاه ، واباد حساده واعداه بحق محمد وآله .

ازآنجا که بزرگ همتی و رغبت اوبعلم ودانش بنده را اشارت فرمود که باید از بهرمن کتابی سازی در قوافی ، چنانك کلامهای مشکل تازی را که شعرا در قوافی شعرها بکاربرند بپارسی شرح کنی ، و ترتیب کتاب خراسانی نهی ، و در تصنیف کتاب اختصار نگاه‌داری،تاکتاب درازا نکشد ، وخواننده را ملال نفزاید ، و مارا یادگار بود . پس‌بنده برحسب طاقت خویش‌جهد کرد و فرمان بجای‌آورد... و آخر هرقافیه را بترتیب برحروف معجم بیذا کرد،چنانك اگر کسی را قافیهٔ باید نگاه‌کندآخر حرف آن قافیه را از جملهٔ حروف معجم کدامست واز کدام‌نوعست واز هر کدام که بود ، وی‌را طلب کند ، تا معنی‌آن بداند.و هرقافیه که دوحرف‌بود، وی را در اول هرحرفی مقدم کردم ، و بعدش سه حرفی را ، و علامتش حرف « ج=۳» بکردم ، وبعدش چهار حرفی را « د=۴ » و پنج حرفی را «ه=۵» وشش‌حرفی‌را « و=٦ » وهفت حرفی را « ز=۷ » .

واما قافیهایی که بپارسی بود وآسان ؛ درین کتاب یاد نکردم ، که کتاب دراز شذی ، بپارسی‌بر کس بوشید نبود ، و بجایی که قافیهای پارسی مشکل بکردم‌حرف « سن » بالای او بنوشتم ، تاکسی کمان نبرد که ببارسی (ظ : بتازی) است .

و بداند (ظ : بدان) که هر کسی که‌شعر گوید ، وهوش‌شاعری دارد ، یابخواهد که معنی قافیهای مشکل بداند ، از دانستن این‌قدر ناچار بود ، تا درعلم قافیه‌شعر جاهل‌نباشد ، وشعر گفتن بروی‌آسان شود ، زیرا که اصل‌شاعری قافیه بود ، باید که قافیها نیك بداند . بس کتاب باسم قطب‌الدین زادالله عمره تمام کرده شود انشاءالله تعالی تاهر کس که بخواند و فایده بگیرد ، خداوند را و مصنف را بدعا یاد آرد . وحسبناالله ونعم‌الوکیل .

قوافی ؛ حرف اول : یا : ای . لا : نه . ما : نه . ما : آب وجه . ما : ای . دا : درد . ذا : آن ...

معنی فدای لفظ :

دیدن این کتاب کاملاً نشان میدهد ؛ چگونه یك شاعر، که ازعواطف عالی شاعرانه الهام میگیرد، ومیتواند احساسات پاك انسانی و خواستهای اکثریت مردم را درقالب اشعار ناب جلوه گر سازد ، وبدین وسیله محبوبیت عمومی بدست آرد ، هرگاه دستخوش أمیال قدرتمندان گردد وناچار از پیروی هوسهای آن عدهٔ قلیل شود، وبخواهدمطابق خواست آنان شعر گوید ، بکلی ذوق هنری خویش راازدست داده ، و ناچار میگردد تا بکمك دسته بندی کردن واژه ها و قالب ریزی کلمات وسبك وسنگین کردن اوزان،شعر بسازد، وباپس وپیش کردن کلمات برخلاف دستورات جمله بندی،تقطیع بحررا درست کند ، و از این روی شعرخود را بصورت تصنعی وبی‌مزه در آورده ، و در نظر مردم بی ارزش میسازد . کسانی کـه تأثیر وضع طبقاتی را درشعروهنر قدیم در نظر نمیگیرند ، همهٔ شاعران رابااین دلیل محکوم میکنند که :«اینان‌نخست قافیه‌ها راجور کرده، کلماتی چون قفس، عدس ، مگس ... راگردآورند، وسپس معنی شعرخودرا تابع معنی این‌کلمات میسازند ...»

نسخه‌ها:

سپهسالار ۱۱۰: متن نسخ. ترجمهٔ فارسی‌درزیربنستعلیق.نویسنده محمدبن عبدالکریم بیکسماتی است،و نام او د رآخرمختارالصحاح (ضمیمهٔ این کتاب ، در یك مجلد بیك خط)آمده است.آنرا درشهر بروسه در۹۲۹ ق نوشته‌است . عنوانها شنگرف‌این کتابچه ۱۰۰برگ همهٔ دفتر۲۵۵برگ ، ۲۵سطر.۲۱×۳۱

مجلس۲۵۳۵: همراه شرح‌نصاب دشت‌بیاضی‌جلد شده. عربی باسیاه وفارسی در زیر بالا ژورد نوشته شده است . بی نام و تاریخ در سدهٔ دوازدهم ، ۵۲ برگ ۳۰ سطر .

نخجوانی تبریز: ضمیمهٔ قانون الادب است .

در(حرف ح لغتنامه . ستون۳ص۲۶۳) بدان حوالت شده است .

دهخدا،۱۴۰: این‌نسخه سرقت‌شده‌است ، ودیباچهٔ آن‌بنام امیرعلیشر نوائی (م۹۰۶ق)آراسته است. ۱۵۵ برگ۷سطرعربی+۷ سطرفارسی. هرسطر ۴ واژه.

سدهٔ هفتم

دراین سده؛ برای نخستین‌بار کسانی‌بجهت تسهیل‌آموزش‌همگانی ، لغتنامه‌های منظوم فراهم کردند . وکسانی فقط اسمهای زبان‌تازی را دریك کتاب جمع کردند (دربرابر کسانیکه درسدهٔ پیشین مصدر ها را جمع کرده‌اند) وکسانی نیز اسم وفعل را درهم‌آمیخته کتاب‌ساختند.ودیگری بترجمهٔ یك لغتنامهٔعربی‌پرداخت. وبنابرین؛ فرهنگهای این سده را درچهار بخش یاد میکنیم :

۱ـ فرهنگ‌های منظوم .

۲ـ فرهنگ‌ها که تنها اسمها درآن جمع است .

۳ـ فرهنگها که اسم وفعل را درهم‌آمیخته دارد .

۴ـ ترجمه از لغتنامهٔ عربی .

بخش یکم

فرهنگهای منظوم

الف : نصاب‌الصبیان
ب : زهـرة الادب
ج : نصیب الفتیـان

چگونه فرهنگهای منظوم پدید آمد؟

یگانه زبان خارجی که درسده‌های آغاز اسلام درایران آموخته میشد زبان تازی بود. وازهنگامی که مردم ایران علاقه‌مند بآموختن آن گردیدند، درصدد برآمدند، براههای گوناگون، اشکال تعلم این زبان سخت‌را که ازریشه وبن‌بازبان فارسی جدا است ، برای فرزندان خود آسان سازند . از این‌روی در آغاز سدهٔ هفتم ؛ اندکی پیش از حملهٔ مغول ابونصرفراهی متوجه راه نظم گردید ، وگرچه پیش از او نیز قطعه‌های پراکنده شعر دربارهٔ قواعد دستورزبان عرب وجزآن یافت میشد، اما او برای نخستین بار بدین‌منظور یك سلسله قطعه های منظم فراهم ساخت ، وبا نظم «نصاب‌الصبیان» دردویست‌بیت، که ازبر کردن آن برای‌دانش‌آموزان کارآسان بود ، این‌راه‌دشواررا تااندازه‌ای‌هموارساخت، وچون این روش برای‌آن روزگارمناسب وسودمند بود، دراندك زمان گسترش‌وشهرت بسزا یافت، تاآنجاکه درهمین سده دو کتاب‌دیگر بتقلید آن‌ساخته‌شد ۱ـزهرة‌الادب ۲ـنصیب‌الفتیان، که‌هرسه‌دراین‌بخش معرفی‌خواهد شد .

۱ ـ فراهی ابو نصر ۲ ـ نصاب‌درمیان‌لغتنامه‌ها ۳ ـ نصاب‌از نظرشعر
۴ ـ نام‌وشمارهٔ بیتها ۵ ـ فهرست بندها ۶ ـ افزایشها
۷ ـ مقایسهٔ نسخه‌ها ۸ ـ تغزل وتقطیع‌ها ۹ ـ تقلیدها .
۱۰ـ کارهادربارهٔ نصاب ۱۱ـ نسخه های کهن‌نصاب . ۱۲ـچاپهای نصاب.

۱ ـ **فراهی و زندگی او** : ابونصر بدرالدین مسعود یا محمود[۱] ابن ابوبکر ابن حسین بن جعفر فراهی سجزی ادیبی، از فراه سیستان میباشد. گویند کور از مادر زاد، وبنابرین تا اندازهٔ قدرت واستعداد ذهنی او ناشی از همین نقص بدنی بوده است. وی در روزگاریکه مردم ستمدیده سیستان با پیشقراولان حملهٔ مغول میجنگیدند مزیست و از زندگی او بیش از این آگاهی نداریم. وی کتاب «الجامع الصغیر» در فقه نگارش محمد بن الحسن الشیبانی (۱۳۵-۱۸۹) را که از محدثان بنام است بنظم آورده است.[۲]

نگارندگان «حبیب السیر»[۳] و روضة الصفا[۴] این مردرا بامعاصر و همشهری او؛ امام شرف الدین محمد (احمد)[۵] فراهی اشتباه کرده و شعر شرف الدین را که در ستایش یمین الدین بهرامشاه بن حرب هنگام پیروزی بر ملحدان قهستان سروده، بصاحب نصاب نسبت داده اند. چلبی درعنوان نصاب مرگ فراهی را در (۶۴۰ق) آورده است. ابن حسام درشرح خود برنصاب در نیمهٔ سدهٔ هشتم گوید: قبر فراهی در دیه «رج» از نواحی فره، هنوز دیده میشود.

۲ ـ **نصاب درمیان لغتنامه ها** : این کتابچه مدت هفت قرن از آغاز سدهٔ هفتم تا آغاز چهاردهم در کشور ایران و هندو ترکیه بجای یك لغتنامهٔ کلاسیك برای آموزش

(۱) چلبی در کشف الظنون در عنوان « الجامع الصغیر » چ دوم استانبول «مسعود یا محمود » ، ودرعنوان نصاب « مسعود » دارد. قزوینی درحاشیهٔ لباب الالباب هر سه را آورده ، مانند پشت نصاب چ برلن. أما صدیق حسنخان در « البلغة» دو نصاب پنداشته یکی از ابونصر مسعود، و دوم از محمد بدرالدین ، ولی در بیشتر شرحهای نصاب او را بدرالدین محمد خوانده اند.

۲ ـ چلبی درعنوان الجامع الصغیر در کشف الظنون گوید :وی این منظومهٔ خویش « لمعة البدر » نامید و در جمادی الآخر سال ۶۱۷ ق آنرا بپایان رسانید. و علاءالدین محمد بن عبدالرحمان خجندی آنرا شرح کردو « ضوءاللمعة » نام داد.

۳ ـ چ سنگی تهران جزء ٤ جلد ۲ ص ۲۲۵ و چ خیام ۲ : ۶۲۸.

٤ ـ نقل از آقای اقبال در مجلهٔ آموزش و پرورش س ۱۳۱۸ ش خرداد.

۵ ـ آقای قزوینی در متن لباب الالباب چ تهران ص ۲۱۳، این مردرا محمد آورده و در تعلیقات خویش (ص ۶۱۲) او را احمد نامیده است.

زبان تازی بکار میرفت ، و گرچه امروز بهیچوجه مناسب آن نیست[۱] ولیکن از نظر تاریخی یکی از لغتنامه‌های مهم تازی بپارسی بشمار میرود . فراهی باسرودن دویست بیت که از بر کردن آن برای دانش آموزان کار سهلی بشمار میرفت، یك دوره اصطلاحهائی را که برای فراگرفتن دانشهای مذهبی وادبی و تاریخی وحتی ریاضی ونجومی وطبیعی روزگار خودش لازم بود، دراختیار دانش آموزان ایرانی قرار داده است . و چون کلمات تازی هم از نظر شمارهٔ حرفها (ثلاثی ـ رباعی، خماسی. سداسی) وهم از نظر حرکات وزنهای گوناگون دارد ، و گرد آوردن همهٔ آنها در یك بحر، شعر را سنگین وزشت میسازد. سراینده این منظومه را ببند های گوناگون (سی وهفت بند) و در بحرها ووزنهای مختلف (نه بحر) گرد آورده است .

اهمیتی که بدین منظومه داده میشود نه از کثرت واژه‌های تفسیر شده است، بلکه از آن جاست که کهن‌ترین اصطلاحات فارسی را برای دانشهای یادشده ، در بردارد . ویك عده نامهای تاریخی ونامهای دردها وسن حیوانات ونام ماههای فارسی، رومی، عربی ، و اوضاع فلکی مطابق قواعد نجوم قدیم و جز اینها در این منظومه گرد آمده است.[۲]

۳ـ نصاب از نظر شعر : البته فراهی صاحب ذوق سرشار شعر میبوده ، وغیر از نصاب کتاب «الجامع الصغیر» شیبانی را نیز بشعر سروده است . ولیکن معمولاً نباید از

---

۱ ـ البته تدریس این منظومه با آن روش کهنه مانع رشد فکری کودکان وخلاف أصول روانشناسی تربیتی امروز است وگویا نخستین کسی که تعلیم کتاب نصاب را بطریق کهنه مورد انتقاد قرار داد، میرزا نظام افشار در دورهٔ ناصر الدین شاه است ، وی منظومه‌یی بنام « مصاب » ساخته که این دو بیت از آن نقل میشود :

خواهمت أز بام افتی چار عضوت بشکنند — جید گردن صدر سینه رکبه زانو راس سر
جبه‌ای دارم همه چیزش بود الا دو چیز — الظهاره أبره دان و البطانه آستر

نسخهٔ خطی مصاب نزد آقای دکتر شایگان استاد حقوق مدنی در تهران است.

۲ ـ برخی واژه‌های اصیل فارسی را که در نصاب هست آقای اقبال آشتیانی در مجلهٔ آموزش و پرورش خردادماه ۱۳۱۸ گرد آورده‌اند ، لیکن چون در آن هنگام دویست بیت اصل نصاب درمیان ۵۰۰ بیت نصاب کنونی شناخته نبود ، ایشان بسیاری از واژه‌های نوترا نیز جزء واژه‌های اصیل محسوب داشته‌اند ، وبا فهرستی که من از شعرهای اصلی نصاب خواهم داد واژه‌های کهن نیز شناخته خواهد شد .

منظومه‌هائی که جنبهٔ علمی و یا هر جنبهٔ ماورای احساسات شاعرانه دارد، توقع شور شعر را داشت، و این معنی در بارهٔ منظومه ها که در حساب، هندسه، نحو، صرف، لغت، فقه، اصول، و حتی تاریخ سروده شده‌است درست میباشد. آقای اقبال شیرینی غزلهارا در آغاز بندهای نصاب، دلیل قدرت شعری فراهی شمرده اند، ولیکن چنانکه خواهیم دید این غزلها از فراهی نبوده و بعد اضافه شده‌است.

۴- نام نصاب و شمارهٔ بیتها: چلبی در کشف الظنون شمارهٔ بیتهای نصاب را دویست دانسته است. و شرح کنندگان پیش از سدهٔ دوازده نیز آنرا ۲۰۰ شمرده‌اند. صاحب «کنز الفنون» که یکی از شرح‌های نصاب است در دیباچهٔ کتاب گوید:

گر طلبی مجمل ابیات آن — در ورق فرد فقط «ر» بخوان

و «ر» در حساب ابجد نمایندهٔ ۲۰۰ میباشد. و در دیباچهٔ خود فراهی بر نصاب در نسخهٔ سدهٔ هشتم (ملك ۴۷۴) و نسخهٔ سدهٔ نهم (نخجوانی تبریز) عدد بیتها دویست آمده‌است. وی گوید «وچون مجموع دویست بیت آمد او را نصاب الصبیان نام کردم ....» و نسخهٔ ملك درست دویست بیت را دربردارد، و نسخهٔ نخجوانی فقط سه بیت اضافی دارد. و نیز در پشت صفحهٔ عنوان نسخهٔ نخجوانی (خط ۸۵۶ق) و هم در دیباچهٔ شرح نصاب نسخهٔ محیط طباطبائی (خط ۱۰۶۳) اشعار زیر بابونصر منسوب گشته است.

چنین گوید ابونصر فراهی — که بروی رحمت حق بادرضوان
لغت را چون کلید علم دیدم — نمو داری بنظم آوردم از آن
که میل طبع مردم چون عزیز است — بسوی نظم و بر خواننده آسان
دوصد بیت آمد وچون اندکی بود — «نصاب» اش نام کردم بهر صبیان

آخرین مؤید آنکه شعرهای اصلی «نصاب الصبیان» فقط ۲۰۰ بیت بوده‌است؛ اینکه عدد ۲۰۰ درم حد نصاب وجوب زکاة بر نقره در مذهب اسلام است و همین وجه تسمیهٔ نصاب بدین نام بوده است.

ولیکن شباهت لفظی «بیت» با «بیست» سبب گردید که متأخران، کلمهٔ «بیت» را در آخر افزوده و شمارهٔ بیتهای آنرا ۲۲۰ شمردند و وجه تسمیهٔ کتاب را جمع میان دو حد نصاب ۲۰۰ درم برای سیم و ۲۰ مثقال برای زر دانستند، و این استدلال در آغاز

شرح «نصاب‌المعلم» و«شرح‌طالقانی»دیده میشود .

البته‌نام«نصاب»برای کتابها پیش ازفراهی‌سابقه دارد. برای تتبع بیشتر؛حرف نون کشف‌الظنون دیده شود .

۵ـ **فهرست بندهای نصاب**: بطوریکه دردیباچهٔ«نصاب‌متعلم»آمده؛اشعارنصاب درنه بحراست بدین ترتیب :

۱ـ از «متقارب» هفت بند

۲ـ از« مجتث » هفت بند .

۳ـ از«رمل» پنج بند .

۴ـ از«خفیف[1]» شش بند .

۵ـ از«أخرب» (رباعی) پنج پند .

۶ـ از «مضارع» پنج بند .

۷ـ از«هزج‌مثمن» سه بند .

۸ـ از«هزج مسدس» یك بند .

۹ـ از«رجز» یك بند .

و بنا براین همهٔ نصاب را چهل بند ، و همهٔ لغات‌آن را (۱۳۶۵ واژه) معین کرده است .

ولیکن طبق لیستی کـه خود اینجانب تهیه کـرده‌ام و در پائین‌درج خواهد شد ؛ هفت بندتقارب(۲۷بیت) وشش‌بندمجتث (۵۵بیت) وچهاربند رمل(۲۹بیت) و هفت بند خفیف (۳۰بیت) وچهاربند اخرب(۲۱بیت) و دو بند هزج مثمن (۵بیت) ویك بند هزج مسدس (۲بیت) و یك بند رجز (۹بیت) وپنج بند مضارع (۲۲بیت) دارد

شمارهٔ‌واژه‌ها : همهٔ‌واژه های‌عربی‌آن (۱۲۲۲واژه)است که‌بدوبخش‌میباشدنخست (۱۰۸۸ واژه) که بفارسی ترجمه‌شده، ودربیست‌وچهاربند نخست،در(۱۷۵بیت) جا دارد. دوم (۱۳۴واژه) نام چیزهائیست بعربی، که ترجمهٔ فارسی‌ندارد،ودرسیزده بند (۲۵بیت) آخرجای دارد .

---

۱ ــ در نسخه‌ئیکه‌من از آن نقل کرده‌ام (نسخهٔ شمارهٔ ۱۲۵ دهخدا) نـام این بحر از خامهٔ‌کاتب افتاده است، ومن آنرا افزودم .

اینك فهرست نصاب [1] با تعیین شمارهٔ بند وشمارهٔ بیتهای آن، وواژه های آنها وتعیین برابر آنهادرچاپ برلن.

شماره های دست راست صفحه در این فهرست ، شمارهٔ ردیف است ؛ ۳۷ شمارهٔ اول آن متعلق به ۳۷ بند اصلی نصاب باتعیین آهنگ هربند وشمارهٔ واژه‌های آن، برابرنسخهٔ ۴۷۴ ملك میباشد ، وپس از آن تاشمارهٔ ۱۰۵ اضافاتی است که در نسخه های گوناگون یافت‌شده‌است.ودست چپ شمارهٔ ردیف وشمارهٔ بیتها درچاپ برلن نوشته شده است .وسپس در(ص۹۵)قدیمترین نسخه که آن اضافه در آنجایافت شده است ، معرفی خواهد شد .

۱- درتهیهٔ این فهرست بیشتر اتکاء بر نسخهٔ ٤٧٤ ملك میباشد که درسدهٔ هشتم نوشته شده است . وسپس نسخه‌هائی که در(ص۹۵) معرفی شده است .

ردیف	بحر آهنگ	بیت	واژه	آغاز بند	چ برلن	
					ردیف	بیت
۱	تقارب-آ	۸	۳۹	آله است والله ورحمان خدای	۱	۲۰
۲	مجتث-آ	۷	۴۴	ضیاونوروسناروشنی،افق چوکران	۲	۱۴
۳	رمل-آ	۹	۷۶	جیدگردن،صدرسینه، رکبه زانو، رأس‌سر	۳	۱۷
۴	مجتث-ب	۱۲	۶۷	فریس چنبروکم‌آستین وسب دستار	۴	۲۷
۵	مجتث-ج	۱۶	۹۶	قریب ورکن وحمیم است خویش وابن پسر	۵	۲۱
۶	رمل-ب	۵	۳۲	فرخ‌وفروج‌است جوجه، بیضه‌تخم‌مرغ‌وخود	۶	۱۱
۷	مجتث-د	۶	۳۳	سعال سرفه‌وسرعت شتاب‌ولبث‌درنگ	۷	۱۸
۸	تقارب-ب	۹	۴۴	ثمرمیوه، حب‌دانه و تبن‌کاه	۹	۱۳
۹	خفیف-آ	۶	۳۸	من وعن،از،الی‌وحتی،تا	۱۰	۱۴
۱۰	مجتث-ه	۱۱	۷۱	رجاامید وکرانست سوغ‌وحل جواز	۱۱	۱۷
۱۱	تقارب-ج	۴	۲۲	تراب‌ورغام وثری،خاك وطین ،گل	۸	۱۰
۱۲	مجتث-و	۳	۲۴	مبارز وبطل وباسل وشجاع ، دلیر	۱۳	۷
۱۳	رمل-ج	۹	۶۲	قرم و غطریف‌وجلاجل سید وراس وهمام	۱۲	۱۵
۱۴	هزج اخرب	۱۵	۱۱۱	کتف شانه،معی روده،عضدبازو، یسیرآسان	۱۵	۱۸
۱۵	رجز	۹	۷۶	طوروجبل‌طودوعلم کوهست،حارس‌پاسبان	۱۶	۱۱
۱۶	مضارع-آ	۵	۳۵	میزاب‌ناودان، ندا،نم، شجردرخت	۱۷	۸
۱۷	خفیف-ب	۸	۴۰	سکرمستی وصحو هوشیاری	۱۹	۱۴
۱۸	مضارع-ب	۵	۳۰	از میل‌وشفره‌محدی، نشکرده دان ذکر	۲۱	۱۲
۱۹	رمل-د	۶	۴۳	شمع موم وزیف وبهرج ناسره،جیدسره	۲۳	۱۲
۲۰	مضارع-ج	۷	۴۱	خارج برون جمد یخ وزحلوفه چپچله	۲۴	۱۳
۲۱	هزج‌مثمن-آ	۳	۳۱	وقوف وحدس وعلم‌وفقه، فهم وشعردانائی	۲۰	۹
۲۲	مضارع-د	۳	۱۷	عقرب چوکژدمست وحمه زهرش، ابره‌نیش	۲۲	۸
۲۳	تقارب-د	۲	۱۱	وجیز وملخص بود مختصر	۲۶	۴
۲۴	خفیف-ج	۷	۴۵	فرفخ ورجله، بقلةالحمراء	۲۸	۱۱
۲۵	هزج‌اخرب	۲	۹	نه‌جفت‌نبی که‌پاك بودند همه	۳۲	۴
۲۶	هزج‌اخرب	۲	۸	فرزند نبی قاسم وابراهیم است	۳۱	۴

ردیف	بحر آهنگ	نیز	واژه	آغاز بند	چ برلن ردیف	چ برلن نیز
۲۷	مضارع- ه	۲	۱۲	مولی دوازده است نبی را، یکی نبه	۳۵	۴
۲۸	هزج اخرب	۲	۱۰	ده یار بهشتی اند قطعاً [1]	—	—
۲۹	تقارب- ه	۲	۷	زخیبر ستد مصطفی هفت قلعه	۳۶	۲
۳۰	خفیف- د	۱	۷	اشعر وعمر وحمیر و کهلان (قبائل سبا)	۳۰	۳
۳۱	هزج مثمن	۲	۱۲	زفروردین چو بگذشتی مه اردیبهشت آید	۴۸	۴
۳۲	هزج مسدس	۲	۱۲	دو تشرین ودو کانون وپس آنگه	۳۹	۴
۳۳	خفیف - ه	۳	۱۸	خشن ولاذغست واعیائی (اوجاع)	۲۹	۵
۳۴	خفیف - و	۳	۱۲	حمل وعقربست با بهرام	۵۶	۶
۳۵	خفیف - ز	۲	۱۲	خور بجوزاسی ودو،سی یک است	۵۹	۴
۳۶	تقارب - و	۱	۷	تبع وجذع، سن گاوست آنگه	۶۷	۳
۳۷	تقارب - ز	۱	۸	مخاض ولبونست وحقه، جذع پس	۶۸	۴
	جمع	۲۰۰	۱۲۲۳			

۶ ـ افزایشها در نصاب :

بسیاری از شعر نصابهای تقلیدی که بپیروی از فراهی سروده شد، بعد از او به نصاب وی افزوده شده است ، تا آنجا که نصاب چاپ برلن دارای (۵۴۲ بیت) میباشد .ومن در زیر فهرستی از بندهای اضافی نصاب بدست میدهم و کوشش میدارم، آنهارا بترتیب تاریخی که بر نصاب افزوده شده است مرتب سازم :

۱ ـ متأسفانه در نسخهٔ ۴۷۴ ملك سه مصرع بعد از این را یك تن شیعی متعصب سائیده ونام امامان دوازده گانه را بجای آنها آورده است. واین بند در چاپ برلن نیز نیامده است، اما چنانکه دیدیم در نسخه های کهن نصاب چون ۴۷۴ ملك و ۲۹۱۱ سپهسالار آمده، وآن اینست:

ده یار بهشتی اند قطعا — بوبکر عمر علی و عثمان
سعد است و زبیر و بو عبیدة — طلحه ست وسعید وعبدرحمان

ردیف عمومی		آغاز بند		چ برلن	
شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها			شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها
۳۸	۲	مفتیان صحابه ده بودند		—	—
۳۹	۳	نوروحج و انفال ، مدنی میدان «سورمدنی»		۳۹	۵
۴۰	۲	هشت حرفست آنکه‌اندر فارسی ناید همی	(رمل)	۸۱	۲
۴۱	۲	ازمحرم چو گذشتی چه بود ماه صفر		۴۶	۲
۴۲	۲	موش وبقر وپلنگ وخرگوش شمار		۵۰	۴
۴۳	۳	هرچه از ماه شد مثنی کن		۶۱	۳
۴۴	۱	لاولالب لاولالاشش مه است	(رمل)	۶۰	۳
۴۵	۲	نه فلز مستوی الحجم راچون برکشی	(رمل)	۷۹	۴
۴۶	۲	زروی جثه وهفتاد ویك درم سیماب	(مجتث)	۷۸	۲
۴۷	۲	برجها دیدم که از مشرق برآوردند سر	(رمل)	۵۳	۴
۴۸	۱	بصم وعتب ورتب وچهارم فتر است	(هزج‌أخرب)	۱۴	۴
۴۹	۱۲	اریکه تخت وانا،باردان چوظرف وعاء	(مجتث)	۲۵	۱۴
۵۰	۲	بشکست زاعجاز نبی‌مرسل«شمارهٔسوره‌ها»	(هزج‌أخرب)	۳۷	۴
۵۱	۴	سوره‌هائیکه آیت سجده است	(مضارع)	۴۱	۶
۵۲	۲	ده نام لازم‌آمد تاخوب خوب شد «اوصاف»		—	—
۵۳	۲	نامهای چهارده معصوم دریك بیت من	(رمل)	۳۸	۴
۵۴	۲	از مکه نخست این کثیراست‌امام		۴۳	۲
۵۵	۲	هفت روز نحس باشد هر مهی	(رمل)	۵۱	۲
۵۶	۳	بر فلك هفت کوکب سیار	(مجتث)	۵۵	۲
۵۷	۳	آنچه از ماه میرود بشمار	(مثنوی‌ـه‌مجتث)	۶۳	۴
۵۸	۱	توحولی جذع‌دان، ثنی پس رباعی «سن اسب»	(تقارب)	۷۰	۱
۵۹	۱	جذع‌دان‌ثنی‌پس‌رباعی‌سدیس‌است«سن گوسفند»	(تقارب)	۶۹	۱
۶۰	۲	هست اندر فارسی فرق میان دال و ذال	(رمل)	—	—

ردیف عمومی		آغاز بند		چ بر لن	
شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها			شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها
۶۱	۲	جملهٔ ماآت دریك بیت، منظوم آمده	(رمل)	۷۵	۲
۶۲	۲	امروز پرسیدم‌از استاد؛ افعال		—	—
۶۳	۱	ماولا ولیس ولن، بالم ولما وان	(رمل)	—	—
۶۴	۷	شکر حق راکه از کمال کرم	(رمل)	—	—
۶۵	۵	آفرینندهٔپری وملك «افلاك هفتگانه»	(مثنوی)	۵۷	۵
۶۶	۱	کواکب مه و تیر وناهید میدان	(تقارب)	—	—
۶۷	۸	نوعهای لغت زمن بشنو		۲۷	۱۰
۶۸	۲	عمات نبی شش اند،ای مرد حکیم		—	—
۶۹	۲	خواهی که شوی زود،تو با علم علم«اعمام‌نبی»	(هزج)	۳۴	۲
۷۰	۵	پرسیده شد نبی که کتب چند منزلست		—	—
۷۱	۴	دوتشرین اسووکتك دوکانون		—	—
۷۲	۴	تو فروردین بپارسی دان وهم ویساله در هندی	(هزج)	—	—
۷۳	۲	سچقان واو د و پارس توشقالوی ئیل		—	—
۷۴	۳	موش سیچقان، اودگاو وپارس ، سال پلنگ		—	—
۷۵	۲	حمل واسد وقوس،برج آتشین		—	—
۷۶	۳	حمل ویساکه‌است ثوراست، جتهٔ جوزاهست هار		—	—
۷۷	۲	بره‌گاو وصورت انسان پنج پایه بدان		—	—
۷۸	۲	زحل‌شنبه، شمس یکشنبه، قمر دوشنبه است		—	—
۷۹	۲	گرهمی خواهی زجای خویش درجائی سفر	(رمل)	—	—
۸۰	۴	شود پخته هر میوه ازآفتاب .		—	—
۸۱	۴	روز شنبه خوش بود بهرشکار .		—	—
۸۲	۲	یکان شمار زابجد، حروف تاحطی	(مجتث)	—	—
۸۳	۶	نشیف چو پاشنه سنگ است و سنگ و گل سجیل		—	—

ردیف عمومی		آغاز		چ برلن	
شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها			شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها
۸۴	۲	استاد قرائت بشمر، پنج ودو پیر		۴۲	۳
۸۵	۲	برای هرسه شب ازماه، نام مخصوص است	(مجتث)	—	—
۸٦	۵	جمیل‌است خوب وقبیح است زشت	(تقارب)	۱۸	۷
۸۷		زنامهای رسول خدای در قرآن	(مجتث)	۳۳	۵
۸۸		ای ترا درفهم معنی داده حق طبع سلیم «نامهای‌قرآن»		۴۰	۳
۸۹		تنوین ونون ساکنه، حکمش بدان ای مردکار	(رجز)	۴۴	۲
۹۰		رمزها ازبهر وقفت وضع کرد از قاریان	(رمل)	۴۵	۵
۹۱		محرم زر است وصفرآینه .	(تقارب)	۴۷	۴
۹۲		در ماه دو روز هست بسیار خطر		۵۲	۲
۹۳		ازحمل‌صفر ، الف زثورنشان		۵۴	۳
۹۴		بیاوردید دل ابرو باد سل سرما		۵۸	۱
۹۵		هرروز زماه سیزده‌تعیین کن		٦۲	۴
۹٦		جمرهٔ اول افتد آخر دلو	(مجتث)	٦۴	۲
۹۷		غدد ذات‌اشاجع، حدق فرج وقضیب		٦۵	۲
۹۸		درآب خسب وحرون تنگران وتا پخزن		٦٦	۲
۹۹		درقلم از عبارت یاقوت		۷۱	۲
۱۰۰		بستان درمی زدوده لیکن بی‌جرم		۷۲	۲
۱۰۱		همسنگ دوده زاج است، همسنگ هردو،مازو		۷۳	۱
۱۰۲		ای که درعلم خط شدی استاد		۷۴	۷
۱۰۳		علت مانع زصرف اندر لغت نه بیش نیست	(رمل)	۷٦	۴
۱۰۴		هرچه اسماء ملك‌آمد و اسماء نبی .		۷۷	۲
۱۰۵		درزبان فارسی فرق‌میان دال وذال	(رمل)	۸۰	۳

چند توضیح در بارهٔ بند های أفزوده شده:

بندهای ۳۸ تا ۷۴: کهن ترین اضافاتی است که در نصاب داخل شده است. این ده بند (۱۹ بیت) شعر دارد و در پایان نسخهٔ نصاب (ملك ۴۷۴) که در سدهٔ هشتم نوشته شده است ، جداگانه دیده میشود. بند اول از این ده بند در چاپ برلن دیده نمیشود، و برای نه بند دیگر بجای ۱۷ بیت ، در آنجا ۲۹ بیت چاپ شده است .

بند ۳۹ : در شرحهای ابن حسام (سدهٔ هشتم) و قاینی و ابن فقیه (سدهٔ نهم) و نیز در نسخهٔ سدهٔ نهم نصاب نخجوانی آمده است .

بند ۴۲ : نیز درهمان چهارجا جز در ابن فقیه دیده میشود .

بند ۴۳ : را در «رافع النصاب» بخواجه نصیر طوسی نسب کرده است .

بند ۴۴ : ابن فقیه در «رافع النصاب» گوید آنرا در برخی نسخ یافته‌ام .

بند ۴۵ : در «ریاض الفتیان» و «دانشنامهٔ جهان» (سدهٔ نهم) نیز آمده است .

بند ۴۶ : در شرحهای قاینی و ابن فقیه و نسخهٔ نخجوانی نیز آمده است .

بند ۴۷ : در ابن فقیه نیز آمده است.

بند ۴۸ : نخستین بار در شرح ابن حسام (سدهٔ هشتم) و سپس در نصاب نسخهٔ نخجوانی و در دو شرح قاینی و ابن فقیه (همه در سدهٔ نهم) دیده میشود .

بند ۴۹ : نخستین بار در شرح دشت بیاضی (سدهٔ دهم) دیده میشود .

بند ۵۰ تا ۵۲ : نخستین بار در شرح ابن امیر الحاج (سدهٔ یازدهم) دیده میشود . و بند ۵۱ همان بند پنجم منظومهٔ «نصیب الفتیان» میباشد که ابن امیر الحاج آنرا داخل نصاب فراهی ساخته است . (ص ۱۲۸) دیده شود .

شرح ابن امیر الحاج جز این سه بند، بندهای ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۴۵، ۴۸ از اضافات را نیز در بردارد .

بند ۵۳ تا ۶۴ : این دوازده بند نخستین بار در نسخهٔ (۱۲۵ دهخدا) دیده میشود.

بند ۵۴ : درخاتمهٔ نصاب نسخهٔ شهشوانی که درسدهٔ یازدهم نوشته شده است نیز دیده میشود .

بند ۵۶ : اندکی بانسخهٔ چاپ برلن اختلاف دارد . وچاپ برلن عیناً همان بند ۳۰ «زهرة الادب» میباشد (ص ۱۲۳) دیده شود .

بند ۶۱ : این بند درست همان بند ۲۳ «نصیب الفتیان» است که بنسخهٔ نصاب

دهخدا وارد شده است .

بند ۶۴ : این بند خاتمه‌ئیست که گویا جمال اصفهانی برای تعیین تاریخ اضافات خویش ساخته است. (ص ۱۱۰) دیده شود .

بند ۶۵ تا ۶۷ : این سه بندنخستین‌باردر نصاب نسخهٔشهشهانی که در(۱۰۶۸ق) نوشته شده‌است، دیده میشود .

بند ۶۸ تا ۸۲ : این پانزده بند نخستین‌باردر نصاب نسخهٔ ۲۹۱۱سپهسالار که‌در ۱۰۹۲دراجمیرهند نوشته شده است، دیده‌میشود . و گوئی درهندسروده شده است

بند ۸۳ : این‌بند نخستین‌بار درنسخهٔ اقبال که اکنون دردانشکدهٔ ادبیات تهران است‌ودر سدهٔ یازدهم نوشته‌شده‌است، دیده میشود .

بند ۸۴ و ۸۵ : این دوبند نخستین‌بار درشرح طالقانی دیده میشود .

بند ۸۶ تا ۸۸ : این‌سه‌بندبترتیب بندهای۱۲ و۲و۴منظومهٔ«نصیب الفتیان»است که درشرح «درهٔ ثمینه» ونصاب چاپ برلن افزوده شده‌است. (ص۱۲۸) دیده شود .

بند۸۹ تا ۱۰۵: این شانزده بند در چاپ برلن دیده میشود . که از شرحهای متأخرمانند «درهٔ ثمینه» و «درهٔ یتیمه» گرفته‌است . وازاین‌روی ستون شمارهٔ بیتها در طرف راست (ص۹۴) سفید مانده است .

بند ۱۰۵ : این بند غیر ازبند۶۰میباشد .

افزایشهای دیگر :

غیر از۶۸بند یادشده‌دربالا(۳۸-۱۰۵) افزایشهای پراکنده‌دیگرنیزدرنصابهادیده میشود که‌بصورت بندهای‌جداگانه‌نیست، بلکه‌دربندهای‌اصلی، بیتی چندافزوده‌اند . خوشبختانه‌نسخهٔ (۴۷۴ملك)(نوشتهٔسدهٔ هشتم)پس ازآنکه بندهای‌افزوده رامعرفی کرده‌است،شعرهای‌پراکنده افزوده را نیز جداگانه، باتعیین‌اینکه‌درکدام بندافزوده شده است، معرفی‌مینماید . ومن آنهارا بصورت جدول در زیرمیآورم :

شمارهٔ بندی که در آن اضافه شده	چند بیت افزوده شده	آغاز بند
۱	۳	غفور است وغفار .[1]
۲	۳	یغوث ونسر یعوق.
۳	۲	بز جامه رقعه پاره .
۴	٦	ولیک سته وسبعه .
۵	۱	شفاجرف .
٦	۲	ظئردایه .
۷	۲	فقاهه دانش و.
۸	۱	حکم داورو محکمه .
۹	۳	انا با اننی .
۱۱	۱	برین ده دودیگر .
۱۲	۱	حین هنگام است .
۱۳	۲	عام حول .
۱۴	۱	لغزاجحیه .
۱۵	۱	صالح نکو طالح .
۱٦	۱	بدع وبدیع .
۱۷	۱	وحش دشتی .
۱۸	۴	رطب خرما
۲۲	۱	مسرددرفش و .

ازاین۳٦بیت افزایشی؛ شماره های۱و۷و۱۲و۱۴و۱۵و۱۷و۱۸ درچاپ برلن دیده نمیشود . وشمارهٔ۱٦نیز درمیان بند۱۸ (= ۲۱ چ برلن) نهاده شده است .

۷ ـ مقایسهٔ نسخه های نصاب :

نسخه‌های موجود نصاب ونسخه‌هائی که‌شرح کنندگان‌آن دردست داشته‌اند ازنظر پیش‌و پس بودن بندها وزیاد و کمی‌شعرها، ناسازگاراست؛ بندهائی از۳۷بند

۱ـ این بیت در شرح ابن فقیه درسدهٔ نهم، نیزدیده میشود .

اصلی کاسته وبندهائی برآن افزوده ویاچند بندرا دریك بند جمع کرده‌اند وبنابراین شمارهٔ اسمی بندهای هریك باشمارهٔ واقعی آن تفاوت دارد. درجدول سیزده‌ستونی آینده در(ص۱۰۲تا۱۰۴)سیزده گونه نصاب با یکدیگر سنجیده شده است .

ستون نخست شمارهٔ ردیف بندهای نصابهااست . و ضمناً ۳۷ شمارهٔ اول آن برابر نسخهٔ ۴۷۴ ملك است که من آنرا نصاب اصلی فرض کرده‌ام.این نسخه دردوبخش است:

الف : ـ واژه ها کـه بفارسی ترجمه شده که ۲۵بند است و۱۷۵بیت دارد .

ب : ـ نامهای برخی چیزهابعربی که سیزده بند و۲۵بیت است . همهٔ این نسخه۲۰۰ بیت میباشد. اما درنسخه‌های دیگر بخش دوم (نام چیزها) درمیان بخش اول؛درمیان دوبند سیزدهم وچهاردهم ، جای داده شده است .

درستونهای دیگر رقمهائی دیده میشود ، و هریك از آنها نمایندهٔ بندیست کـه فهرست آنرا درصفحه های (۹۰ تا ۹۴) دیدیم . وگاهی بجای یك رقم چند رقم دیده میشود، واین معلوم میدارد که دراین نسخه آن چند بند،زیرعنوان یک بند آمده است ، چنانکه درردیف ۲۵ می‌بینیم درستون ابن‌فقیه شماره‌های۳۵،۴۴،۴۷ نوشته شده، واین میرساند که در شرح ابن‌فقیه بندهای۳۵،۴۴،۴۷را یک بند شمرده وزیر عنوان بند بیست وپنجم نهاده است .

درسرستونها نام نسخه‌های سیزده گانه بترتیب زیر دیده میشود :

۱ ـ ردیف : که۳۷ بند اول آن برابرنسخهٔ ۴۷۴ملك است ودر بالا یاد شد .

۲ ـ ابن‌حسام : مقصود نسخه‌ئیست که بدست ابن‌حسام در سدهٔ هشتم بوده و آنرا شرح کرده و«ریاض‌الفتیان» نامیده، ودر سدهٔ هشتم یاد خواهد شد. خلاصه فهرست این نسخه چنین است :

شمارهٔ اسمی بندها : ۳۹

شمارهٔ واقعی : ۴۰

اضافه بر ۳۷ بند اصلی : بندهای ۳۹ ، ۴۲ ، ۴۵ ، ۴۸

کاسته از ۳۷ بند : فقط بند ۲۸ .

۳ ـ نخجوانی: مقصود نسخه‌ئیست از نصاب کـه در (۸۵۵ ق) نـوشته شده ودرمجموعه‌ئی در کتابخانهٔ آقای محمدحسین نخجوانی در تبریز است . وفهرست آن چنین است :

شمارهٔ واقعی واسمی : ۴۰ بند .
اضافه بر ۳۷ : بندهای ۴۸،۴۶،۴۲،۳۹ .
کاسته از ۳۷ : فقط‌بند ۲۸.

۴ ـ قاینی : مقصود نسخه‌ئیست که بدست جلال قاینی بوده ودرسدهٔ نهم آنرا شرح کرده و«نصاب‌المعلم» نامیده ودرسدهٔ نهم معرفی‌خواهد شد. وچون‌یگانه‌نسخهٔ آن که در کتابخانهٔ نخجوانی‌در تبریزاست ناقص میباشد،ازاین روی‌نمیتوان‌فهرست کامل‌آنرا دست داد. فهرست باقی‌ماندهٔ بندهای‌آن چنین است :

شمارهٔ‌اسمی‌وواقعی‌بندها : ۳۴ بند .
اضافه بر۳۷ اصلی : بندهای ۴۸،۴۶،۳۹ .

۵ ـ ابن فقیه : نصابی که بدست‌اوبوده وشرحی‌بنام«رافع‌النصاب»ساخته‌است که در سدهٔ نهم یاد خواهد شد. وخلاصه وفهرست‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی بند ها : ۴۰ بند .
شمارهٔ واقعی : ۴۲ بند .
اضافه بر اصلی : بندهای ۴۸،۴۷،۴۶،۴۴،۳۹،۳۸.
کاسته از اصلی : فقط بند ۲۸ .

۶ ـ دشت بیاضی : نصابی که بدست کریم دشت بیاضی‌بود، وشرح خویش‌را بدان ترتیب ساخته ودرسدهٔ دهم معرفی‌خواهد شد، و خلاصه فهرست آن چنین است :

شمارهٔ اسمی بند ها : ۴۱ .
شمارهٔ واقعی : ۴۳ .
اضافه براصلی : ۴۹،۴۸،۴۶،۴۵،۴۴،۴۲،۳۹ .
کاسته ازاصلی : فقط بند ۲۸ .

۷ ـ امیر الحاج : نسخه‌ئیکه بدست‌ابن‌امیرالحاج بود، وشرح‌خودرا بدان ترتیب ساخت ودر سدهٔ دهم معرفی خواهد شد وفهرست‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی بند ها : ۴۲ بند .
شمارهٔ واقعی : ۴۴ بند .
اضافه بر ۳۷ اصلی : بندهای ۵۲،۵۱،۵۰،۴۸،۴۵،۴۲،۴۰،۳۹ .
کاسته ازاصلی : فقط بند۲۸ .

۸ ـ نصاب متعلم : نسخه‌ئیکه بدست این شرح کننده بوده است. وچون‌یگانه نسخهٔ آن در کتابخانهٔ دهخدا ناقص است، نمیتوان فهرست‌درست‌آن را بدست داد. فهرست باقیماندهٔ بندهای‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی‌وواقعی‌بندها : ۳۷ (ناقص) .

اضافه بر اصلی : ۳۹،۴۱،۴۴،۴۶،۴۷،۴۸،۵۰،۵۲ .

۹ ـ دهخدا : نسخه ئیست‌از نصاب که در(۱۰۶۳ق)نوشته‌شده‌است.تغزل‌وتقطیع آن ازنوع نصاب جمالی‌است، وبشمارهٔ (۱۲۵) در کتابخانهٔ لغتنامهٔ دهخدا موجود است . وفهرست‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی‌وواقعی‌بندها : ۶۰ بند .

اضافه براصلی : ۲۴ بند .

کاسته از اصلی : فقط بند ۲۸ .

۱۰ ـ سپهسالار : نسخه‌ئیکه در ۱۰۹۲ ق دراجمیر نوشته شده است وبشمارهٔ ۲۹۱۱در کتابخانهٔ سپهسالار موجوداست . وفهرست‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی‌وواقعی‌بندها : ۷۱ بند .

اضافه بر اصلی : ۳۴ بند .

کاهش ندارد .

۱۱ ـ اقبال : نسخهٔ نوشتهٔ سدهٔ یازدهم متعلق بعباس اقبال که‌امروزدر کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران است . وفهرست‌آن چنین است :

شمارهٔ اسمی‌وواقعی‌بندها : ۵۱ بند .

اضافه دارد : ۱۹ بند .

کاسته است : ۵ بند .

۱۲ ـ طالقانی : نسخه ئیکه بدست او بوده وشرح خودرا برآن ترتیب ساخته است . وخلاصه فهرست آن چنین است :

شمارهٔ اسمی بندها : ۴۱ .

شمارهٔ واقعی : ۵۱ .

کاسته ازاصلی : فقط‌بند ۲۸ .

افزوده برآن : ۱۵ بند .

۱۳ - برلن : مقصود نسخهٔ چاپ برلن است . وخلاصه فهرست آن چنین است :

شمارهٔ اسمی وواقعی بندها : ۸۱ بند .

افزوده است : ۴۵ بند .

کاسته است : فقط بند ۲۸ .

توضیح :

بیشتر بندهای این سیزده نسخه، مانند اکثر نسخه‌های نصاب؛ بند شمار نداشته است، ومن برای آنها بند شمار گذاردم تا بتوانم در جدول زیر آنها را با یکدیگر بسنجم ، **اینك جدول:**

ردیف	ابن حسام	نخجوانی	قاینی	ابن فقیه	دشت‌یاضی	امیرالحاج	نصاب متعلم	دهخدا	سپهسالار	اقبال	طالقانی
۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷	۱تا۷
۸	۱۱	۸	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۹	۸	۱۱	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸
۱۰	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
۱۱	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۲	۱۳	۱۲	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۲	۱۲	۱۳	۱۳
۱۳	۱۲	۱۳	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۳	۱۳	۱۲	۱۲
۱۴	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸،۴۵	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸
۱۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۷	۲۵
۱۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۳۹	۲۶
۱۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۵۳	۲۷	۲۹	۲۷
۱۸	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹	۲۷	۳۹	۳۳	۸۴،۳۹
۱۹	۲۹	۳۲	۲۹	۲۹	۲۹	۵۰	۲۹	۵۴	۲۸	۳۲	۲۹
۲۰	۳۳	۳۱	۳۳	۳۳	۳۳	۵۱	۳۳	۳۹	۳۸	۳۱	۳۳
۲۱	۳۲	۲۹	۳۸	۳۲	۲۹	۴۷	۵۰	۶۸	۴۲	۱۸	۳۲
۲۲	۴۲	۳۳	۳۲	۳۱	۳۳	۳۱	۲۹	۶۷	۴۱	۲۲	۸۵،۴۱،۳۱
۲۳	۳۱	۳۴	۳۱	۴۲	۳۲	۳۴	۳۳	۵۴	۴۷	۱۹	۵۶،۴۷،۴۳

ردیف	ابن حسام	نخجوانی	قاینی	ابن فقیه	دشت بیاضی	امیرالحاج	نصاب متعلم	دهخدا	سپهسالار	اقبال	طالقانی	برلن
۲۴	۳۴	۳۵	۳۵	۳۴	۳۴	۴۲	۳۵	۵۵	۶۹	۳۴	۳۴	۲۰
۲۵	۳۵	۳۶	۴۲	۴۷،۴۴،۳۵	۴۴،۳۵	۳۱	۴۴	۳۲	۵۵	۶۵	۴۴،۳۵	۴۹
۲۶	۳۷،۳۶	۳۷	۳۷	۳۶	۳۷،۳۶	۴۳	۴۱	۳۱	۲۹	۵۶	۳۶	۲۳
۲۷	۳۰	۳۰	۳۰	۳۷	۳۰	۳۵	۲۸	۴۱	۵۰	۶۶	۵۹،۵۸،۳۷	۶۷
۲۸	۱۴	۱۴	۴۶	۳۰	۴۶	۳۷،۳۶	۵۰	۴۷	۷۰	۵۴	۳۰	۲۴
۲۹	۱۵	۱۵	۱۴	۱۴	۴۵	۳۰	۵۲	۵۶	۳۳	۴۴	۱۴	۳۳
۳۰	۱۶	۱۶	۱۵	۱۵	۱۴	۴۰	۳۰	۳۴	۳۲	۴۳	۱۵	۳۰
۳۱	۱۷	۱۷	۱۶	۱۶	۱۵	۵۲	۳۶	۳۵	۷۱	۵۲	۱۶	۲۶
۳۲	۴۵	۴۶	۱۷	۱۷	۱۶	۱۴	۳۷	۴۴	۳۱	۳۶	۱۷	۲۵
۳۳	۲۱	۲۱	۲۱	۴۶	۱۷	۱۵	۴۶	۴۲	۷۲	۳۷	۴۶	۸۷
۳۴	۱۸	۱۸	۱۸	۲۱	۲۱	۱۶	۱۴	۵۷	۴۱	۳۰	۴۵	۶۹
۳۵	۲۲	۲۲	ناقص	۱۸	۱۸	۱۷	۱۵	۴۳	۴۲	۶۱	۲۱	۲۷
۳۶	۱۹	۱۹		۲۲	۲۲	۲۱	۱۶	۳۶	۷۳	۴۰	۱۸	۲۹
۳۷	۲۰	۴۲		۱۹	۱۹	۱۸	۱۷	۳۷	۷۴	۴۵	۲۲	۵۰
۳۸	۲۳	۲۳		۲۰	۲۰	۲۲	ناقص	۵۸	۴۷	۴۶	۱۹	۵۳
۳۹	۲۴	۲۰		۲۳	۴۹	۱۹		۵۹	۷۵	۱۴	۴۹،۲۰	۳۹
۴۰	پایان	۲۴		۲۴	۲۳	۲۰		۳۰	۷۶	۱۵	۶۷،۲۳	۸۸
۴۱		پایان		پایان	۲۴	۲۳		۴۶	۷۷	۱۶	۲۴۰	۵۱
۴۲					پایان	۲۴		۴۵	۵۶	۱۷	پایان	۸۴

ردیف	دهخدا	سپهسالار	اقبال	برلن	ردیف	سپهسالار	برلن
۴۳	۵۲	٦٦	۱۸	۵۴	٦۸	۲۰	۳۷
۴۴	۴۰	۳۴	۲۲	۸۹	٦۹	۲۳	۵۹
۴۵	٦۰	۳۵	۱۹	۹۰	۷۰	۲۴	۵۸
۴٦	٦۱	۳٦	۲۰	۴۱	۷۱	دنباله ۴۹	۹۹
۴۷	۱۴	۴۴	۴۹	۹۱	۷۲	پایان	۱۰۰
۴۸	۱۵	۷۸	۸۳	۳۱	۷۳		۱۰۱
۴۹	٦۲	۴۳	۲۳	۳۲	۷۴		۱۰۲
۵۰	۱٦	۷۹	٦۷	۴۲	۷۵		٦۱
۵۱	۱۷	۸۰	۲٤	۵۵	۷٦		۱۰۳
۵۲	۲۱	۸۱	پایان	۹۲	۷۷		۱۰۴
۵۳	۱۸	۵۲		۴۷	۷۸		۴٦
۵۴	۲۲	۳۰		۹۳	۷۹		۴۵
۵۵	۱۹	۴٦		۵٦	۸۰		۱۰۵
۵٦	۲۰	۸۲		۳۴	۸۱		۴۰
۵۷	۲۳	۴۵		٦۵			
۵۸	٦۳	۳۷		۹۴			
۵۹	۲۴	۵۹		۳۵			
٦۰	٦۴	۱۴		۴۴			
٦۱	پایان	۱۵		۴۳			
٦۲		۱۷		۹۵			
٦۳		۲۱		۵۷			
٦۴		۱٦		۹٦			
٦۵		۱۸		۹۷			
٦٦		۲۲		۹۸			
٦۷		۱۹		۳٦			

تاریخ اضافات :

چنانکه‌در(ص۹۵) دیدیم‌ده‌بنداول‌از‌این۶۸بنداضافی،درنسخه‌ئیکه‌درسدهٔهشتم نوشته شده (ملك۴۷۴) جدا از اصل آمده است. ونیزمحمد جمال‌اصفهانی درديباچهٔ نصاب خود(در۷۲۴ق)میگوید: «چند بیتی‌ازابیات‌متفرقه بنظرآمده بود وازاستادان فن استماع کرده‌مناسب مینمودالحاق‌آن درخلال...» (صفحهٔبعددیده‌شود)پس‌معلوم میشود: این اضافات‌ازهمان اواخرسدهٔ هفتم وجودداشته است. وبتازگی درالذریعه دیدیم؛ پدرم شرح نصابی نشان داده‌اند که در کتابخانهٔ (سماوی) در نجف بوده ، واضافاتی برنصابهای متداول داشته، سرآینده تاریخ آنرا چنین معین کرده است:

نیمه ای از ربیع ثانی بود　　سال تاریخ صاد بوده وخا

و بنابر این آن اضافات، که شایدهمین اضافات جای گفتگو باشد در(۶۹۰ق) یعنی‌آخرسدهٔ هفتم سروده شده است.

تاریخ اضافه‌های‌دیگردرست‌شناخته نیست ولیکن بادرنظرگرفتن‌قدیمترین نسخه که ازآن نقل‌شده است(ص۹۵دیده‌شود) تاریخ تقریبی‌آن‌روشن میگردد.

۸ـ تغزل و تقطیع ها:

هیچکس سرغزلها و تقطیع بحرهای نصاب را بفراهی نسبت نداده است ، زیرا که :

۱ـ نسخه های کهن نصاب از آن خالی است ، وشارحان قدیم‌آنها رانیاورده وشارحان متأخر نیز که آنها را آورده اند ، بشاعر ناشناس منسوب داشته‌اند.

۲ ـ برخی از قطعه ها دارای دو گونه تغزل است و هیچیک نمیتواند از فراهی باشد.

۳ـ ازهمه روشن‌تراینکه درهمه‌جا شعرمطلع‌قطعه، پس‌از این‌غزلهامیباشد.

آری‌آقای‌عباس‌اقبال‌آشتیانی‌درمقاله‌ئیکه‌درمجلهٔ‌آموزش‌وپرورش(سال۱۳۱۸ ش ۳) نوشت استحکام این تغزلات را دلیل بـر قدرت و استعداد شاعرانه فراهی شمرد،وگویا همین مقالت‌اقبال، آقای محمد نخجوانی‌را برآن داشت تا مقاله‌ای‌در مجلهٔ‌یغما (سال۱۳۳۶شمارهٔ‌مردادص۲۱۸) در بارهٔ معرفی نسخه‌ای ازنصاب که نزداو است، ودرآغازآن محمدجمال اصفهانی‌خودراسرایندهٔ تغزل‌وتقطیع‌ها شمرده‌است، منتشرسازد.

سه گونه نصاب :

از نظر تغزلهائیکه درآغاز بند های نصاب دیده میشود ، اکنون سه گونه نصاب دردست داریم :

I : نسخه‌های قدیمی که هیچگونه تغزل و تقطیع در آغاز بند ها ندارد ؛ مانند نسخه‌های ملك (۴۷۴) خط سدهٔ هشتم ونخجوانی‌تبریز(خط۸۵۶) ونیزشرحهائیکه پیش ازسدهٔ یازدهم نوشته‌اند مانند«ریاض‌الفتیان» وشرح‌های احمدبن فقیه و جلال قاینی‌ودشت بیاضی وابن امیرالحاج وشرح ناشناس (دهخدا۱۲۲) ودیگران .

II : نصاب محمدجمال؛ نسخه‌ها ئیکه قافیهٔ‌تغزل و تقطیع‌آغازبند ها باقیافهٔ خود بندمطابق نیست، واینگونه تغزلها فقط برای نه‌بند ۱ و۲ و ۳ و۹و۱۵ و۲۵ و۲۷و۳۱ و۳۲سروده شده، وسراینده چنانکه‌ازنسخهٔ(خط سدهٔ ۱۲) نخجوانی برمیآید[1] کسی بنام محمد جمال‌اصفهانی بوده است. وباحتمالیکه‌خواهیم‌آورد؛ اینکاردرسال ۷۲۴ق انجام‌شده‌است. این‌تغزلها درنسخه‌های‌نصاب(دهخدا۱۲۵)و(نخجوانی) و شرح‌نصاب (محیط۷۳) و (محیط- ۲۶۸ب) دیده میشود .

III نصابهای کنونی : نسخه‌هائیکه قافیهٔ سرغزلها و تقطیع ها با قافیهٔ بند برابراست. گویا پس ازآنکه جمال‌اصفهانی‌تقطیعهای خویش‌بساخت‌ومردم‌سودآنرا دریافتند. شاعری دیگردرصدد رفع نقص‌آن برآمده وتقطیعی‌بساخت که‌درقافیه نیز مانند همان‌بندباشد .

نصاب جمالی

نوع دوم نصابها را بنام کسی که در آن دست برده و شعر هائی افزوده بدین نام خواندم وخصوصیات آنرا من‌ازروی‌نسخهٔ‌نخجوانی؛در اینجا یاد میکنم:

آغاز :

سزاوار حمد آن خداوند رب
که فرمود قرآن بلفظ عرب
جز او مستحق ثنا نیست کس
مر او راست هر جا که شکراست بس

۱- مقالهٔ آقای محمد نخجوانی در یغما (شمارهٔ ۱۰۹ مرداد ۱۳۳۶ ص ۲۱۸).

درود و ثنا بر روان رسول
کزو یافت دین خدا عرض و طول
وزو شد وجود جهان با نظام
وزو یافت نظم زمان انتظام

براولاد واصحاب او نیز باد نصیب از نصاب ثناء عباد ۵

چنین گوید مولاناالفاضل العالم سلطان العلماءالمتأخرین نصیر الملة والدین ابو نصر مسعود بن ابی بکر الحسین بن جعفر الفراهی طاب ثراه : همی گوید ابونصر فراهی . . .

وپس از آنکه دیباچهٔ بونصر راعینا نقل کرده‌است گوید: وبندهٔ ضعیف محمدجمال اصفهانی حسن حالاً میگوید : که چند بیتی از ابیات متفرقه بنظر آمده بود و از ۱۰ أستادان فن استماع کرده مناسب مینمود الحاق آن درخلال و حواشی این رساله ، پس بمناسبت وملایمت آنهارا درتحت و میان هرقطعه درج کردیم تا ممتاز شود [۱] واشتباه مرهیچکس را درآن واقع نشود . واوزان قطعات را نیز تحقیق کرده دراول هرقطعه آوردیم تابحرو وزنش نیزمعلوم شود، والله المستعان ...

تغزل وتقطیع ها درنصاب محمد جمال: ۱۵

محمد جمال دردیباچه نوید داده که وزن و بحر هر بند را بشعر معین کند امادرنسخه‌یکه آن دیباچه را دارد (نسخهٔ نخجوانی) فقط برای هفت بند تقطیع ساخته‌شده‌است.ولیکن‌درنسخهٔ(۱۲۵دهخدا)وشرح‌ابن‌فقیه‌نسخهٔ نخجوانی دوتقطیع دیگرازهمان دسته یافت میشود . قافیهٔ این نه تغزل وتقطیع که ما آنهارا بنام تغزل و تقطیع محمد جمال مینامیم با قافیه‌بندی که در آن ، جا دارد ، دگرگون است ، ۲۰ وفقط دروزن باآن بند برابر است .

اینك تغزلها :

I- بند نخست :

چو اندر تقارب نهی پا درون بتقطیع وزنش‌چنین کن برون

۱ـ گویا در نسخهٔ اصل که محمد جمال خود نوشته بود،ابیاتی‌را که افزوده،برنگ دیگر نوشته‌است تا متمایز باشد (محمد نخجوانی ـدر یغما مرداد ۱۳۳۶) .

فعولن فعولن فعولن فعول زهی دولتت را فلك رهنمون
اله است والله رحمان خدای . . .

II- بند دوم :

ببحر مجتث از آن طبعها[1] شتاب کنند
کزان سخن همه چون لؤلؤ خوشاب کنند
مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات
چنین کنند چو تقطیع او صواب کنند
ضیاونور وسنا،روشنی أفق چو کران. . .

III- بند سوم :

خوشتراست از بحرها بحر رمل باتفاق
بیش باشد طبعها را سوی نظمش اشتیاق
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
شاد باش ای مفخر اهل خراسان و عراق
جید گردن صدر سینه رکبه زانو رأس سر ...

IV-بند نهم[2] :

خوشتراست ازبحر[3]ها بحرخفیف وزن او اصل مثنوی لطیف
فعلاتن مفاعلن فعلن کل شییء من الظریف ظریف
من وعن، از،الی وحتی تا . . .

V- بند پانزدهم[4]:

بحر رجز را گر تمام ارکان بخواهی درسخن
بی‌هیچ‌شك تقطیع او گر پرسمت زینگونه کن
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
هرروز بختت نوشود از گردش چرخ کهن

۱- بحرها (شرح ابن‌فقیه نسخهٔ نخجوانی) .
۲- این بند در چاپ برلن و نسخه‌های دیگر بند دهم بشمار است.
۳- خوشترین ... (شرح ابن فقیه نسخهٔ نخجوانی) .
٤- این بند در نسخهٔ دهخدا ٤٨ و در شرح ابن‌فقیه و قاینی و طالقانی ۳۰ و در نصاب چاپ برلن بندشانزده میباشد .

طوروجبل طود و علم کوهست وحارس پاسبان . . .

VI- بند بیست و پنجم[1]:

در بحر هزج زحاف بسیار آید

این وزن ترا[2] بدیهه در کار آید

مفعول مفاعلن مفاعیلن فع تقطیع کنی همه پدیدار آید

نه جفت نبی که پاك بودند همه . . .

VII- بند بیست و هفتم[3]:

چون پرسم از مضارع اخرب زتو روان

تقطیع این چنین کن در حال و در زمان

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلات

ای‌خیره[4] از جمال تو خورشید آسمان

مولی دوازده است نبی را یکی نبه . . .

VIII- بند سی و یکم[5]:

هزج را گر تمام ارکان همی‌خواهی‌ازاین مگذر

بگیر این وزن را یا دو بکن این قطعه را ازبر

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل

ز هی با فر یزدانی زهی داماد پیغمبر

زفروردین چوبگذشتی مه اردیبهشت آید . . .

---

۱ - این بند درهمهٔ نسخه‌ها بند ۱۵ و درچاپ برلن بند ۳۲ میباشد .

۲- این بحر بهر...(شرح ابن فقیه نسخهٔ نخجوانی) .

۳- این بند در بیشتر نسخه‌ها بند۱۷ میباشد ، و در(دهخدا) ۱۸ و در چ برلن ۱۹ است

٤ - تیره . شرح ابن فقیه .

٥- این بند درشرح ابن‌حسام وابن فقیه نسخهٔ نخجوانی، بند ۲۳ ودرچ برلن ٤۸ میباشد .

IX- بند سی ودوم[1] :

چوازبحر هزج خرم شود دل — شود آسایش جانها بحاصل
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل — چنین تقطیع کردش مرد عاقل
دوتشرین ودوکانون وپس ازآنکه . . .

اضافه‌های دیگر در نصاب محمدجمال :

در نصابهائیکه تغزل آنها از نوع جمالی میباشد اشعار اضافی دیگر نیز دیده میشود ، وعده ای ازاین اشعار ، شیعیگری سراینده را نشان میدهد . چنانکه درنسخهٔ۱۲۵ دهخدا که نصاب جمالی‌است در بند نخست، پس ازبیت «محمدستوده امین استوار . . .» دارد :

زبعد نبی دست گیر انام — وصی محمد علی مرتضی
علی جملهٔ آل و اولاد او — ده ودو امامند ای‌نیک‌رای

تاریخ نصاب‌محمد جمال

متأسفانه آخر نسخه ئیکه نام محمد جمال سراینده این تغزلها یاد شده (نسخهٔ آقای‌محمد نخجوانی) افتاده است و تاریخ نداردە ولیکن درنسخهٔ دیگر این نصاب که نام محمدجمال‌را ندارد واین تغزلهارا در بردارد (نسخه۱۲۵ب دهخدا) خاتمهٔ منظوم زیر دیده میشود :

شکرحق راکه ازکمال کرم — بنمودم چنین طریق هدی
تا بآخر رساندم این نسخه — بس بجد و بجهد از مبدا
گر نصیبی ندارم از معنی — هم نصابی شدم از این اسما
شرف آدم صفی نه ازوست — خوانده‌ای علم آدم الاسما
شد **بذال‌و بکاف‌ودال** تمام — سر رسد عمر تو بضادوبظا
باد عمرت همیشه در دولت — دولتت باد بر دوام و بقا
هرکه سعیی زحق من فرمود — یابد از کردگار خویش جزا

پس این خاتمه و شاید تغزلهای این نصاب در (ذ ك د = ۷۲۴ق) سروده شده است. ودرمصرع آخر برای خواننده، دعامیکندکه: عمر تو به هشتصد و نه صد

۱ - این بنددرشرح‌قاینی‌وابن‌فقیه نسخهٔ نخجوانی بند۲۲ودرابن‌حسام‌وجزوی۲۱میباشد.

سال برسد .

ترکی وهندی در نصاب :

شعرزیردربند ۱۷ نصاب دیده میشود[1]:

ضرب‌وجلداست وعصووهرو،زدن ترکی‌اورماق وهندوی ماری

و بنابراین فراهی با زبانهای هندی و ترکی آشنائی داشته است . البته این در صورتیستکه این شعر ازفراهی باشد ، و چون درنسخهٔ سدهٔ هشتم (ملك ۴۷۴) ونسخهٔ سدهٔ نهم (نخجوانی) دیده میشود، تا اندازه‌ای میتوان‌اطمینان داشت‌که از فراهی است .

تقلید از نصاب :

همچنانکه درمقدمهٔ این بخش گفتم علت‌پیدایش‌لغتنامه‌های منظوم‌نیازمندی مذهبی مردم غیر عرب بآموزش این زبان دشوار بـوده است، وچون بنظم آوردن مطالب در آن روزها یکی ازبهترین راههای آموزش بشمارمیرفت، نصاب فراهـی مورد خوش‌آمد همگان گردید ، و بهرجاکه زبان فارسی راه داشت جای خویش بازکرد، وشاعران دیگر بتقلید و پیروی او منظومه هـای دیگرسرودند ، وچنانکه خواهیم دید ازین پس درکشور های فارسی زبان در هر سده چند لغتنامه منظوم عربی بفارسی پیدا شده است ، ونیزدر کشورهائی که زبان فارسی‌بعنوان زبان دوم یازبان رسمی‌راه یافته بود،مانند هندوستان وعثمانی وترکستان شرقی، منظومه هائی بتقلیدنصاب، برای لغت فارسی بزبان ملی خویش ساختند . و نیز دراین‌اواخر کـه زبانهای اروپائی بعنوان زبان‌علمی بایران‌راه‌یافت، چندنصاب اروپائی بفارسی‌فراهم گردید . وبنابراین میتوان تقلید های نصاب را درچهاردسته بشمارآوریم :

۱ـ عربی‌بفارسی ۲ـ زبانهای‌دیگربفارسی ۳ـ فارسی‌بزبانهای‌دیگر۴ـ فارسی ولهجه های آن بفارسی .

دستهٔ اول عربی بفارسی : وچـون این دسته پیش تر وبیش تراز دیگر

۱ـ بند ۱۹ چ برلن و۳۳ شرح دشت بیاضی و۳۵ ابن‌امیر الحاج و۳۷نصاب‌متعلم و۳۲ شرح ابن فقیه وقاینی‌و۳۱ نصاب نسخهٔ نخجوانی (نوشتهٔ۸۵۶ق) وابن‌حسام‌میباشد.

دسته‌هاست ازاین روی فهرست آنها را جداگانه بترتیب سده‌ها در این جا میآورم ، وسپس هریك را درجای خود بتفصیل معرفی خواهم کرد :

سدهٔ هفتم : ۱ « زهرة الادب » ۲ « نصیب‌الفتیان » که در همین بخش، آندورا معرفی‌خواهم کرد .

سدهٔ هشتم : ۳«تجنیس الالفاظ»امیرخسرودهلوی ۴«سلك‌الجواهر»ازانگوری ۵« نصیب الاخوان » ازمطهر.

سدهٔ نهم : ٦«محمدیه» ازبهاء الدین«مغل‌قره وی» ۷«مرقات‌الادب» ازاحمدی کرمیانی. ۸«تحفهٔ‌علائی» ازابن بواب. ۹«تحفة الفقیر». ۱۰«کاتبیه» ازکاتبی انقروی ۱۱«عقودالجواهر» ازاحمدداعی کرمیانی.

سدهٔ دهم : ۱۲«نصاب حسنی» ۱۳ « تحفهٔ وهبی » از محمد وهبی سنبل زاده ۱۴« مثلثات منظوم » از بدیعی .

سدهٔ یازدهم : ۱۵«فتحیه» ازابوالفتح حجازی ، ۱٦ نصاب معروف ازمعروف ، ۱۷«ابواب‌العلوم» ازدرویش جامی ، ۱۸«قنیة‌الفتیان» ازصدرالدین بن‌بدر.

سدهٔ‌سیزدهم : ۱۹« گوهرمنظوم»ازمحمدعلی‌مولوی‌هندی ۲۰ «نصاب‌شیدا» از شیدای‌یزدی ، ۲۱«مفتاح‌اللغة» از لنجانی‌محمد جعفر، ۲۲«لغات‌قرآن».

سدهٔ چهاردهم : ۲۳« مرقات‌الصبیان » سید محمد باقر مجتهدزاده گنجه‌ئی ، ۲۴«سبیکة المعانی» طوطی‌أهری .

دسته دوم زبانهای دیگر بفارسی :

چنانکه در مقدمهٔ این بخش گفتیم یگانه زبان خارجی کـه در ایران پس‌از اسلام آموخته‌میشدزبان‌تازی‌بود، ولیکن **اولاً** : پس ازحملهٔ‌مغول‌ودر حکومت‌تیموریان درهرات،وبویژه در وزارت میر علی شیر نوائی (م۹۰٦ق) کوشش‌هائی برای‌ترویج زبان ترکی انجام گرفته، و چند منظومه در لغت ترکی بفارسی سروده شده است .

ثانیاً : در دورهٔ معاصر که روابط ایران با اروپا توسعه یافته و نیازمندی شدید بآموزش زبانهای اروپائی احساس گردید ، چند منظومه بزبان فارسی درین بـاره سروده شده است .اینك چند نصاب از این دسته بترتیب‌تاریخ :

۲۵- نصاب ترکی بفارسی:

سراینده ناشناس . در دوازده بنداست که درآغاز هریك ، تقطیع بحرآن پیاد

شده است .

آغاز :

بـو در قطعـه ابـتـدای نصـاب
بخوان تا ز ترکی شوی سر حساب

نسخه :

مهندس شاه علائی شهشهانی در تهران : در آغاز مجموعه است و پس از آن نصاب فراهی ، ومثلثات بدیعی ، وچهل حدیث نبوی است .

۱۱ برگ ۱۴ سطر = ۷ بیت .

۲۶ـ نصاب ترکی بفارسی :

بیست ویك بند است . ودربند آخر نام شاهزادگان تیموری ، ودرآخر همهٔ نام میرعلیشیر نوائی را سروده است. سراینده جانی‌بن ملك شاه خـراسانی‌المعروف بتجرید وقلندری، المشهوربتقلید شاه بندری. وی‌آنرا بنام محمدمیرزا عیسی‌بهادر خان پرخانی‌نظم کرده است .

آغاز دیباچهٔ نثری:بسمله. بعدازحمدوسپاس‌ایزد،ودرودخواجهٔ کونین. . .

آغاز نظم :

چـو رو در تقـارب نهـد روزگـار
بـرآرد ز تقطیـع وزنش دمـار

انجام و تاریخ :

در خطهٔ سند گشت این نسخه تمام
در عصر شه عصر محمد عیسی

صد شکر کـه این نظم بانجام رسید
وز درد علیشیر بمـن جـام رسید

در نهصد و شصت و پنج کـردم بنیاد
در نهصد و هفتاد بـا تمـام رسید .

سپهسالار ۲۹۱۱ : (ص۵۸ ـ ۶۲دفتر) نسخ سال۱۰۹۲ درشهراجمیر(هند) نوشته‌شده است . اندازه : ۱۴/۵×۲۷و۳۲/۵×۲۱ .

۲۷ـ نصاب ترکی بفارسی :

آغاز :

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

اوغان و تنگری وایزی وایزی بترکی نام حق میدان

دکر یواج و تنگری ایلچی کوی پیمبر خوان

سی بند است وهمهٔ آنها تقطیع دارد .

سپهسالار ۲۹۱۱: (ص۵۴ ـ ۵۸ دفتر)هرصفحه (۵۵بیت) نسخ دراجمیر بسال (۱۰۹۲) نوشته شده است .

۲۸ـ نصاب انگلیسی بفارسی:

فرهاد میرزا معتمدالدولة آنرا در ۲۶ شعبان سال ۱۲۶۹ ق سروده .است نسخهٔ آن در بریتیش موزیوم بود . و ریو آنرا درفهرست خویش (ج ۴ ص۱۲۱) بشمارهٔ۱۸۷معرفی کرد وسپس درتهران در۱۲۸۳ق در ۱۵۲ ص چاپ شده‌است .

۲۹ـ نصاب فرانسه بفارسی:

میرزا عبدالحسین‌ازشاگردان دارالفنون قدیم درتهران‌آنرا بسال ۱۳۰۳ق سرود و۳۴۰۰ واژهٔ فرانسوی درآن گنجانید ونسخهٔ آن در مجلس هست (فهرست۳:۱۲۲) این کتاب نیز درتهران بسال ۱۳۲۰ق چاپ شده است .

۳۰ـ نصاب فرانسه بفارسی:

از ادیب‌الملك میرزا صادق فراهانی (۱۲۳۷ ـ ۱۳۳۶ق) چندبندیست کوتاه که در دو برگ از دیوان او (ص ۷۴۷ ـ ۷۵۰) چ . وحید دستگردی تهران ۱۳۱۲ چاپ شده است . ودردیباچهٔ آن گوید :

درتبریز بسال ۱۳۱۷ ق آنرا آغاز کردم اما پایان نیافت .

۳۱ـ نصاب فرانسه بفارسی:

بهجت قاجار شاعرنابینا وحساس نیزدرآغازمشروطیت، نصابی‌برای‌فرانسه‌بفارسی سروده است،ونسخهٔ آنراآقای خسروانی در تهران دارند.

۳۲ـ کالنصاب ترکی بفارسی:

علی بادکوبی درقزوین‌آنرا ، بنام ناصرالدین‌شاه بسال ۱۲۶۵ قسروده‌وترکی‌را بفارسی ترجمه کرده است.

آغاز دیباچه: الحمدلله الذی‌جعلنالاظهار قدرته. . . امابعد :

چنین گوید علی باد کوبی کتاب من بخوان تا خصم کوبی

حصرناصره ونصرحاصره، ما حرکت . . . ونامیدم اورا به کالنصاب . . .

دردیباچه گویدقواعدترکی‌ولغات‌آنراجمع کرده‌است. ونام‌خود وناصرالدین شاه وتاریخ‌نظم (۱۲۶۵ق)را یاد کرده است .

آغاز نظم :

اول الله ادنـه دویم نبی خیر الـوری

جانشین مصطفی باشد علی بدرالدجی

ملك ۲۳۰۷ : دنبال نصاب فراهی وصغرای منطق.خط شکسته محمد علی در ۱۳۱۵ ق نوشته ۴۷ صفحه ۱۳ سطری .

مهندس شاه علائی‌شهشهانی : ناقص درمجموعه است۲۵برگ۱۴سطر .

دستهٔ‌سوم : نصابهای فارسی بزبانهای دیگر : این دسته نیزمانندستهٔ‌دوم‌در این قسمت جای گفتگوی ما نیست. وازین روی چندیك‌ازبنام ترین آنهارا در این جا بکوتاهی معرفی میکنم :

۳۳ـتحفهٔ‌حسام : واژه‌های‌فارسی‌را بترکی‌ترجمه کرده است. سرایندهٔ‌حسام خوئی، حسام‌الدین‌حسن‌بن‌عبدالمؤمن‌شاعرملقب‌بمظفری ومتخلص‌به‌حسام. سرایندهٔ «نصیب‌الفتیان» که‌درهمین‌سدهٔ‌هفتم(ص۱۲۶)یادخواهدشد.صاحب‌فهرست‌مخطوطات موصل‌یك لغت‌فارسی بترکی‌منظوم،دربیست بند به‌حسام بن‌حسن قونوی نسبت‌داده و من احتمال میدهم همین کتاب بوده‌و اودرعبارت دچار اشتباه شده باشد .

نسخه :

موصل ـ حجیات ۲۳۴ (مجموعه) : دربخش ادبیات.شمارهٔ۲ دفتر است . (فهرست مخطوطات موصل. ص ۱۱۵) .

۳۴ـ شادیه :

لغات فارسی را بترکی ترجمه کرده است. ناظم محمدبن یحیی قونوی . در (۸۸۹).

نسخه :

موصل ـ حجیات مجموعهٔ (۲۳۴) : دربخش ادبیات. شمارهٔ ۳دفتراست .

۳۵ـ نخبة اللغة :

فارسی بترکی . ازمحمد وهبی سنبل زاده‌رومی،برای سلطان سلیم عثمانی‌سروده است . (ذیل کشف‌الظنون) . «تحفهٔ وهبی» ازاودر (صفحهٔ۱۱۲) یاد شد .

۳۶ـ نظم الجواهر :

در یك صد بند و یك هزار وسیصد بیت . واژه های عربی و فارسی را بترکی درسال ۱۲۳۶ ق ترجمه و سروده وماده تاریخ ونام آن «نظم‌الجواهر» ساخته‌است. سراینده،سید حسن عینی نقشبندی است که درسال (۱۱۸۰ق) بزاده است .(یادداشت ازآقای میرزا جعفر سلطان القرائی تبریزی .

چاپ : این کتاب دراستانبول بسال (۱۲۴۱ق) چاپ شده است .

۳۷ـ تحفهٔ کسکین :

واژه های عربی وفارسی را بترکی‌ترجمه وسروده است . سراینده کسکین تخلص داشته وازشاعران کشور عثمانی است .

نسخهٔ سلطان‌القرائی تبریز : خط نسخ سید خلیل رجائی در۱۲۴۸ ق سرلوح زرین وجدولهای سرخ دارد . نقل ازفهرست خطی آن کتابخانه، توسط آقای‌میرزا جعفرسلطان القرائی .

۳۸ـ مشوق الصبیان :

واژه های فارسی را بزبان ترکی آذربایجانی ترجمه وبشعرسروده است.سراینده «مضطر»زنوی تبریزی ، حاج‌سیدیحیی بن مصطفی از شعرای سدهٔ سیزده و چهارده قمری‌درآذربایجان‌میباشد.

چاپ : این کتاب در تبریز بسال (۱۳۰۸ق) چاپ شده است .

۳۹ـ درر اللغات :

واژه های فارسی را بتازی ترجمه وسروده است . سراینده شیخ نظرعلی شاگرد شیخ مرتضی انصاری (م پیرامن ۱۲۹۰ق) . (الذریعه : ۸ : ۱۳۴) .

۴۰ـ نصاب خالق باری :

واژه‌های فارسی وعربی‌را بزبان هندی ترجمه‌و سروده‌است . این‌منظومه‌درآغاز نسخه بامیرخسرو دهلوی‌منسوب‌است . بندها مثنوی میباشد و دروزنهای گوناگون

است، اما تقطیع نشده است، وهمهٔ آن ۱۶۰ بیت شعر میباشد .

سپهسالار ۲۹۱۱ : درمجموعه است (ص۴۰-۴۶) دفتر. هرصفحه (۵۵بیت) در اجمیرهند بسال ۱۰۹۲ بنسخ نوشته شده است.

دستهٔ چهارم : فارسی ولهجه های آن بفارسی :

۴۱-نسیم الاحباب: (بلغة بهوپالی) **۴۲-مخمسات ادبیه** ازسراج قاضی

۴۳ -جامع اللغات :از نیازی حجازی. نسخهٔ سپهسالار (۱۱۳۳و).

۴۴-نصاب بیرجندی بفارسی :

ازملاصبوحی علی اشرف بیرجندی .در پیرامن یکصد بیت شعراست. وی ازنوادگان نزاری قهستانی درسدهٔ دوازدهم بودواحوالش در «ذریعه-۹: ۵۹۵» وتاریخ قهستان آیتی (ص۲۸۶) آمده است.

دهخدا : خط نستعلیق قطع جیبی. آقای شهیدی سیدجعفر مشغول تصحیح این نسخه میباشد ودر صدد چاپ آن است .

محیط طباطبائی: خط تایپ (ماشینی) ازروی نسخهٔ آقای شیخ هادی بیرجندی که خطروزگارسراینده است درهمان شهر تایپ شده است .

۴۵-نصاب لری بفارسی:

آقای جعفرشهیدی که خود بروجردی وآشنا بلهجهٔ لریست، چندبندی نصاب لری بفارسی سروده است وامید میرود موفق باتمام آن گردد .

۴۶- خیابان گلشن : ازمحمدعلی هندی متخلص «محمد» لغات فارسی را بفارسی جمع، وبترتیب حروف هجاء مرتب بنظم آورده است تاریخ نظم (۱۲۸۲ق) است و در (۷۱ص) درنولکشور (۱۲۸۳ق) چاپ شده است .

۴۷- پیوسته فرهنگ فارسی:

فارسی متداول وواژه های دستاتیری وترکی وعربی مستعمل مارا، بفارسی توضیح داده است سراینده ادیب الممالک فراهانی میرزا صادق (۱۲۳۷-۱۳۳۶ق) این منظومه همراه دیوان ادیب الممالک در (ص۷۲۶ تا ۷۴۶) در (۱۳۱۲) توسط وحید دستگردی در تهران چاپ شده است .

۴۸-نصاب طبری : شاعری امیر تخلص بنام امیر تیمور قاجار در عهد فتحعلی شاه پیرامن هشتصد کلمهٔ طبری را بفارسی ترجمه و نظم کرده است . آقای دکتر کیا (صادق) سه نسخهٔ این منظومه را تصحیح و تطبیق و در (ص ۳۱ - ۴۶) کتاب واژه نامهٔ

طبری جزوهٔ ۹ ایران کوده چ تهران ـ ۱۳۱۶ ش چاپ کرده است .

۴۹ـ نصاب واژه‌های نو . واژه های ساخت فرهنگستان بوسیلهٔ علی رضوی زاده ، در تهران بسال (۱۳۱۸ش) نظم وچاپ‌شده است .

۵۰ـ مصاب :تقلید شوخی‌است که نظام افشارسروده‌است نسخهٔ دکتر شایگان.

کارهائیکه دربارهٔ نصاب انجام‌شده است :

ـ ابن حسام درنیمهٔ نخست سدهٔ هشتم آنرا شرح کرده «ریاض‌الفتیان» نامید . ودرسدهٔ هشتم یاد خواهدشد .

ـ میرسید شریف جرجانی تعلیقات برنصاب دارد . (کشف‌الظنون ـ نصاب) .

ـ احمدبن‌الفقیه. محمدبن‌ابی‌بکردر(۸۱۸ق)آنرابعربی‌شرح کرده «رافع‌النصاب» نامیده‌است. ودر سدهٔ نهم یاد خواهد شد .

ـ جلال‌الدین‌محمد عبدالله‌قائنی. درسدهٔ نهم آنرا شرح کرده «نصاب معلم»نامیده است، و در سدهٔ نهم یاد خواهد شد .

ـ ابن امیر الحاج ، عبد الصمد. که شاید در سدهٔ دهم می‌زیست،آنرا شرح کرده است .

ـ نصاب متعلم : شرح دیگریست که در پیرامن همان روزگار نگاشته شده است .

ـ دشت بیاضی ، محمد کریم بن فصیح نیز در سدهٔ دهم شرح کرده، واین شرح چاپ شده است .

ـ محمد مقیم جعفری ، در۱۰۴۹ق آنرا شرح کرده است .

ـ کنزالفنون : شرح دیگری است که در هندوستان در سدهٔ یازدهم تألیف شده است .

ـ سیفکی شیرازی ، مرشد بن علی نیز در همان روزگار شرحی نگاشته است . نسخه‌نزدآقای سلطانی در تهران .

ـ محمدبن جلال‌بن سلیمان قهستانی شرحی برنصاب بفارسی درپیرامن سدهٔ دهم ویازدهم تألیف کرده‌است. نسخهٔ دکترشایگان تهران .

ـ طالقانی ، محمد حسین بن محمد رضا نیز شرحی بر آن نگاشته که چاپ شده است .

ـ علی‌اکبرحسینی‌یزدی‌ابن‌محمدجعفرمتطبب،شرحی‌در۱۲۹۲ق بنام «درهٔ‌ثمینه»

نگاشته که‌در۱۲۹۵ق چاپ شده‌است.

ـ محمدعلی تفرشی‌در (۱۲۹۳ ق) « التبیان» رانگاشت. نسخهٔ نجم‌الملك تهران

ـ ضیاءالدین ندیم باشی کتابی بنام «حل‌النصاب» در۱۳۱۷ چاپ کرده است .

ـ عبدالله‌بن محمدحسن خوراسگانی‌اصفهانی‌در۱۳۲۴ق‌شرحی‌بنام«قطرات» نگاشته همان‌سال چاپ کرد.

ـ شیخ عباس‌قمی (م۱۳۵۹ق)در۱۳۱۶ق‌شرحی‌در تکمیل «درهٔ‌ثمینه» نگاشت و«درهٔ یتیمه»نامید .

ـ حاج ملاباقر شوشتری (م۱۳۲۷ق) درجنگی که نوشته‌است، قسمتهائی‌از شرح نصاب را خلاصه کرده است (ذریعه) .

ـ ملا ابراهیم بن درویش محمد کازرونی شیرازی (۱۲۷۴ - ۱۳۳۴ق) نیز شرحی برنصاب نگاشته است (ذریعه) .

ـ محسن ادیب العلما نیز در ۱۳۷۳ ق شرحی در پاورقی نصاب چاپ کرد .

اضافه براینها شرحهای بسیاراست، کـه شناخته نیست، ودربخش‌متفرقه یاد خواهد شد .

۱۱ـ نسخه های کهن نصاب :

ملك ۴۷۴: بتاریخ شوال ۶۵۲ نوشته شده است . ولیکن گویـا تاریخ ساختگی است وصد سال‌بعدباشد درديباچه ابیات آن ۲۰۰ معین شده وبا شمارهٔ آن مطابق‌است.وپس‌ازپایان‌نصاب،برخی‌اضافه‌هارا باتعیین‌بندیکه‌بدان‌اضافه‌شده‌آورده‌است. پس‌معلوم‌میگردد که آن ملحقات‌درسدهٔ هشتم ساخته شده است، نه‌درمتن‌این‌نسخه ونه در اضافات پسین‌آن، تغزل آغاز بند هـا دیده نمیشود. وشمارهٔ ابیات‌اضافی ۵۵ میباشد. درهمه جا ؛ چه را بصورت (چ) که‌را بصورت(ك)وگ را نیز(ك) نویسد . ۲۰ برگ ۱۵سطری.عنوانها شنگرف همراه «فرهنگ ابوالفضل بیهقی» است که‌در (ص۷) گذشت .

نخجوانی تبریز : نسخ بی نام و تاریخ در مجموعه ئیست با یك خط که همه در دوشنبه ربیع الاول (۸۵۶) پایان‌یافته است . درصفحه های ۱۵۷تا۱۸۵ مجموعه‌است . تغزل وتقطیع ندارد.

عنوانهاشنگرف صفحه‌ها درجدول شنگرف. حاشیه‌ها از«السامی» و«صحاح»

دارد . پیش از آن شرح قاینی و شرح ابن فقیه ، وپس ازآن رساله‌ای درضرب از ابوسعید متولی زاده و«عقودالجواهر» نوشته شده است ، ۱۶برگ۱۳ سطر .

حجیات‌موصل.ادبیات۲۳۴ : بی‌تاریخ است ولی در مجموعه ئیست کـه لغت منظوم فـارسی بترکی محمد بن یحیی قونوی در آن بتاریخ ۸۸۹ دیده میشود . (مخطوطات موصل - ص ۱۱۵) .

دهخدا،۱۲۵: پنجاه وهشت بند دارد ، و بند های (۱ و ۲ و۳ و۱۰و۱۵ و۴۷) آن، که‌برابربندهای (۱و۲و۳و۹و۲۵و۱۵) جدول میباشد،تغزل وتقطیع نصاب‌جمالی را دارد ، ودیگر بندها تغزل وتقطیع ندارد . وبعدهاتغزلهای متداول را در حاشیهٔ آنها افزوده‌اند .

نسخ بی‌نام وبی‌تاریخ درسدهٔ دهم نوشته شده‌بر گهای۱۸-۴۱دفتر،۱۴سطردارد .

سید حسین شهشهانی‌در تهران : تغزل وتقطیع‌آن، جمالی است. خطنسخ ولی بیك ابن حاجی در گا ه‌قلی . (درآخر مجموعه) در محرم (۱۰۶۷ق) .دردفتریست که دارای این کتاب و«نصیب‌الفتیان» و«سلك‌الجواهر» میباشد . بر گهای (۲ تا ۵۶ دفتر)همهٔ دفتر۱۷۰بر گ ، ۷سطر = ۳/۵ بیت . ودرپایان بندهائی افزوده است

سپهسالار۳۹۱۱ : نسخ بی‌نام در شهراجمیر هند در ۱۰۹۲ ق نوشته شده . در (ص۴۳-۴۹دفتر)جاگرفته‌وهمراه آن نصابهای گوناگون دیگرنوشته شده است. هر صفحه۵۵ بیت شعردارد .

ادبیات تهران : سابقاً متعلق بآقای اقبال . نسخ بی تاریخ درسدهٔ یازدهم نوشته شده است. عنوانها شنگرف درمجموعه ایست وپس ازآن لغت فارسی باعنوانهای «جلوه‌جلوه»است۵۲ بند دارد تغزلهای آن جمالی‌است.

نخجوانی تبریز : این نسخه درتاریخ۱۱۱۱نوشته‌شده است . وتغزلهای‌جمالی را دارد. ونام اودر دیباچه صریحاً آمده‌است. (مجلهٔ یغما. مردادماه ۱۳۳۶ش) .

۱۲ - **چاپهای نصاب :** شمارهٔ دقیق‌چاپهای نصاب برای من‌امکان ندارد، ولیکن معروفترین‌چاپها که بنظراینجانب‌رسیده‌است، دراینجا یادمیگردد:

- چاپ سنگی. قطع‌جیبی‌همراه چندرساله،مانند مثلث‌منظوم‌بدیعی، چهل‌حدیث

منسوب بجامی وجز آنها بسال ۱۳۰۸ ق.

ـ همان مجموعه باقطعی کوچکتر . بی‌تاریخ. سنگی. خط اسدالله خوانساری.

ـ سنگی. خشتی. تنها. درصفر ۱۲۷۱ ق .

ـ سنگی. وزیری تنها. درمیان سطرها شرحهائی بصورت حاشیه دارد. چ ملا احمد خوانساری. تاریخ ع ۲ـ۱۲۹۲ ق .

ـ شیراز در ۱۳۳۰ ق. در ۸۸ ص بکوشش اتحادیه دارالعلم شیراز . در بند سیزده آن ، بسیاری از بندهای نصابهای دیگر را وارد کرده است .

ـ برلن. یکی از زیباترین چاپهای نصاب این چاپست. ناشر آن سه نسخهٔ نصاب از کتابخانهٔ دولتی برلن در دست داشت که هریك در پیرامن یکصد و پنجاه بیت با دیگران کم وزیاد داشت، واومجموع آنها را در ۵۴۲ بیت در ۸۱ بند در چاپخانهٔ کاویانی برلن بسال ۱۳۴۱ ق. در ۶۹ ص چاپ کرد .

ـ چ اسلامیه تهران . خط احمد نجفی گراوری در (۱۳۶۸ ق) در حاشیهٔ آن، شرح دشت بیاضی دیده میشود .

دومین منظومه درلغت عربی بفارسی‌است که دراین‌سده نظم‌شده‌است،امادرغرب ایران. چلبی‌در«کشف‌الظنون»آنرا لغت فارسی‌معرفی کرده است .

ناظم دردیباچهٔ نثری که برای‌آن ساخته نـام خویش ونام مهدی الیه را یادکرده است ، و همان طور کـه خود درآنجا گفته است؛ واژه‌ها در این منظومه بترتیب حروف هجا مرتب میباشد، وبرای هرحرف از حرفهای الفباء یك بند؛ ده تا پانزده بیتی ساخته است .

آغاز دیباچه :

الحمدلواهب وجودالعالمین ومنورقلوب . . .

اما بعد چنین گوید . . . **شکرالله**[۱] ابن الامام الاعظم شمس الملة و الدنیا والدین **شهاب الاسلام احمد** القاضی بمدینة « جمشکزاك »[۲] ابـن الامـام . . . سیف الـدین مولانا زکریا القاضی بمدینة اصفهـان . . . بنظم آورد . . .بحروف تهجی . . .بجهت تعلیم صبیان . . . چون بعنایت ... باتمام رسید « زهرةالادب» نام نهاده گشت . . .

آغاز نظم :

ایل الله ال ال وال کوراب است سراب

آل اهل‌آل رنگ‌وآل تن رنگ است خضاب

دراینکه آیاسرایندهٔ این‌منظومه‌درغرب‌ایران ازفراهی‌ونصاب‌اوپیروی کرده‌است؛ ویا اینکه مستقلاً این‌فکربمغزاوراه یافته‌است؟درست نمیتوان نظرداد.اما شك‌نیست که اگر تحت تأثیر مستقیم فراهی نبوده‌است، مسلماً عوامل کلی مؤثر در پیدایش نصاب فراهی درشرق‌ایران ، درسرودن این منظومه نیزدرغرب‌مؤثربوده است .

۱- چلبی نام سرآینده‌را انداخته ونام پدر اورا بجای‌نام وی‌آورده است .

۲- چنین است در نسخهٔ لالااسماعیل. وچلبی جمشکزك بی‌الف ضبط کرده است .

فهرست بندها :

چنانکه خودسراینده درآخرین بیت گفته است؛ این منظومه ۴۸بند در ۴۱۸ بیت میباشد،۲۸بند اول بترتیب حرفهای الفباء است و۳۶۰ بیت دارد، و۲۰ بند آخر در دانستنیهای گوناگون است که ۵۸ بیت دارد. وفهرست بندها بقرارزیر میباشد :

ردیف	آغاز بند	چند بیت
۱	ایل الله ال ال آل و کوراب است سراب	۱۵
۲	بربیابان، بت‌بریدن، بت، اهار	۱۲
۳	تل توده،تانی‌است درنگ	۱۰
۴	ثقل گرانی و گران است ثقیل	۱۲
۵	جوده نیکی‌جود راوی باشدو کشی جواز	۱۸
۶	حلی زیور،حمیا،می.چوحمی‌تب،حفی‌دانا	۱۵
۷	خضرا آسمان وخط رخ، خفیه نهان،مقصود کام	۱۳
۸	کردن نازاست دلال، معنی‌نمودن دلال	۱۳
۹	ذال‌چه‌تاج خروس، رام‌شدن دان ذال	۹
۱۰	ردء یارو ریزمغزورسل شیر	۱۶
۱۱	زا،زن‌فربه چو زاید بیش و مهتر شد زعیم	۱۱
۱۲	سلم صلح و نردبان سلم، سلم‌بیع سلف	۱۴
۱۳	مانند شکل، شکل نار،سر کش شموس، اندوه غم	۱۳
۱۴	صره کیسه، صرمردان، کودکی‌آمد صبا	۱۴
۱۵	ضرر زیان، خستگی‌ضراست همین	۱۱
۱۶	طیب است بوی خوش وهم پاکی‌وجستن شدطلب	۱۴
۱۷	ظل سایه، ظل کارروزدان وحسب بس	۶
۱۸	عین است چشم وچشمه ومرقات نردبان	۱۳
۱۹	غین حرف‌وماهی‌ومیغ رواست	۱۴
۲۰	فرق جدا کردن، روزاست فتق	۱۴
۲۱	قسط داد وقسطبی‌داد وسبك رادان خفیف	۱۳

ردیف	آغاز بند	چند بیت
۲۲	کرم رز، رزها کروم وخستگیهاشدکلوم	۱۸
۲۳	لحیان و زفرهم دیوانگی باشد خبل	۱۲
۲۴	میم استحرف ومیم نی‌برخاستن فرخوف شد	۱۲
۲۵	نون حرف‌ونون‌ماهی،روم سنبل‌ناردین	۱۵
۲٦	وهده نشیب،وحل گل، وسمه بودهم برگ نیل	۱۳
۲۷	هاجره گرما بود همچون هجیر	۱۱
۲۸	یوم است روزویوح خور، یددست ویبروج استرنگ	۹
۲۹	جدان ایام که اورا نام شد بردالعجوز	۳
۳۰	قمراست وعطارد وزهره[1]	۲
۳۱	هفت کشور کافرید آن پادشاه ذومنن	۴
۳۲	کی‌لئلا،لام وکیلا،لی‌وحتی‌ان ولن	۲
۳۳	ان ان‌کان هم لعل ای عزیز	۳
۳۴	کان صارا صبح اضحی وامسی ظل بات	۳
۳۵	نصرت الداخل بود، بانصرت الخارج، بیاض	۲
۳٦	سر کهٔ خمر کهن را پنج سیر	۵
۳۷	از اهلیج وزبلیلج هم زاملج بر،سوا	۴
۳۸	اول اوهون پس خیاراست وذبار	۱
۳۹	موتفرهم نجروخوان وبصان	۲
۴۰	صبا وشمال وجنوب ونسیم	۳
۴۱	جنت وفردوس وعدن وجنت المأوی،نعیم	۲
۴۲	چشمهٔ کافور وهم تسنیم ودیگرسلسبیل	۲
۴۳	جهنم است ولظی وسقرسعیروجحیم	۱
۴۴	جبت ومنات ونصب ویغوث وصنم	۲
۴۵	قطع جامه گراختیار کنی	۳
۴٦	قصد فصد وحجامت ارداری .	٦
۴۷	چون برای خوردن داروبود کس را هوس .	۴
۴۸	منت بی‌حدبر جان ودلم .	۴

۱ــ این بندبشمارهٔ ٥٦ وارد نصاب(نسخهٔ ۱۲٥ دهخدا) شده‌است. ص۹۲و۹٥ دیده‌شود .

فهرست مطالب منظومهٔ « زهرةالادب » چنین است :

I بندهای ۱ تا ۲۸ لغت ، بترتیب وشمارهٔ حرفهای ۲۸ گانه الفباء

II بندهای ۲۹ تا ۴۷ دانستنیها بترتیب فهرست زیر .

III بند ۴۸ پایان نامه .

اینك فهرست‌دانستنیها که دراین منظومه هست : ۵

ردیف	موضوع	ردیف	موضوع
۲۹	بردالعجوز .	۳۹	نام روزها بزبان عربی‌بیابانی .
۳۰	کواکب سیار .	۴۰	نام بادهای شمال وجنوب و . .
۳۱	اقالیم سبعه .	۴۱	نام هشت بهشت .
۳۲	حروف ناصب مستقبل.	۴۲	نام نهرهای بهشت .
۳۳	ناصب اسم و رافع خبر .	۴۳	نام هفت جهنم .
۳۴	رافع اسم وناصب خبر.	۴۴	نام بتها .
۳۵	اشکال رمل .	۴۵	اوقات پارچه بریدن .
۳۶	ترکیب سرکنجبین .	۴۶	اوقات فصد ورگ زدن .
۳۷	ترکیب اطرفیل .	۴۷	اوقات معالجه .
۳۸	نام ماهها بزبان عربی بیابانی .	۴۸	پایان‌نامه

تاریخ نظم وشمارهٔ بیتها:

بند چهل و هشتم آن خاتمه است و در آن تاریخ سرودن این منظومه را سال ۶۴۰ق، وشمارهٔ بند ها را (۴۸بند) معین کرده گوید :

دارد این تاریخ «خم» و قطعه «مح» ۲۰

بیتها بی‌بیتها اندر عدد

گویا مصرع دوم تصحیف شده وصحیح‌آن چنین باشد [بیت یا بی« بیتها = ۴۱۸» اندرعدد] زیراکه شمارهٔ بیتهای منظومه ۴۱۸ میباشد .

نسخه :

لالا اسماعیل ۶۴۴: در مجموعه است وپیش‌ازآن «مرقات‌الادب» و«تحفهٔ

علائی» وتحفة‌الفقیر» است، وپس‌ازآن«نصیب‌الفتیان» قراردارد. نسخ بی‌نام وتاریخ در سدهٔ نهم یا دهم نوشته شده‌است . فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش ۲۰۲) .

[ج] نصیب الفتیان [۲۵]

منظومه‌ئیست که بپیروی ازفراهی ساخته شده ونام‌آن در دیباچه «نصیب الفتیان ونسیب‌التبیان» دیده میشود .

ولی‌چلبی‌در کشف‌الظنون‌آنرا «نصیب‌الفتیان ونشیب‌الفتیان» خوانده ونسخهٔ آقای سید حسین شهشهانی علاوه برآن «نسیب الفتیان، نصیب‌الشبان» را نسخه بدل‌دارد . محمد علی تربیت دردانشمندان‌آذربایجان (ص۱۱۳) آنرا «تشبیب البیان» خوانده است وصحیح همانست که دردیباچه هست ودربالا یاد شد .

سراینده شاعریست بتخلص حسام خوئی[۱]. ونام اوحسام‌الدین‌حسن بن‌عبدالمؤمن است، ولقب «مظفری» نیزداشته است. وی ازأدبای فارسی زبان آذربایجان ودرنیمهٔ دوم سدهٔ هفتم دردربارچوپانیان قسطمونی[۲] روم میزیست، ومداح‌مظفرالدین‌یولوق ارسلان (م۷۰۴ق) ابن الب ارسلان یوزك بن امیر چوپان سومین امیر آن خاندان بود ، ولقب «مظفری» رااز این گرفت ، وکتاب «نزهة‌الکتاب» را بنام او نگاشت .

آثارحسام خوئی:

۱ـ نصیب‌الفتیان : منظومهٔ جای گفتگو .

۲ـ نزهة الکتاب : درانشاء فارسی، که‌آنرابنام مظفرالدین‌یولق ارسلان(م۷۰۴ق) نگاشت و نسخهٔ آن در کتابخانهٔ دانشگاه هست[۳]. وپیش از (۶۸۴ق) که سال تألیف «قواعد الرسائل»است نگاشته شده است .

۳ـ تحفهٔ حسام : لغت منظوم پارسی بترکی است که در (ص۱۱۵)یادشد .

۴ – ملتمسات : در دانشمندان آذربایجان یاد شده است .

---

۱ - این‌تخلص در آخرین شعر منظومهٔ « نصیب‌الفتیان» دیده میشود .

۲ - برای شناسائی این خاندان، زمباورترجمهٔ عربی. چ مصر۱۹۵۱ م. ص ۲۲۳ دیده شود .

۳ - درفهرست آن کتابخانه من اشتباه کرده مهدی الیه را یولوق ارسلان پنجمین امیر خاندان‌ارتقی ماردین پنداشتم که‌در (۵۸۰-۵۹۷) میزیست .

۵ـ قواعدالرسائل وفوائدالفضائل : در انشاء ، ویك بخش آن که بفارسی سره است،دردانشمندان آذربایجان (ص۱۱۴) یـاد شده است ، وتاریخ نگارش آن سال (۶۸۴ق) وپس از«نزهةالکتاب» بوده است .

آثار این شاعر درالذریعه (۹ : ۲۳۶) نیز آمده است .

آغاز دیباچهٔ نثری : الحمدلله العلی القوی المتین . . . ۵

آغاز نظم :

الله و اله و رب و رحمان　　فرد واحـد حکیم و سبحان

انجام: حسام‌شاعرازمعنی‌است ساحر　　زهی قادر سخن الله اکبر[۱]

فهرست‌نصیب‌الفتیان : این‌منظومه‌چنانکه دردیباچهٔ‌نثری آن گفته شده‌است درپنجاه بند ودورباعی[۲] است وهمهٔ‌آن سیصد وپنجاه وپنج بیت[۳] شعراست وفهرست ۱۰ آن‌چنین باشد:

ردیف	آغاز بند :	چند بیت
۱	الله وآله ورب ورحمان (نامهای خدا) .	۲۱
۲	زنامهای رسول خدای در قرآن[۴] (نامهای‌پیغمبر) .	۳
۳	زنامهای پیمبر که درحدیث‌آمد .	۲
۴	ای ترا درفهم معنی‌داده حق‌طبع سلیم[۵] (نامهای‌قرآن)	۳
۵	سوره‌هائی که ایت سجده (سور سجده)[۶]	۴
۶	نه عم داشتست رسول بزرگوار.[۷]	۲
۷	چهارداشت پیمبر کنیزك، ازترکه .[۸]	۱
۸	کلمات خلیل ده‌آمد .	۳
۹	شامخ بلند وراسخ وراسی است پایدار .	۱۲

۱ـ درنسخهٔ ۶۴۴ لالاسماعیل پس‌ازاین شعر افزوده است :

آغاز حکایتم بانجام رسید　　جان از غم اندیشه بآرام رسید

این‌نامه که نام صاحبش باقی باد　　المنة لله کـه با تمام رسید

۲ـ درشمارش نسخهٔ ۶۴۴ لالااسماعیل ۵۵ بند دیده میشود . ۲۵

۳ـ دردیباچهٔ نسخهٔ‌شهشهانی ۳۵۰ بیت یاد شده‌ولی‌شمارهٔ بیتهایش ۳۵۸میباشد.

۴ و ۵ و ۶ـ این‌سه بند بترتیب بشماره‌های۸۷و۸۸و۵۱ واردنصاب فرادی شده است. (ص۹۲ و۹۴) دیده شود .

۸ و ۷ـ این دو بند درنسخهٔ ۶۴۴ لالااسماعیل نیامده است .

ردیف	آغاز بند	چند بیت
۱۰	ردء یارست ومعونت یاوری .	۷
۱۱	ضأن است ونعجه میش ومعزبز وحمل بره .	۹
۱۲	جمیل استخوب وقبیح است زشت[1] .	۵
۱۳	قله وقنه سربود هردو .	۱۳
۱۴	افاده فایده‌دادن سؤال پرسیدن .	۵
۱۵	وزن سنجش، عد شمردن، عقد بستن، می‌عقار.	۱۵
۱۶	غرب است چودلو وشرق خورشید .	۵
۱۷	غره سفیدی‌رو،نکهة چوبوی دهان .	۷
۱۸	سخی‌راد وفرح شادو وحید ومنفرد تنها .	۱۲
۱۹	اصفرفاقع،چه‌بودسخت‌زرد .	۹
۲۰	رجلست‌پاورأس‌سر،مهجه کبد ، جان وجگر.	۸
۲۱	انتم شما،لم چرا، ایان کی، این کجا .	۴
۲۱	اسم وفعل وفعل وفعل وحرف وحرف[2]	۱
۲۳	جملهٔ ماآت دریك بیت منظوم آمده[3]	۲
۲۴	چون محابا مجاملت آزرم .	۵
۲۵	ربوض[4] خفتن‌برسینه و نهوض قیام .	۱۱
۲۶	خیرنیکی‌وخبیرآگاه‌است .	۷
۲۷	تضور[5] آمده بیچارگی وضیرگزند .	۱۲
۲۸	وجل ترس وخجل تشویر باشد .	۱۱
۲۹	شییء چیز است واسم نام بود .	۱۰
۳۰	چوحمد ومحمدت اثنا و مدح بستودن .	۵
۳۱	سن است وضرس واضحه دندان و فم دهن .	۱۸
۳۲	جمل نرشتر وناقه ماده نقض نزار .	۵

۱ـ این بند رامتطبب یزدی وارد نصاب فراهی کرد. شمارهٔ ۸۶ص۹۴و۹۶ دیده‌شود.
۳و۲ این دو بند از نسخهٔ شهشهانی افتاده است‌وشمارهٔ ۳ واردنصاب‌شده‌است. شمارهٔ ۶۱ ص ۹۳ دیده شود .
۴ـ نسخهٔ لالااسماعیل:رقود . ۵ـ نسخهٔ لالااسماعیل : تضرر .

ردیف	آغاز بند	چند بیت
۳۳	صعب دشوار ویسر آسانی .[1]	۱۱
۳۴	ذیل بود دامن و ردن آستین .	۷
۳۵	خربست متاع وسوق بازار .	۱۰
۳۶	اذن گوش واذن دستور واذان بانگ نماز.	۵
۳۷	صبی کودك بود، بالغ رسیده.	۵
۳۸	اسواردست برنجن، ابریز زر، درهم درم .	۵
۳۹	بذر کشتن، حصاد وحصد،درو.	۵
۴۰	شریعت است ره دین وملت آمد کیش .	۵
۴۱	نخبه ومصطفی است بگزیده .	۷
۴۲	عتابست خشم، دلال است ناز.	۵
۴۳	تربا زمین، فلك چورقیع است آسمان .	۷
۴۴	عرب راست ده تیر هنگام میسر.	۳
۴۵	بود مرغ را بیست پر،ای پسر.	۲
۴۶	مهی هست سی روز وهرسه شبش را .	۳
۴۷	زبروج اگربپرسی، بتوسربسربگویم .	۲
۴۸	چومحرم بسرآید، صفرآید پس ازآن.	۲
۴۹	آذرو نیسان ایاراست وحزیران وتموز .	۱
۵۰	هست ایام عجوزای سرور دانا، سه روز.	۲
۵۱	بنظم بشنو وفق چهاراندر چهار[2]	۶
۵۲	تربد وفلفل سیاه وقاقله، سقمونیا.	۳
۵۳	اسعاف برآوردن حاجت باشد .	۲
۵۴	نیت آمد ضمیراندیشه .	۲
۵۵	شهاب وکوکب ونجم است اختر .	۲۱

۱ــ درنسخهٔ ٦٤٤ لالااسماعیل این بندپس ازبند ذیل آمده است .
۲ ــ درنسخهٔ ٦٤٤لالا اسماعیل این بندبابیت زیر آغازشده است :
برمز گفت حکیمی؛ شمار سه درسه ...

بندهای این‌منظومه مانند بندهای نصاب فراهی وبرخلاف منظومه‌های سده های پسین بی‌تقطیع میباشد .

نسخه ها :

لالااسماعیل۶۴۴ ترکیه: خط نسخ سدهٔ نهم در مجموعه است . پیش از آن «مرقات الادب» و«تحفهٔ علائی» و «زهرةالادب» قراردارد . برگهای (۱۱۹ـ) دفتر است. فیلم توسط آقای مجتبی مینوی برای دانشگاه تهران (ش۲۰۲) .

۵ **نخجوانی تبریز :** نستعلیق بی نام و تاریخ در سدهٔ یازدهم . درمجموعه‌ئیست وپیش از آن شرح ناشناسی ازنصاب فراهی‌هست ، ۱۷ برگ ۱۲ سطر .

سیدحسین شهشهانی تهران: درمجموعه با چند نصاب‌جلد شده که در(۱۰۶۸ ق تا ۱۰۷۱ق) نوشته شده است .

نسخ ولی بیك بن حاج درگاه قلی (برگهای۵۹تا۸۸دفتر) ۷سطر. یعنی‌هرصفحه ۱۰ ۳/۵ بیت دارد .

سلطان القرائی تبریز: همراه « سلك الجواهر » و نصاب فراهی است . نسخ لطف‌الله بن عزیز بیك در شهر زوارق بسال۱۱۱۰ ق نوشته شده است .

دکتر صادق کیا تهران: در مجموعهٔ نصابهای گوناگون است. در۱۲ ذیحجهٔ ۱۲۵۴ق نوشته شده است .

کتابخانهٔ فاضل نوشتار به ش ۲۶۰ (عکس مرکز اجداد به ش ۲۵۷):
مورخ ۸۸۵ هـ. جزو مجموعه‌ای همه در موضوع لغت .

بخش دوم

فرهنگهائیکه تنها اسم ها را جمع کرده است

الف - مهذب الاسماء .

ب - تهذیب الاسماء .

چنانکه پیشتر گفته شد ؛ پیش ازآنکه لغتنامه ها بترتیب تلفظ کلمات بر حروف هجا در آغاز کلمه مرتب شود ، بترتیب معنی آنها مرتب میگشت [1] وسپس کسانی در کتابهای خویش واژه ها را بترتیب قواعد علم صرف مرتب کردند مانند زمخشری که اسمها وفعلها وحرفها رادرفصلهای جداگانه گردآورد. اماچون قابلیت اشتقاق فعل عربی بیش از اسم است، وازاین روی مقام مهمتری در زبان تازی دارد، وبیشتر اسمها را نیز از فعل ومصدر مشتق میسازند، بدین جهت برخی کتابهای مستقل برای «مصادر» ساختند مانند زوزنی وبیهقی .[2] و در برابر ایشان درسدهٔ هفتم کسانی یافت شدند که فقط اسمها وحرفها را گرد آورده ولغتنامه خویش را منحصر به اسم نمودند، وبنامترین اینها دو کتاب است که دراینجا معرفی میشود :

[الف] **مهذب الاسماء فی مرتب الحروف والاشیاء** **[۲۶]**

شامل دوقسمت اسماء وحروف ازلغت عرب است. وهرکلمه را بفارسی ترجمه کرده وشواهدرا حذف کرده است. وخودنگارنده نام کتاب راچنانکه یادشد درديباچه تعیین کرده است .

ترتیب کتاب : کتاب مرتب بربیست وهشت باب است وهرباب مرتب بر سه بخش کوچك تر : ۱- مفتوح الاول ۲- مضموم الاول ۳- مکسور الاول . وهریك ازاین کوچك بخشها، بترتیب حروف هجا مرتب شده است .

یك فصل درآغاز کتاب برای نامهای خدا اختصاص داده وپس از پایان کتاب خاتمه ای دراصطلاحهای متفرقه افزوده است، که دارای چندفصل است ۱- نام شماره های

---

(۱) ص ۹ دیده شود .

(۲) ص ۱۱ و ٤٨ دیده شود .

درست **۲** ـ الکسور ؛ نیم و چهار یك تاده یك ، **۳** ـ نام روز های ماه ، **۴** ـ نـام ماههای سال . **۵**ـ چهارماه حرام **۶**ـ ماههای رومی **۷**ـ ماههای فارسی **۸**ـ روزهای هفته **۹**ـ شبهای ماه **۱۰** ـ دوازده برج **۱۱**ـ منازل قمر.

مدارك تألیف این کتاب : نگارنده مدارك کارخویش‌را دریباچه‌چنین‌میآورد:

«...التقطجمیع‌الاسماءالمعتمدة المستعملة الواردةمن کتب أئمة الادب کالسامی[۱] والاسمی‌فی‌الاسماء[۲] و کتاب السامی الموسوم بالسعیدی[۳] و کتاب البلغة المترجم[۴] فی‌اللغة [۵] و کتاب کنز الاسامی و ترجمان القرآن[۶]، و الروضة [۷] و ما قبلها کاصلاح المنطق[۸] وغریب‌المصنف[۹] والمشاهیر[۱۰] ودستور اللغة[۱۱] و غیرها . . .».

آغاز: الحمدلله الذی خلق الخلایق بقدرته، وخص بنی‌آدم بعزته واختارالانبیاء برحمته ، والصلاة علی نبیه وصفیه، محمد خیربریته، وعلی اصحابه وآله‌من ذریته ، وسلم کثیراً کثیراً . قال العبدالضعیف محمودبن عمربن محمدبن منصـور القاضـی الـزنجی السجزی ، ثم العزی من قبیلة شیبان، زینه الله تعالی بالتقوی و بلغه غایة المنی : اما بعد

(۱) ازمیدانی، ابوالفضل احمدبن محمد (م ۵۱۸).(ص۳۱) دیده شود .

(۲) ازسعید بن احمد بن محمد میدانی (م ۵۳۹) .(ص۳۷) دیده شود .

(۳) چلبی درعنوان «مهذب‌الاسماء» گوید : التقط فیه المواد من‌السامی والاسماء والشهاب السعیدی والبلغة. . . تاآخر . باستثنای «المشاهیر» که آنرا نیاورده است. و درعنوان «السامی فی‌الاسامی» گوید : الموسوم بالسعیدی ودربرخی نسخه‌های مهذب : کتاب‌الاسامی الموسوم بالسعیدی،دیده میشود .

(٤)دردونسخه (۱۷۷و۱۷۸) دهخدا المترجمة آمده‌است وباقی‌نسخه‌ها: المترجم.

(٥) از فرهنگهای سدهٔ پنجم است که درآغاز آن بخش(ص۳)معرفی شد .

(٦) شاید ترجمان القرآن زوزنی باشد که درفرهنگهای سدهٔ پنجم(ص۱٦) معرفی گردید. وشاید ترجمان علی بن‌حسین خازن باشد که در دیباچهٔ «جوامع البیان» حبیش یـاد شده است . (ص۷٦)دیده‌شود.

(۷) شناخته نشد. این کتاب ازمدارك حبیش در«قانون‌ادب» و نووی (م ٦۷٦ق) در«تهذیب‌الاسماء» نیز بوده است .

(۸) از ابن السکیت یعقوب بن اسحاق (م۲٤٤) .

(۹) ازشیبانی ابوعمرواسحاق بن مرار (م۲۰٦) .

(۱۰) چنین است درنسخهٔ (۹۳ محیط) ودربرخی‌نسخ «المشاهد»

(۱۱) شاید کتاب «الخلاص» ادیب نطنزی (م٤۹۷) باشدکه درفرهنگهـای سدهٔ پنجم(ص۱۹) یاد شد. ولیکن درديباچهٔ«قانون‌ادب»حبیش«ستوراللغة»راکتابی درمقابل «خلاص» یاد کرده ،

فانی لما رأیت الناس زاهدین فی العلم... ولهذا التقط جمیع الاسماء المعتمدة المستعملة الواردة من کتب أئمة الادب کالسامی فی الاسامی و... و قسمتها علی ثمانیة و عشرین کتاباً بعدد کل حروف المعجم ومنازل القمر. واوردت فی کل کتاب منها ثلاثة ابواب بعدد اصول کلام العرب و اعراب الاسماء . . . واوردت مضمون کل کتاب علی ترتیب حروف التهجی، و اخذت فی ضمن کل باب الحرف الاول علی الترتیب ورقمت اللغة المعروفة بمیم (م) و الجمع بجیم (ج) و جمیع الجمع بجیمین (جج) و جمع جمع الجمع بثلاث جیمات (جججج) متصلات علی سنن القیاس لیصغر فی اعین الناس وسمیته «مهذب الاسماء فی مرتب الاشیاء» وافتتحت صدر الکتاب بباب فی اسماء الله الحسنی. باب فی اسماء الله الحسنی وصفاته . هو الله لا آله الا هو: اوست خدای که نیست خدای مگر او . الاحد: یکی است خدای. الاول همیشه بود . . . ت ؛ التواب توبه پذیرنده ...و ؛ الواجد : بی نیاز . . . کتاب الالف؛ باب الالف المفتوحة ؛ الآءة : درختیست ، و گویند بانك. الآء . ج . یوم آبت : روزی سخت گرم. الابده : برد کی وسختی، وآن خصلت که بماند یاد کردن آن همیشه. الاوابد. ج الاء: خرماء گشن دهنده . الآبق: گریزنده. . . الاباء : نی. الاباخن انگشتان. . . ومن الکنی؛ ابوالبشر : آدم. ابویحیی: ملك الموت . أبوالقاسم: محمد ص . . ت ؛ الاتام: بارخرما بن . ویقال ارض ذات اتام: زمینی برومند. الاتان: ماده خر. ر؛ الاراس: بزرگ . الاراك : درختیست الواحدة ؛ اراکة. الارب : حاجت . الآراب . ج. . .

کتاب السین: باب السین المفتوحة؛ السال : پرسنده. السائب : خیك انگبین . السوب . ج . السباط : م. وساباط : نام جایگاهی است. والساباط بالای شییء که زیر آن راه بود . السابح : اسب که گوئی آشنا میکند در رفتن . . .

انجام: باب الیاء المکسورة ؛ س ؛ الیسار : لغة فی الیسار و هولغة ردیة . انتهی الکتاب ولله الحمد والصلاة علی رسوله محمد وآله اجمعین. باب فی آخر الکتاب فی اسماء شتی؛[1] فصل؛ فی الحساب احد وواحد: یك. اثنان واثنتان : دو. . . وآلاف: هزاران. فصل ۲ فی الکسور؛ شعیر: حبه. . . طسوج: تسوی...وسه تسوج ثلث دودانگ [2]

۱ـ خاتمة فی الاسماء المشکلة (نسخهٔ ۱۵۷ دهخدا) .

۲ ـ نسخهٔ (۱۷۷ دهخدا) بهمین جا پایان یافته، گوید: تمت الکتاب .

وتقول : نصف،وثلث و ربع و... تسع وعشر [1] فصل ۳ فی ایام الشهور : ؛ غرة الشهر: اول‌روزازماه. . .آخرروزازماه‌سلخ‌الشهرنویسند.فصل ۴ فی‌الشهورالعربیة؛المحرم، المحرمات‌والمحارم‌والمحاریم.ج.صفر،الاصفاروالصفور والصفار.ج.شهرربیع‌الآخر . . . شعاب و شعابین ج . . . [2] فصل ۵ فی الاشهرالحرم ... فصل ٦ فی اسماء الشهور بالرومیة...فصل۷فی‌اسمائهابالفارسیة...فصل۸فی‌ایام‌الاسبوع...فصل۹ فی‌لیالی‌الشهر... فصل۱۰فی‌البروج الاثنی‌عشر...فصل ۱۱ فی‌منازل القمر ... وبطن‌الحوت‌وهوالرشاد. ومنزل‌وثلثی‌ازمنزل برجی‌باشد[3].

مولف : دردیباچهٔ کتاب نام نگارنده چنین یـاد شده است : محمود بن عمر بن محمود بن منصور القاضی الزنجی السجزی ثم العزی من قبیلة شیبان . [4] مرحوم آقای دهخدا در لغتنامه همه جا نام مؤلف را : محمود بن عمر ربنجنی نوشته‌انـد وزنجی را مصحف ربنجنی دانسته‌اند .

سمعانی‌درالانساب درحرف الف؛ اربنجن [اَبَجَ] ودرحرف راء؛ ربنجن[رَبَجَ] را یاد کرده گوید : شهر کی‌ازصغد بسمرقند است گاه باهمزه وگاه بی‌همزه خوانند، ودرحرف الف افزوده‌است : خطیب درتاریخ بغداد آنرااربنجی [اَبَ] آورده است .

ازدانشمندان که باین سه نام منسوبند نام کسان زیر در انساب‌سمعانی یاد شده‌است :

اربنجنی : ابوبکراحمدبن محمدبن موسی‌بن رجا اربنجنی م ۳٦۹ .

اربنجنی : ابومسلم عامربن مکامل بن محمد اربنجنی م ۲۹۳ .

اربنجی : وهب بن جمیل بن فضل اربنجی (بنقل از تاریخ بغداد) .

اربنجی : ابوموسی هارون بن صاحب اربنجی (بنقل از تاریخ بغداد) .

ربنجنی : أبونضر احمدبن عبدالله سغدی .

ربنجنی : ابوسعید محمدبن هاشم بن اسحاق بخاری .

---

۱ ـ نسخهٔ (۱۵۷ دهخدا) بدینجا پایان یافته وفصل بعد ازاین را از نسخهٔ (۱۷۸ دهخدا) آورده‌ام .

۲ـ نسخهٔ(۱۷۸ دهخدا) ناقص و بدینجا پایان یافته است .

۳ـ نسخهٔ‌دانشکدهٔ ادبیات‌تهران وجز آن بدینجا پایان‌یابد.

٤ـ چنین‌است‌درنسخهٔ‌دهخدا شمارهٔ (۱۷۷) در ادارهٔ لغتنامه ، و همچنین در نسخ دیگر، و کشف‌الظنون در عنوان «مهذب الاسماء» .

یا قوت معمولاً درمعجم البلدان ازانساب‌سمعانی استفاده بسیار کرده و در حقیقت مدرک کاراودر مورد شهرهائی که کسانی بدان‌منسوب بوده‌اند، کتاب‌سمعانی میباشد،درین‌مورد نیزهمین‌کار کرده‌است، وآنرابپیروی سمعانی یکبار درحرف‌الف «اربنجن»ویک‌باردرحرف‌راء «ربنجن» آورده‌است. ولیکن‌درحرف‌راء آنراتصحیف کرده گوید : ربیخن [رَبَّخ] . و برخی اربیخن گویند . مرحوم دهخدا درحاشیهٔ نسخهٔ خویش دراینجا نوشته‌اند : «آیا این‌کلمه ربنجن نیست؟» . باتوضیحی که در بالا یادکردم مسلماً پاسخ این پرسش مثبت است، چونکه یگانه مدرک یا قوت در این‌گونه موارد فقط سمعانی است، وما دیدیم که سمعانی آنرا چگونه ضبط کرده است . وبنابراین نظرهای ابن یوسف درفهرست کتابخانهٔ سپهسالار (ج۲ص ۲۹۵) که اربنجن را مصحف اربیخن دانسته است بعکس واقع مینماید .

نسخه‌ها :

دانشگاه تهران ۱۳۰ :نسخ بی‌نام‌وتاریخ درآخرسدهٔهشتم نوشته‌شده است . دربرگ (۲۰۵ب) شعری بتاریخ(۸۴۱ق) نوشته شده . تصحیح شده ونشان‌آن در (گ۲۰۵ الف) هست. این‌نسخه‌همراه‌مصادرزوزنی(دانشگاه‌تهران- ۱۰۶۹)جلدشده بود و با یك خط وکاغذ است واکنون جدا جلد شده است .

دهخدا ۱۵۷ :نسخ‌متوسط،نویسنده‌ابن‌خواجه‌ابراهیم،حسین. تاریخ‌آن دست خورده است واکنون (۷۷۹ق)نوشته ولی گویا خط‌سدهٔنهم ویا دهم باشد. ۲۲۳برگ ۲۰ سطر است.

مجلس ۲۵۸۸ : نستعلیق‌بی نام وتاریخ‌درسدهٔدهم. آغازافتاده،است.واز واژه «تاجر»دارد، ۳۰۳ ص ۱۹ سطری . درفهرست بنام‌لغت ناشناس ثبت شده .

مجلس ۳۰۹۶ : نسخ‌بی‌نام وتاریخ درسدهٔ دهم آغازافتاده، وازواژهٔ «اخرس» دارد . اندازه وزیری ۲۳ سطری . در فهرست بنام لغت ناشناس معرفی شده است .

دکترصادق کیا ، در تهران : بی‌تاریخ درسدهٔ دهم نوشته شده است. انجام افتادگی دارد .

شهید علی‌پاشا ۲۶۹۹ ، در کتابخانهٔ سلیمانیه دراستانبول : بی نام و تاریخ در سدهٔ دهم . نستعلیق . از برگ۱ تا ۱۷۵ این کتاب‌است، و ازآن‌جا تا. گ ۳۱۵ «المصادر» نوشته شده است .

دهخدا۱۷۸ : نسخ دیوانی ترکی درغرب ایران. پرغلط بی‌نام و تاریخ درسدهٔ دهم نوشته شده‌است . آخرین برگ افتاده دارد . دهخدا در ۱۳۱۲ آنرا تصحیح قیاسی کرده ،واصلاحها را در کرانه ها ثبت کرده است وفیشهای لغتنامه از روی این نسخه میباشد ۱۹ سطر .

محیط۹۳ : عربیهای نسخ ، فارسی ، نستعلیق.نسخهٔ کامل بی نام دررجب ۱۰۰۹ نوشته شده .

دهخدا،۱۷۷ : نسخهٔ کامل نیمه اول‌نسخ بد،ونیمهٔ دوم بهتراست . بی تاریخ در سدهٔ سدهٔ یازدهم نوشته شده۲۳۷برگ ۱۷سطر ،

دکتر صادق کیا : نستعلیق محمد رضا بن قطب الدین اشکذری در ۲۹ شوال ۱۰۶۵ ق بپایان رسیده. ۱۸ سطر۲۵۱برگ .

ملك۳۱۳ : نستعلیق بی‌نام در۱۰۷۱ نوشته شده،ودنبال تاج‌المصادر با همان‌خط قراردارد .

ادبیات تهران : کامل . نستعلیق نویسنده اصغردر۲۰ربیع دوم۱۰۷۲ق، عنوانها شنگرف‌است، ۲۵ سطر .

سپهسالار ۳۳ : عربی بنسخ. فارسی‌بنستعلیق محمدباقردر۱۰۸۷ نوشته. عنوانها شنگرف . حاشیهٔ (کنز) و فرهنگ ابراهیم شاهی و جزآن دارد ، ۱۵۹ برگ ۱۹ سطر،۱۹×۲۹

مجلس ۲۴۳۶ : نسخ بی‌نام در۱۱۱۸ق‌پایان یافته‌است نویسنده: درپایان گوید: چون خاتمهٔ کتاب‌ازبرای‌خواننده بی‌فایده بود،آنرا انداختم (۲۰۴برگ) ۱۷سطر ،

سلطانی در تهران : نسخهٔ کامل ، نستعلیق محمد ابراهیم بن مراد ، در۱۲۴۸ ق نوشته شده است .

[ب] تهذیب الاسماء یاتاج الاسامی [۲۷]

لغتی است عربی‌بفارسی ناشناس مخصوص‌اسماء یعنی‌حروف‌ومصادر درآن یافت نمیشود و نگارنده وزمان او دانسته نیست، جزاینکه دو نسخه بخط قرن هفتم از آن دردست میباشد ، درپشت برگ اول یکی‌ازآنها که کهنه تراست و در مجلس میباشد با خط کهنه «تهذیب الاسماء» نامیده شده ، و درپشت دیگری که در۶۶۳ نوشته شده با خط نوتر«تاج‌الاسامی» نامیده شده است .

شگفت اینکه در پشت یك نسخهٔ دیگر از این کتاب که بی‌تاریخ در سدهٔ دهم نوشته‌شده ومتعلق بآقای سلطانی در تهران است، نام «لغت یمینی» بدان داده‌اند. واز نام «تهذیب الاسماء[۱]» چنان گمان میکنم که کسی «مهذب الاسماء» را بدین ترتیب تهذیب وتبویب نموده، یعنی بابهای مفتوح ومضموم ومکسور را درهم ریخته است. همهٔ کتاب در پیرامن (۱۱۵۰۰ بیت نوشته) دارد.

ترتیب :

این کتاب بترتیب حرف آغاز واژه ها، به‌بیست وهشت باب یا «کتاب»[۲] تقسیم شده وهر قسمت بترتیب حرف پایان واژه، به‌بیست وهشت بخش کوچکتر بنام فصل تقسیم شده است.

آغاز :

الحمدلله المحمود بجمیع الاوصاف والاسماء ، الممدوح بانواع الکرم والنعماء والصلاة علی رسوله محمدذی الدرجة الشماء، وعلی آله مفاتیح الخیرات و مصابیح الظلمات فی الظلماء، وسلم تسلیماً کثیرا .[۳]

کتاب الالف[۲] ؛ الآ : شجر، الواحدة آآة . الاماتی الواحدة اماة . الأبواء: اسم موضع . الاثاء : برخرما و میوهٔ[۴] درختی وغلهٔ زمین . اجاء : احد جبلی طی . . . الاربعاء : روزچهارشنبه ، والاربعاء عمود من اعمدة البیت . . . ب ؛ الأب پدر ، والابوان مادروپدر.... ت ؛ الابت والآبت روزسخت گرم... ث ؛ الأبغث : گوسفند سیاه ... ج ؛ الابرج : مرد[۵] فراخ چشم ... ح ؛ الایح: گران‌آواز .خ ؛ الأبزخ، پشت درشده وسینه بیرون‌آمد[۶] ...

آغاز حرف ب : کتاب[۲] الباء ؛ الباریا: بوریا. البأساء : سختی. الباقلا: باقلة[۷]

---

۱ - چلبی در کشف الظنون کتابی بنام «تهذیب الاسماء واللغات» بنووی (م۶۷۶ق) نسبت داده که در دو قسمت بوده است، ۱- اسماء ۲- لغات، وشیخ محیی الدین قرشی (م۷۷۵ق) ترتیب آنرا تغییر داده است . اما این کتاب با آن مطابقت نمیکند .

۲ - در نسخهٔ ۳۱۲ ترخان والده؛ کتاب ودر نسخهٔ مجلس ؛ باب است .

۳ - از آغاز تا اینجا فقط در نسخه ۴۶۲ مجلس دیده میشود که بنام «تهذیب الاسماء» معرفی شده است . و نسخهٔ ۳۱۲ ترخان والده از اینجا آغاز شده است .

۴ - نسخهٔ مجلس : + هر .

۵ - نسخهٔ مجلس : مردی .

۶ - نسخهٔ مجلس : برآمده .

۷- نسخهٔ مجلس: باقلی.

یمد ویقصر .

آغازحرفت : کتاب[1] التاء ؛ التائر : آنکه زبانش درتا بیاویزد .

آغازحرف سین : کتاب[1] السین ؛ السابیا: آن پوست که کودك‌را آن جا باشد.[2] ویقال الماء الرقیق الذی یخرج مع الولد.[3]

انجام : الیلبی جوشن گر. الیلمعی زیرك وراست کمان... الیمنی : دست راست الیهودی والهود ، جماعة. والله اعلم:[4] وقع الفراغ علی‌یدی العبد الضعیف مسعودبن محمدبن عمر الملقب ببرهان الاندکانی کورة خجند ۲۹ شوال سنة ثلاث و ستین وستمایة .

نسخه ها :

مجلس ۴۶۲ : شمارهٔ ثبت ۹۰۴۳، خط نسخ دیوانی نزدیك‌به تعلیق درسدهٔ‌هفتم چ را ج نوشته است. صفحه‌ها درجدول شنگرف . عنوانها شنگرف . تصحیح شده وبلاغ‌قرائت‌وتصحیح‌درپایان‌نسخه‌هست‌وتاریخ‌آن‌پاره شده‌است.اندکی‌حاشیه‌دارد . ۳۰۸ برگ ۱۹ سطر. برگهای ۳۹و۴۲و۲۶۸ نونویس است .

ترخان والده ۳۱۲ : درکتابخانهٔ سلیمانیه در استانبول . خط نسخ مسعود بن محمدبن عمرالملقب ببرهان الاندکانی در کورهٔ خجند ، ۲۷ شوال ۶۶۳ق نوشته شده . فیلم توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران (ش-۶۲۷) .

سلطانی تهران : نسخ بی‌نام وتاریخ درسدهٔ دهم یانهم. ازآغازدوبرگ افتاده . آغاز : «الاثلب وخاك وسنگ ریزه...» عنوانها شنگرف . درصفحهٔ عنوان بنام «لغت یمینی»معرفی‌شده. وپس‌ازپایان کتاب‌یك نسخه‌ازکتابی‌عربی درصفات الرجال وصفات النساء صحافی‌شده است. صفحه‌ها ۲۲ سطر.

۱ـ درنسخهٔ مجلس : باب، ودرنسخهٔ ۳۱۲ ترخان والده : کتاب

۳ تا ۲ ـ نسخهٔ مجلس این جملات را ندارد .

٤ ـ نسخهٔ مجلس تا اینجا را دارد . وازاین‌ببعدازکاتب نسخهٔ‌ترخان‌والده‌است .

بخش سوم
فرهنگهای همگانی

الف : جوامع اللغات
ب : صحیفة المذرا

فرهنگهای همگانی لغتنامه هائی‌را مینامم که واژه ها بترتیب قاعده های صرفی (اسم ، فعل ، حرف) و یا بترتیب حرکت آغاز کلمه (مفتوح ، مضموم و مکسور) مرتب نباشد، بلکه همهٔ اینها را درهم کرده و واژه ها را بترتیب حروف آن مرتب کرده باشند. خواه بترتیب حرف اول کلمه وخواه بترتیب حرف آخر آن باشد. درسدهٔ هفتم دو کتاب از اینگونـه دیده ام کـه در این جا معرفی میگردد.

[الف] جوامع اللغات ولوامع المصطلحات [۲۸]

یکی ازدبیران مطلع وپر کاردربار مرزبانان ایران که نامش دانسته نیست این کتابرا درسدهٔ هفتم بنام ابوبکربن ابونصر[1] که گویااز همان خاندان مرزبانان میبود بنگاشت وی در دیباچه گوید ؛ درین کتاب فقط واژه هائی را اززبان عرب گرد میآورد که نویسندگان ودبیران فارسی زبان آنها را در منشآت خویش بکارمیبرند و متداول ومستعمل ایشانست، ولیکن وی درعمل بدانها اکتفا نورزیده وبیشترواژه‌های عرب را دراین کتاب گردآورده وبتفصیل ازآنها گفتگو کرده است .

ترتیب کتاب : کتاب برحرف اول وسپس دوم وسوم از ریشهٔ کلمات بعربی مرتب‌شده‌است، ودرهرکلمه اضافه بر معنی‌لغت، مطالب گوناگون‌علمی‌را که مربوط بآن‌کلمه‌است مورد بحث‌قرارداده، وتقریباً مانند دائرةالمعارفی‌برای‌آن زمان‌بشمار میرود. نام کتاب در دیباچه یاد شده وتاریخ تألیف (۶۴۱ق) در کلمهٔ تاریخ؛ ریشهٔ (أرخ) دیده میشود .

آغاز : الحمدلله الفایض‌علینا فیض انعامه واحسانه‌السایب الینا ... وبعد فقد التمس منی بعض خلصان اخوانی وخصان خدانی ممن احرزفی آدابه قصب السبق

---

۱ ـ مالک نسخهٔ آقای‌افشار، گمان میکنند که‌این مردهمان‌حوایجی ممدوح سعدی است که دوشد الازار (ص۲۳۴) یادشده است .

...ان اجمع له الفاظا يتداولها كتاب الفرس في مراسلاتهم... واترجمها بالفارسية... وخدمت به خزانة كتب المولى المخدوم ذي المجد الشامخ والعز الباذخ ... الامير الاسپهسالار الكبير العالم العادل... فخر الحق والدين ناصر الاسلام والمسلمين عضد الملوك والسلاطين... خالصة الخلافة ، ملك الملوك الامراء ، مرزبان البر والبحر، شهريار الآفاق، الغ بلكا اعظم همايون باربك اكرم العالم ابوبكر بن ابي نصر ولي امير المؤمنين، اطال الله بقاه ... باب الهمزة فصل الهمزة مع الألف ااا : ااا على وزن عاع، شجر، واحده آآة وقال الازهري الآآوالآء الدفلى واا أيضاً حكاية اصوات ...

ودر كلمهٔ «ارخ» گويد : ارخ الكتاب وورخ : نامه را تاريخ نوشت... وپس ازذكر مبدأ بعضي تواريخ وذكر فرق تاريخ هجري ويزدجري و خراجي و قمري گويد : واكنون كه سنهٔ احدى و اربعين و ستماية هجري است و سنهٔ ثلاث عشر و ستماية يزدجردي، تاريخ خراجي سنهٔ اربع وثلاثين وستماية مينويسند، وابتداي آن بحقيقت معلوم نيست ...

مطالب صرفي و نحوي ومسائل رياضي ونجومي وتاريخي را نيز گاهي مورد بحث قرارداده است .

نسخه: منحصر بفردي كه ميشناسم بخط نسخ بي نام نزد آقاي احمد افشار شيرازي در تهران است. اين نسخه ناقص است وتا حرف جيم وكلمهٔ «جهل» را در بر دارد . خط راجع بهمان زمان مؤلف يعني قرن هفتم ميباشد .

۲٦۷ برگ ۲۵ سطر دارد . ۱۴×۱۹ و ۱۹/۵×۲۵

الصحيفة العذراء

يا

الصحيفة السديدية

[ب] [۲۹]

نگارنده: سديد الدين ابي الفضائل محمد بن عمر بن ابي بكر النسفي .

آغاز: الحمد لله الذي تظاهرت علينا آلائه وتزاحمت الينا نعمائه، حمداً يستوجب زيادة فضله... اما بعد قال محمد بن عمر النسفي زاده الله توفيقاً ... اني لما رأيت حاجة الطلاب ماسة الى علم الادب، وكثرة احتياجهم الى معاني الفاظ العرب مفسراً بالفارسية، لاسيما من يروم الى تحصيل علم من العلوم الاسلامية؛ كالفقه والكلام وتفسير كلام الله العزيز ... وهذا ثابت لاينفي وظاهر لايخفى، خصوصاً من بينهم **فقهاء التراكمة** من

قلة اشتغالهم بالعربية ... فقل ما يجدون ما اشكل عليهم من الالفاظ من الدواوين التى صنفت على نهج كالديوان (چنين) الادب للفارياب والعين الخليلى، فعمدت ان اؤلف كتاباً للمبتدين من المتأدبين على حروف المعجم ليسهل عليهم الاستخراج وقل لهم التصاحيف فما وجدت ديواناً اشهر واوضح مفسراً بالفارسية من «المصادر» لابى الفضائل الحسين بن احمد الزوزنى[1] رحمه‌الله و «السامى فى الاسامى» و «الهادى»[2] لابى عبدالله احمد الميدانى فرتبت هذه الكتب الثلاثة على ترتيب حروف الهجاء ، وصدرت منها على فصل الهمزة ... وسميته «الصحيفة (العذراء) السديدية» ...

ترتيب كتاب :

كلمات مرتب بحروف هجاء در آغاز كلمه ودوم آنها است. ودردو مجلداست. ديباچه را بعربى نگاشته ، واز آن برميآيد كه كتاب را براى فقيهان تركمن تأليف كرده‌است تا بآموزش عربى آنان كمك كرده باشد .

انجام :

فر[غ] من كتاب الصحيفة العذراء المؤلف لها محمد بن عمر بن ابى بكر النسفى... شعبان سنة تسع واربعين وستماية .

تاريخ تأليف : چنانكه ازپايان نسخه ۲۷۰۷ احمد ثالث؛ آشكار ميگردد شعبان (٦٤٩ق) ميباشد .

نسخه :

احمد ثالث ۲۷۰۷ : درطوپ قاپوسراى دراستانبول. دوجلددريكجاصحافى شده است. جلد اول تا برگ ۱۴۳، جلد دوم ازآنجا تا ۲۹٦ .

قطع رحلى. خط نسخ درشت همان حدود زمان نگارش؛ نيمهٔ سدهٔ هفتم. (نسخهٔ عكسى آقاى مينوى براى دانشگاه تهران) .

۱ـ ص ۹ ديده شود .

۲ـ ص ۳۲ ديده شود .

بخش چهارم

ترجمهٔ لغتنامهٔ عربی صحاح [۳۰]

صراح اللغه

زبان تازی درایران گرچه درآغاز کارباتکاء زور وسر نیزهٔ دربارخلافت گسترش می‌یافت، ولیکن‌درسدهٔ چهارم که قدرت ظاهری درباررروی بکاهش رفت، این زبان درادب وفرهنگ‌مردم ایران جای خویش‌راباز کرده بود، ودرسدهٔ هفتم که‌حکومت اشرافی عرب ازهم پاشید، نفوذ مذهبی زبان تازی‌جای نفوذ سیاسی آنسرا بگرفت، واز گسترش بازنه ایستاد وازین روی درین سده ، نیازمندی بیك‌لغتنامهٔبزرگ در ایران احساس گردید ، وچون تألیف چنین لغتنامه باآن‌درهم ریختگی اوضاع‌ناشی از یورشهای‌مغول‌امکان‌نداشت، بهترین‌راه‌ترجمهٔ‌یك‌لغتنامهٔ‌عربی‌بود، وچون کتابی درین موضوع بهتراز صحاح جوهری‌درآن روزگاریافت‌نمیشد ، ازین روی‌جمال قرشی‌درماوراء النهر، به‌ترجمهٔ‌آن پرداخت وآنرا «صراح‌اللغة» نامید. دراینجامن نخست‌بمعرفی‌صحاح‌ونگارندهٔ‌آن‌جوهری‌میپردازم‌وسپس‌فهرستی‌از کسانی که‌دربارهٔ این کتاب بزرگ کار کرده‌اندمیآورم،ودرپایان؛صراح‌ومؤلف‌آن‌قرشی‌را میشناسانم .

الف ـ صحاح اللغة : یکی‌ازمهمترین لغتنامه‌های‌زبان‌تازی‌است‌یاقوت‌حموی درمعجم الادباء وثعالبی در «یتیمة‌الدهر» گویند : صحاح جوهری از«جمهرة» بهتر واز «تهذیب‌اللغة» دلنشین‌تر واز مجمل‌اللغة بیشتر قابل استفاده میباشد. سیوطی در « المزهر» گوید : صحاح نسختین کتابست که تنها لغات صحیح راجمع کرده وازین روی‌بدین‌نام خوانده شده است .

ترتیب کتاب :

صحاح نخستین لغتنامهٔ تازی است که درآن واژه ها بترتیب حروف الفباء مرتب گشت، وپیش ازآن‌درلغتنامه‌ها، واژه ها را بترتیب معنی‌آنها وگاهی بترتیب قواعد صرفی(اسم، فعل، حرف وهریك بثلاثی‌مجردومزید ورباعی‌و...) بخش‌بندی‌میکردند. جوهری درین کتاب پسین حرف واژه‌را بزرگ بخش (باب) نامیده ونخستین حرف واژه راکوچك بخش (فصل) شمرده است .

نگارندهٔ صحاح :

جوهری : ابونصر اسماعیل بن حماد فارابی پسر خواهر ابواسحاق فاریابی صاحب «دیوان‌الادب»است. یاقوت گوید: اصل وی از ترکستان فاریاب‌است وخود ازبزرگان و پیشوایان لغت وادب ، و خط وی را درزیبائی مثل میآوردند، و باخط ابن مقله جدائی نمیداشت . از جوانی بعرستان شد و کلمات ایشان گردکرد ، و در بازگشت بدامغان بخدمت ابوعلی حسین بن‌علی که‌ازاعیان‌و دبیران‌بود، درآمدودر آنجا درگذشت .

آثارجوهری :

ـ عروض الورقة .

ـ صحاح اللغة . یا تاج اللغة وصحاح العربیة[1]

ـ مقدمة . درنحو.

زندگی جوهری درنیشابور با سختی ورنج همراه بوده‌است . خودگوید :

فها انـا یونس فی بطن حوت　　بینسابور فـی ظلل الغمـام

فبیتی والفؤاد و یـوم دجن　　ظلام فـی ظلام فـی ظلام

میگوید دل من درتاریکی سینه، وبدنم درتاریکی خانه‌ام،وخانه درتاریکی روز ابری فرورفته‌است، ازاین سه‌تاریکی اول‌سوم بیان شاعرانه‌است ودومین آنها حقیقت زندگی‌وی وخانه تنگ وتاریك اورا نشان میدهد . شاید همین رنجها بود که‌درپایان‌عمراورادچاراختلال‌حواس کردتاآنجاکه‌دولنگهٔ‌در بجای دوبال‌برخویش ببست و ازبام مسجد خودرا پرتاب کرد و بمرد . ودرین هنگام آنقدرگمنام بود که کسی تـاریخ مرگ او را ثبت نکرد . یا قوت پس از نقل داستان خودکشی او گوید؛ هرچه گشتم تاریخ‌مرگش‌رانیافتم، وسپس تاریخ(۳۸۳)راکه یکی‌ازدوستان درخواب‌دیده‌نقل میکند. امادر«مرآت‌الجنان» و«سذرات‌الذهب» و«کشف‌الظنون» مرگ وی در(۳۹۳ق) یادشده، واین درست تراست .

یا قوت از گفته مجاشعی درکتاب «شجرةالذهب فی‌معرفة أئمة الادب»آرد:

---

(۱) مدارك قـدیم، ومعاصر جوهری، نـام اول‌را بکتاب داده‌اند ، وصاحب معجم المطبوعات ازروی نسخهٔ سدهٔ نهم، نام دوم را بکتاب داده‌است.

جوهری صحاح را برای استاد ابومنصور عبدالرحیم بن محمد بیشکی[1] نگاشت وبروی تا حرف «ض»بخواند ، ودرین هنگام جوهری دیوانه شد ودر گذشت، وباقی کتاب در سیاهه (چرکنویس) بماند ، وپس از وی شاگرد او ابواسحاق ابراهیم بن صالح وراق آنرا پاکنویس کرد ، پس نادرستیها در آن راه‌یافت. وسپس یاقوت‌همین داستان نگارش صحاح برای بیشکی ومرگ جوهری را در دیوانگی عیناً از کتاب « ضالة الادیب فی الجمع بین الصحاح و التهذیب» تألیف محمود بن ابی المعالی حواری از گفتهٔ أحمدبن محمد میدانی نقل کرده است. ولیکن‌یاقوت‌این داستانرا دروغ دانسته گوید: برپشت نسخهٔ کاملی‌ازصحاح‌اجازه‌ای‌دیدم از حسن‌بن یعقوب‌بن احمد بتاریخ رجب۴۷۱ که‌همهٔ کتابرا بربیشکی‌خوانده و اوهمهٔ را برمؤلف قرائت کرده بود باضافه اگرچنین بود، میباید پیش ازحرف‌ضاد که خود مؤلف پاکنویس کرده‌است،خالی ازغلط باشد،اما چنین نیست .

ـ کسانیکه در پیرامن صحاح کار کرده‌اند :

ـ ابن قطاع، علی‌بن جعفر صقلی(م۵۱۵ق) حاشیه‌ای برصحاح‌نگاشته‌است(کشف الظنون) .

ـ بوجعفرك بیهقی،احمدبن علی (۴۷۰-۵۴۴) صاحب‌تاج‌المصادر(ص۴۸)شواهد صحاح را انداخته، و لغاتی از «تهذیب» ازهری و«شامل» ابومنصورحبان اصفهانی (م۴۸۶ق) و«مقاییس» ابن فارس، بر آن افزود (معجم الادباء ج ۴ ص۵۰) .[2]

ـ ابوالقاسم فضل بن محمد بصری (م۵۴۴ ق) برآن حاشیه نگاشته است (کشف الظنون) .

ـ حواری، تاج‌الدین محمودبن ابی‌المعالی (زندهٔ۵۸۰) کتابی بنام «ضالة الادیب فی‌الجمع بین الصحاح والتهذیب» نگاشته که یاقوت درمعجم الادباء ازآن بسیار نقل آرد. وچلبی‌نیزدر کشف‌الظنون آنرا یادکند .

ـ ابن‌بری ابومحمد عبدان (م۵۸۲) شاگرد ابن‌قطاع دنبال‌حاشیهٔ استاد خویش

۱ - بفتح شین قصبهٔ کورهٔ رخ از نواحی نیشابور (معجم البلدان) احوال این مرد بگفتهٔ یاقوت؛ درکتاب «السیاق» عبدالغافرموجود است

۲- عبارت یاقوت : جرد صحاح اللغة من الشواهد (معجم الاباء چ مصر مرگلیوث ج ۱ص ۴۱۴ - ۴۱۶) اما درچ مصر۲۰ جلدی (۴ : ۵۰) کلمهٔ جردازچاپ افتاده ومعنی جمله مختل شده است .

را تکمیل کرد والایضاح یا «التنبیه والافصاح عما وقع من الوهم فی الصحاح» نامیده است . وتا حرف شین بواژهٔ «اومش» رسید (کشف الظنون) .

ـ بسطی ، عبدالله بن محمد نیز حاشیه سابق را تکمیل کرد . (کشف الظنون)

ـ قفطی، علی بن یوسف بن ابراهیم (ز ۵۶۸ ـ م ۶۴۶ق) کتابی بنام «الاصلاح للخلل الواقع فی الصحاح» نگاشت (بغیة الوعاة ص۳۵۸) و (کشف الظنون) .

ـ صغانی (چگانی) رضی الدین حسن بن محمد (م ۶۵۰) ، تکمله‌ای برای صحاح نگاشت که ازخودش بزرگتر است . (کشف الظنون) .

ـ جمال قرشی ، در (۶۸۱ق) آنرا بفارسی ترجمه کرده که جای گفتگوی ما است .

ـ شاطی ، محمدبن علی رضی الدین ، (م ۶۸۴ق) حاشیه‌ای برصحاح دارد (کشف الظنون) .

ـ ابن الحاج اشبیلی ، ابوالعباس احمدبن محمد (م ۶۵۱ق) برصحاح حاشیه دارد .(کشف الظنون) .

ـ ابن الصائغ ، (ابن سباع) شمس الدین محمدبن حسن دمشقی(م۷۳۰)شواهد صحاح را انداخته است .(کشف الظنون)ابن یوسف احتمال داده است ؛ نسخهٔ شمارهٔ (۱۱۰ سپهسالار) نسخه‌ای ازین کتاب باشد . (فهرست۲ : ۲۸۰) .

ـ رازی ، محمدبن ابی بکر عبدالقادر درسدهٔ هشتم ؛ زیادیهای آنرا انداخته واز تهذیب چیزهائی بدان افزوده «مختار الصحاح» نامید ودر (۷۶۰ق) پایان یافته است، ومکرراً چاپ شده‌است .

ـ صفدی ،خلیل بن ایبك(م۷۶۴ق) کتابی بنام «نفوذ السهم فیما وقع للجوهری من الوهم» . نگاشت ودر (۷۵۷ق) بپایان رسانید . آغاز : «الحمدلله الذی نزه علمه عن الغلط ... »(کشف الظنون) . ودر همین کتاب از کتاب دیگرخویش بنام « حلی ـ النواهد علی مافی الصحاح من الشواهد» نقل میکند .

ـ سید محمدبن حسن بن علی (م ۸۶۶ق) کتابی بنام « الجامع » در مختصر صحاح بنام سلطان محمد فاتح عثمانی (۸۵۵ـ۸۸۶ق) نگاشته وسپس قاموس فیروز

آبادی را دید، وناگزیر گردید کتاب دیگری بنام «راموز»نگاشت نسخهٔ جامع در کتابخانهٔ دانشگاه ونسخهٔ راموز در« ایکی جامع » در استانبول هست . فهرست دانشگاه (۲ : ۳٦۹).

ـ صیمری ، شیخ مفلح‌بن حسن‌بن رشید مؤلف شرح شرایع و شرح موجز و«جواهرالکلمات » و«تلخیص‌الخلاف» وصاحب اجازه بتاریخ (۸۷۳ق) که‌درذریعه (۱ : ۲۵۱) یاد شده وپسرش حسین در (۹۳۳ق) درهشتاد سالگی در گذشته است . در أمل‌الآمل «مختصرصحاح » بوی نسبت داده است . (ذریعه وامل‌الآمل) .

ـ عنفجوری ؛ علی‌بن محمدبن علی‌بن یونس نباطی بیاضی عاملی (م۸۷۷ق)شیخ حردر أمل‌الآمل «مختصر صحاح» بوی نسبت داده است . و نیز او راست : مختصر المختلف ومختصرمجمع‌البیان(کشف‌الحجب).

ـ وان‌قلی ، ملامحمدبن مصطفی وانی(م۱۰۰۰ق) صحاح را بترکی ترجمه کرده ودرآغاز گفته‌است : چون‌ترجمه‌های صحاح،همچون اختری وصراح خالی ازخبط نبود، من‌آنرا ازنو ترجمه کردم... ودو فصل‌درسرآغاز آن‌افزود :

۱ـ فعلها ۲ـ اسمها . (کشف‌الظنون) .

ـ سیوطی ، ملاجلال (م ۹۱۱ ق) احادیث مذکور در صحاح را بیرون کشیده و«فلق‌الصباح» نام داده است .(کشف‌الظنون) .

ـ عیشی، ملامحمد(م۱۰۱٦ ق)صحاح‌را کوتاه کرده وآن بهتراز«مختارالصحاح» میباشد ، ولی شهرت نیافته‌است . (کشف الظنون) .

ـ پیرمحمدبن یوسف انقروی . نخست کتابی بنام « ملتقط الصحاح » نگاشت ، وسپس‌آنرا ترجمه کرد و«ترجمان» نامید .(کشف‌الظنون درعنوان‌صحاح) وسپس چلبی‌درعنوان متلقط‌الصحاح‌آغازآن‌را یادکرده است اما درعنوان« ترجمان» گوید لغت ترکی است ازپیرمحمدبن یوسف واشارتی به‌ترجمه بودن‌آن ازصحاح‌نمیکند.

ـ محمودبن احمدزنجانی. نخست «ترویح‌الارواح فی تهذیب‌الصحاح» نگاشت ، که صحاح را بیك پنجم کوتاه کرده است ، و سپس یك موجز که بقدر یکدهم صحاح است ازآن بیرون آورد. .و«تنقیح الصحاح» نامید (دیباچهٔ تنقیح الصحاح) و(کشف‌الظنون) نسخهٔ«تنقیح‌الصحاح»درسپهسالارموجوداست(فهرست۲: ۱٦٦) .

ـ صحاح را بترکی ترجمه ودر استانبول بسال۱۱۴۱ق چاپ کرده اند (نقل معجم‌المطبوعات‌ازمجلةالمشرق ج۳ص ۱۷۸) .

ـ کتاب نجدالفلاح نیزمانند مختارالصحاح خلاصهٔ صحاح میباشد (کشف الظنون) .

ـ عبدالرحمان بن عیسی . « صفوالراح من مختار الصحاح » را نگاشت . و نسخهٔ آن در کتابخانه خدیوی مصرهست (فهرست ۴ : ۱۷۵).

ـ عبدالرحمان‌بن عبدالعزیز ، کتابی بنام «الوشاح وتثقیف‌الرماح‌فی‌ردتوهم الصحاح» نگاشته که در بولاق ۱۲۹۲ق در حاشیهٔ صحاح چاپ‌شده است.

ـ نصرالهورینی برای‌چاپ ۱۲۹۲ق صحاح دربولاق، پیش‌گفتار سودمندی در بارهٔ تاریخ لغتنامه‌هانگاشته است .

ـ القراح بتکمیل‌الصحاح . همراه صراح در هند بسال ۱۳۲۸ ق چاپ شده است .

ـ نورالصباح فی‌اغلاط‌الصحاح . نیز درهمان چاپ صحاح ۱۳۲۸ هند چاپ شده است .

چاپها :

تبریز ۱۲۷۰ ق. از روی نسخهٔ (۱۰۰۹) در یك جلد . بولاق ۱۲۸۲ ق در۲ جلد . بولاق ۱۲۹۲ ق. در۲جلد ودرحاشیه‌اش«الوشاح» و«تثقیف‌الرماح فی ردتوهم الصحاح» ازعبدالرحمان‌بن عبدالعزیز . با مقدمه‌ای‌ازنصرالهورینی در بارهٔ «تاریخ لغت‌نامه‌ها» . پروس بکوشش شیدیوس[1] در۱۷۷۴ م .

ج ـ الصراح من الصحاح :

ترجمه‌ئیست با اختصار از کتاب‌صحاح‌یادشده. مختصر کننده‌فقط‌شعرها راکه جوهری بگواه آورده بود جز در چندجا همه را انداخته، و مثالها و حدیث و آیه وگواه‌های‌دیگررا آورده است ،آری ازیك‌آیت وحدیث فقط‌جمله‌ئیرا که گواهست آورده وباقی را انداخته است . هر کلمه تازی را بیك واژهٔ پارسی ترجمه کرده وبرای کوتاه کردن کتاب ؛ وزن کلمه و باب آنرا ، مفرد و جمع بودن و مصدر بودن وجزآن‌را با نشانه وشمارهٔ‌ای که دربالا یا پهلوی‌کلمه نهاده است نشان میدهد

1– Gauhari : lexicon arabicum ed E. schidius. Pars 1: Traj. ad Rh. 1774 in 40.

قرشی دیباچهٔصراح را بعربی نگاشته است .

این کتاب در پیرامن چهل هزار بیت نوشته دارد. وکار ترجمهٔ آن درشهر کاشغر ماوراءالنهر درسه شنبه شانزده صفر سال ٦٨١ق پایان یافته است .

ترتیب : ترتیب واژه ها در صراح مانند اصل آن صحاح است . پسین حرف واژه بزرگ بخش قرار داده شده ، و نخستین حرف آن کوچك بخش است.

نگاره : ابوالفضل جمال‌الدین محمدبن عمربن خالد قرشی ، منسوب به قرش است که بگفتهٔ صاحب اکتفاءالقنوع ازشهرهای ماوراءالنهر بوده است . مرگ اورا صاحب فهرست آصفیه (۲ : ۱۴۳٦) درسال ٦٨١ یعنی همان سال ترجمه صراح نوشته وصاحب فهرست کتابخانهٔ ملی تهران (۱:۱۹۳) درسال (۹٦٦ شاید ٦٩٦) آورده است.

واگر همهٔ عبارتی که در پایان نسخه‌های صراح هست ومن آنرا پائین‌تر یاد کرده‌ام، از جمال قرشی باشد ، معلوم میشود که وی تاسال ۷۰۰ ق زنده بوده است .

آغاز : قال الفقیر الی مولاه الغنی عمن سواه . . . ابوالفضل محمدبن عمربن خالد المدعو بجمال القرشی جمل‌الله أحواله وحصل آماله : احمدالله وهو المحمود بکل اللغات ... باب الألف المهموزة قال صاحب الصحاح ابونصر ... فصل الالف أجأ : علی وزن فعل بفتحتین کوهی ازطی. أجئیون مثل اجعیون ، منسوبون الیه. آء : علی وزن عاع ، درختی. الاه یکی...

انجام : هیا: من حروف النداء، واصلها أیا ... قال ذوالرمة :

الایا اسلمی دارمی علی البلی ولازال منهلاً بجرعائك القطر[1]

تم الکتاب ... ضحوة الاثنین ۲۳ ذی القعدة سنة (۷۰۰)[2] و کان الفراغ من تألیفه وتسویده ... ظهیرة الثلاثاء السادس عشر من صفر سنة (٦٨١ق) بکاشغر .

ذیل صراح :

بار تولدخاورشناس معاصر در کتاب «متون ترکستان» از ذیل صراح که جنبهٔ

---

۱ ـ این شعر آخر صحاح جوهری است که در پایان صراح نیز آمده است . وجمله‌های میان (۱و۲) فقط در نسخهٔ ۱۱۲ سپهسالار آمده ودر نسخهٔ چاپ تهران ۱۲۸٦ق و۱۳۰٤ق نیز دیده می‌شود . واصل این جمله‌ها ازروی نسخه‌ئیست که مترجم برای دومین بار نوشته وتصحیح کرده بوده‌است .

۲ ـ از اینجا تا پایان کتاب، تاریخ پایان ترجمه بدست جمال قرشی میباشد که برای نخستین بار آنرا نوشته است. ودر بیشتر نسخه‌های چاپی وخطی دیده می‌شود.

تاریخی دارد نه لغوی ، نام برده است[1] .

چاپها :

کلکته ۱۲۴۵ ق.بتصحیح حکیم عبدالمجید .کلکته ۱۲۶۰ق . هند ۱۲۷۹ق. تهران۱۲۸۶ق .کانپور۱۳۱۷ق‌بتصحیح محمد قمرالدین . هند ۱۳۲۸ق بادوضمیمه ۱ـ القراح بتکمیل‌الصحاح ۲ـ نورالصباح فی‌اغلاط‌الصحاح .

نسخه‌ها :

دهخدا ، ۹۱ : نسخ غربی . آخرناقص، بی‌نام وتاریخ در سدهٔ نهم نوشته شده‌است. عنوانها شنگرف .۲۸۷برگ ۲۳ سطر .

سپهسالار ۱۱۱ : نسخ صدر الدین محمد بن ملا حسین سالك دهی. در(۱۰۶۰ق). حاشیه ازبرهان دارد ، ۳۴۲ برگ ۲۵ سطر. ۲۱×۳۲.

سپهسالار۱۳۰ : نسخ احمدبن ملاحامد در۱۰۷۳ق. تصحیح‌شده‌است، ۵۰۳ برگ ۲۵ سطر. ۱۹×۳۰.

سپهسالار ۱۳۸ : نسخ محمدهاشم‌بن محمدقاسم در ۱۰۹۲ق.درلاهور در محلهٔ تلبغه در عهد اورنگ زیب . یك سر لوح دارد . و صفحه ها جدول دارد . حاشیه‌هائی نیز دارد ۴۳۵ برگ ۲۴ سطر. ۲۴×۳۴.

ادبیات تهران : سابقاً متعلق بآقای قزوینی.نستعلیق بی تاریخ در پیرامن سدهٔ یازدهم نوشته شده است. عنوانها شنگرف۲۰۰ برگ۲۸سطر .

ادبیات تهران: سابقاً متعلق بآقای‌اقبال. نستعلیق بی‌نام وتاریخ درسدهٔ دهم و یازدهم نوشته شده‌است. عنوانها شنگرف ۲۵۰ برگ ۲۵ سطر .

۱ـ از یادداشتهای آقای مینوی .

سدهٔ هشتم

شاید انقراض تسلط تازیان وپیدایش هرج ومرج مغولان سبب شد که بیش از یك قرن فرهنگ کامل ومهمی نگاشته نشود .

فرهنگهای این‌سده را دردو بخش یاد میکنم :

۱ـ فرهنگهای نثری .

۲ـ پیروان فراهی‌وفرهنگهای منظوم .

بخش یکم

فرهنگهای نثری

الف ـ المستخلص .
ب ـ ترشیح الفضایل.

درسدهٔ هشتم دو فرهنگ نثر دیده میشود که آن نیز اهمیتی نمیتواند داشته باشد . اولین آنها لغت مخصوص قرآن میباشد، ودومین آنها کوتاه شدهٔ «مقدمة الادب» زمخشری است .

[الف] المستخلص [۳۱]

لغات قرآن :

تاریخچه‌ای از لغات قرآن در (ص۱۶-۱۸ و ۶۱ و۷۶- ۷۸) این کتاب یادشده‌است. دراینجا فقط از کتابی بنام بالاکه دراین سده نگاشته شده است یاد میشود .

ترتیب کتاب :

واژه‌ها در این کتاب بترتیب سوره هائی که در آن آمده است از «فاتحه» و «بقره» تا «ناس» مرتب گردیده‌است. وفوائدادبی ودستورهای نحو وصرف زبان عرب را بمناسبت آن کلمه آورده وشرح داده است.

نام :

نام مؤلف ونام کتاب درخود آن دیده نمیشود، وفقط در پایان نسخهٔ (ایاصوفیه ۴۶۶۴مکرر)(نوشتهٔ۷۵۷)یك اجازه دیده میشود، ودرآن مجیز نام کتابرا «المستخلص» ونام نگارندهٔ آنرا حافظ‌الدین محمدبن محمد ابن نصرالبخاری آورده است . اجازه دهنده أبوالمفاخر حسن بن محمدبن احمدالحسینی المدعوبشمس، واجازه گیرنده «قطب‌الدین نصرالله ابن‌الامیر معزالدین عبدالخالق‌بن الشیخ اختیارالدین‌الأوحدی جده» نام دارد.

دراینجا مجیز میگوید ؛ کتابرا در ذیقعدهٔ سال۷۱۱ق. برمؤلف آن خوانده‌ام . وبنابراین، نگارندهٔ کتاب ازدانشمندان پایان سدهٔ هفتم وآغاز هشتم بوده است .

خلاصهٔ المستخلص یالسان التنزیل :

چنانکه دربخش پراکنده ها خواهیم دید ؛ کتابی‌دردست میباشد که درست با المستخلص‌برابراست، لیکن قواعد صرف‌ونحواز آن‌حذف‌شده‌است،وبجای‌دیباچهٔ «المستخلص» دیباچهٔ کتاب «تراجم الاعاجم[1] » را در آغاز کتاب دارد ، اما بجای نام «تراجم الاعاجم» نام«لسان التنزیل» دردیباچهٔ آن آمده‌است.

نسخهٔ«لسان‌التنزیل» که درسدهٔ یازدهم‌نوشته شده دردست است، اما نگارنده وزمانش شناخته نیست ، و نیز خواهیم دید که در سدهٔ نهم ، دهاردهلوی در دیباچهٔ کتاب«دستورالاخوان» کتابی‌بنام«خلاصة المستخلص» رادرشمارمدارك کارخویش آورده است، وشاید این کتابرا خواسته‌باشد .

آغاز :

الحمدالله و سلامه علی عباده الذین اصطفی علی الخصوص علی محمد عبده ورسوله المصطفی.العوذ والعیاذ: پناه گرفتن بکسی یا بجائی یا بچیزی . أقسام اسم وفعل ثلاثی‌شش‌است : سالم‌ومضاعف ومثال واجوف وناقص ومهموز. بالله : بخدای. حروفیکـه اسم‌را جر کنند هفده اند ... الاسم : نام دراصل وسم ... سورة الفاتحة الحمد : ستودن و سپاس وستایش ... سورة البقرة . الم . وباقی حروف هجا دراول سورتها ... واین قول ابی‌بکرصدیق‌است رضی الله ...

آغازسورهٔ المائدة : العقود: معروف. وقیل‌عهدهاء خدای‌عزوجل. وقیل سوگندها ونذرها. البهیمه: چهارپای. الصید: شکار کردن، وشکاری. الحرام: احرام گرفته. الحرم جماعة .

انجام : سورة الناس ؛ ست‌آیات. قوله: ملك الناس الـه الناس. عطف بیان لرب الناس لأن ... وملکهم . الوسواس : دیووسوسه کننده ... علی‌معنی ان‌الشیطان الموسوس‌ضربان‌جنی‌وانسی‌فنعوذ بالله... وهوحسبنا ونعم‌الوکیل.والحمدلله... محمد وآله اجمعین[2]

برماست خدایراسپاس‌ومنت چون داد براتمام جواهرمنیت

---

۱ ـ باید بیادداشت که « تراجم الاعاجم» بعکس ترتیب سوره های قرآن و«المستخلص» بترتیب‌سوره‌ها است (ص۶۱) دیده شود .

۲ـ متن کتاب بدینجا پایان‌یافته وازاین‌پس‌عبارت‌نویسندهٔ نسخهٔ ٤٦٦٤ ایاصوفیه است، وفقط درآن نسخه دیده میشود .

مختومـه طلب همـی کنم از فضلش

ختـم بـر ایمـان و رفتن بـر سنت

یقول الفقیر الی الله الغنی محمدبن‌عمربن محمودبن‌محمد التر مذی المدعوبین اصحابه بالحافظ... کتبت هذا الکتاب تذکرة للمجلس‌السامی‌سمیة الالقاب والاسامی قطب الملة والدین عماد (بدر) الاسلام والمسلمین...وقد حصل الفراغ عن‌مشقه‌یوم الاربعاء الثامن‌عشرمن‌شوال‌سنة عشروسبعمائة. (وپس‌ازاین، اجازهٔ ابوالمفاخرشمس برای قطب الدین نصرالله دیده میشود).

نسخه‌ها:

ایاصوفیه۴٦٦٦: درمجموعه میباشد وبرگهای (۱-۱۰۴) راگرفته‌است. آخر ناقص. خط نستعلیق سدهٔ هشتم.

ایاصوفیه ۴٦٦۴ مکرر: خـط تعلیق ۷۵۷ ق همراه شرح بائیة ذوالـرمة خط ۷۷۲ ق جلد شده است. قطع کوچك در پایان اجازه‌ای ازابوالمفاخرشمس برای قطب الدین نصرالله هست که کتاب ومؤلف را نیزمعرفی کرده است.

عبدالله کشاورزی مشهد: نسخ سدهٔ ده و یازدهم نام و تاریخ را تراشیده‌اند عنوانها شنگرف. اندکی حاشیه‌دارد. ازسورهٔ محمد تاآخرقرآن، شمارهٔ آیه‌های هرسوره را درآغازآن، مانندکتابهای تفسیر، معین کرده است.

تاریخ مالکیت سال ۱۱۲۳ درآخرنسخه هست، ۲۱۸ صفحهٔ۱۵ سطری دارد. ۱۳×۲۰نسخه را نزدآقای محمد دبیرسیاقی‌درتهران دیدم.

[ب] ترشیح الفضائل [۳۲]

کسی درسدهٔ هشتم مقدمةالادب زمخشری را خلاصه وکوتاه ساخته وبدین نـام خوانده است.

تاریخ تألیف درپایان‌کتاب؛ خمس وعشرین وسبعمائة یاد شده است.

آغاز:

الحمدالله الذی وضع تاج‌الشرف علی‌قمة... ثم ان طائرمیمون الادب انمایخفض جناحیه لمن درىء عن حبة القلب فـی مصطاد شوارده دخنة الداب ... فقد اختصره من «مقدمة الادب» بایجاز واطناب لامخل‌ولاممل ... القسم‌الاول‌فی‌الاسماء . ...

انجام: تمام شد« ترشیح الفضائل» بر دست فرزندحبیب الدین، فتح الله ابن‌لالا

ابن امجد الطف احمد، فی الیوم الرابع من ذیقعدة سنة ثمان وثمانین وسبعمایة .

نسخه :

أورخان جامع ایاصوفیه۱۶۰۶: نسخ وتعلیق فتح الله بن حبیب الدین ابن لالا ابن أمجد الطف احمد . در ۴ ذیقعدهٔ ۷۸۸ . قسم اول ۴۲ برگ همهٔ کتاب ۱۳۱ برگ خشتی .

(یادداشت از آقای مینوی)

بخش دوم

پیروان فراهی و فرهنگهای منظوم

الفـ ریاض الفتیان .
ب ـ نصاب تجنیس .
ج ـ سلك الجواهر .
د ـ نصیب الاخوان .

اولین آنها شرحی بر نصاب فراهی است ، و سه تای دیگر تقلید هائی از نصاب او میباشد .

[الف] ریاض الفتیان [۳۳]

یکی از کهن ترین شرحهای نصاب ، این کتاب است که در نیمهٔ سدهٔ هشتم نگاشته شده است ودر پیرامن ۳۴۰۰ بیت نوشته دارد.

نگارنده: نظام الدین ابن کمال الدین ابن حسام الدین، معروف بابن حسام هروی است. وی وپدر وجدش شاعر وهمگی به ابن حسام شهرت داشته‌اند .

وی در دیباچه این کتاب خودرا «نظام» وپدرش را «کمال» وجدش را «جمال» نامیده و گویا اینها لقب شعری یا تخلص ایشان بوده است، اما صاحب کتاب «نصاب متعلم» در دیباچهٔ آن، اورا مولانا نظام الدین ابن کمال الدین ابن حسام خوانده است .

خاندان ابن حسام :

ازسدهٔ هشتم و شاید هفتم تاروزگار صفویان این خاندان درقهستان بشعروادب ودرعین حال بواعظی وپیشوائی شهرت داشته‌اند ، وازمنظومات ایشان که بیشتر بلهجهٔ عامیانه میباشد، تشیع و گاهی غلو نمودار است، و گویا تحت تأثیر عقاید اسماعیلیان بوده‌اند[1]

اینك چند تن از بنامترین بزرگان این خاندان را دراینجا یاد میکنیم :

---

۱ ـ آقای محیط طباطبائی درسال ۱۳۱۸ ش بخوسف رفته است، وشیخ حسن خوسفی که رئیس اسماعیلیان دیه مجاورخوسف است ، برسرمزار ابن حسام ایشانرا ملاقات کرده ومدعی شده است که؛ گذشتگان ما ابن حسام را اسماعیلی میدانند، وآورده‌اند که اوخدمت حجت عصر (یعنی حجت اسماعیلیان) رسیده است .

۱ـ جمال ابن حسام :

قدیمیترین بزرگان این خاندان ، جمال الدین محمد بن حسام است که دولتشاه‌سمرقندی او را درطبقهٔ چهارم یاد کرده گوید: شعرمنقبت دارد، ودر ذریعه (۱۹:۹)نیز یاد شده است . «شاهد صادق»مانند دولتشاه مرگ اورا در(۷۳۷ق) معین کرده است،وشعر او در«نامهٔ هرات» سیف هروی (ص۸۴) و حبیب السیر.چ خیام (۳ : ۴۷۳)آمده‌است .

نگارندهٔ «ریاض‌الفتیان» نوادهٔ این مرد است ودردیباچهٔ آن‌وی را«جدصحیح واسفل» خود شمرده است .

۲ـ کمال ابن حسام :

کمال الدین ابن جمال الدین ابن‌حسام، پدرمؤلف «ریاض‌الفتیان»است. از آثاراین مرد «عوامل منظوم»[۱] است که پسرش درریاض‌الفتیان بدونسبت داده است وی درشرح«القطعة العاشرة» ازنصاب «من وعن‌الی ... » میگوید :

[اما من وعن حرفان من‌الحروف الجارة وهی‌سبعة عشرحرفاً، کماقال والدی علیه‌السلام[۲] فی‌نظم‌له تسمی‌به «مائه العامله» (چنین) نظم:

هفده حرف جر بود میدان یقین
کاندرین یك بیت آیدجمله بی‌چون وچرا
با و تا و کاف و لام و واو و منذمذ خلا
رب حاشا من علی فی عن عداحتی الی

امامن؛ بچندمعنی آمده‌است...] کمال‌ابن‌حسام‌این‌منظومه‌رابنام‌معزالدین‌حسین پسرملك‌غیاث الدین‌بن‌فخرالدین کرت‌سروده که در(۷۳۲-۷۷۱ق)درهرات واسفزار وسیستان‌وغوروغرجستان‌فرمانروائی‌داشت، ونام اودرآغازمنظومه‌چنین‌آمده است :

هست مدح خسرو غازی‌معزالدین حسین
حامی دین آفتاب معدلت ظل اله

۳ـ سرایندهٔ خاوران نامه : پدرم‌درالذریعه (۷ : ۱۳۷)سرایندهٔ«خاوران نامه» را محمدبن حسام الدین مکنی بابن حسام خوسفی شمرده ودر(ذریعه ۲۰:۹)

۱ـ درالذریعه «عوامل‌صدگانهٔ‌منظوم» دیگری به‌سهیلی شاعر نسبت‌داده شده که نسخهٔ آن در کتابخانهٔ‌خوانساری درنجف بوده است .

۲ ـ این موضوع بوسیلهٔ آقای محیط مورد توجه من قرار گرفت .

اورا شمس الدین محمدبن حسام خوانده است . وبهرحال وی این کتابرا در ۸۳۰ ق سروده ، و خود بگفتهٔ دولتشاه سمرقندی درطبقهٔ هفتم و« شاهد صادق»در(۸۷۵ق) در گذشته است .

دولتشاه نامی از«خاوران نامه» نیاورده است ولیکن دربارهٔ ابن حسام (م۷۳۷ق) درطبقهٔ چهارم‌وهم‌دربارهٔابن‌حسام(م۸۷۵ق)درطبقهٔهفتم گوید:درمنقبت گوئی‌بینظیر بود(پایان)وبنابراین،خاندان ابن‌حسام‌درین‌دوقرن بشیعیگری ومنقبت گوئی شهرت داشته‌اند. ودرهفت‌اقلیم دراحوال‌محمدبن‌حسام‌نظم خاوران‌نامه‌را یاد کرده‌است .

۴ - نگارندهٔ مزار نامهٔ قهستان : دیگر ازدانشمندان‌خاندان ابن حسام‌شاعری است بتخلص«حسامی‌واعظ» که همزمان‌خوندمیربوده ودرجزء چهارم از جلد سوم (ص۱۱۸) دربارهٔ او گوید : ازاقربای محمدبن حسام الدین قهستانی ساکن هرات است وبهمان مناسبت حسامی‌تخلص مینماید . آقای شیخ محمد حسین آیتی در «بهارستان ص -۲۶۰» اورا برهان الواعظین درویش علیشاه‌خوانده است . و سپس گوید : سیدابوطالب مجتهد،جزوه‌هائی از تألیف‌حسامی‌شاعردربارهٔ تاریخ‌مزارهای امام زادگان،بدست‌آورد وچند نسخه از آن رونویس کرد وبه «مزار نامه» اشتهار یافت ، و آنچه در« بهارستان » از تاریخ حسامی‌نقل میشود،ازاین کتاب است ....

نام کتاب : نام‌ریاض‌الفتیان»دردیباچه‌نیست‌ولیکن‌همه‌آنرابدین نام خوانده‌اند؛ چلبی نام آنرا دردنبال «نصاب»آورده گوید : کمال (نظام‌بن کمال) ابن حسام هروی نصابرا شرح کرد وبدین نام خواند . ودر«بیاض کمالی[1]»نام «ریاض‌الفتیان» درشرح نصاب بدون نام نگارنده‌اش دیده میشود . امـا در پایان نسخهٔ آقای محیط طباطبائی «النسخة الالٰهیة» نامیده میشود وتاریخ تألیف (۷۹۰ق) معین شده است .

تقطیع بحرها : سرغزلهادرشرح‌ریاض‌الفتیان کاملاً ازمتن‌جداومطابق تقطیعهای نصاب‌جمالی میباشد . ومطالب گاهی بعربی و گاهی‌بفارسی‌شرح شده‌است .

تاریخ نگارش: گرچه مؤلف دردیباچه نام جد خود ابن حسام شاعر (م ۷۳۷)

---

۱ - یا مجموعهٔ کمالی، از میرزا کمالا ؛ کمال الدین محمد فسوی شیرازی داماد وشاگردمجلسی (م۱۱۳٤ق) است ، درین مجموعه عده‌ای کتاب را نام برده بفرزند خود سفارش مطالعه و بررسی آنهـارا کرده است (ذریعه ۳: ۱۷۰)نسخهٔ این‌مجموعه در سال (۱۳٤۰ق) زد سیدهبة الدین شهرستانی‌در بغدادبود (یادداشتهای پدرم‌صاحب الذریعه) .

را طوری آورده که خواننده گمان میکند زنده بوده، و یا بدستور او این شرح نگاشته‌شده‌است، ولیکن بادقت درمییابد که نام جدرا فقط برای معرفی خویش آورده است ، وتاریخ شروع تألیف پیش از ۷۳۷ ثابت نمیشود . بلکه در آخر کتاب در نسخهٔ آقای محیط طباطبائی، تاریخ تألیف آشکارا سال هفتصد ونود آمده است. ولیکن پدرم نسخه‌ئی نزد شیخ عباس قمی نشان داده‌اند که در (۷۸۵ق) نوشته شده است .

آغاز: سپاس بی قیاس مرقا دریرا که اساس حیاة أناس را برعلم و معرفت نهاد وصلوات ... وبعد بدانکه «نصاب صبیان» نسخهٔ شریف ... وبعض مواضع آن چنان مشکل بود ... ومشتمل بر ده نوع علم ؛ اول لغت ۲ ـ شعر ۳ـ کیمیا ۴ـ معرفت انسان ۵ـ قرآن ٦ـ طب ۷ـ نجوم ۸ـ حساب ۹ـ نحو ۱۰ـ ادوات. بعضی از یاران ودوستان مدتها باعث میشدند، این ضعیف ... نظام بن کمال بن جمال بن حسام، الهروی را . وجد صحیح اسفل این ضعیف که مذکوراست ومعروف بابن حسام، که مشغول شوم بنوشتن شرح این کتاب . چون چاره نبود ... شروع کردم ... وتقطیع هر قطعه را ونام آن بحر شعر را ... قال الشیخ: همی گوید ابونصر فراهی. اقول شیخ افتتاح کتاب خود برمصراع کرد تا دلالت کند براینکه منظوم خواهد بود ... اما شیخ خود را بکنیت ذکر کرد که ابونصراست وباسم که محمد بود وبلقب که بدرالدین بود ذکر نکرد ... ومرقدابونصر درفره‌است، درقریهٔ رج قال حسد حافده ... (وپس ازشش صفحه) اگر گویند چیزی زاید است از دویست بیت و شیخ دویست بیت گفته است جواب گویم که ... درحکم عدم است ... ودر بعضی نسخ دویست وبیست بیت مذکواست .

... اله است و الله و رحمان خدای دلیل است وهادی تو گورهنمای

اله اسم جنس یطلق علی المعبود بالحق لقوله تعالی ...

انجام: پس ازپایان شرح بند «فرفخ و رجله بغلة الحمراء» گوید[1]: القطعة الزایدة وهی لیست من نظم الشیخ :

هست منظر روی ومرآت و سنجنجل آینه

هست عیسی سنگ وموسی دان وحلاق استره

المنظرة بفتح المیم و سکون النون ... (و پس ازدوصفحه) ... العلیقة بالعین المهملة وبالقاف فعیل بمعنی المفعول من باب علم یعنی آویختن . وعلیقة توبره‌است

۱ـ ازین پس را فقط نسخهٔ محیط طباطبائی در بردارد و گویا بوسیلهٔ شاگردابن حسام اضافه شده است

که ازبرای . کارمی‌فرستند. والله اعلم بالصواب . والیه المرجع‌والمآب وقع‌الفراغ من تصنیف هذه‌النسخة الموسومة به «النسخة الالهیة» الثالث من ربیع الآخر سنة تسعین و سبعمائة بالتفات المخدوم مولانا الاعظم سلطان العلماء المحققین برهان الفصحاء المدققین، صاحب‌المعقول والمنقول‌جامع‌الفروع‌والاصول،افضل‌المتوسطین والمتأخرین،اورع‌المدرسین والناقدین‌نظام الحق والملة والدین‌ابن‌المرحوم‌مولانا جمال الملة والدین المعروف بابن حسام الهروی(ره) .

نسخه ها :

شیخ عباس قمی : صاحب الکنی و الالقاب درمشهد بخط محمود الاسنکی ، در مدرسهٔ میرزا محمد سلطان بهادر درسمرقند بسال (۷۸۵ق) نوشته شده است (الذریعه) .

ادبیات تهران : سابقاً متعلق بآقای اقبال آشتیانی بود. نستعلیق.آخرافتاده. تا قطعهٔ ۳۴ دارد . بی‌نام و تاریخ است . در سدهٔ دهم نوشته شده . عنوانها شنگرف . ۹۴ برگ ۱۵ سطر .

محیط طبا طبائی ۱۶۸ ـ الف : همراه شرح دیگری ازنصاب. درپیرامن سدهٔ یازدهم نوشته شده است. آغازوانجام نسخه افتاده و انجام تکمیل شده است .

خوانساری در نجف : نسخ (۱۰۸۹)(الذریعة) .

سپهسالار ۷۴۸۷: درمجموعه ای در پیرامن سدهٔ ۱۲ نوشته شده است . آغازوانجام افتاده است و ناشناس بود .

ابراهیم دهگان دراراك : نسخ درشت محمدحسین‌بن‌ملاحاج محمد گیلانی در(۱۲۰۰ق) نوشته شده است ۱۷۶ ص ، ۱۹ سطر ، ۲۵×۱۵ .

محیط‌طباطبائی : نسخ محمد جعفربن ابوالقاسم‌در۱۸محرم۱۲۶۸ق درپایان این‌نسخه خاتمه ای‌هست و نام کتاب‌درآن «النسخة الالهیة» یادشده‌است. وباتطبیق بانسخ دیگرشناخته شد . در دنبال شرح گلستان ازشعبان سروری شاعر ترك‌بعربی ۸۰ برگ ۲۳سطر. کاغذ فرنگی سفید .

[ب] نصاب‌تجنیس‌الالفاظ [۳۴]

منظومه‌ئیست درلغت عربی‌بفارسی‌بااین‌خصوصیت که‌کلمهٔ‌عربی‌را بفارسی‌ترجمهٔ کرده، وسپس معنی این‌کلمهٔ فارسی را درصورتیکه‌عربی‌خوانده شودآورده است .

سراینده شناخته نیست ، روی نسخهٔ ملك نوشته شده‌است:«نصاب‌أمیرخسرو» و در پشت جلد همان مجموعه نوشته شده « تجنیس الالفاظ» عبدالرحمان جامی .

آغاز :

مصرشهر وشهر ماه و ماء آب وخوف سهم

سهم تیر واجنحه چه بال باشد ، بال جـان

فهرست بندهای نصاب تجنیس :

ردیف	آغاز بند	چند بیت
۱	مصر:شهر وشهر : ماه و ماء : آب وخوف : سهم	۲۵
۲	لعب : بردولحن: خیروخلق وعرف	۶
۳	نبت وراح وجوع وعوج وحاروتین	۴
۴	فکروبوم وفیل وبخت واید صحب	۵
۵	یاب ولعل لیل وتوت ودود موم	۲
۶	خبزو کعك وثوروبکم وداوسفل	۲
۷	بیع وقطن وحبط ورحب وعصب وحرب	۶
۸	غالیه:بوی خوش وغالی : گران	۹
۹	کم : غلاف ، کم:آستین وچند : کم	۷
۱۰	ملك :کسب وملك : شاهی،ملك:مال	۴
۱۱	رمح وحربه : نیزه ، بیضه: خود ومنطق چه کمر	۷
۱۲	داخل : درون، فیها: درآن،خارج: برون، ریبت: گمان	۵
۱۳	بری مالی ، شوی : بریان ، لکن‌لالی،عری:عریان	۵
۱۴	کارفرماینده: آمر، امر:کار-	۴
۱۵	یوم ونوم وثوم : روزوخواب‌وسیر	۵
۱۶	ثوم وشیخ ورجل : سیروپیروپای (تجنیس)	۱۰
۱۷	تابه: طابق . پاشه ، باشق . قفس :کفش (معربها)	۵
۱۸	ملك : مال واحمر : آل وحول: سال (بی‌نقطه‌ها)	۵
۱۹	روع ازل دادبرادرداودو (حروف جدا)	۵
۲۰	این سه صنعت هشت بیت‌آمد تمام چار رقطا ، چار فیقا ، ای‌امام	۸
۲۱	فیض : بخشش، خفق:جنبش،خشف:شین (نقطه‌دارها)	۲

چاپ:

این منظومه بسال (۱۲۶۵ق) بچاپ سنگ بخط نستعلیق همراه منظومهٔ مثلثات بدیعی پخش شده است.

نسخه ها:

سپهسالار ۲۹۱۱: (ص۵۲ تا ۵۴)نسخ. در اجمیر هند بسال ۱۰۹۲ نوشته شده ودنبال‌نصاب فراهی قرار گرفته است. فهرستی که از بندهای این‌منظومه‌نشان داده‌ام ازروی‌این نسخه میباشد.

ملك ۵۰۱۳: در مجموعهٔ کوچك است که بتاریخ (۱۰۵۴ق) نوشته شده، ۱۰ برگ. هر ص۱۱مصراع دارد.

دکتر صادق کیا: همراه‌چندنصاب دیگر،در(۱۲۵۴ق)نوشته شده. و«نصاب‌بدیع امیرخسرو نامیده شده است.

[ج] **سلك جواهر** [۳۴]

عبدالحمید[1] پسرعبدالرحمان شاعرمتخلص به «حمید» و ملقب به انکوری،این منظومه‌رابپیروی‌ازفراهی‌و«نصیب‌الفتیان»حسام‌خوئی‌سروده‌است. در دیباچهٔ نثری که برای‌آن ساخته میگوید: نخست سی‌وپنج بند که همهٔ آن پانصد بیت بود بسرود، وسپس‌پنجاه‌بیت‌دیگر؛در پایان‌هر بندیك‌بیت بفارسی‌بیفزود وآنرادرجمادی دوم‌سال (۷۵۷ق)بپایان‌رسانید،و«سلك جواهر» نامید.ولیکن‌در نسخه‌هائی که‌دردست‌میباشد فقط۲۸بنددیده‌میشود که‌همهٔ آنها۴۹۸بیت‌شعردارد.شایداین‌نسخه‌ها‌پنجاه‌بیت افزوده رانداشته،ونویسنده‌چندبنداز آن‌رایك‌بندبشمار آورده‌باشد،زیرا که‌پایان‌این‌نسخه‌ها درست مینماید وافتادگی‌ندارد.لقب سراینده در کشف الظنون‌چاپ کهنه؛انکوری، ودرهدیة العارفین(۱:۵۰۶)انقودی، ودر چاپ نو کشف‌الظنون انقوری (انقروی) آمده‌است. تخلص اودر آغازدیباچه‌ودرپایان بندششم‌وبند۲۸«حمید» دیده‌میشود. از آثاردیگراین‌مرد در کشف‌الظنون «منیة الواعظین»دیده‌میشود که‌آنرادر جمادی یکم(۷۶۳) نگاشته‌است.

آغازدیباچهٔ نثری: ... ظاهره‌المقرعلی‌ذنوبه‌الکبیرةالمعترف علی‌ذنوبه الکثیرة

۱ــ در کشف‌الظنون چنین‌است، ولیکن نسخهٔ شهشهانی «عبد» ندارد.

الحمیدبن عبدالرحمان الانکوری ... اقتدابرعالمین شاعرین...صاحبین نصیبین مولانا بدرالدین ابونصرالفراهی ومولاناحسام‌الدین الخوئی . . . بمقدارسی وپنج قطعه در بعضی بحور حاصل شد، بعدد پانصد. وپنجاه بیت دیگر در آخر هر قطعه یك بیت فارسی زیاده از ابیات معدوده درج کردم تا خواننده . . . و بعضی صنعت بدیع را. . . بمرکبهای گوناگون رقم زدم، وکلام فضله بکارنبردم ... امیدچنانست که این نسخه نیز چون «نصاب‌الصبیان» و «نصیب‌الفتیان» متداول گردد .

شعر :

گر شما بحرید من غواص در فطنتم
جوهری ام در هنرها ، نی ز اهل صنعتم

. . .تاریخ هجرت . . . در ۷۵۷ق بود که درجمادی‌الاخری، این کتاب باتمام رسید و «سلك جواهر» نام کردم . . . القطعة الاولی:

الله:خدا،احد:یکی دان حی:زنده،رقیب:چون نگهبان

انجام : مداوکندوشاو غایت و جدامدوقصوی
قصارا و نهایت خاتمت چون عاقبت پایان

حمیداینرابسال هفصد وپنجاه وهفت‌اندر
بپایانش رسانیدی بعون خالق یزدان

فهرست بند های این منظومه :

۱	الله: خدا، احد: یکی‌دان .	۱۲
۲	ابتدا وافتتاح وفاتحت : آغاز کار.	۲۷
۳	بیضه‌بودتخم مرغ ، ماحچه‌اسپیدان .	۲۰
۴	جرح : کسرو جرح ولحیه:ریش‌وریش: پر .	۲۴
۵	جرم‌وجریمه : گناه ، خمط : درخت اراك .	۱۶
۶	قریتان: مکه است‌وطایف ، ماه وخورشید: ازهران .	۱۱
۷	صدق‌وصداقت: سخن‌راستین .	۲۱
۸	اماکن : جایها ، مستان : سکاری ، صحو : هشیاری .	۲۳
۹	خنثی: نروماده است و انثی: ماده واندوه : هم.	۲۳
۱۰	ترقی وتصعد ، برشدن ، موهوب : بخشیده .	۱۶

۱۱	چون مکان وربع ومغنی منزل وعانی عسیر .	۲۶
۱۲	حینئذ: آن زمان، بارحه آمد چودوش.	۱۵
۱۳	فیئی وتبع:سایه. برجیس و مشتری .	۲۲
۱۴	شرعه‌بدان‌روده ، نافرچه چنگ .	۱۴
۱۵	حاجب ابرو ونجوابرو چون وطرحاجت نیاز .	۱۷
۱۶	خشب:چوب وخشب:جمعش،حطب: هیزم،لقا:دیدن .	۲۳
۱۷	حلف: عهدوجلف خالی.خلف:پستان.خلف:پس .	۱۴
۱۸	جوی مینو: کوثروهم کاسه‌نبودجزا کیل .	۲۱
۱۹	سریشم چون غرا . صبروعزا، هردوشکیبائی.	۱۲
۲۰	سهل: آسان،سهولت: آسانی.	۱۶
۲۱	فص:نگین. صفر:تهی.صفر:روی.	۱۲
۲۲	حراسةچون‌نگهبانی وحارس:پاسبان آمد.	۱۷
۲۳	حصرم‌هست غوره. چیدن : جنی واجتنا .	۱۲
۲۴	زرزور:سار.بانگ وی‌آمد چوزرزره.	۱۷
۲۵	بعل: شوی وبغل: استر.اضرب واعصِ:بزن.	۱۳
۲۶	اولی‌چواین جهان بود همچوعاجله.	۱۷
۲۷	حاذق‌وماهربوداستاد. دیگر جلجله.	۱۳
۲۸	ذوات الخف:اشترها. ذوات‌الحافراست‌اسبان.	۲۴

* نسخه‌ای که دیوکسوی صفحه عکس او را از آن داشتگاه مرکزی دارد، رکهرست سپرده‌ام. ۳۲۵ ص. ۱۲ ح

نسخه‌ها :

۲۰ **سید حسین شهشهانی :** درمجموعه ئیست که«نصاب»فراهی و«نصیب‌الفتیان» واین منظومه‌را دربردارد. نسخ ولی بیك پسرحاجی‌درگاه قلی‌در ۱۰۷۱ق .برگهای ۹۹ تا۱۷۰ مجموعه. آغاز نسخه چند سطر افتاده است .

سلطان القرائی : درمجموعه‌ئیست که‌این‌منظومه و « نصیب‌الفتیان » و نصاب فراهی رادربردارد برگهای ۱ تا۷۵را گرفته . نسخ لطف‌الله پسر عزیزبیگ درقریهٔ
۲۵ زوارق‌در ۱۱۱۰ق . حاشیه هااز «کنز» و «سروری» ونیز حاشیه هائی برای توضیح وشرح این منظومه دارد . ۷۵ برگ ۷سطر یعنی هر صفحه ۳/۵ بیت شعردارد .

حجیات موصل : در مجموعه‌ایست که « صحاح عجم » (خط ۱۰۳۵) و این

منظومه و «نصاب» فراهی و « وسیلة المقاصد » را در بر دارد . (فهرست مخطوطات موصل ص ۱۱۵)

[۵] **نصیب اخوان** [۳۵]

منظومه‌ای‌است درلغت عربی بفارسی بایك وزن وقافیه‌بیحررمل . دیباچهٔ آن نیزمنظوم‌است‌ودر آن گوید‌چون‌استاد‌پیش‌ازمن‌منظومه‌ئی‌باقوافی‌مختلف‌وبحرهای گوناگون درلغت‌سروده‌بود، من‌همه رادریك بحرآوردم .

آغاز:

نامه بر کرد گار جهان
کوست‌الله وراحم‌ورحمان

وپس‌ازدوبیت :

قدری گفته‌بوده‌آن‌استاد
متفرق بمختلف اوزان

وپس‌از یك‌بیت :

نام آن گر« نصاب صبیان» بود
نام این را «نصیب‌اخوان»دان

علم وفقـه و شعور : دانـائی
فکر: اندیشه . حدس‌وظن : گمان

این کتاب در پیرامن چهار صد بیت شعراست. ناظم گویا شاعری « مطهر » نام بوده است ، ودر سال ۷۷۶ آنرا سروده است .

انجام :

فاخته صلصل و حجل کبك است
عندلیب است هزار خوان الحان
سـال شش بود و هفتصد و هفتاد
کز مطهر شد این نوشته عیـان
یـا رب این نـامه را قبولی ده
تـا شود شسته نـامهٔ عصیـان

نسخه: آقـای دکترصادق. کیا نسخ (۱۲۵۴ ق) ضمن مجموعه‌ای، از نصایهای گوناگون است .

سدهٔ نهم

درین سده فقط یك فرهنگ همگانی در شمال ایران بنام «کنزاللغات» و دیگری درهندوستان بنام«دستورالاخوان» و یك فرهنگ قرآن از میرسید شریف و چند شرح نصاب وچند تقلید ازآن دیده میشود . فرهنگهای این سده را در دوبخش بررسی میکنیم .

۱ ـ فرهنگهای نثری .

۲ـ فرهنگهای منظوم‌وشرحهای نصاب .

بخش یکم

فرهنگهای نثری

الف ـ کنزاللغات
ب ـ دستورالاخوان
ج ـ ترجمان قرآن جرجانی
د ـ ترجمان قرآن عادل

[الف] کنزاللغات [۳۶]

یکی‌از بنامترین‌لغتنامه‌های‌عربی بفارسی‌این کتاب‌است که درآن واژه‌های قرآن وحدیث را بترتیب حروف هجاء درآخر ریشه ، دربیست‌وهشت باب مرتب ساخته ، وهرباب را نیزبترتیب حرف اول کلمه مرتب کرده‌است، ودرهریك نخست مصدر ثلاثی مجرد و سپس مصدرباب افعال وتفعیل و . . . تاآخر افعال ثلاثی مزید و رباعیها وبعد از آنها اسماء غیر مشتق را یادکرده و گاهی ازآیات و اخبار شاهد آورده است . ودر سرآغاز کتاب هفده قاعده را یادکرده وکتابهای زیر را بعنوان مدرک کار خویش نام برده است :

صحاح(ازجوهری)[۱] مجمل[۲] دستور[۳] مصادر[۴]، اختیارات‌بدیعی[۵] لغات قرآن شرح‌نصاب . این کتاب درپیرامن بیست وپنج هزار بیت‌نوشته دارد .

۱ـ ص۱۴۲-۱۴۹ دیده‌شود. ۲ـ ازابن فارس‌لغوی‌م ۳۹۵ ق .
۳ـ شایدازادیب‌نطنزی(ص۱۹-۲۶)دیده‌شود. ۴ـ ص۹-۱۶و۴۸-۵۵دیده‌شود.
۵ـ لغات طبی، ازحاج زین‌العابدین‌عطار، علی بن‌حسین‌انصاری است ، که آنرا برای شاهزاده بدیع‌الجمال در(۷۷۰ق) دردوجلد نگاشت ، یکم ادویهٔ مفرده بترتیب حرفهای هجاء، دوم درادویهٔ مرکبه‌است . پسراین مؤلف نیزپزشك بوده وحسین بن علی بن حسین نام دارد ، وکتابی بنام « صحاح الادویه » نگاشته است . (الذریعه :۱: ۳۶۸ باتصحیح).

آغاز: ابتدای هر سخن آن خوبتر در هر مقام کو بود باحمد معبود خدای لاینام جواهر کنوز لغات حمد و سپاس، نثار بارگاه حضرت متکلمی که زبان اصناف آدمیان . . . کتاب الالف باب الالف مع الالف من مصدر الثلاثی المجرد. اناء: دریافتن کقوله تعالی الاان یؤذن لکم الی طعام غیر ناظرین اناه . وهنگام شدن و بنهایت رسیدن گرما. اداء: گذاردن. اتاء: بکسر الف بسیار گوسفند و چارو ا... ماضی اواتا آید و مضارع ان یاتو. انا بفتح الف . . . من مصدر المفاعلة : اخباء (کذا، شاید مخاباة) باهم برابر گرفتن من مصدر الافتعال، ابتداء: آغاز کردن . . . من غیر المصادر اشیاء چیزها . . .

نگارنده: محمد بن عبدالخالق بن معروف است که از دانشمندان سدهٔ نهم بوده و کتاب را برای کارکیا سلطان محمد[1] پسر کارکیا ناصر کیا، پادشاه گیلان تألیف نموده است. قاضی نورالله در جندسیزدهم از مجلس هشتم از مجالس المؤمنین (ص ۳۱۱ چ تهران ۱۲۶۸ق) گوید: کارکیا سلطان محمد پسر کارکیا ناصر کیا در ۱۲ ذیقعده ۸۵۱ق پس از مرگ پدر بتخت نشست و کنز اللغة بنام اوست. ولادتش ۸۲۵ و وفاتش سلخ ربیع الاول ۸۸۳ میباشد. اسماعیل پاشا در «هدیة العارفین ـ ۲: ۲۰۴» گوید: محمد بن عبدالخالق گیلانی کنز اللغة را در پیرامن (۸۷۰ق) نگاشت و بنام سلطان محمد بن کیابن ناصر بیار است.

چاپهای کنز اللغات :

ـ بوسیلهٔ ملاباقر خونساری بسال (۱۲۷۵ق). و نیز ۱۲۸۲ ق تهران ۳۲۶ ص. و بخط عبدالله سرابی در تبریز (۱۳۰۰ ق) رحلی . و نیز سال ۱۳۲۲ ق تبریز : و بخط هاشم بن حسین در ۲۹۳ ص. در تبریز بسال ۱۳۱۶ ق . قطع رحلی.

[ب] دستور الاخوان [۳۷]

یکی از فرهنگهای عربی بفارسی که در سدهٔ نهم نگاشته شده است دستور الاخوان میباشد. این کتاب بترتیب حرف آغاز کلمه به بیست وهشت باب مرتب شده و هر باب بترتیب حرف دوم به بخشهای کوچك منظم شده، و هر بخش نیز بترتیب حرف سوم بسیجیده شده است، و کلمات عربی را بفارسی ترجمه کرده و هیچگونه شرح و شاهد نیاورده است.

آغاز: حمد بیحد مبدع ذوالکمالی را که نوع انسانرا از اجناس مخلوقات بفضیلت فضلنا

۱ـ برای احوال او به تاریخ گیلان ظهیر مرعشی ص ۲۶۰ـ۳۸۱ و مجالس المؤمنین در مجلس هشتم جندسیزدهم ص ۳۱۱-۳۱۲ چ تهران ۱۲۶۸ق. مراجعه شود و نیز نام ناصر کیا و پدرش محمد کیا در تاریخ طبرستان ظهیر مرعشی چ تهران ۱۳۳۳ ص ۳۵۶ـ۳۵۸ دیده میشود.

هم علی کثیر ممن خلقنا . . . شاید برجان پاک اهل بیت واصحاب او رضی الله عنهم . . وبعدمؤلف این اشتات ... بحضرت الغفار ، قاضی خان بدر محمد دهار ، چنین گوید : که داعی را دواعی همت درحرکت . . . تاعلم لغت که تعلم آن کلید همهٔ علمهااست ، بعضی را که شعراو همه فضلاء متقدم . . استعمال کرده اندجمع کند تا مبتدیان را . . .

۵ براین بنا، لغات «خلاصة المستخلص» [۱] و «جواهر اللغة» [۲] واسامی مقدمهٔ زمخشری [۳] ولغات «ترسل» [۴] بهاء بغدادی وخمسهٔ نظامی و دواوین دیگر چون خاقانی و أنوری وفاریابی وشیخ سعدی وخسرو ... جمع کرد واین مختصر را «دستور الاخوان» نام نهاد

کتاب الالف مع الالف؛ الآلاء: نعمتها، واحدها؛ الی والی. س ؛ الاس: دودوباقی خاکستر درآتشدان. ف؛ آصف: نام دبیر سلیمان پیغامبر. . . الالف مع الباء؛ الاباء: سربلازدن...

۱۰ ابوالاشبال : شیر. ابوعاصم : سکبا . . .

آغاز باب السین؛ السین مع الالف؛ الساء : غمگین کردن ساءٌ بدست. این کلمه مبالغت است دردم . ساء مثلا مثل القوم : بدداستانی است وداستان این گروه . ساء الرجل ...

انجام: الیاء مع الواو ؛ یوح آفتاب. لایدخلها الالف واللام . . . م ؛ یوم : روز یوم . . . یوم . . . (روزهای هفته) الیاء مع الهاء ؛ الیهودیة : جهودی وزن جهود .

۱۵ الیهودیات : جماعة . ی ؛ الیهودی : جهود . الیهود والهود . جماعة . تمت الکتاب .

ازدیباچه‌ای که یادشد چنین برمیآید که مؤلف اضافه بر کتب لغتی که نام برده است برای گرد آوری لغات، متنهای گوناگون را نیز بررسی کرده است، وچون درضمن متون بررسی شده دواوین و کتب فارسی نیز دیده میشود، بنابراین معانی که فارسی زبانان از لغات عربی خواسته‌اند نیز در این کتاب یافت میشود . و این از خواص این لغتنامه

۲۰ عربی بفارسی میباشد .

لقب نگارنده دردیباچهٔ نسخهٔ دهخدا «دهار» ودرفهرست ریو «دهاروال» که بمعنی رئیس منطقهٔ دهار میباشد، دیده میشود . دهار ازمضافات دهلی هنداست .

---

۱ - المستخلص درص ۱۵۲ معرفی گردید و برای شناختن « خلاصة المستخلص» که شاید همان ترجمان جرجانی باشد ، حاشیهٔ (ص ۱۷۲) ونیز (ص ۱۵۳) دیده شود .

۲۵ ۲ - از زمخشری است، وبنا بگفتهٔ چلبی، ملامحمد خوافی آنرا بنظم آورده است .

۳ - ص ۴۰ دیده شود .

۴- الترسل الی الترسل از بهاء الدین محمد بن مؤید بغدادی منشی علاء الدین تکش، پادشاه ۵۶۸ - ۵۹۶ ق. خوارزم و خراسان میباشد .

آثار دیگر دهار :

دهار کتابی دیگر در لغت فارسی بفارسی تألیف کرده و «ادات الفضلاء[1]» نامیده است که نسخهٔ از آن در بریتیش موزیوم موجود است وچنانکه ریودر (ج۲ ص۴۹۱) از فهرست خویش گوید؛ اداة الفضلاء را بنام قدرخان در (۸۱۲ یا ۸۲۲) در دو بخش تألیف کرده است . و نیز دهار کتابی در تذکرهٔ حال شاعران دارد . ریو گوید : نام این کتاب در دیباچهٔ « اداة الفضلاء» آمده است .

نسخه‌ها :

دهخدا، ۱۲۹: نسخ موسی پسر نصیر الدین . در ۲۹ ربیع الاول ۸۲۷ق پایان یافته در ۲۴۳ برگ است ودر پیرامن (۷۸۰۰ بیت) نوشته دارد . مرحوم دهخدا آنچه را از این نسخه در لغتنامهٔ خویش آورده، بارمز (دهار) نشان داده‌اند.

بریتیش موزیوم ۱۷۲ : ریودر فهرست خود (ج۴ ص۱۲۰) آنرا معرفی کرده (۳۴۴ برگ) وصفحه‌ها ۱۹ سطری است .

[ج] ترجمان قرآن جرجانی [۳۸]

قدیم‌ترین کسیکه کتابی بدین نام بمیر سید شریف جرجانی (م۸۱۶) نسبت داده است؛ عادل بن علی است، که در پایان سدهٔ نهم، پس از تنظیم و ترتیب مجدد این کتاب، در دیباچه ئیکه برای آن نوشته، آنرا بعلامهٔ جرجانی نسبت کرده است.[2] وپس از وی قاضی نور الله در سدهٔ یازدهم در مجلس هفتم از «مجالس المؤمنین» این کتاب را بسید شریف نسبت داده است. واکنون هیچ نسخه‌ای در دست نیست که نام میر بر آن باشد مگر آنچه عادل آنرا از نو منظم کرده است . وچون عادل در دیباچهٔ تنظیم شده گوید : کتاب سید بترتیب سوره‌های قرآن بود، معلوم میگردد که کتاب ترجمان منسوب به سید شریف بترتیب «المستخلص» و «لسان التنزیل» بوده است. خوشبختانه عادل پس از دیباچهٔ خود بر کتاب میر سید شریف

(۱) «اداة الفضلاء» قاضی خان بدر محمد دهار وال دهلوی را نباید با «مؤید الفضلاء» تألیف محمد لاد هندی که آن نیز فرهنگ فارسی بفارسی میباشد و در مقدمه‌اش از ادادة الفضلاء بعنوان مدرک کار خویش نام برده است، و در نولکشور دهلی هندوستان بدو جزء در یک جلد چاپ شده است، اشتباه نشود .

(۲) کتاب عادل بن علی بن عادل در همین سدهٔ نهم در (ص۱۷۴) معرفی خواهد گردید .

جرجانی، عین دیباچهٔ میر را آورده است، و فقط بسمله[1] وحمدله[2] آنرا انداخته است. این دیباچه با جملهٔ «بدان ایدك‌الله که ترجمان تعریب ترزفان است و دروی سه لغت است...» آغاز میشود، وپس از ترجمهٔ دو جملهٔ تعویذ[3] وبسمله[1] کتاب شروع شده است. گویا جرجانی دستورهای صرفی ونحوی را از کتاب «المستخلص»[4] که در (ص۱۵۲) یادشد، انداخته، ویا کتابی مانند آن ساخته است.

نسخه‌هائی که بنام ترجمان قرآن جرجانی معرفی خواهد شد، دارای نشانهائی است، وعادل بن علی همان نشانها را برای کتاب جرجانی یاد کرده است:

۱ـ دیباچهٔ بی حمدله‌ئیکه عادل بن علی بجرجانی نسبت داده در اینها دیده میشود.

۲ـ تفسیر واژه‌ها در این نسخه‌ها، از نظر جمله‌بندی، برابر تفسیرهائی است که عادل ابن علی به جرجانی نسبت داده است.

۳ـ گرچه «ترجمان قرآن هاشمی» و «لسان التنزیل» بترتیب سوره‌ها میباشد، ولیکن در آن دو کتاب گاهی بجای یك واژه جمله‌ای را ترجمه کرده است، درصورتیکه ترجمان قرآن جرجانی، ترجمه واژه‌ها ومفردات قرآن بوده است، زیرا که کتاب عادل ابن علی که هیچگونه تغییری جز ترتیب بکتاب جرجانی نداده است، چنین میباشد.

---

۱ ـ جملهٔ «بسم‌الله الرحمان الرحیم» را برزبان راندن است. مصدر ساختگی و اصطلاحی است، و گاهی خود آن جمله را خوانند.

۲ـ جملهٔ «الحمد لله رب العالمین» را برزبان راندن است. مصدر ساختگی واصطلاحی میباشد. و گاه خود آن جمله را بدین نام خوانده‌اند.

۳ـ جملهٔ «اعوذبالله من الشیطان الرجیم» برزبان آوردن. مصدر ساختگی است و گاهی خود جمله را بدین نام خوانده‌اند. وچون پیش از خواندن قرآن این جمله را برزبان میآورند، سید آنرا پیش از قرآن ترجمه کرده است.

٤ـ چنانکه در (ص۱۷۰) یادشد، دهاردهلوی در دیباچهٔ کتاب «دستورالاخوان» نامی از «خلاصة المستخلص» آورده است. و من سه کتاب را میشناسم که گوئی کوتاه شدهٔ «المستخلص» باشد:

I ـ همین ترجمان جرجانی (جای گفتگو).

II ـ لسان التنزیل که در (ص۱۵۳) یادشده.

III ـ ترجمان القرآن هاشمی که در دنباله یاد خواهد شد.

آغاز :

بسم الله الرحمان الرحیم[۱] بدان ایدك الله تعالی که ترجمان تعریب ترزفان است، و در وی سه لغت : « تَرجَمان» و«تُرجُمان» و«تَرجُمان». الترجمة: تفسیر کردن زبانی بزبان دیگر. العوذ والعیاذ واللوذ واللیاذ: پناه گرفتن بکسی یا بچیزی یا بجائی .اعوذ بالله: پناه میگیرم بخدای . من : از . الشیطان : دیو . الشیاطین . جماعة . الرجیم : رانده ونفرین کرده . . . الرحیم :آمرزنده . سورة الفاتحة ؛ الحمد : ستودن و ستایش . الرب: پروردگار. العالم : این جهان و آن جهان وهرچه آفریده است اندر آن. العالمون: جماعة . . . سورة البقرة ؛ الم : ای الله اعلم . منم خدای که میدانم. ذلك : آن . الکتاب : نوشته . . .

آغاز سورة المائدة : العقود : عقدها . البهیمة :چهارپای . البهائم : جماعة . الصید :شکاری و شکار کردن . الحرام احرام . الجرم جماعة . القلادة : گردن بند . القلائد : جماعة. الأم : قصد کردن . . .

انجام : سورة الناس ؛ الوسواس : دیو وسوسه کننده ، یعنی اندیشهٔ بد در دل افکننده الجنة: پریان. تم.

نسخه‌ها:

خنجی محمد امین : نستعلیق حسین بن علی حسینی در ۲۳ رمضان ۹۳۰ ق. در مجموعه است. وبرگهای ۱۸۸ تا ۳۳۱ آنرا گرفته است. عنوانها شنگرف. در برگ ۵۶ـ الف مجموعه، اجازه‌ای از محمد بن ادریس برای علی بن نصر بن هارون حلی در ۵۸۶ ق نوشته شده است .

ملك ۴۱۶ : نسخ بی‌نام در ۲۰ محرم ۹۸۲ ق در دامغان، ۱۰۰ برگ هر صفحه ۱۵ سطر. مجموعاً ۱۸۰۰ بیت نوشته دارد در مجموعه است، وپس از آن، دو کتابچهٔ فارسی

ـ۱ برخی نسخه‌ها مانند نسخهٔ خنجی در تهران حمدله ندارد. واین روش در برخی از آثار میرسید شریف مانند صرف و منطق فارسی او دیده میشود ، چه آنها نیز با جملهٔ « بسمله. بدان که ایدك الله ... » آغاز شده است . اما نسخه‌های دیگر هریك حمدله‌ای دارند که با دیگران ناسازگار است.

نسخهٔ ملك و دانشگاه چنین آغاز میشود: الحمد لله رب العالمین والصلاة علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین. اما بعد این کتاب ترجمة الکلام است ودروی سه لغت است ...

در اصطلاحات صوفیان هست ، یکم ۵ برگ و دوم ۲ برگ دارد، وسپس دو فائده در سه برگ هست .

دانشگاه تهران ۱۰۶۸ :نسخ بی‌نشان سدهٔ دهم. پایانش افتاده، وفقط تا سورهٔ «النجم» را دارد . عنوانها شنگرف . همراه کتاب «التیسیر» جلد شده بود و بعداً جدا شده است ، ۲۹ برگ ۱۵ سطر ۱۶×۱۲ و ۹×۱۳ .

سپهسالار ۵۴۳۵ : نسخ بی‌نام، ۲۴ رمضان بی‌تاریخ در سدهٔ یازده نوشته شده است. عنوان سوره‌ها شنگرف. واژه‌های عربی اعراب دارد. در ۱۲۳۱ ق نسخه از آن محمدحسین خان سامانی بوده است. مجموعه ۸۲ برگ، این کتاب در برگهای ۶ تا ۸۱ میباشد. ۱۷ سطر ۲۲×۱۲ و ۱۶×۷/۵

[۵] ترجمان قرآن عادل [۳۹]

چنانکه در بالا یاد شد ؛ جرجانی (م ۸۱۶) کتابی بنام ترجمان قرآن در لغات قرآن بترتیب سوره‌های آن ساخته است. وبعداً شاعری بنام عادل بن علی بن عادل این کتاب جرجانی را درهم ریخت و آنرا بترتیب حروف هجاء در آغاز واژه‌ها مرتب ساخت .

عادل بن علی کیست؟ ابن یوسف پنج عادل[1] نام را یاد کرده است ولیکن هیچیك جز عادل بن علی خراسانی وشارح قصیدهٔ بستی بااین مرد تطبیق نمیشود. نام وشعر او در «صبح گلشن ـ ص ۲۵۶» یاد شده واز آن بقاموس الاعلام ترکی راه یافته و فهرست سپهسالار از این قاموس ترکی نقل کرده است . نام ونام پدران او در آغاز ترجمان نسخهٔ نوشتهٔ ۸۹۷ ق در دانشکدهٔ پزشکی تهران ، چنین آمده است . عادل بن علی بن عادل الحافظ المعلم . وی از قراء وحفاظ قرآن بوده ومشرب ظاهریان داشته ومخالف جدی علم وفلسفه وعرفان بوده است ، چنانکه در ترجمهٔ کلمهٔ «الحکمة ضالة المؤمن» از صد کلمهٔ علی، آنرا چنین ترجمه کرده است :

حکمت وایمان محرم شد بهم روز ألست

زان نمیجویند حکمت مؤمنان حق پرست

وی از شعرای دورهٔ میرعلیشیر نوائی است، شرح قصیدهٔ بستی را در ۹۰۳ ق بپایان رسانیده

---

۱ ـ این پنج تن شاعر که عادل تخلص داشته‌اند: شاه طهماسب وامیرلار، وعادل بن مراد اردستانی وعادل خراسانی وعادل شارح قصیدهٔ بستی هستند، که چهارو پنجمین ایشان یك شاعر وجای گفتگوی ما میباشد. فهرست کهنهٔ سپهسالار ۶۹۰۲ دیده شود.

است. و ترجمان قرآن را پیش از آن، مرتب کرده‌است، چنانکه نسخه‌ای از آن که در ۸۹۷ ق نوشته شده در دست میباشد.

آثار عادل بن علی: ۱ـ ترجمهٔ فارسی بنظم از صد کلمهٔ علی منسوب بجاحظ. این منظومهٔ عادل در تبریز (۱۲۵۹ق) و در تهران (۱۲۷۲ق) چاپ شده. و در دنبال کلمهٔ «افقر الفقر الحمق» نام خود را عادل آورده است[1]. (فهرست دانشگاه - ج۲ ص۷۲۷).

۲ـ نظم اللالی در ترجمهٔ نثر اللالی. بنظم فارسی و آن نیز کلمات قصار حضرت علی(ع) میباشد. درین منظومه نیز هنگام ترجمهٔ کلمهٔ «شفاء الجنان فی القرآن» نام خویش را یاد کرده است[2].

۳ـ شرح قصیدهٔ بستی. که آنرا بسال ۹۰۲ ق. انجام داده و نسخهٔ آن در کتابخانهٔ حاج سید نصرالله تقوی (سادات اخوی) در تهران است[3] (فهرست کهنهٔ سپهسالار ج۲ ص ۶۹).

۴ـ ظاهراً تفسیری داشته که در دیباچهٔ ترجمان عادل بن علی، آقای محمد دبیر سیاقی آنرا از گفتهٔ آقای سلطان القرائی نقل کرده‌است.

۵ـ ترتیب ترجمان قرآن جرجانی (جای گفتگو).

آغاز:

الحمد لولیه، والصلاة علی نبیه والسلام علی ولیه[4]. اما بعد، این کتاب ترجمان علامهٔ علماء عالم سید شریف جرجانی است (ره) که بالتماس صاحب دولتی که قوام ... جهت سهولت مطالعه بترتیب حروف تهجی مرتب گشته، واز ترتیب نسخهٔ اصل، ورای اسقاط اسامی سور وادات تعریف از بعض لغات، جهت عدم احتیاج، وتقدیم وتأخیر لغات، تصرفی

۱ـ میگوید:

بدتر بن درویشی حمق است ای جان جهان
بشنو از عادل کلام شاه مردان را بیان

۲ـ میگوید:

هر که قرآن خواندن او را ورد چون عادل شود
عاقبت درد دل او را شفا حاصل شود

۳ـ در آغاز این کتاب نام خود را چنین یاد کرده‌است:

آنکه نعت نبی و مدح ولی — بعبارات واضحات جلی
گوید از صدق نیت و اخلاص — افقر خلق عادل بن علی

۴ - الحمدلله حق حمده والصلاة علی محمد رسوله ونبیه وآله من بعده ...خ. ل.

نرفته ، امید که مقبول . . . ومرتب این حروف اصغر العباد جرما واکبرهم جرما[1] عادل ابن علی بن عادل الحافظ المعلم[2] . . . بدعاء خیر مدد فرمایند . . بدان ایدك الله تعالی که ترجمان تعریب ترزفان است و دروی سه لغت است « ترجمان» و « ترجمان » و«ترجمان» الترجمه : تفسیر کردن زبانی بزبان دیگر. العوذ والعیاذ و اللوذو اللیاذ : پناه گرفتن بکسی یا بچیزی یا بجائی . . . الرحیم آمرزنده . حرف الالف ؛ آدم : پدر آدمیان . آل : خاندان وپس روان . آیه : نشان . . .

نسخه‌ها :

دانشکدهٔ پزشکی ۲۷۸ : در مجموعه وصفحه های ۱-۱۰۸ آنرا گرفته است. نستعلیق بی‌نام در پنجشنبهٔ ۷ ج ۱-۸۹۷ بدار السلطنهٔ تبریز. کاغذ نخدی رنگ ۱۲ سطر ۷×۱۰ از اول چند سطر افتاده است .

دهخدا ۱۲۷ : نستعلیق بی نشان سدهٔ یازدهم .عنوانها شنگرف . پیش از آن یك صفحه از پایان «تحفة الالفاظ» باقی مانده است. ۱۰۴ صفحه ۱٦ سطری است .

۵/۵×۱۰/۵ و ۹×۱۵/۵

دهخدا ۱۲۹ : نستعلیق بی نشان سدهٔ یازدهم . عنوانها شنگرف . در مجموعه‌ای است وبرگهای ۳۵ ب تا ۷۰ ب را گرفته. پیش از آن هندسهٔ فارسی وصرف منظوم فارسی وحمد و ثنای وطواط و مثلثات بدیعی و اصطلاحات عرفانی شعرا، وپس از آن؛ تجوید قرآن بفارسی واصطلاحات عرفانی شعرا (غیر از شمارهٔ پیشین)ولغت ناشناس و شرح قصیدهٔ یاخلیّ البال قد بلبلت بالبلبال بال (طنطرانی) تألیف نعمة الله بن روح الله کورسرخی و عوامل منظوم ابن حسام ، و متفرقات در کلام شیعی ؛ داستان غدیر خم وفدك از «مجالس المؤمنین»و«حدیقة الشیعة»وجز آن. ودر پایان صد کلمهٔ علی است باترجمهٔ منظوم فارسی ، ۱۷ سطر ۹×۱۲ و ۱۵×۲۱.

چاپها :

- تبریز. سنگی، ۱۳۱۳ق بخط نسخ محمد بن جلال حسینی . همراه پنج سوره از قرآن ودعای صباح وجز آن، منتشر شده است وباهمین چاپ، ترجمان بتنهائی نیز منتشر شده است.
- تهران . بکوشش محمد دبیرسیاقی که نسخهٔ ۱۲۷ دهخدا را باسه نسخهٔ دیگر مقابله وباچاپ ۱۳۱۳ق برابر وتصحیح، ودر ۱۴۸ ص و٦ ص مقدمه، حروفی چاپ کرده است .

۱- این جمله مشعر بر فروتنی باجناس بدیعی در آغاز برخی آثار دیگر عادل نیز دیده میشود .
۲- واژهٔ المعلم در نسخهٔ پزشکی نوشته ۸۹۷ق دیده میشود ودر چاپی نیست .

بخش دوم

فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب

الف ـ عقود الجواهر. ب ـ مرقات الادب.

ج ـ تحفهٔ علائی. د ـ تحفة الفقیر.

ه ـ کاتبیه. و ـ محمدیة.

ز ـ رافع النصاب. ح ـ نصاب المعلم.

[الف] عقود الجواهر [۴۰]

چلبی دنبال عنوان بالا گوید: لغتی است منظوم مشتمل بر پنجاه و یك بند، در ششصد و پنجاه بیت، که سراینده آن احمد داعی کرمیانی[1] «حمد وثنا»ی منسوب بوطواط را بنظم سلیس و ضبط دقیق اصلاح کرده و به سلطان مراد بن محمد خان، هنگام تعلیم پیش کش ساخته است.

و نیز چلبی در عنوان «حمد وثنا» گوید: لغتنامه ایست منظوم منسوب به رشید الدین وطواط که یك رومی بدستور سلطان مراد آنرا تغییر داده و «عقود الجواهر» نامیده است.

چنانکه در (ص ۵۷) گفتم «حمد وثنا» را چلبی ندیده و بهمین جهت دچار اشتباه شده و آنرا منظوم پنداشته است، و دیدیم که «حمد وثنا» لغتنامهٔ نثری است و در سه فصل

۱ ـ در کشف الظنون چاپ استانبول ۱۳۱۰ ق. سراینده: احمد نامیده شده و در چاپ ۱۹۴۰ م احمد داعی کرمیانی دیده میشود.

میباشد اینك باید دید؛ آن رومی که «حمد وثنا» را بنظم آورده و «عقودالجواهر» نامیده است کیست ؟ .

سرایندهٔ : نام سرایندهٔ این منظومه، در آغاز نسخه‌ها بردو گونه دیده میشود :

I ـ در بعضی نسخه‌ها سراینده خویش را احمد داعی کرمیانی نامیده است، ولغتنامهٔ وطواط را «حمدوثنا» نامیده گوید آنرا بنظم آورده به خزانهٔ میرزا چلبی بن سلطان محمد اول پسر سلطان بایزید پیشکش ساخته است . البته این کار در روزگار سرفرازی میرزا چلبی یعنی در پادشاهی پدرش در سالهای (۸۰۵ تا ۸۲۴) بوده است .

II ـ نسخه‌هائی هست که محمد منیف نامی، نام خویش را بجای نام احمد داعی در دیباچه نهاده ، ومنظومه را به سلطان مراد پسر سلطان محمد پیش کش کرده است . واین کار بایستی در سالهای پادشاهی سلطان مراد یعنی (۸۲۴ تا ۸۵۵) انجام شده باشد که وی گاه بتنهائی و گاه با پسر خود سلطان محمد دوم (محمد فاتح) پادشاهی کرده است .

دزداین منظومه (محمد منیف) چند اشتباه از خویش، در آن بجای گذارده است :

الف ـ آنکه نام داعی را که در آخر برخی بندها مانند بندهای ۳۹ و ۵۰ در شعر آمده است، تبدیل نکرده و شاید نتوانسته ویا متوجه نشده باشد .

ب ـ چون سرایندهٔ اصلی (احمد داعی) در دیباچه از راه توصیف گفته است: «این نقودزواهر بعقودجواهر موسوم گشت ... «هنگامیکه محمد منیف خواست منظومه را بنام خود سازد، گمان کرد؛ جملهٔ «نقودزواهر» نام کتاب وطواط است ، وبنابراین آنرا در آغاز دیباچه نیز بجای نام «حمدوثنا» نهاد.[۱]

داعی کرمیانی : سرایندهٔ واقعی این منظومهٔ احمد داعی کرمیانی[۲] (فراماتی) رومی را اسماعیل پاشا در هدیة العارفین (۱: ۱۱۹) شناسانده گوید : ادیبی حنفی است ، نامش احمد پسر عبدالله وتخلص او «داعی» میباشد . ودر (۸۱۰ یا ۸۲۰ ق) در گذشته است. چلبی نیز مرگ اورا پیرامن (۸۲۰ ق) آورده است . وشمس الدین سامی نیز اورا یاد کرده است .[۳]

---

۱ ـ آقای اقبال آشتیانی نیز در پیشگفتاری که برای «حدائق السحر» وطواط (چ تهران ـ ص ۵۷) نگاشت کتاب وطواط را «نقودالزواهر» واصلاح آنرا «عقودالجواهر» نامیده است.

۲ ـ منسوب به شبه جزیرهٔ کریمه است .

۳ ـ این مرد را نباید باهمشهری و همزمانش؛ احمدی کرمیانی (م ۸۱۵ ق) صاحب «مرقات الادب» که در (ص ۱۸۳) یاد خواهد شد ، اشتباه کرد .

آثار داعی:

۱ ـ جنگ‌نامه . منظوم ترکی درجنگ سلطان سلیم وبایزید عثمانی . (چلبی و اسماعیل‌پاشا وشمس‌الدین‌سامی) .

۲ـ دیوان‌شعر ترکی (چلبی‌واسماعیل‌پاشا) .

۳ـ عقودالجواهر (جای گفتگو) .

۴ـ منشآت ترکی. (اسماعیل‌پاشا). وشمس‌سامی آنرا«مراسلات» نامیده است

۵ـ مفتاح الجنة درفقه‌وعبادات . (اسماعیل‌پاشا) .

عقود الجواهر : این‌منظومه‌دارای‌پنجاه‌ویك‌بنداست. شمارهٔ‌اشعار آنرادر دیباچهٔ‌ششصدوپنجاه‌بیت‌دانسته، ولیکن نسخهٔ سلطان القرائی کاملترین نسخه ئیست که‌من‌دیده‌ام وآن‌فقط (۶۴۲بیت)دارد، ونسخهٔ‌بریتش موزیوم بگفتهٔ‌ریو (فهرست ۲: ۵۰۷) فقط(۵۸۷بیت) دارد. این‌منظومه دیباچه‌ای‌دارد که درآن‌نام متن‌اصلی ومؤلف‌آن ونام این‌منظومه ونام‌سرایندهٔ‌آن ونام مهدی الیه‌آمده‌است. درپایان هر بند ، یك‌یادوبیت تغزل دارد ، و درآن‌تقطیع بحرآن بندرا معین کرده‌است .

آغاز: الحمدلله مبدع‌البدایع ومنشیء‌الصنایع والصلاةعلی ...[1] امابعد چنین گوید مؤلف بندهٔ[2] ساعی احمد داعی اصلح الله شأنه ... مختصری که موسوم است بحمدوثنا درلغت ، ومنسوب بامام فاضل علامة الوری ... رشیدالدین عمرالوطواط طاب ثراه مجموع است ،[3] در غایت فصاحت و ایجاز ، مشتمل بر اصطلاح ارباب بلاغت ... اگر چه برآن‌تألیف مزید و مزیت برهیچ وجه صورت نبندد ... لاجرم خواست که‌آن‌عرایس... رابحلیهٔ ... نظم‌مزین‌ساخته ... بس‌لغاتی که دراوزان ... مندرج‌درششصدوپنجاه بیت وپنجاه‌ویك قطعه، بقلم‌آمد واین نقودزواهرباسم«عقود الجواهر» موسوم گشته‌برسم‌خزانهٔ ... سلطان زاده ...جلال‌دولت‌ودین... مرادچلبی[4] کامران‌بن‌السلطان ... سلطان‌محمدبن‌بایزید بن‌مرادبن‌اورخان‌بن‌عثمان متع‌الله ...

---

۱ تا۳عبارت‌در نسخهٔ‌دزدیدهٔ‌محمد منیف چنین‌است: اما بعدچنین گوید بندهٔ‌ضعیف؛محمد منیف(حنیف) که این‌مختصر موسوم‌است به«نقودالزواهر»ومنسوب‌به...رشیدالدین‌عمر الوطواطی ... مجموعه‌ئیست ...

۲ـ در نسخهٔ نخجوانی‌میان واژهٔ«مؤلف» و«ساعی» یك واژهٔ‌پاك‌شده‌است ،ودر نسخهٔ سلطان‌القرائی؛بندهٔ‌شاعراحمدداعی...دیده‌میشود.

۴ـ در نسخه‌های محمد منیف: میرزاچلبی بن‌سلطان‌محمد آمده‌است.

القطعة الاولی دربحر رمل :

ابتداء و افتتاح وفا تحت : آغاز کار

استمالت:دلخوشی دادن،موافق:سازگار

فهرست بندهای عقودالجواهر :

بندها	آغاز بند ها	بیتها
۱	ابتدا و افتتاح وفاتحت: آغاز کار .	۱۴
۲	کنایت‌چو تعریض: پوشیده گفتن .	۹
۳	نزهت‌نزاهت خرمی رخصت ...	۱۴
۴	درایت: چودانش، جحی ...	۱۲
۵	مسامحت چو سماح ...	۱۵
۶	احماد:سزای‌حمدبودن .	۱۴
۷	عوذ و معاذ ولوذ ...	۱۹
۸	حسیب‌است ومحسوب...	۸
۹	علم : دانستن ، نقابت ...	۱۶
۱۰	تعادل: برابر شدن ...	۱۴
۱۱	افاده:فایده‌دادن ...	۱۴
۱۲	نقصان وزیادشد ...	۱۲
۱۳	تحسین : نکو کردن ...	۱۳
۱۴	تیقض : چوبیدار ...	۱۴
۱۵	درب: دروازه ...	۲۲
۱۶	نضار نضر ...	۱۰
۱۷	سبحان: پاك است ...	۱۷
۱۸	حریراست‌ودیباج ...	۱۵
۱۹	رتبه ومنصب ...	۱۰
۲۰	رجحان : فزونی ...	۱۰
۲۱	عنایت‌است‌ومعونت ...	۱۶
۲۲	تجرع : فروخوردن ...	۹
۲۳	چون تصحب: ناز کردن ...	۱۵

بندها	آغاز بند	بیتها
۲۴	بشارت : مژده ...	۱۲
۲۵	سیدودن وسیاست ...	۱۵
۲۶	عدوتعداد وحساب ...	۹
۲۷	تنزه خرمی‌جستن . . .	۱۴
۲۸	ظاهر چوپیدا . . .	۱۷
۲۹	حبر:شادی، جبر:بستن . . .	۱۲
۳۰	حفاوت: مهربانی،سحر . . .	۱۳
۳۱	بلیغ:مرد سخن‌دان . . .	۱۴
۳۲	امر:مفروض ...	۱۲
۳۳	تبشیر: مژده‌دادن . . .	۱۳
۳۴	مصالح:مصلحتها . . .	۱۶
۳۵	وثوب ونزوه:جهیدن . . .	۱۰
۳۶	انتظام و اتساق . . .	۱۱
۳۷	محجة : راه بزرگ . .	۱۱
۳۸	واهب است وجواد . . .	۱۴
۳۹	مقضی: گذارده . . .	۱۰
۴۰	رشا رشوه پاره . . .	۷
۴۱	قدوم: آمدنست و . . .	۱۳
۴۲	چواعضال واشکال . . .	۱۴
۴۳	اصدار واعاده: باز گردانیدن .	۱۲
۴۴	تلالؤ ولمعان وبروق . . .	۱۱
۴۵	فهم: چون دریافتن . . .	۱۲
۴۶	ابلج: گشاده‌روی . . .	۱۲
۴۷	عجف: لاغر شدن . . .	۸
۴۸	محاولت:طلبیدن . . .	۱۲

دنبالهٔ فهرست بندها :

بندها	آغاز بند	بیتها
۴۹	حماست: است دلیری . . .	۸
۵۰	رتق:بستن، هلال:شدمه نو .	۹
۵۱	عرش وآریکه چوتخت ..	۹

نسخه‌ها:

نخجوانی بریز : نسخ بی نام در دو شنبه ربیع الاخر (۸۵۶ ق) عنوانها شنگرف . آخرین واژهٔ هرشعریك درمیان بشنگرف، صفحه‌ها درجدول شنگرف . درمجموعه‌است، پیش‌از آن‌شرح قاینی، وشرح ابن‌فقیه بر نصاب، وخود نصاب، ویك کتابچه درضرب، و سپس این کتاب است . ازص۱۹۳ تاص۲۶۸ مجموعه را گرفته هرصفحه ۱۱سطراست . این نسخه‌بنام «داعی» میباشد .

محیط طباطبائی۱۶۵ب: نستعلیق بی‌تاریخ سدهٔ یازدهم‌درهند . پنجاه قطعه و در پیرامن (۵۳۰بیت) دارد . نسخهٔ محمدمنیف‌است .

رضوی۵۹خطی لغت: نستعلیق بی‌تاریخ عنوانها و جدول صفحه ها شنگرف .

وقف‌سیدعلیخان‌در(۱۲۷۳ق)۴۱برگ، ۱۵سطر.فهرست(۳۸۳:۲) ۵ر۱۲×۵ر۱۹ فهرست‌نگاررضوی نام‌منظومه‌رابغلط «نقودالزواهر»نهاده. نسخهٔ محمدمنیف‌است.

بریتیش موزیوم... : نستعلیق‌بی‌نام۴۰برگ۱۳سطر۵ر۸اندازه: ۷ر۲۲×۸ر۱۲

سلطان القرائی درتبریز: بخط وتصحیح‌آقای حاج میرزا علی‌سلطان القرائی‌برای کتابخانهٔ شخصی خویش نسخهٔ «داعی» میباشد،ازروی‌نسخهٔ‌عبدالعلی‌صدرالاشرافی تبریزی، در تبریزاخیراً استنساخ کرده‌است.

[ج] مرقات الادب [۴۱]

مردی بنام‌ملا«احمدی» کرمیانی‌منسوب[۱] به‌شبه‌جزیرهٔ کریمه که در(۸۲۵ق) درگذشته‌است بنابگفتهٔ چلبی در« کشف الظنون» فرهنگی‌عربی‌بفارسی‌بنام«مرقات الادب »سروده است .

آثار دیگر احمدی :

ـ جمشیدوخورشید. منظومهٔ ترکی. ۵

ـ سلیمان نامه. منظومهٔ ترکی .

ـ شرح‌قصیدهٔ‌صرصری‌ازابوزکریایحیی‌عراقی(م۶۵۶ق) .

ـ مرقات الادب . (جای گفتگو) .

این چهار کتاب راچلبی در« کشف‌الظنون» باونسبت داده‌است .

چهل‌ودوبنداز‌این‌منظومه درلغت‌است که واژه های‌عربی‌را بفارسی گردانیده ۱۰ وسپس‌بیست‌وهشت‌قاعده راجع‌بعلوم گوناگون؛ادب، فقه،نجوم، وجز آن گردآورده است . سرایندهٔ‌دال‌های پس‌از مدرا بانقطه نوشته‌است ،و خدای‌را که‌خدای‌خوانده بازای‌هم قافیه کرده است .

آغاز:

ذکر بسم الله الرحمان‌الرحیم ۱۵

شد کلید مخزن دار حکیم

بعد حمد پادشاه لایزال

آنکه ملك اومصون استاززوال

تاآنجاکه: چون لغت آمد کلید علم پس

در پی تحصیل آن باید هوس

تاآنجاکه: چونکه شدنظم این لغتهای عرب ۲۰

کردم اینرا نام « مرقات الادب »

ودرنام پادشاه مهدی الیه گوید :

طالع او تا ابد مسعود باد همچو نامش عاقبت محمودباد

---

۱ - این‌مرد نباید بااحمدداعی کرمیانی صاحب فرهنگ‌منظوم «عقود الجواهر» که‌در(ص۱۷۷) یادشد. اشتباه شود .

القطعة الاولی :

الـه است و الله نـام خـدا که شد ذات او را پرستش سزا

انجام : گوشهابر« احمدی »نه کوچه دیده گوشها

کـردی و دری نیـابی تو بـدیده ریب ها

فهرست بند های مرقات‌الادب :

بندها	آغاز بند	بیتها
۱	ذکر بسم‌الله‌الرحمان‌الرحیم(دیباچه)	۳۳
۲	اله است والله نام خدا .	۱۷
۳	راس:سردان،حاجب:ابرو،عین:چشم‌وشعر:مو.	۱۰
۴	نقا:پاکی،بقا:پاینده بودن .	۱۴
۵	متین : محکم‌متانه: استواری .	۲۴
٦	مر:تلخ‌است‌وحلو : شدشیرین .	۳۲
۷	اب : پدردان، ام: رامادر .	۱٦
۸	صبح:بام‌وشکاف اواست‌فلق.	۲۷
۹	بنیزه‌زدن: الوال‌است‌آل.	۲٦
۱۰	جمل : اشتروحمل‌بشناس بره .	۲۰
۱۱	ذات:هستی‌وشیی ء:چیز،اسم:نام.	۲۷
۱۲	شاوغایة،شیمه:عادة:شوط:باروشغل:کار.	۱٦
۱۳	سمن: دان‌فربهی، سلوی:سمانه.	۱۵
۱۴	عادل‌ومنصف چومقسط: دادگر .	۲۲
۱۵	فیض:ریزش‌بود، محارب‌ه: جنگ .	۱۵
۱٦	شدظنین:تهمت‌زده، ناکس:ضنین.	۱۸
۱۷	سفینه،جاریه: کشتی وبادبانش:شراع .	۱۷
۱۸	علی:برمن وآنگه‌علی:بر.	۲۴
۱۹	سطر:شدبنوشتن، شطر:است‌نیم .	۱۸
۲۰	فور:رنگان ، فور: جوشیدن .	۲۱

بندها	آغاز بند	بیتها
۲۱	قط: نامه، قط : قطع ، قط : بس.	۱۶
۲۲	مثل:شدداستان ومثل:مانند	۱۴
۲۳	تخلیه، کردن تهی، تحلیه آراستن.	۱۰
۲۴	بود تسبیح بستودن بپاکی ودگر سبحان.	۱۵
۲۵	خلدچون روغ باشد دل بزشك آبی سی اسی:پژمان.	۱۵
۲۶	مدور:باز گشتن، ورود:آمدنست .	۱۳
۲۷	فرش:سر کین، حرش:برزیدن بود .	۲۵
۲۸	درجنان کافور و کوثر، سلسبیل.	۲۶
۲۹	غل بود کینه وغل استبند .	۱۰
۳۰	چوباشق: باشه وبازی شده باز	۱۹
۳۱	بادام:لوزدان، عنب:انگور، کرم:رز .	۱۱
۳۲	شدندا:آوازونادی: انجمن .	۱۵
۳۳	تعظم است بزرگی ومنت:است سپاس .	۱۲
۳۴	مزط چادروقمیص پیراهن .	۱۴
۳۵	بینه:باشداگه، قلنسوة، کلاه.	۲۰
۳۶	رفتن فرو:هبوط، برآمدن: صعوددان.	۲۴
۳۷	وفر:موتاگوش ولمه: تابدوش وقربار .	۲۱
۳۸	عدوه: کران، عدوه: دویدن بود.	۲۰
۳۹	حلی وحلی روشن دان زیور.	۱۰
۴۰	شدمحیاوحمیا: روی وحمی:است تب.	۲۷
۴۱	زکا:پاکی آمد چنانکهٔ زکا .	۳۳
۴۲	مساءوسوءبذی وبدی هست بد .	۱۶
۴۳	نماونشوونمو انتشااست بالیدن .	۱۲
۴۴	فتوة است:جوانی،فتی:جوان چون شاب	۲۰
–	خاتمة فی عدة قوانین من العلوم :	–
۴۵	وزن ماضی است در کلام فعل.	۵

بندها	آغاز بندها	بیتها
۴۶	ماولاآمد پی‌نفی مضارع همچولن .	۵
۴۷	عم،مم: ازچه،مهما:هرکه، اینجا:هاهنا	۱۴
۴۸	ایقع‌ازجملهٔ‌حساب‌جمل.	۸
۴۹	زضرب احاد درا حادضربی.	۳
۵۰	دزد وسیله ازمهاباه خوان .	۷
۵۱	صعقه‌ارض‌عمل‌بقرشدوبذر .	۴
۵۲	عین ودوم وفاوخابا ذال.	۳
۵۳	هست‌شش چیزدرمه‌رمضان.	۴
۵۴	ازحروف‌اهجن‌وخروف‌بود.	۷
۵۵	مفرد از امزجه چهاربود .	۳
۵۶	متوارت که‌هست از امراض .	۲
۵۷	مستوی‌الحجم‌فلزات‌مخالف‌وزن‌را.	۳
۵۸	ز،قمر،س،شمس‌ح‌مریخ‌و ی‌شدمشتری.	۳
۵۹	لدرکازوشرف‌یافت‌چون‌ی‌رج دریاها.	۴
۶۰	تا چهارده‌ازشبان رفته‌زماه.	۶
۶۱	بیت‌اول که‌بود طالع کس‌سهم‌بقا است	۷
۶۲	دی‌به‌پیشم‌آمدآن‌نسرین‌برغنچه‌دهن.	۲
۶۳	چرخ هشتم بود دوازده‌قسم.	۴
۶۴	گرهمی‌خواهی که‌دانی‌در کدامین موضع‌است.	۴
۶۵	ماه‌راخواهی که دانی‌آن درج راکه برید .	۲
۶۶	عشره که‌همه مبشره‌اند .	۵
۶۷	نوح‌وابراهیم‌وموسی‌ودگرعیسی‌شناس.	۲
۶۸	(خاتمه)منت‌ایزدرا که‌این‌منظومه‌راکردم‌تمام.	۶

نسخه ها:

لالااسماعیل ۶۴۴: درمجموعه‌است و بر گهای (۱-۴۷)را گرفته‌است . وپس‌از آن «تحفهٔ علائی» و«تحفة الفقیر» و«زهرة الادب» و « نصیب‌الفتیان » قرار دارد . نسخ ۱۱سطر. فیلم‌توسط آقای‌مینوی برای دانشگاه تهران (ش۲۰۲) .

نخجوانی تبریز: ناقص است وفقط چندبیت‌از کتاب را در آخر «رافع‌النصاب» تألیف‌احمدبن‌الفقیه‌نوشته‌است . نسخ۸۵۵ق

[ج] تحفهٔ علائی [۴۲]

چلبی و بهوپالی گویند : منظومه ئیست در لغت بروش « نصاب الصبیان » و «نصیب الفتیان» از محمدبن بواب

آغاز دیباچه : افتتاح‌مقال بحمد نعمای بیحد ، وشکر آلاء بی‌عد ... اما بعدچنین گوید...محمدالمشتهر بابن‌البواب ... که‌چون‌حضرت‌شاهزاده . . . علاءالدولةوالدین علی‌بن سلطان ... وچون‌بانتهارسید به«تحفهٔ علائی»[1]موسوم گشت ...

آغاز نظم:

الله‌نام‌حق‌دان بخشش‌دهنده رحمان

هم‌مهربان‌رحیم وهم پادشاه سلطان

دردیباچه‌نام «نصاب» بدرالدین‌فراهی و«نصیب‌الفتیان» حسام‌شاعررا یاد کرده وپیروی‌ازآنهارا تصریح نموده است .

فهرست بندهای تحفهٔ علائی : این منظومه ۲۹۳ بیت در ۳۷ بند دارد . درزیر فهرستی ازبندهای این منظومه را میآورم تا مقایسهٔ آن بافرهنگهای‌منظوم دیگر آسان گردد .

۱-صاعد‌الدین‌ترکه نیز کتابچه‌ای بنام «تحفهٔ‌علائی» دراصول دین‌دارد.

بندها	آغاز بند	بیتها
۱	الله نام حق دان بخشش دهنده رحمان.	۱۱
۲	برهان وسلطان حجت وخود بخت و تخت آمد سریر .	۱۱
۳	شرم آمد حیا ، حیا باران.	۱۳
۴	عرض پهنا عرض پاکی عرض حاجت چون وطر.	۱۳
۵	وقایه حفظ نمودن وقایه هم روبند .	۱۳
٦	جمشید جم دان بسیار هم جسم .	۱۰
۷	کف چنگ و حرب جنگ و صلف سنگ و عقل هك.	۱۳
۸	بهجت است زیبائی فهم وفقه دانائی .	۱۱
۹	شد سمر افسانه، افسانه مسن .	۱۷
۱۰	نجم چه اختر، رصد چشم همی داشتن .	۹
۱۱	قصعه کاسه است و کاس جام بود .	۹
۱۲	جلی: پیدا، خلی: خالی، خفی: پنهان، حفی، دانا.	۱۳
۱۳	مدح بود آفرین، هجو چه نفرین .	۴
۱۴	بنیه کعبه و بیت الحرام بیت الله .	۲
۱۵	چونکه علی آمد بزرگ، هم حامد استانیده است.	۲
۱٦	هفته: اسبوع، احد چو یکشنبه .	۳
۱۷	الف: یك، ب: دو، ج: سه، دال: چار است .	۱
۱۸	یکشنبه: الف، دوشنبه: بی دان .	۱
۱۹	اول مه الف و ب دوم و جیم و سوم.	۱
۲۰	از ثلاثة تا عشر جمع و اضافه خفض دان .	۲
۲۱	جازمات فعل پنج اندای امام .	۱
۲۲	کنانه چو بود کبش، معز: بز، ضان: میش.	۱٦
۲۳	لعب: بازی و بازی : باز باشد .	۱۱
۲۴	فضه لجین: نقره و نقره بود کوقفا .	۱۰
۲۵	روضه: چمن وعبهر: نرگس، سپرم: ریحان.	۱۲

بندها	آغاز بند	بیتها
۲۶	نهیه‌خرد و خبیر آگاه.	۱۱
۲۷	جید آمده‌است گردن: جیدنیکو .	۹
۲۸	حجج:سالها ، ماهها شدشهور .	۱۱
۲۹	تلاوة: خواندنست وتلاوة باقی‌جام.	۸
۳۰	خرج‌چوبیرون‌شد وخارج برون .	۱۰
۳۱	سخن،همسخن‌چون کلام وکلیم‌است .	۸
۳۲	شد کوچك‌وبزرگ‌صغیرو کبیریار (ادوات‌موسیقی).	۶
۳۳	عین‌زرلی‌مرابخوان‌بیخش.(معما).	۲
۳۴	حب‌البلسان سلیخه‌عودالبلسان .	۳
۳۵	شاذان: فرح، غمگین: حزین پاداش: دین‌وکیش : دین	۶
۳۶	منت خدایرا که بفرخـدایگان شعرم‌شعاریافت کنون نظم من‌نظام	
۳۷	**انجام:**مالك این کتاب را هردم بخت فـرخنـده رهنمـا بـاد تـاجهـانست دو مـلت و اقبـال در همـه حـال پیشوا بـاد	

نسخه :

لالااسماعیل۶۴۴ : ضمن‌مجموعه‌است وبرگهای(۴۷-۶۴)آنرا گرفته‌است نسخ‌بی‌تاریخ . پس‌ازآن «تحفةالفقیر» و«زهرةالادب» و«نصیب‌الفتیان» قراردارد . فیلم‌توسط‌آقای مینوی برای دانشگاه‌تهران (ش۲۰۲).

[د] تحفةالفقیر [۴۳]

منظومهٔیست که به پیروی‌از نصاب‌ساخته‌شده‌است . چلبی‌آنرانام برده ولغت فارسی‌معرفی کرده‌وبهوپالی‌نیزهمین گفته‌رانقل کرده‌است،ولیکن‌چنانکه‌خواهیم‌دید عربی‌بفارسی‌میباشد ، ناظم‌ناشناس وشایددرسدهٔ نهم میزیسته است . این‌منظومه‌یك

دیباچه‌دارد که آن‌نیز بنظم‌است ونام کتاب‌در آن‌یادشده‌است . وسپس ۳۵ بند ببحرهای گوناگون دارد. وبنابراین منظومه ۳۶ بند و(۴۸۲بیت) شعردارد.ودرپایان هربند یك‌بیت درتقطیع و تعیین‌بحر آن‌بند مانند «عقودالجواهر»سروده‌است .

آغاز دیباچه:

ابتـدای سخن بنـام خـدا آنکه‌صنعش‌بذات‌اوست گوا

تاآنجا که :

چون زپیشینیان‌حقیر آمد نام‌آن «تحفة الفقیر» آمد

آغاز لغت :

الله هم‌آله است ، نام خدای و جبار

هم‌آمراست وفاعل‌ازفعل‌اوست‌هر کار

تاریخ‌سرودن‌منظومه درپایان کتاب چنین‌آمده‌است :

فتح و تـاریخش نکو تکرار کن

بیتهـایش قیس دانـد صـد هزار

رمز این یك بیت‌را بافکر ورای

فهم کن در باب و بنگر در شمار

انجام : نباشد بیش و کم هرگزمقسم

سخن کوتاه کن و الله اعلم

فهرست بندهای این‌منظومه و شمارهٔ بیتهای‌هر یك‌راخواننده درزیر این سطورمی بیند :

بندها	آغاز بند	بیتها
۱	ابتدای هرسخن بنام‌خدا .	۲۰
۲	الله هم‌اله‌است نام‌خدای‌جبار .	۲۷
۳	هلال ماربود هم مه‌نواست هلال.	۲۶
٤	خضراء چوآسمان بود وخضر شد چمن	۱۷
۵	نیك‌صحبت‌باشد و هم نیك‌وبد خیراست‌وشر.	۲۴
٦	زانو چورکب‌باشد وپوزآمدست ساق	۱۰

بندها		بیتها
۷	علیق اکل ستور، خون بسته: علقه.	۹
۸	چو بید آمد خلاف وضد: خلافست.	۱۱
۹	چون کران شد رجا، امید: رجاست.	۱۸
۱۰	پخنوه: برق آمد وبیم: است باك.	۱۰
۱۱	استخوان: عظم وبزرگ آمد عظیم.	۱۵
۱۲	دوست آمد چون خلیل وسرکه: خل.	۱۵
۱۳	قوه: توان بود وچه ضعیف: ناتوان.	۲۰
۱۴	خطاب آمد ندا، آمد ندا: نم.	۱۲
۱۵	دیده گر عین وبصر گر دیده است.	۱۲
۱۶	چو حجه سال وحجج سالها و کعبه حجاز.	۱۶
۱۷	مسمی: نام کرده، اسم نام است.	۱۴
۱۸	چو قله کوه سر وقلعه‌ها شده است قلاع.	۱۰
۱۹	شه: ملك، تقریر: فرمان کردن است.	۱۰
۲۰	صباغت: رنگ ریزی، صبغ: کور نگ.	۱۰
۲۱	عدالت: داد آمد، عقد: شد بند.	۱۱
۲۲	سوقی است چه بازاری، مبتهل چو بازاری.	۱۱
۲۳	قدح شد کاسه وجمع وی اقداح.	۱۶
۲۴	بحر قنام وقمرا هست مهتاب.	۱۸
۲۵	قریه است دیه وضیعه زمین صدر بنکار.	۱۲
۲۶	بعیر اشتر است وبغال استران.	۱۱
۲۷	جبرئیل شد روح الامین وجیش کتاب مستبین.	۲۵
۲۸	چون طی لاغر است تازه طری.	۸
۲۹	مضغ: چو نیش آمد وفصاد: رگ زنست	۱۰
۳۰	صفی: ویژه، نکو مرد است صالح.	۶
۳۱	بشنو بگوش جان ودل ای عاقل وبیاددان.	۸
۳۲	نزد آدم بیست نوبت جبرئیل	۶

بندها		بیتها
۳۳	زب: ذکر باشد، زباب آمد مگس.	۷
۳۴	کله‌دان شکووشو که خار ناشد بود.	۱۰
۳۵	منت ایزد را که این زیبانگار .	۷
۳۶	کنون بشنو ایامرد سخن‌دان.	۱۰

نسخه:

لالا اسمعیل ۶۴۴: در ترکیه : در مجموعه‌ایست و پیش از آن « مرقات الادب » و «تحفهٔ علائی» و پس از آن «زهرة الادب» و «نصیب الفتیان» دیده میشود برگ. هر صفحه ۱۱ سطر (۱۱ بیت شعر). فیلم این مجموعه توسط آقای مینوی برای دانشگاه تهران تهیه شده است (ش ۲۰۲) .

[ه] گاتبیه [۴۴]

منظومه‌ای در لغت عربی بفارسی در پانصد بیت مرتب بترتیب حروف هجاء . ناظم محمد بن ولی بن رضی الدین مشهور بکاتبی انقروی ، در شهر مغنیسیا در شعبان (۸۵۱ق) بدستور سلطان محمد فاتح پسر سلطان مراد آنرا نظم کرد .

آغاز: الحمدلله بافصح اللسان . . .

(کشف الظنون ،والبلغة . از صدیق حسنخان ـ ص ۱۵۵ـ۱۵۶) .

[و] محمدیه [۴۵]

منظومه‌ایست در لغت بفارسی. از بهاء الدین بن عبدالرحمان المغلقروی (عامروی)[۱] که آنرا برای محمد بن حاج بخشی کتاهیه‌وی سروده و در محرم (۸۰۵ق) بپایان رسانیده است (کشف الظنون والبلغة فی اصول اللغة صدیق حسنخان ص ۱۶۷) .

۱ـ صدیق حسنخان بهوپالی در بلغه کتب لغت را از کشف الظنون بیرون آورده و با اغلاط بسیار و تصحیف در نامها گرد آورده است. در اینجا بجای المغلقروی (العامروی) و بجای حاج بخشی حاج محشی دارد . وصحت آنها معلوم نیست.

[ز] رافع النصاب [۴۶]

ودافع الحجاب

دومین شرح قدیم نصاب فراهی این کتاب میباشد . و مؤلف آن احمد بن فقیه محمد بن ابی بکر بن محمداست که آنرا در ذیقعدهٔ ۸۱۸ ق نگاشته است . نام کتاب و نگارنده و تاریخ آن ، در دیباچه دیده میشود . وی اشعار فارسی نصاب را بزبان عربی شرح کرده‌است. وفهرست این کتاب در ص ۹۹ و ۱۰۲ گذشت .

آغاز: الحمدلله رب العالمین حمداً یوافی نعمه ویکافیء مزیده المنزل للکتاب الکریم . . . امابعد فیقول المستعیذ بعون الله العظیم من عتابه الالیم؛ احمدبن فقیه محمدبن ابی بکر بن محمدغفرالله . . . فقدسألنی فرقة من احبائی . . . ان اشرح الکتاب الشریف المسمی بنصاب الصبیان واحقق لغاته العربیة و الفارسیة . . . فشرعت فیه . . . فی شهر ذی القعدة لسنة ثمان عشر و ثمانمایة وسمیته «رافعا للنصاب ودافعاً للحجاب» والمأمول ... م : الحمد لله رب العالمین ... اجمعین .

ش : الحمدهو الثناء علی الجمیل الاختیاری من نعمة . . . وچون این مجموع دویست بیت آمد «نصاب الصبیان» نام کردم ... الهاست والله ورحمان خدای . الآله من اسماء الاجناس، کالرجل. اسم یقع علی کل معبود بحق او بباطل ، ثم غلب علی المعبود بحق ... ابن فقیه دراین بند ، شعر «غفوراست وغفار ... صحابه‌است یاران و آل اهل بیت» را بعنوان «وفی بعض النسخ» یاد کرده‌است . حاشیهٔ ص۹۷ دیده شود .

انجام :

م: ناس وانس واناس آدمیان پدر و مادر آدم و حوا

ش: الناس قدیکون من الانس ومن الجن واصله اناس تخفف ولم یجعلوا ... وآدم ابوالبشر و اصله بهمزتین لأنه أفعل الاانهم لینوا الثانیة . و حوا ام البشر علیهما الصلاة والسلام. تم الکتاب .

نسخه:

نخجوانی تبریز : در مجموعه است پیش از آن « نصاب المعلم » و پس از آن نصاب الصبیان وسپس «عقود الجواهر» نوشته شده . نسخ ترکی بد ؛ سیدی بن یوسف بن فاضل در شهر آنقره (آنکارا) در شب شنبه ۹ ذیقعدهٔ سال ۸۵۵ ق ودر صفحهٔ

آخر چند بیت از « مرقات‌الادب » احمدی را آورده است ، ۵۱ برگ ۱۹ سطر . دور صفحه‌ها جدول شنگرفی هست . حاشیه از « صحاح » و « معرب » و « السامی » و « تحفة الابرار » دارد .

نصاب المعلم

[ح] یا « نصب العلم » [۴۲]

چلبی در عنوان نصاب از کشف الظنون؛ جلال‌الدین قاینی را ازشرح کنندگان نصاب خوانده‌است . و دردیباچهٔ «نصاب‌المتعلم» نام کتاب‌قاینی«نصب‌العلم» آمده‌است لیکن‌دردیباچهٔخود کتاب ، مؤلف آنرا «نصاب‌المعلم» نامیده است .

آغاز: الحمد لله‌الذی فتح لسان الذبیح بالعربیةالبینة والخطاب الفصیح ...وبعدفقال المولی‌الامام الحبر البحرالمقدم شیخ‌الاسلام کهف الانام محیی سنن سیدالمرسلین وقامع‌المبتدعة والضالین ناصب‌رایات‌الشریعة . . . ابومحمدجلال‌الدین محمدعبدالله القائنی مولداً والنسفی محتداًوالهروی مکسباًومسکناً . . . اعلم‌ان‌نصاب‌الصبیان‌نسخة مشتملة . . . و سمیته« نصاب المعلم »نفع‌الله به المعلم و المتعلم . . . قال رحمه‌الله : همی‌گوید ابونصر فراهی . اقول: ابتدأ بمصراع لبراعة المطلع وهذاکنیته ، واسمه محمدولقبه‌بدرالدین . . . (وپس‌ازدوبرگ) . . . قال:القطعةالاولی‌آله‌استوالله . . . (تاهفت‌بیت) . . . مسکین گدای. أقول:هذاالوزن‌عنداهل‌العروض‌یسمی‌بحرالمتقارب الآله‌اسم‌جنس‌یطلق‌علی‌المعبودبالحق، کقوله تعالی:والهکم . . . وعلی‌المعبودبالباطل کقوله‌تعالی ...

ترتیب :

قاینی‌دراین‌کتاب هربند ازنصاب رابطور کامل می‌آورد ، وسپس‌آنرا بزبان‌عربی گزارش میدهد. برای فهرست بندهای‌این‌کتاب ومقایسهٔ‌آن بانسخه‌های‌دیگرنصاب ص۹۹و۱۰۲ دیده‌شود .

نسخه:

محمد نخجوانی تبریز: نسخ‌ترکی. آخرافتاده ، فقط۳۳ بند رادارد وآخرین آنهابند «ازمیل‌وشفره» (بند۱۸ماو۳۴ نصاب‌المعلم) میباشد . درآغاز مجموعه است وپس‌ازآن«رافع‌النصاب ودافع‌الحجاب » درشرح نصاب‌است که‌درسال۸۵۶ نوشته‌شده ودرص۱۹۳ گذشت‌وهردوبایک‌خط است.۲۵برگ۲۳سطر. عنوانهاونشانهاشنگرف.

سدهٔ دهم

در نیمهٔ نخست این قرن در اثر جنگهای ایران وعثمانی وهرج ومرجهای دیگر، دستگاههای علم وادب بکلی ازهم پاشید. وپس از استقرار دولت صفوی نیز چون این دولت علما را در ترجمهٔ دانشهای مذهبی وعرفان وتشیع بزبان فارسی تشویق مینمود، نسبت بزبان تازی نیازمندی کمتر احساس میگردید. وبنابراین، برای تألیف لغتنامهٔ عربی بفارسی در ایران اقدام بسزائی نشد، وفقط کوشش های کمی درخاور ایران واندکی دیگر درباختر ایران انجام شده است، که در دو بخش یاد خواهد شد.

۱ـ فرهنگهای نثری.

۲ـ فرهنگهای منظوم وشرحهای نصاب.

بخش یکم

فرهنگهای نثری

الف ـ فرهنگهای پزشکی هروی .

ب ـ لغات یوسفی .

ج ـ اللغة و ترجمة الاسم .

د ـ مصرحة الاسماء.

[الف] فرهنگهای پزشکی [۴۸و۴۹]

فرهنگهائی که واژه‌های پزشکی را تفسیر کند سابقه بیشتری در ایران دارد ، ویکی از آنها . بنام اختیارات بدیعی درحاشیهٔ ص ۱۶۸ یادشد ، و لیکن بیشتر آنها واژه‌های فارسی وعربی پزشکی را درهم کرده و بفارسی تفسیر نموده‌اند ، ومن در اینجا ازدو فرهنگ پزشکی که‌فقط واژهای متداول در کتابهای طبی عربی را گرد آورده و بفارسی تفسیر کرده‌است یاد میکنم .

مردی بنام محمدبن یوسف طبیب هروی درخراسان . لغات طبی، عربی، سریانی یونانی، لاتین را که درزبان طبی عرب متداول بوده است، بترتیب حروف اول کلمات جمع کرده وبفارسی و گاهی بعربی گزارش داده‌است. واحوال برخی از اطباء وفلاسفه معروف رانیز بااستفاده ازشهرزوری درجای خود بترتیب حروف آورده‌است .

جواهر اللغة و بحر الجواهر : از کتاب با مشخصات یاد شده دو نسخهٔ کوچک وبزرگ دردست میباشد، کوچک را مؤلف «جواهر اللغة» نامیده، وبه ملک دینار غزاهدا کرده است، وبزرگ را «بحر الجواهر» نام داده وبه ظهیر الدولة محمدامیربیک وزیر پیشکش نموده است .

مؤلف نخست «جواهر اللغة» را درشوال ۹۲۴ق[1] تألیف کرده ودراثر پیش آمدهای

۱ـ این تاریخ درپایان نسخه‌های «جواهر اللغة» دیده میشود .

خونین[1] در خراسان، آنرا در بوتهٔ فراموشی نهاده، و پس از چهارده سال در رجب ۹۳۸ق[2] با اضافات و تفصیل بیشتر، همانرا از نو تألیف کرده است. دیباچهٔ این دو کتاب مانند سایر مطالب آنها یکی میباشد تا آنجا که حوالت مؤلف بکتاب «عین الحیاة» خویش در مادهٔ «موت» از هر دو کتاب دیده میشود.

آغاز: حمداً لعلام أحدی اعطی ذوی الافهام تحقیق دقایق اللغات ... وبعد فیقول العبد الفقیر ... محمد بن یوسف الطبیب الهروی: لما کان علم الطب اشد ما یحتاجون ... فافتقرت الی تحقیق ما یبحث فیه ... اسماً وحداً، ومن الالفاظ المستعملة، ولم اجد مجموعة اجتمع فیها ذلك، فجمعتها من الکتب المعتبرة مثل القانون وشروحه والشفا والمنهاج والتقویم والحاوی الکبیر والموجز و شروحه و نزهة الارواح والقاموس والدستور والمغرب و المهذب والتاج والدیوان والصحاح و مالم اجد فیها فاکتفیت بالسماع من الاطباء ... وبینت فیها بعضا بالعربیة المبینة وبعضها بالفارسیة الجدیدة ... مبتدءً بما اوله الهمزة الی حرف الیاء مع ملاحظة ثانی حروفه علی ترتیب الهجاء. وذکرت فیها بعض اسماء الحکماء واقوالها ...

از اینجا دیباچهٔ «جواهر اللغة» و «بحر الجواهر» جدا میگردد:

دنبالهٔ دیباچهٔ جواهر اللغة: ... وسمیتها «جواهر اللغة» وجعلتها وسیلة الی ... جلال الدولة ملك دینار ... حرف الهمزة. الابط باطن المنکب ... بغل ...

دنبالهٔ دیباچهٔ بحر الجواهر: ... وحین فرغت من تسویدها التمس منی اجلة الاحباب أن أرتبها ترتیباً واهذبها تهذیباً فلم ارغب ... اذ قد صعب فی ذلك الزمان ... خصوصاً ما وقع فی بلاد خراسان فانه قد جرد الدهر علی اهالیها سیف العدوان ... ثم ورد الامر المطاع ممن شرفه الله ... اظهر الوزراء فضلا ... ظهیر الدولة محمد المشتهر بامیر بیك وزیر ... وسمیتها بحر الجواهر ... آطریلال نباتیست که تخم او ...

انجام جواهر اللغة: وهکذا الی الاربعین وهو آخر الامراض الحادة فان التجربة قد شهدت ان بعد الاربعین قل ما یأتی بحران دفعة. ثم قال تم تصنیفه ... علی ید ... فی ۹ شوال ۹۲۴.

انجام بحر الجواهر: یونان بفتح الیاء، والمشهور الضم قال ابن هشام ... وازاین

۱ـ حملات صفویه واز بکان بخراسان وهرات دراین تاریخ است.

۲ـ الذریعه ج ۳ ص ۳۳.

سبب است که اکثر حکما منسوبند بآن موضع، و در هیچ زمین مثل ایشان پیدا نشده است.

چاپ بحر الجواهر: سید رضی طبیب سمنانی چاپ کنندهٔ بحر الجواهر در تهران ۱۲۸۸ ق در صفحهٔ آخر نسخه گوید: این کتاب فقط یك مرتبه آنهم در قزوین چاپ شده بود و نسخه‌های آن نایاب بود و من آنرا دوباره چاپ کردم و نسخه‌ئیکه از روی آن استنساخ شد منطبعهٔ مصر بود و بنابراین، این کتاب یکبار در مصر و یک بار در قزوین و سومین بار در تهران چاپ شده است.

نسخه‌های جواهر اللغة:

دهخدا، ۱۶۸: بی‌تاریخ در سدهٔ سیزدهم نوشته شده، ۱۵۳ ص است.

ملك ۳۳۳: ۳۹۵ برگ خط نسخ اسماعیل در ذیقعدهٔ ۱۲۷۲ در تهران.

مجلس ۹۴۴: بدست امین الدین حسین بن نظام الدین احمد کاشانی در (۱۵- رمضان ۱۰۳۳) نوشته شده است. خط نسخ.

[ب] [۵۰]

الغات یوسفی

فرهنگی است عربی بفارسی، بسیار کوتاه و ساده نگارندهٔ آن را نویسندهٔ نسخه، یوسفی خوانده است. و باحتمال قوی همان یوسف بن محمد بن یوسف است که از پزشکان سدهٔ دهم میباشد و آثار بسیار از وی بجای مانده است.

آثار یوسفی پزشك:

- جامع الفواید: نگارش ۱۸ رمضان ۹۱۷ ق. چ تهران ۱۳۱۸ ق. (ذریعه: ۵: ۶۸).
- علاج الامراض: در دیباچهٔ جامع الفواید از آن نام برد.
- دلائل البول: به‌نثر. ن ۹۴۲ ق (ذریعه ۱۱: ۱۳۲ و ۱۸۴). و (فهرست دانشگاه: ۳: ۷۵۴)
- ادویهٔ مفردهٔ: منظومهٔ فارسی. در ۹۱۷ ق سروده و با «علاج الامراض» چاپ شده است. «ذریعه ۱: ۴۰۴).

فوائد الاخیار یا فوائد یوسفی: سرودهٔ ۹۱۳ ق چ ۱۳۱۸ ق (ذریعه ۵: ۶۸) و (فهرست دانشگاه ۳: ۷۹۶).

- بهداشت منظوم: برای بابر غازی (۹۳۲-۹۳۷ ق) سروده است. (فهرست دانشگاه ۳: ۸۰۴).

ـ مأکول‌ومشروب : منظوم فارسی .(فهرست‌دانشگاه۳: ۸۰۴).

ـ فرهنگ هندی بپارسی . فرهنگ منظوم پزشکی است (فهرست دانشگاه ۳ : ۷۹۳) .

ـ فرهنگ‌عربی بفارسی ، که بنام لغات‌یوسفی خوانده‌شده‌است(جای گفتگو) .

آغاز: نسخهٔ‌لغات‌یوسفی . باب‌الالف: ابتدا وافتتاح : اول‌کار،انتهاء : آخر کار. انهاء: خبردادن درسودوزیان. التقاء : یکدیگررا دیدن ...

انجام : باب‌الیاء یسر :آسانی. یشاب: ویران . یتیم : بی‌پدر ... یقطین: درخت کدو. یم: دریا. یوم : روز. یمین:سوگند ودست‌راست. یسار: چپ. یمن: خجسته . ید: دست . یحموم:

نسخه: آقای‌دکتر کیا بخط‌شمسا‌اصفهانی (شمس‌الدین‌محمد)در(۱۰۵۵ق)نوشته شده. ضمن‌مجموعه‌است واوراقی اضافی‌میان‌آن‌درصحافی‌اشتباهاً نهاده شده‌است.

[ج] اللغة فی ترجمة الاسم [۵۱]

فرهنگی‌است که تنها اسمها رادر بردارد ومانند البلغة و السامی میدانی بترتیب دستگاهی‌میباشد.نگارنده‌اش نامهای عربی‌راچهل‌ویک‌دسته کرده وکتابرابرچهل‌باب و یک‌خاتمه مرتب ساخته‌است .

نگارنده: حسام‌الدین‌یابرهان‌الدین[۱] ابراهیم‌بن‌حسن‌یاحسین[۲] بنیسی شبستری[۳] نقشبندی‌است که‌درارزنجان‌یاآذربایجان[۴] بدست خوارج در۹۱۵ یا۹۱۷ ق[۵] کشته شده‌است . احوال وی در « شذ رات الذهب » در وقایع سال ۹۱۵ وکشف الظنون وهدیة العارفین اسماعیل پاشا (۱:۲۴) دیده میشود .

آثارشبستری:

ـ انبیانامه: (اسماعیل‌پاشا).

۱ ـ چلبی‌لقب‌حسام‌الدین و« شذرات» لقب برهان‌الدین‌بوی داده ، واسماعیل پاشا ، هردورا انداخته‌است .

۲ـ در« شذرات»و« کشف‌الظنون» حسن‌ودر« هدیة‌العارفین» بغلط‌حسین آمده‌است.

۳ ـ بنیس‌ازدیه‌های‌حلب‌است‌وشبستراز نواحی تبریز.

٤ـ جای کشته شدن‌اودر« شذرات» ارزنجان‌ودر« هدیة‌العارفین» بغلط آذربایجان آمده‌است.

۵ ـ قتل‌وی در شذرات‌و هدیة‌العارفین ۹۱۵ ودر کشف‌الظنون ۹۱۷ آمده‌است.

ـ تأئیه در نحو بنام نهایة البهجة در (۹۰۰ق) سروده است (چلبی) وشذرات الذهب وهدیة العارفین (اسماعیل پاشا) نسخهٔ سید آقا شوشتری در نجف (ذریعه ۳:۲۰۱) .

ـ تفسیر قرآن تا سورهٔ یوسف . (شذرات الذهب واسماعیل پاشا).

ـ معیار الادب فی شرح نهایة البهجة (تأئیهٔ نحو) چلبی و(اسماعیل پاشا) .

ـ تأئیه در نظم ایساغوجی بنام «موزون المیزان» (چلبی واسماعیل پاشا) .

ـ اللغة وترجمة الاسم .(جای گفتگو) .

آغاز: ... اما بعد این مختصری است مشتمل بر ترجمهٔ آنچه مهم است از اسامی لغت عرب، مشتمل بر چهل باب وخاتمه، برین ترتیب : باب اول در اسماء الله تعالی .باب دوم در اسماء ملائکة...فصل (کذا) چهلم در اسماء غیر متمکنة، مانند مضمرات واسماء اشاره وغیره است . وخاتمه در مؤنثات سماعی .

نسخه:

اسعد افندی ۳۱۹۳: در کتابخانهٔ سلیمانیة در استانبول ۱۰۱ برگ وزیری کوچک. خط نستعلیق حدود سدهٔ ۱۰-۱۱ (یادداشت از آقای مینوی) .

[۵] مصرحة الاسماء [۵۳]

چنانکه از نام کتاب پیداست فقط اسماء صریحه را در بردارد واز مصدرها وحروف خالی میباشد، وگوئی «مهذب الاسماء» را درهم ریخته وبدین صورت در آورده است، ولیکن ترتیب آن با «تهذیب الاسماء» که در (ص ۱۳۶-۱۳۸) یادشد فرق دارد .

ترتیب :

مؤلف درین کتاب کلمات را بترتیب حروف هجاء در اول ودوم ریشه ، مرتب ساخته است. وفرق آن با «تهذیب الاسماء» همین است که در آن حرف اول وآخر درنظر گرفته شده ودرین حرف اول ودوم وسوم در نظر گرفته شده است.

نگارنده: حلیمی، لطف الله بن یوسف قاضی است که در (۹۲۲ق) در گذشته است[۱] ویادر (۹۰۰) در پادشاهی بایزید کشته شده است[۲] . اصل وی از ایران بود وبآموزگاری شاهزادگان عثمانی در استانبول زندگی میگذرانید. وی این کتاب را بنام سلطان بایزید دوم پسر سلطان محمد دوم که از (۸۸۶ق) تا (۹۱۸ ق) پادشاهی کشور عثمانی داشت ،

۱ ـ هدیة العارفین (۱:۸٤۰) .

۲ ـ چلبی کشف الظنون دنبال کلمهٔ فرائض حلیمی

نگاشته‌است نام شاه ونام کتاب دردیباچه نیست ونام مؤلف را ندارد وفقط بطور براعت استهلال نام لطف‌الله آمده‌است

آثار حلیمی:

۱ ـ بحر الغرائب : لغتنامه فارسی است که آنرا بنظم ونثرساخته است . وچون دارای‌مشکلاتی بودکلیدی‌برای‌آن‌ساخت و«قائمه» نام‌نهاد .

۲ ـ قائمه : که برای توضیح « بحرالغرائب » ساخت و مرتب برد و دفتراست . الف ـ لغت‌فارسی‌بترکی . ب ـ عروض و قافیه وبدیع. (کشف‌الظنون).

۳ ـ فرائض حلیمی. (کشف‌الظنون) .

۴ ـ شرح‌فرائض . (کشف‌الظنون) .

۵ ـ نثارالملوك. (کشف‌الظنون) .

۶ ـ مصرحة‌الاسماء . (جای گفتگو) .

چلبی‌در کشف‌الظنون پنج کتاب‌اول را یادکرده واز «مصرحة الاسماء» نام نبرده است. اما اسماعیل‌پاشا آنرادرذیل کشف‌الظنون نام‌برده وآغاز آنرا که‌با آغاز نسخهٔ معرفی‌شدهٔ مابرابرمیباشد،آورده‌است . شگفت‌اینکه‌اسماعیل‌پاشا در«هدیة‌العارفین» نیزاحوال این‌مردرا نگاشته ولی نامی‌ازاین کتاب نیاورده‌است.

آغاز: ان‌من‌لطف‌الله بالثبات ، حمدالمنطق‌باللغات ... بالجهات فحمداً لمن کرم الانسان‌بلسن‌اللسان .. وبعدفهذامجلة‌الادب و حدیقة‌الارب ... شبل غاب المملکة... سلطان بایزیدبن‌محمد ... والتزمت بجمع‌الاسماءالمذکورةفی«المقدمة» و«السامی» بأسرها مع زیادات من«الصحاح» و«الجمهرة» و«المجمل» وغیرها فسمیتها «مصرحة الاسماء» مع‌قصرالتاریخ فی‌الاسماء ... حرف‌الالف ؛ أنت : توئی . أم‌روحی : یاجان من. أتعلم‌حالی : می‌دانی‌حال‌من . اسلطانی : ای‌پادشاه‌من . آء : گیاهی‌است ... مع الباء ؛ اب : پدر. آباء : جمع. ابوان: پدر ومادر. اب : چراگاه ...

آغازباب‌السین ؛ سئة، خم گوشه کمان . سائل: خواهنده.سأب:خیك‌انگبین.ساباط: پوشش‌بازار. سابح : اسبی که گوئی‌شناومی کند ...

انجام: یهیری‌باطلاق‌وآب‌بسیار . یهین: اسم‌مکان. قدوقع‌الفراق من‌تسوید هذه النسخة ... فی‌آخر ربیع‌الاول وهی‌احسن . فی‌سنة سبعة وتسعمائة‌هجریة .

سعید نفیسی تهران: تعلیق‌بی‌نام در(۹۰۷ق) نوشته‌شده. وشاید این تاریخ تألیف

باشد نه کتابت نسخه، و بهرحال خط سدهٔ دهم است. عنوانها شنگرف. در پیرامن ۲۰۰ برگ، ۱۸ سطر.

بخش دوم

فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب

الف: شرح دشت بیاضی **ب**: شرح قهستانی
ج: شرح ابن امیرالحاج د: نصاب المتعلم.
ه: لغات نصاب. و: وضوح النصابین.
ز: نصاب حسینی. ح: مثلث منظوم.

[الف] شرح نصاب [۵۴]

دشت بیاضی

ازمحمدبن فصیح بن محمد المدعو بکریم[1] دشت بیاضی است. وی در دیباچه گوید: پدرم بندهائی بر نصاب افزوده، ومن شعرهای اصل والحاقی پدرم را یك جا شرح میکنم. متنی که وی شرح کرده است، از نصابهای کهن است که در (ص ۱۰۶) یاد گردید، وهیچگونه تغزل و تقطیع نداشته و شرح کننده نیز آن تقطیعها را ندیده و خود تقطیع نموده است آری در حاشیهٔ نسخهٔ چاپی آن با خط ریزتر افزوده شده است. فهرست بندهای این کتاب در ص ۹۹ گذشت

دور نیست که پدر شارح، فصیح الدین هروی باشد که میرعلی شیر در مجالس النفائس چ تهران ص ۱۰۶ و ۲۸۱ دربارهٔ وی گوید: «از احفاد نظام الدین وطائفهٔ اورا نظامیان گویند، وی در بیست سالگی تحصیل علوم کرد واکنون (آغاز سدهٔ دهم) سی سال است که بتدریس مشغول است وبر اکثر کتب متداوله شرح یا حاشیه نوشته است ...» وسپس معمائی ازوی آورده است. وامین احمد رازی در هفت اقلیم نیز اورا یاد کرده واز علمای ریاضی شمرده است.

آغاز: حمد وثنای نامحدود ... امابعد چنین گوید ... محمدبن فصیح بن محمد المدعو بکریم الدشت بیاضی ... وجناب ... والدی بیتی چند مشتمل بر لغات مهمه بقطعه های آن الحاق کرده بود، وپیش از الحاق این کتاب را شرح نوشته بود وشرح آن

۱ ـ در دیباچهٔ شرح ناشناسی از نصاب که نزد آقای دکتر شایگان است؛ کریم الدین خوانده شده است. ص ۲۰۴ س ۲۱ دیده شود.

علیحده‌مناسب‌نبود ، شرحی‌نوشتم‌محتوی‌بر تصحیح‌لغات‌سابقه‌ولاحقه ..

چاپ:

نسخه‌های‌شرح‌دشت بیاضی فراوان‌است[۱]. این کتاب‌در ۱۲٦٦ قدر(۳۱۰ص)بخط وبامقدمهٔ زین‌العابدین بن‌فتحعلی حسینی‌صفوی خوئی،چاپ‌شده‌است. باندازهٔ‌جیبی. در کنارهٔ صفحه هاتغزل‌وتقطیع‌بندهارا افزوده‌اند.

[ب] شرح نصاب [۵۴]

محمد بن جلال قهستانی

مردی که‌دردیباچه‌نام‌خودوپدروجدخویش را؛محمدبن‌جلال‌بن سلیمان‌قهستانی یاد کرده است ، و از قـراین برمی آید کـه در سدهٔ دهم میزیسته ، این شرح را نگاشته‌است .

آغاز: بعدازشرح‌نصاب زواهر جمل مجمل وسبح صحاح جواهر صلواة مفصل، میگویدبندهٔ محتاج بغفران‌سبحانی؛محمدبن‌جلال‌بن سلیمان‌قهستانی، که‌براصحاف ضمایرارباب‌استقراءمختصرات لغت ... ظاهراست که درین فن‌شریف ... مثل‌نصاب صبیان،علی‌ناظمه غفران‌السبحان ، مختصری صفحهٔ روزگار را مزین نگردانیده ... وجهت تنقیح‌خبیات وتوضیح‌خفیات‌اوکابرنامدارأ گرچه‌شروح‌بسیارنوشته‌بودند...

انجام: خاتمه؛ بعضی‌الفاظ در طی عبارت.. هشت نوع مبین میگردد. نوع اول اصلیست ... ازتفرقه بجمعیت گردد .فانه‌اکرم‌الاکرمین ...

از «تهذیب» و «ترجمان زوزنی» و «صراح» و «از اهیرالریاض» و «کنزاللغات» و «شرح قاضی عضد» و«جامع‌الاصول»و«مهذب الاسماء».نقل‌میکند...

در آخر،یك‌خاتمه‌داردربارهٔهشت‌نوع کلمات‌لغت.وسپس‌اشعارالحاقی‌راازشرح نصاب‌دشت‌بیاضی(مولاناکریم‌الدین) باشرح آنهاآورده‌است.

نسخه:

دکتر شایگان تهران: نستعلیق‌حبیب‌الله در۱۰۳۱شعرهابشنگرف، وگاهی‌سیاه وروی‌آن‌خطشنگرف‌است. ۱۰۷برگ ۱۷سطر.

۱- مانندنسخه‌های‌سپهسالارو(محیط۲٤٦)وجزآنها.

[ج] شرح نصاب [۳۷]

ابن امیر الحاج

مردی که از قراین مینماید ؛ درسدهٔ دهم میزیسته‌است ونام‌خویش دردیباچهٔ کتاب عبدالصمد بن کمال‌بن امیرالحاج آورده‌است ؛ شرحی برنصاب برای پسراستاد خود، بنام‌ضیاءالدین محمدبن سلطان محمد کمال‌الدین استرآبادی ، نوشته وباعث برتألیف رادرمقدمهٔ کتاب وجوداغلاط درشرحهای‌شارحان گذشته،بیان‌نموده‌است. و هیچیك از تغزلهای آغاز بندها را نیاورده و بنا برین متن او از نوع اول نصابها بوده است . فهرست بندهای این کتاب در ص۹۹ و۱۰۲ گذشت .

آغاز: حمدبی‌غایت‌وثنای‌بی‌نهایت سخن‌آوری راست که لغت عرب‌رابحلیهٔ تفضیل آراست، ومعرفت... واز کتب‌معتبرهٔ متداولهٔ لغت عرب، کتاب نصاب الصبیان است وآن‌مشتمل برده نوع علم‌است : ۱ـلغت ۲ـ شعر ۳ـ کیمیا ۴ـ معرفت انساب ۵ـ علم‌قرآن ۶ـ طب ۷ـنجوم ۸ـ حساب ۹ـنحو ۱۰ـ ادوات بناءً علی‌هذا ...

انجام: والحواء بفتح الحاء المهملة وتشدید الواو وبالف‌الممدودة،نام مادر آدمیان تمت‌قطعات‌النصاب .

نسخه ها :

دهخدا،۱۳۲ الف- درمجموعه‌ئیست‌شامل‌این کتاب وشرحی‌دیگراز نصاب و رساله در رسم الخط که در کتب مرحوم دهخدا در ادارهٔ لغتنامه موجود است . بی‌تاریخ و در پیرامن سدهٔ دهم یا یازدهم نوشته شده است .

آقانجفی تبریزی درقم آقا سیدشهاب‌الدین (الذریعه)

[د] نصاب المتعلم [۵۶]

مردی‌ناشناس که گویادرسدهٔ‌دهم‌میزیسته‌این‌شرح‌رابرنصاب‌فراهی‌نگاشته‌است متنی که‌این‌شارح از نصاب در دست‌داشت ازنصابهای نوع‌سوم‌است که در(ص۱۰۶) یادشد ، چه در آغاز بندهای نیمهٔ اول کتاب ، تغزلهای معمولی امروزرا نهاده‌است .

فهرست بندهای این کتاب درص ۹۹ و ۱۰۲ گذشت .

آغاز: سپاس‌بی‌قیاس‌مرخدائی‌راست که‌اساس‌شریعت غرا برلسان‌عرب‌عرباء نهاد ... بدانکه‌شرف نصاب برشیوخ‌وشباب حتی‌الصبیان پوشیده نیست وشیخ ناظم ... دربارهٔ زنان پیغمبر؛ عایشه را بهترین همه شمرده‌است.ودرجاهای‌دیگرنیز

سنی بودنش پیداست امابند «ده یار بهشتی ...» را سفید گذارده و گویا کاتب در دورهٔ صفوی ترسیدهٔ عشرهٔ مبشره را ننوشته و شرح شعر را با تحریف نوشته گوید : بشارت ببهشت منحصر باین ده تن نیست بلکه علی حسن... تا مهدی صاحب الزمان همه مبشر استند . در مقدمه از شرح نظام الدین کمال بن حسام و «نصب العلم» شیخنا العالیة القائنی نام برده است وسپس گوید این کتابرا «نصاب المتعلم» نام نهادم . وی مطالب را بعنوان «اگر پرسند...» و «جواب گو...» آغاز کرده . در احوال ناظم گوید گفته اند که وی را پسر نبود و نبیرهٔ دختری داشت، و دربارهٔ شمارهٔ بیتها گوید زیاده بر دویست و بیست بیت از شیخ نیست چه نسخه ها درین زیادت مختلفند . سپس آماری از نصاب داده گوید : نصاب چهل بند در نه بحر دارد ، و فهرست تفصیلی همه را آورده و تعداد لغتهای آنرا باعبارت «الف و ثمان و ثلثمایة و خمس و ستون» آورده و چون عبارت غلط است، معلوم نیست ۱۳۶۵ یا ۱۸۶۵ را خواسته است . وسپس فصلی در عروض آورده . است

نسخه ها:

دهخدا ۱۲۵ : درمجموعه ایست که شامل کتابچه ئی در لغت عربی بفارسی و نصاب و این کتاب میباشد . این کتاب دارای دوهزار بیت نوشته میباشد .

محدث جلال الدین ارومی : در تهران . در (۱۰۶۳) نوشته شده است (الذریعه)

سپهسالار ۸۱۹۰: نسخه ناقص فقط چند صفحهٔ آغاز کتاب را نوشته. هشتمین کتاب مجموعه است، و بر گهای ۸۰ پ - ۸۲ ر آنرا گرفته است . نسخ غلامرضا سبزواری در جرجان ۱۰۹۹ تا ۱۱۱۰ ق است.

[ه] **لغات مشکل نصاب** [۵۷]

مردی بنام یعقوب بن محمد چرخی که در سدهٔ دهم یا قبل از آن میزیست، لغات مشکل نصاب را بهمان ترتیب اشعار توضیح داده است ، و درحقیقت شرحی بر نصاب نگاشته اما عین اشعار را نیاورده است . این کتاب در پیرامن (۴۰۰ بیت نوشته) دارد و گویا درغرب ایران نگاشته شده است .

آغاز: الحمدلله الذی علمنا الاسماء ، ورفع اقدارنا علی من یشاء ... وبعد ... یعقوب ابن محمد الچرخی، معانی لغات که مشکل بود در نصاب ، از فواید علماء ... جمع کرد...

انجام : آدم وحوا : دواسمند عجمی .. واعف عنافی هذا الکتاب زلة القدم وزیننا بالعلوم والحکم برحمتك یاارحم الراحمین فی سنة (۹۴۵).

نسخه :

سپهسالار ۷۵۴۹ : در مجموعه‌ئیست که ۱ـ حساب و۲ـ نکاح، ۳ـ تفسیر آیة الکرسی، ۴ - این کتاب را در بردارد و بر گهای ۶۲-۷۵ آنرا گرفته است. هر صفحه ۱۶ سطر ۷٫۵ × ۱۶ دارد.

[و] وضوح النصابین [۵۸]

فرهنگی است عربی بفارسی بنثر که در آن فقط لغات چهار نصاب را جمع کرده است . وچون در مجموعه‌ئیکه نسخهٔ این کتاب در آن هست ، کتابهای «نصاب حسنی» و «نصیب الاخوان» و «نصاب تجنیس» و «نصیب الفتیان» و «نصاب فراهی» و «نصاب معروف» و «قنیة الفتیان» دیده میشود، معلوم نیست لغات کدام نصاب را گرد آورده است . نام نگارنده و نام کتاب در دیباچه نیست .

آغاز : سپاس بیقیاس مر کریمی را که بکرم عمیم خویش ... امابعد بدانکه بندهٔ ضعیف نحیف بی‌بضاعت شیخم بن مولانا کلان بن مخدوم الصبیان شیخ احمد که لغات هرچهار نصاب بر حروف تهجی ابجد در ابواب درج نموده ... ونام آن وضوح النصابین نهاده ... باب الالف الله معبود مطلق . الله معبود مطلق . آخرت ...

همهٔ کتاب در پیرامن پانصد بیت نوشته دارد.

نسخه :

دکتر صادق کیا: در پایان مجموعهٔ نصابهای گوناگون نسخ ۱۲۵۴

[ز] نصاب حسنی [۵۹]

سراینده‌ای نا شناس در سدهٔ دهم ، نامهای مذهبی و مقدسات را جمع کرده وبفارسی ترجمه کرده‌است ، وبدین جهت آنرا حسنی[۱] (ح نا) نامیده‌است . وهمهٔ آن دویست بیت است .

۱ـ شرح وتفسیر وترجمهٔ اسماءالله الحسنی بفارسی بسیار است . یکی از آنها را که منظوم است ودر آغازیك شرح ناشناس از نصاب دیده میشود، که نسخهٔ آن در (سپهسالار ـ ۹۲) موجود میباشد در اینجا یادمیکنم؛ این منظومه در ۱۰۲ بیت است وصدر کمال (شاید صدرالدین بن کمال الدین) آنرا سروده و این شارح نصاب آنرا درشرح بیت نصاب: «آله است والله رحمان خدای» جای داده است.

باقی در صفحهٔ بعد

آغاز: نحمدالله ، الآله و آل خدای بندگان

راحم ورحمان بی‌شك چون رحیم است مهربان
آلهه جمع اله و خوان الاهه بندگی

رحم و رحمون مهربانی مرحمه رحمه حنان

در پایان نام کتاب و تاریخ نظم را چنین آورده است:

انجام: وصض(۹۶۶)سیری کردن است هنگام جلوه از عروس
وقت نظم این کتاب است گر شماری رقم آن
شامل تسعین و تسع اسماء حسنی نه نود
این نصابست نام «حسنی» نیکتر زان درخوران

نسخه:

دکتر صادق کیا: ضمن مجموعهٔ نصابهای گوناگون میباشد که نام آنها در ص ۲۰۷ گذشت . و در (۱۲۵۴ق) نوشته شده است ، ۱۶ برگ ۱۲ سطری . هرسطر نیم شعر .

[ح] مثلثات منظوم [۶۰]

مثلثات در اصطلاح لغت‌شناسان عرب کلماتی را گویند که بفتح اول وضم و کسر آن استعمال شود ودرهرصورت معنی خاص دهد . گردآوری این چنین کلمات وتشخیص معانی آنها یکی از رشته‌های لغت شناسی عرب بوده است.

بگفتهٔ چلبی؛ نخستین کس که بگردآوری آنها پرداخت قطرب نحوی(م ۲۰۶)

بقیهٔ پاورقی صفحهٔ پیش :

آغاز:

بحمد خداوند پروردگار — مبارك بود کردن آغاز کار

انجام:

که باشم من خسته دل درجهان — که وصف خدا آورم درمیان
دلیری نمودم درین قیل وقال — الهی مگیری زصدر کمال

و لیکن چون جنبهٔ مذهبی این منظومه پیش از جنبهٔ ادبی و لغوی است ، آنرا جداگانه نیاوردم .

است[۱] وی ابوعلی محمدبن المستنیر بن احمد لغوی بصری ، ازموالی سالم بن زیاد بود که احوال او در الفهرست ابن الندیم ص۲۵ وابن خلکان وجز آن آمده است .

قطرب مثلثات را در أرجوزه‌ای شصت واند بیتی گرد آورد که چنین آغاز میشود:

یا مولعاً بالغضب و الهجر و التنحب

متن مثلثات قطرب را ویلمار[۲] در مربورگ بسال ۱۸۵۷م. چاپ کرد، وسپس در الجزایر باشرح ناشناس در ۱۳۲۵ق . چاپ شده است.

چلبی گوید: مثلثات قطرب را کسان بسیار شرح کرده‌اند. واز آنهایند:

- سدیدالدین ابوالقاسم عبدالوهاب بن حسین وراق بهنسی (م۶۸۵ق)
- ابراهیم لخمی.
- ابن زهیر . عبدالمغیث (م۵۸۳ق).
- قزار، محمدبن جعفر قیروانی (م۴۱۲ق).
- ابن عدیس عمر بن محمد بلنسی قضاعی (م۵۰۷ق) .

مثلثات بدیعی:

در سدهٔ دهم شاعری فارسی زبان متخلص به «بدیعی» منظومه‌ای ببحر رمل بقافیهٔ نون ساخته و کلمات مثلثه را در آن گرد آورده است .

آغاز :

بعد توحید[۳] خداوند زمین و آسمان
در لغت نظمی کنم همچون للالی عمان

۱- کسان زیر نیز مثلثات زبان تازی را گرد آوری کرده‌اند:
- ابن مالک نحوی (م۶۷۲).
- بطلیوسی عبدالله بن محمد (م۵۲۱).
- ابن جماعة محمد بن ابی بکر (م۹۱۹).
- قضاعی عمر بن محمد (م۵۷۰).
- فیروزآبادی محمد بن یعقوب (م۸۱۷) . (کشف الظنون).
- ابن العربی محیی الدین (م۶۳۸ق) مثلثات قرآن را جمع کرده است (ذیل کشف الظنون)

۲- Wilmar (Edouard)

۳- از پس حمد . . . (نسخهٔ سپهسالار ۱۰۷).

دریکی لفظی سه‌معنی خواه‌ای صاحب کمال[1]

اولش را فتح و دیگر کسر و ضمه نیزدان

رب‌دان پروردگارو رب‌دان جمعی زخلق

رب آب خالص از انگور و سیب وناردان

انجام :

ضرزیان مال دان وضر بود اسم تباح

ضربیماری که‌دارد شخص‌زارو ناتوان

این‌چنین لفظبدیعی رابدیعی‌نظم کرد

تابود درروزگارازوی همی‌نام ونشان

هست‌دروادی‌عصیان‌تشنه زآب‌مغفرت

ساز سیرابش الهی یا اله انس و جان

سراینده: بدیعی‌تخلص در شعرای الذریعه پنج تن معرفی شده‌اند که میان ایشان‌بدیعی اندجانی سمرقندی وبدیعی‌تبریزی و بدیعی‌صفوی شهرت‌دارند.بدیعی سمرقندی‌رسالهٔ‌در معماداشته، وبدیعی‌تبریزی ظاهراً درسدهٔ‌دهم‌میزیست و احوالش درمجمع‌الخواص(ن۱۰۱۰)ص۲۶۰ وآتشکدهٔ‌آذر (ص۲۸) و دانشمندان‌آذربایجان (ص۶۵) آمده‌است . تربیت گوید دیوان غزل اورا دارم. وابن یوسف در فهرست سپهسالار (ج۲ ص۲۷۱) احتمال‌داده‌است که مثلث منظوم ازاین‌مردباشد . وسبك نظم‌هم بآذربایجانی‌شبیه‌تراست تابخراسانی‌وسمرقندی.

نسخه‌ها:

دهخدا،۱۳۹ : نستعلیق در مجموعه‌ئیست که ترجمان عادل در آن است وخصوصیات‌آن‌در(ص۱۷۶)یادشد .

دهخدا،۱۰۸: نستعلیق۱۰۶۲ق.

سپهسالار۱۰۷: در حاشیهٔ کنز اللغات نوشتهٔ ۱۱۰۹ ق - بنستعلیق محمد امین نوشته‌شده‌است .

سلطان‌القرائی تبریز : نسخ ۱۲۶۷ ق .

۱ــ نسخهٔ‌سپهسالار۱۰۷: ازیکی لفظ أرسه‌معنی‌خواهی‌ای صاحب کمال ...

چاپها :

ـ بسال ۱۲۶۵ چاپ سنگ‌خط نستعلیق همراه نصاب تجنیس الالفاظ (رضوی ۳۹۱:۲).

ـ بسال ۱۲۷۱ ق در تبریز بنام «نصابچه» در دنبال انشاء میرزا مهدیخان، بقطع خشتی بخط یوسف‌علوی میلانی چاپ شده. ۵

ـ در ۱۳۰۸ در دنبال نصاب الصبیان بقطع جیبی باچهل حدیث منظوم فارسی ازجامی ورساله‌های دیگر.

ـ در ۱۳۲۴ ق. در دنبال شرح نصاب خوراسکانی « قطرات » بقطع وزیری چاپ شده، ودرین چاپ بیت آخر منظومه که شامل نام بدیعی است از آن حذف شده است.

سدهٔ یازدهم

درین قرن دانشمندان ایران مشغول مبارزات صوفی-فقیه[1] بوده و هریك ازین دو دسته در صدد اثبات تقدس خود و نزدیك ترجلوه دادن عقاید خویش با شرع بودند، گرفتاری بانواع ریاوسالوس هردودسته را ازانجام هرگونه کارعلمی و ادبی بازمیداشت ومؤلفات هردوطرف منحصربجمع احادیث مذهبی و ترجمهٔ آنهابفارسی بوده است .

ولی درهندوستان گرچه پس ازمرگ اکبرشاه در(ج ۲-۱۰۱۴) پسراوجهانگیر پادشاه موقتاً و در اثر فشارسنیان متعصب، آثار نیك پدر و از جمله آزادی مذهب را تا مدتی ازمیان برد، ولیکن جهانگیرنیزشاگرد فیضی ادیب شاعر وفیلسوف عارف وخودهم صاحب ذوق بود . فرهنگ جهانگیری بنام اوست ودربارش همواره پناه گاه شعرای فارسی زبان میبود . پسراوشاه جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸) نیزبشعروادب فارسی خدمت بسیار و در راه ترویج آن در هند کوشش فراوان کرد . فرهنگ رشیدی و منتخب اللغات بنام وی تألیف شده است .

خلاصه سخن چنانکه داعی الاسلام دردیباچهٔ جلد پنجم فرهنگ نظام گوید : درسدهٔ یازده و دوازدهم ، زبان علمی وادبی درهند زبان فارسی ، و در ایران زبان عربی میبود .

وبنابراین درین سده فرهنگهای عربی بفارسی رادرسه بخش یاد میکنیم :

۱ ـ شرحهای فارسی قاموس .

۲ـ فرهنگهای نثری جداگانه.

۳ـ فرهنگهای منظوم وشرحهای نصاب .

---

۱ ـ نمونه‌ای ازین نزاعها درمشاجرات میان شیخ بهائی ومیرداماد، ونیز میان محمد طاهرقمی ومجلسی اول ودوم ، ومیان میرلوحی اصفهانی و مخالفین وی دیده میشود الذریعه ج ٤ص ۱۵۰ و٤۷۵ وج٦ص ۳۸٦ وج۱۰ ص ۲۰۵ دیده‌شود .

بخش یکم

شرحهای فارسی قاموسی

الف - شرح عبدالرحمان بن حسین.

ب - شرح شیروانی.

قاموس اللغة :

پیش از شناساندن شرحهای فارسی قاموس ناچارم اندکی دربارهٔ این فرهنگ بزرگ زبان تازی و نگارنده‌اش و کسانی که دربارهٔ آن کاری انجام داده‌اند سخن گویم.

ابوطاهر مجد الدین محمد بن یعقوب بن محمد بن ابراهیم شافعی شیرازی که در کازرین فیروزآباد شیراز در ۷۲۹ بزاده و در زبید یمن در شوال ۸۱۷ درگذسته، یکی از بنامترین لغتشناسان ایرانی زبان عرب است و احوال او بیشتر کتب رجال و تاریخ مانند شذرات الذهب والضوء اللامع ثبت شده‌است. او مؤلف کتاب معروف قاموس میباشد که نام درست آن «القاموس المحیط والقابوس الوسیط فی جمع لغات العرب التی ذهبت شما طیط[1]» است.

نگارنده نام خویش در دیباچه نیاورده، ولیکن در برخی نسخه ها در پایان کتاب نام او هست و در ریشهٔ «ك ز ر» کازرین شیراز را زادگاه خویش شمرده است.

نشانها در قاموس :

نشانها که مؤلف قاموس در آن بکار برده است بدین قراراست ع = موضع. د = بلد، ة = قریة. ج = جمع. م = معروف.

مقایسه قاموس با صحاح :

زبیدی در تاج العروس و ابوالوفا نصر هورینی مصری در گفتار خویش دربارهٔ

---

(۱) فیروزآبادی در دیباچه آنرا به «القاموس المحیط» نامیده و در پایان کتاب آنرا «القاموس المحیط والقابوس الوسیط» خوانده: و در مادهٔ وجد؛ جملهٔ «فی جمع لغات العرب التی ذهبت شما طیط» بنقل از نوشته نگارنده اش بر آن افزوده شده است. فهرست سپهسالار (ج ۲ حاشیه ص ۲۳۸) دیده شود.

قاموس گویند : صحاح صحیح ترین لغتنامه ها است ، ولیکن بیش از چهل هزار ریشه را در بر ندارد .

وقاموس در پیرامن شصت هزار ریشه دارد، ولیکن خوش بیان تر از «لسان العرب» است که هشتاد هزار ریشه را گرد آورده است .

ترتیب :

فیروزآبادی در این کتاب حرف پایان ریشه را بزرگ بخش (باب) و حرف نخست آنرا کوچك بخش (فصل) قرارداده است .

کارهاکه دربارهٔ قاموس انجام شده است :

این کتاب از همان روزگار مؤلف مورداستفادهٔ همگان قرار گرفته ودر پنج قرن و نیم از عمرش همواره مورد گفتگو وشرح وحاشیه نویسی بوده وبزبانهای گوناگون خاورمیانه ترجمه شده است. چلبی نام هفده شمارهٔ آنرا در کشف الظنون آورد، وزبیدی در دیباچهٔ تاج العروس آنرا به بیست ویك رسانید ، و بهوپالی در « البلغة فی اصول اللغة ـ ص ۱۴۳ ـ ۱۵۴ » آنرا به سی و هشت رسانید . ابن یوسف شیرازی بلغه راندیده ، و آمار کشف الظنون و تاج العروس رادرفهرست سپهسالار (ج ۲ ص ۲۳۷-۲۴۰) به چهل وسه رسانید، وچندین اثردر«بلغه» واندی در ذیل کشف الظنون بطور پراکنده وچند دیگر درفهرست اینجانب برای کتابخانهٔ دانشگاه (ج ۲ ص ۴۳۴) هست که در فهرست سپهسالار نیامده است ، وبنابراین تاکنون بیش از پنجاه اثردر پیرامون قاموس نگاشته شده است. وچون درینجا فقط لغتنامه‌های عربی بفارسی مورد گفتگو است لذا بذکر فهرستی کوتاه از آنچه دربارهٔ قاموس نگاشته شدهٔ است اکتفا میرود ، وسپس ترجمه های فارسی آنرا میشناسانم :

۱ـ فیروز آبادی مجدالدین ابوطاهر محمد بن یعقوب مؤلف قاموس . بنقل صاحب روضات در ۴ : ۲۰۷ ـ ۲۰۸ از تقی الدین کرمانی، قاموس را خود مؤلف مختصر کرده است. ولیکن چلبی در عنوان «اللامع المعلم العجاب» از گفتهٔ همان تقی الدین آرد که فیروزآبادی « قاموس » را از «اللامع العجاب » خویش خلاصه کرده است .

۲و۳ - سیوطی جلال الدین (م ۹۱۱ ق) یك مستدرك برای قاموس ویك «الافصاح

فی زوائد القاموس علی الصحاح» نگاشته است .

۴ ـ عبدالباسط بن خلیل بلقینی حنفی . م . ۹۲۰ ق «القول المأنوس » را حاشیه برقاموس نگاشت . (کشف الظنون) و(بلغهٔ بهوپالی) .

۵ـ ابراهیم بن محمد حلبی خطیب مسجد فاتح در قسطنطنیه م ۹۵۶ ق . « تلخیص القاموس» دارد. (کشف الظنون والبلغه وهدیة العارفین ۱:۷). ودر دیباچهٔ «تاج العروس» لقب او برهان ومرگش در ۹۰۰ ق یاد شده است .

۶ـ عبدالله بن شرف الدین حسنی پادشاه یمن م ۹۷۳ ق . او راست « کسر الناموس » (دیباچهٔ تاج العروس) .

۷ـ سعدی چلبی ، سعدالله بن عیسی . حاشیه هائی بر کنارهٔ نسخهٔ قاموس نگاشته است (کشف الظنون) .

۸ـ ملا احمد زیرك در ۹۸۰ ق قاموس را مختصر کرده ، ونسخهٔ آن نزد آقای سید حسین شهشهانی در تهران هست .

۹ـ عبدالرحمان بن سیدی علی اماسی م ۹۸۳ ق . نوشته های استاد خود سعدی چلبی (سعدالله بن عیسی) را گردآورد وحاشیه برقاموس ساخت. (کشف الظنون وبلغه).

۱۰ ـ نورالدین مقدسی علی بن غانم م ۱۰۰۴ ق . حاشیه ای برسراسر قاموس دارد که فرزند محشی آنرا از کرانه‌های نسخهٔ پدر، بدرخواست دوستان گرد آورده است (کشف الظنون [1] و بلغه) و در دیباچهٔ تاج العروس : «شرح قاموس» نامیده شده است.

۱۱ تا ۱۳ ـ بدرالدین قرافی قاضی مصری، محمد بن یحیی ز ۹۴۹ م ۱۰۰۸ ق .

اوراست «بهجة النفوس فی المحاکمة بین الصحاح والقاموس» و«القول المأنوس بتحریر مافی القاموس» واین دومین را از روی نوشته‌های عبدالباسط بلقینی وسعدی افندی مفتی رومی گردآورده است. این کتاب دوم در ۱۳۰۱ ق چاپ شده است (معجم المطبوعات)

ابن یوسف گوید این مرد کتابی دیگر نیز بنام « القول المأنوس بشرح مغلق القاموس» نگاشته است. وچلبی نیز گرچه نگارندهٔ القول المأنوس (قرافی) را نشناخته

(۱) عبارت چلبی در بارهٔ این کتاب مکرر و مغلوط است، و بهوپالی نیز همانگونه نقل کرده است .

ولیکن خصوصیات آنرا از دیباچهٔ آن نقل کرده گوید: همین مؤلف این حاشیه را یك بار در ۹۷۰ق. مختصر کرده‌است. در دیباچهٔ «تاج‌العروس» نیز از کتابهای قرافی باچند غلط یادشده‌است. امادر هدیة العارفین (۲۶۳:۲) فقط یکی از دو حاشیه یادشده‌است.

۱۴ شرح خطبهٔ قاموس تألیف محب‌بن‌شحنه (دیباچهٔ تاج‌العروس). والمناظر صاحب (کشف‌الظنون).

۱۵ ـ داودزاده، محمد بن‌مصطفی م ۱۰۱۷ق. اوراست «الدراللقیط فی اغلاط القاموس المحیط» (کشف‌الظنون، والبلغه).

۱۶ ـ هیتی علی‌بن‌احمد. که‌در ۱۰۲۵ در قسطنطینیه بوده‌است «مختصر القاموس» دارد که نسخهٔ آن در دارالکتب مصر هست (فهرست ۲ : ۳۶) امادر هدیة العارفین (۱ : ۷۵۴) از آن یاد نشده است.

۱۷ ـ عبدالرحمان بن حسین. در ۱۰۲۷ق. قاموس را بفارسی ترجمه کرده است ودراین بخش شناخته خواهد شد.

۱۸ و ۱۹ ـ مناوی، تاج‌الدین ابومحمد عبدالرؤف[1] بن‌علی قاهری ۹۵۲ ـ ۱۰۳۱ق[2] «شرح قاموس» دارد که آنرا تاحرف حاء[3] مهمله رسانیده‌است (کشف‌الظنون) نسخه‌ای ازین کتاب شامل تنها شرح خطبهٔ قاموس در کتابخانهٔ دارالکتب بمصر هست. ودر دیباچهٔ تاج‌العروس این کتاب را «القول‌المأنوس» نامیده گوید تاحرف سین رسیده است، وسپس کتابی دیگر در اعتراض بقاموس باین مرد نسبت داده‌است.

۲۰ ـ قاضی اویس بن محمد ویسی م ۱۰۳۷ ق. ایراد های فیروز آبادی را برجوهری یك بیك رد کرده و «مرج‌البحرین» نام داده‌است. (کشف الظنون).

۲۱ ـ احمدبن‌مرکز. قاموس را بترکی ترجمه کرده «الیابوس» نامیده است. (کشف‌الظنون).

۲۲ ـ شاهینی قبرسی، احمد دمشقی ۹۹۵ ـ ۱۰۵۳ ق. اوراست «مختصر القاموس و زیادته» (هدیة العارفین ۱ : ۱۵۹).

۲۳ ـ عبدالله بن‌مهدی حوالی حمیری یمنی م ۱۰۶۱ ق. مستدرکی برای

---

۱ ـ چلبی بغلط اورا محمدبن‌عبدالرؤف نوشته است.

۲ ـ اسماعیل پاشا درهدیة العارفین (۱ : ۵۱۰) تولداورا ۹۲۴ نوشته که دور می نماید.

۳ ـ در بلغه بغلط هاء مهمله دیده میشود.

قاموس نگاشت(دیباچهٔ تاج‌العروس).

۲۴- خفاجی احمد بن محمد قاضی شهاب الدین مصری.م ۱۰۶۹ ق. در«عنایة القاضی» ایراد ها برقابوس دارد (دیباچهٔ تاج‌العروس،وهدیةالعارفین۱:۱۶۰).

۲۵- شیروانی محمدبن‌حسن.م ۱۰۹۸ق. که‌آنرا بفارسی‌شرح کرده‌ودراین‌بخش شناخته خواهد شد.

۲۶- برزنجی‌محمدبن عبدالرسول حسینی‌شهرزوری (۱۰۴۰- ۱۱۰۳ق)«رجل الطاوس فی‌اغلاط القاموس» دارد. (دیباچهٔ تاج العروس‌و روضات الجنات ص۱۱۱ وهدیة العارفین ۲:۳۰۲).

۲۷- سید علیخان‌مدنی. م ۱۱۱۸ق.رساله‌ای دراغلاط قاموس دارد.

۲۸و۲۹- محمدبن یحیی قزوینی در۱۱۱۴-۱۱۱۷ق شرحی بفارسی بر قاموس نگاشته که درسدهٔدوازدهم‌شناخته خواهد شد. ونیزهموجمعها ومصدرها که ازخامهٔ فیروزآبادی افتاده‌بود، جمع کرد و«الجموع والمصار» نامید (الذریعه۵:۱۴۶).

۳۰- محمدبن احمد المدنی بدرالدین. حاشیه بـرشرح حلبی برقاموس دارد. (ذیل کشف‌الظنون) شاید مختصرقاموس باشد.

۳۱- محمدبن حبیب‌الله اصفهانی‌قنوجی‌هندی‌در۱۱۴۹قدردهلی شرحی بفارسی نگاشته که درین بخش شناخته خواهد شد.

۳۲- شرح خطبهٔ قاموس ازقاضی ابوالروح‌عیسی‌بن‌عبدالرحیم گجراتی. (دیباچهٔ تاج‌العروس والقول‌المأنوس مفتی سعدالله).

۳۳- شرح خطبهٔ‌قاموس. ازمیرزاعلی‌شیرازی (دیباچهٔ تاج‌العروس).

۳۴- شرح قاموس. ازسعدی افندی (دیباچهٔ تـاج العروس) شاید همان حاشیهٔ سعدی چلبی‌باشد، که بشمارهٔ ۷ یاد شد.

۳۵- علی بـن محمد معصوم حسینی فاسی.ذیل بر قاموس نگاشته است (دیباچهٔ تاج العروس).

۳۶- علی‌بن‌سلطان هروی «الناموس» درذیل‌قاموس دارد (دیباچهٔ تاج‌العروس).

۳۷- ابوعبدالله محمدبن احمد منساوی. ردی برقاموس‌نگاشته است (دیباچهٔ تاج العروس).

۳۸- ابن‌حجر مکی در «تحفه» ایرادهائی بر فیروزآبادی گرفته‌است . (دیباچهٔ تاج العروس) .

۳۹- ابن الطبیب‌فاسی، محمدبن طیب مالکی مغربی ز ۱۱۱۰ م. ۱۱۱۷ق. اوراست «اضائة‌الراموس‌فی‌افاضة الناموس‌علی‌افاضة القاموس» (ذیل کشف‌الظنون) این کتاب شرح قاموس است و در دوجلد در دارالکتب مصرموجود است(فهرست ۳:۲) این کتاب را صاحب تاج‌العروس بعنوان بهترین شرحهای قاموس شناخته گوید نسخهٔ آن نزد من هست .

۴۰و۴۱ سجلماسی ابوالعباس احمدبن عبدالعزیزبن رشید هلالی مغربی که در دیباچهٔ تاج‌العروس‌بعنوان معاصریاد شده، اوراست «فتح‌القدوس فی‌شرح خطبة القاموس» و «اضائة الادموس و ریاضة النفوس من‌اصطلاح صاحب‌القاموس» نسخهٔ این کتاب دردارالکتب مصرهست (فهرست۳:۲) ودر «ذیل کشف‌الظنون» از کتب زیتونه‌شمرده شده است . درنسخهٔ کتابخانهٔ‌الجزائراین کتاب بعبدالعزیزحلی‌منسوب شده است (فهرست پیشین سپهسالار۲ : ۲۳۸) .

۴۲- زبیدی واسطی‌بلگرامی‌هندی، محمد مرتضی‌حسینی ۱۱۴۵- ۱۲۰۵ق. شرحی‌دردهجلدبزرگ‌بعربی‌درسالهای۱۱۷۴-۱۱۸۸ق.بنگاشت که‌بنام«تاج‌العروس» چاپ شده است .

۴۳ - احمد عاصم افندی در ۱۲۲۵ ق . قاموس را بترکی ترجمه کرد و«الاقیانوس البسیط فی ترجمة القاموس‌المحیط» نامیدکه‌چند باردراستانبول‌چاپ شده است .

۴۴- احمدبن مسعود حسینی هرکامی.شرح متوسطی برقاموس‌دارد (البلغة بهوپالی:۱۴۸) .

۴۵- زین‌العابدین‌بن‌محسن حدیدی انصاری مفتی شهربوفال‌معاصربهوپالی درسدهٔ سیزدهم شرحی‌برخطبهٔ قاموس دارد .

۴۶-عبدالرحیم‌بن‌عبدالکریم‌صفی‌پوری.در۱۲۵۲ق.«منتهی‌الارب»راازروی قاموس‌تهیه کرده که درسدهٔ سیزده شناخته میشود.

۴۷-احمدفارس‌الشدیاق‌مصری‌صاحب«مطبعة الجوائب»م۱۸۸۶م«الجاسوس علی‌القاموس» را در۱۲۹۹ق. نگاشت وچاپ کرد .

۴۸- «الوشاح وتثقیف الرماح فی رد توهیم المجد علی الصحاح» از ابوزید عبدالرحمان ابن عبدالعزیز عمری مدنی مغربی است، که در ۱۲۸۱ق. در بولاق. ودر ۱۲۹۲ ق. در حاشیهٔ صحاح درمصر چاپ شده است . (معجم المطبوعات).

۴۹- نصرالهورینی ، شیخ ابوالوفاء مصری. مقالتی دربارهٔ قاموس و مانند آن در بارهٔ صحاح دارد، که درسرآغاز قاموس چ ق ۱۲۸۲ درمصر منتشر شده است .

۵۰ - مفتی محمد سعدالله مرادآبادی م ۱۲۹۳ق. کتابی بنام «القول المأنوس فی صفات القاموس» نگاشت وبسال ۱۲۸۷ق چاپ کرد، ودرآن ۳۳ صفت برای قاموس یادشده است .

۵۱- « ابتهاج النفوس بذکر مافات القاموس» (ذیل کشف الظنون) نسخهٔ آن درخدیویه هست .

۵۲- مفتی میرمحمد عباس شوشتری هندی م ۱۳۰۶ق. حاشیه بردیباچهٔ قاموس دارد . (ذریعه ۱۶۸:۶)

۵۳- عبدالقادربن احمدیمنی «فلك القاموس» را نگاشته ودرآن صحاح را بر قاموس ترجیح داده است . (البلغة: ۱۵۲).

۵۴- شمس العلماء گرگانی م ۱۳۵۰ق. حواشی بر نسخهٔ قاموس نگاشته که در کتابخانهٔ تقوی در تهران هست (فهرست پیشین سپهسالار ۲۴۱:۲).

ترجمه های قاموس بفارسی: چنانکه دیدیم؛ قاموس چهارمرتبه بفارسی ترجمه شده است، که دوتای از آنها درسدهٔ یازدهم بوده و درین بخش شناخته میگردد ودوتای دیگر درسدهٔ دوازدهم یادخواهد شد . و در سدهٔ سیزدهم نیز منتهی الارب را که برپایهٔ قاموس ساخته شده است، می‌شناسانم :

[الف] **ترجمه و شرح قاموس** [۶۱]

قدیمیترین ترجمهٔ قاموس تا آنجاکه من اطلاع دارم ترجمهٔ عبدالرحمان بن حسین است که بسال (۱۰۲۷) انجام یافته است. وریو درفهرست بریتیش موزیوم (ج۲ص۵۱۱) گوید: دراستوارت کاتالوگ (ص۱۳۴) معرفی شده است .

[ب] **ترجمه وشرح قاموس** [۶۲]

محمدبن حسن شیروانی معروف به ملامیرزا، درشیروان آذربایجان بزاد، ودر اصفهان

نزد آقاحسین خوانساری تلمذ کرد، و سر آمد شاگردان فلسفهٔ وی گردید و مدتی بنجف رفت و بـازگشت و دختر مجلسی اول ، محمد تقـی را بزنی گرفت، و شاه صفوی برای او دراحمدآباد اصفهان خانه ساخت ، و در آنجا دررمضان ۱۰۹۸ ق. در گذشت وجنازه اش را بمشهد طوس بردند. تألیفات اوبیشترحاشیه‌های اوست که بر کتب فلسفه نگاشته‌است. احوال اوراشاگرداو،ملاعبدالله افندی در «ریاض العلماء» آورده ونصرآبادی نیز در تذکرهٔ خود (ص۱۵۷) شعری ازوی آورده است . پدرم حاشیه های اورا در جلد ششم ذریعه آورده است . و۳۳تألیف اورا مدرس خیابانی در «ریحانة الادب» یاد کرده،وتربیت شرح وترجمهٔ قاموس فیروزآبادی رابرآنهاافزوده است. واسماعیل پاشا در «ذیل کشف الظنون» نیزاز آن یاد کرده‌است . ازین کتاب بیش ازدوبخش بدست نیامده ومن خصوصیات آنرا ازروی یك بخش که نزد آقای دکتر صادق کیا میباشد درین جا میآورم :

مؤلف این کتاب،قاموس رابادر نظر گرفتن مطالب شرحهای آن،بفارسی ترجمه کرده‌است در کلمهٔ غدیرخم(خم) گویدمن از آنجا گذشته‌ام. درکلمهٔ مرق گویدابن‌فقیر درعربستان شنیدم... ومعلوم میشودمؤلف حج کرده‌است.بجای ایالت ومنطقه‌واستان کلمهٔ «قضا» که اصطلاح ترکهای عثمانی است بکارمیبرد. (کلمات مرق، فاشوق‌فنیدق طرق دیده شود). درکلمهٔ قلزم گوید : شهرسویس بجای تلزم ساخته شده‌است .

ازمصباح ومقدمة الادب زمخشری ولسان العرب ومترجم صحاح،وشرح درة الغواص شهاب، وبرهان، وازهمه بیشتر ازشارح وبصائر مؤلف که «بصائرذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز» تألیف فیروزآبادی است ، نقل میکند .

دربسیاری ازموارد برمؤلف ویاشارح اعتراضهائی وارد کرده است .

در کلمهٔ ابوحشمه گوید : از جلساء عمرعلیه اللعنه است . و در کلمهٔ حکم ، علی را « امام بحق علی امیرالمؤمنین » خوانده است . و چون در کلمهٔ های « بقم وثغام» ازبرهان قاطع نقل کند ، معلوم میشود پس‌از(۱۰۶۲ ق) تألیف‌شده است .

آغاز نسخهٔ تربیت: باب الهمزة،فصل الهمزة؛مخفی نماناد که مؤلف در «بصائر» ذکر کرده که ألف اصل وهیولای سائر حروف است ، وجملهٔ کلمات ولغات از آن متخالفند ... (فهرست پیشین سپهسالار ۲ : ۲۴۱).

آغاز : نسخهٔ دکتر کیا : فصل الصاد المهملة ؛ الصدق باکسر صاد و فتح آن والمصدوقة بافتح میم؛راست‌بودن‌سخن وخبرو راست گفتن‌است، که عبارت‌ازمطابق بودن با واقع‌است، که ضد کذب است. وبقولی بافتح صادمصدر و باکسر اسم مصدر است بمعنی‌راست وراستی، پس‌درحالت‌مصدریت بمعنی راست بودن خبر وراست گفتار بودن و راست گفتن شخصی است . یقال صدق فلان فی‌حدیث و صدق فلان الحدیث صدقاً و مصدوقة ؛ از باب نصر،ضد الکذب ویقال ...

نسخه‌ها :

تربیت : از حرف الف‌تاحرف حاء را در بردارد و بریشهٔ فراح پایان‌یابد ابن یوسف‌آنرانزد محمدعلی تربیت دیده ودرفهرست‌پیشین‌سپهسالار(۲ : ۲۴۱) ازآن یاد کرده گوید : ازقراین برمی‌آید که بخط مؤلف است تربیت نیز در دانشمندان آذربایجان (ص ۳۳۲) بدان‌اشارت دارد .

دکتر صاقر کیا : این نسخهٔ ناقص است و فقط از کلمهٔ «صادق» تا «کشم» یعنی‌از میان‌حرف‌قاف‌تامیان میم را در بردارد . این‌قطعه بتنهائی‌سی‌وپنج هزاربیت‌نوشته دارد و بنا برین باید همهٔ کتاب در در پیرامن دویست و هشتاد هزار بیت‌نوشته‌باشد وبنابراین، این کتاب بزرگترین فرهنگ عربی‌بفارسی است.

انـدازه ؛ رحلی . خط نستعلیق سـدهٔ دوازدهم . در پیرامن ۳۲۰ برگ است . تاریخ ندارد .

از خصوصیات این نسخه که دربالا یاد شد چنین برمی‌آید که‌دنبالهٔ نسخهٔ تربیت بوده است .

بخش دوم

فرهنگهای نثری

الف ـ منتخب اللغات .

ب : قسطاس مستقیم

ج : انتخابیة .

[الف] منتخب اللغات [۶۳]

یا«منتخب اللغات‌شاه جهانی» یکی ازفرهنگهای مهم عربی‌بفارسی‌میباشد واهمیت آن‌نه‌ازنظر کم‌غلط بودن‌آنست،چه‌غلط آن حتماً کمتراز کتب قدیمتر نمیباشد[۱] ، بلکه ازین‌نظر است که‌مؤلف‌آن برای‌نخستین‌بار کتابی برای استفاده مبتدیان‌تألیف کرده است وشایان دقت میباشد که‌اولا:اولغات کم‌استعمال را که مؤلفان دیگرفقط برای‌جامع‌بودن کتاب‌خود گردآورده‌اند، حذف کرده‌است، وثانیاً : کتاب رابترتیب بسیار سادهٔ حرف‌اول‌وآخر، مرتب نموده است ، ومراعات ریشهٔ لغت راکه معمولا برای‌مبتدیان تشخیص‌آن مشکل بود، لازم‌نشمرده است .

ترتیب کتاب . خود در دیباچه گوید : بعبارت‌فارسی،عام‌فهم،خاص پسند وتحقیق الفاظ و تنقیح معانی واعتبار حروف ملفوظ مکتوب در عنوان باب وفصل، با رعایت حرف اول و دوم و آخر چنانکه حرف اول باب (بزرگ بخش) و حرف آخرفصل(کوچک‌بخش) باشد بی‌رعایت مأخذ اشتقاق و اسقاط حروف‌زواید، تا هر قاصی و دانی از آن بهره‌ور شود . . .

وبهمین جهت وی همهٔ مصدرهای میمی و اسم مکان و زمان وآلت‌واسم‌فاعل ومفعول های ثلاثی مزید و رباعیها را درباب میم‌آورده است .

(۱) گرچه مؤلف ایراد بسیار بر صاحب قاموس گرفته و أغلاط آنرا تصحیح کرده، ولی‌خودش‌ازغلط مصون نمانده‌است، واغلاط ویرا صاحب «قابوس در ترجمهٔ قاموس» یاد کرده است . ص ۲۳۷ دیده شود.

مؤلف :

عبدالرشید بن سید عبدالغفور حسینی مدنی‌تتوی[۱] از دانشمندان وابسته بدربار شاه جهان و پسرش عاملگیر بوده است . از دیباچهٔ «منتخب اللغات»و خاتمهٔ چاپ «فرهنك رشیدی» چنین‌برمی‌آید که‌وی‌اصل‌خودرا ازسادات مدینه‌میدانسته‌میگفت نیاکانش از آنجا بهند آمده و وی در شهرتته بزاده است. قدیمترین اثراین مؤلف که بدست ما رسیده است‌همین«منتخب‌اللغات»است، که در(۱۰۴٦)نگاشته، وسپس فرهنك رشیدیست، که در(۱۰۵۴) نگاشته است .

عزیز الرحمان مدرس عربی و فارسی مدرسهٔ عالی کلکته، درخاتمهٔ فرهنك رشیدی چاپ کلکته؛ کتاب دیگری بنام « معربات » نیز بوی نسبت داده است و نیز میگوید : وی تاریخ جلوس عالمگیر را بسال (۱۰٦۸) از آیهٔ «اطیعوا‌الله واطیعوا الرسول . . . [۲] » بیرون‌آورده است. وبنابراین،مؤلف زمان عالمگیر را نیزدریافته است .

آغاز. ستایش و سپاس مالك الملکی که تذکارآلای بی احصا و نعمای بی منتهایش . . .

مولف دردیباچه، از شاهجهان [۳] که کتاب را بنام وی ساخته و از چهار فرزندش؛ دارا شکوه [٤] و شاه شجاع [٥] و او رنك‌زیب [٦] ومرادبخش [۷] نام برده است ومیگوید

۱ـ اسماعیل پادشاه درایضاح المکنون (ذیل کشف الظنون) نام مؤلف منتخب اللغات را بغلط «غیاث الدین هندی» آورده است .

۲ـ آ ۵۸ : س ٤ قرآن .

۳ـ شهاب‌الدین‌سلطان‌خرم‌پنجمین امپراطورمغولی‌بابری هند است که در(۱۱۰۳ = صاحب قران ثانی) بزاد ودر(۱۸جمادی دوم ۱۰۳۷)بجای‌پدرش‌جهانگیر پادشاه بتخت امپراتوری نشست، ودر (۱۷رمضان ۱۰٦۸) بر کنار گردید .

٤ ـ داراشکوه مرد دانشمند وعارف مسلك بوده وسالها به‌مطالعهٔ تاریخ مذهبی اسلام وهندو پرداخته ورسالهٔ «مجمع البحرین»را بفارسی درجمع‌میان‌تصوف هندی واسلامی نگاشته‌وکتابهای‌بسیار ازسانسکریت‌بفارسی‌ترجمه کرده است . دو رسالهٔ او توسط جلالی‌نائینی در تهران بسال۱۳۳۵ش. چاپ شده است .

۵ ـ در بنگاله‌از ربیع الاول (۱۰٦۸)تا (رمضان ـ۱۰۷۰) فرمانروا بود.

٦ ـ اورنك‌زیب‌عالمگیرمحیی‌الدین‌در ذیقعدهٔ(۱۰٦۸)بجای‌پدر نشست‌وتا(۱۱۱۹) حکومت کرد .

۷ ـ از ربیع الاول (۱۰٦۸) تا(٤ شوال همانسال) درگجرات حکومت کرد.

تاریخ تولد شاه جهان را « صاحب قران ثانی » بیرون آوردم . و سپس نام خویش را یاد کرده ، گوید : درین کتاب لغات کثیر الاستعمال را از «صحاح» و « قاموس » و «صراح» بفارسی ترجمه کرده‌ام .

و در پایان کتاب در تاریخ نگارش گوید :

نسخهٔ جامع ز لغات عرب — از نسخ معتبره منتخب
نسخهٔ «قاموس» و «مهذب» «صحاح» — «کنز» و «اسامی» و «مصادر» «صراح»

. . . . — . . . .

از پی تاریخش بی قال وقیل — گفت خرد «منتخب» بی‌بدیل

وچون از « منتخب ـ ۱۰۹۲ » کلمهٔ « بدیل = ۴۶ » را کسر کنیم تاریخ تألیف (۱۰۴۶) بیرون آید .

نسخه ها : نسخ این کتاب فراوان است دو نسخهٔ از آن یکی بتاریخ ۱۲۳۴ق. و دیگر ۱۲۴۹ ق. در سپهسالار موجود است (فهرست پیشین ج ۲ ص ۲۹۴) و پنج نسخهٔ بشماره های (۶، ۱۱ ، ۷۸ ، ۱۲۴ ، ۲۰۳) در کتابخانهٔ مرحوم دهخدا دیده میشود .

چاپ منتخب اللغات :

این کتاب در (۱۸۰۸م = ۱۲۲۳ ق) در کلکته در (۸۸۱ ص) باحروف سربی نستعلیق توسط الله داد چاپ شد . ولوسدن انگلیسی M . luusben مقدمه‌ای بانگلیسی بر آن نگاشت . وسپس در ۱۳۱۶ ق. شیخ احمد شیرازی آنرا بچاپ سنگی بقطع وزیری در (۴۶۴ ص) گویا در تهران چاپ و منتشر ساخت .

صاحب معجم المطبوعات این کتابرا عربی فرض کرده و در (ص ۱۲۸۲) چاپ اول آنرا یاد کرده اما از چاپ دوم خبر نداشته است .

[ب] قسطاس مستقیم [۶۴]

در سال (۱۰۸۲ ق)[1] شخصی بنام محمدعلی بن شاهقلی رازی، لغات قرآن را جمع کرده ، و کتابی بنام « قسطاس مستقیم و مفتاح قرآن کریم » ساخته و بنام خلاصهٔ دودمان صفوت . . . نواب ابراهیم خان دام‌ظله‌العالی آراسته است .

۱ــ تاریخ تألیف در نسخهٔ دهخدا نیست و فقط در آخر نسخهٔ کهن متعلق بآقای عباس دیوشلی دیده میشود .

در دیباچه نام خود ونام کتاب و نواب‌مهدی‌الیه و مدارك کار خود و ترتیب کتاب راياد کرده است .

مدارکی که در دیباچه یاد شده است :

تفسیر امام حسن‌عسکری . تفسیر علی بن ابراهیم . تفسیر عیاشی . نور الثقلین. مجمع البیان . جوامع الجامع . کشاف . تفسیر قاضی بیضاوی . تفسیر زاهدی . تفسیر جلالین . تفسیر و جیز . قاموس . صحاح . صراح . دستور . مهذب . کنز . السامی .

ترتیب این کتاب : در دیباچه گوید : آنرا بر بیست و هشت باب و هر باب بر بیست و هشت‌فصل مرتب کردم . البته باید بیادداشت که در « باب » حرف آخر کلمهٔ و در « فصل »حرف اول‌را در نظر گرفته‌است، وبرای‌هر کلمه‌شاهد آنرا ازقرآن یاد کرده است .

آغاز: فصیح ترین لغتی که زبان دانان کشور معنی خطبهٔ کتاب دانش . . . باب الهمزة ، و نذکرفی هذا الباب الهمزة الاصلیة التی هی‌لام الفعل . . . فصل الباء بدء : ابتدا کردن وآفریدن بفتح‌العین ماضی‌ومستقبل . قوله تعالی کما بدئکم . . .

نسخه ها :

دیوشلی : در تهران بخط‌محمد مؤمن در شهر پتنه هند نوشته شده تاریخ آن که محو شده گویا در روزگار خود مؤلف باشد. وشاید خود مؤلف نسخهٔ را بهند برده و دستور کتاب داده باشد .

اول این‌نسخهٔ یك برك افتاده وآخر نسخه چند سطری در تاریخ تألیف اضافه‌بر نسخهٔ دهخدا دارد. ودر متن نسخه نیز تغییرات و اضافاتی بر نسخهٔ دهخدا دارد . در حدود چهارصد صفحه و درپیرامن ده هزار بیت نوشته دارد .

دهخدا،۱۵۹ :نسخ‌علینقی‌بن‌محمدکاظم کومنی‌جاجرمی درهفدم‌محرم۱۲۷۴ق. بپایان رسیده است . و ۴۴۹ صفحه‌است، که مجموعاً درپیرامن (۶۵۰۰بیت نوشته) دارد، یعنی‌درپیرامن سه‌هزاربیت کمتر ازنسخهٔ دبوشلی نوشته دارد . وچون‌آقای دیوشلی این دو نسخه را تطبیق نمودند معلوم گردید که کاتب نسخهٔ آقای دهخدا جملات رابدون ملاحظه‌معنی کاسته است‌ومعنای جملات‌را مختل کرده است .

[ج] انتخابیه [۶۵]

انتخابیة یاانتخاب اللغة نام کتابی‌است که‌در آن لغات واصطلاحات متکلمان وصوفیان گرد آمده است. و آنرا ملا ابراهیم نامی برای خانزمان ابن مهابت خان درسدهٔ یازدهم در هند تألیف کرده‌است.

آغاز: اما بعد ثنای واجب بی همتا و صلوات برافضل انبیاء ورسل و عترت طاهرهٔ او، بعضی لغاتی که در محاوره ... انتخاب نموده شد بابعضی‌اصطلاحات اهل اصول وکلام بأمر ... خانزمان بن‌مهابت خان ... باب الاف مع‌الالف ؛ استبرا : بکسرهمزه و سکون ...

انجام : وحدة بفتح و او وسکون حاء مهمله وفتح دال، یگانگی.پیش اهل کوفه منصوب‌است بظرفیت ... خاتمه‌بعضی از متکملین گفته‌اند که اصول شناختن خدا ...

نسخهٔ :

ملک ۳۶۹ : ۱۷۱ برگ۱۵ سطری نستعلیق نسخهٔ کامل درهند نوشته شده است .روی جلد نوشته شده : تصنیف ملا ابراهیم خط سدهٔ یازدهم است .

بخش سوم

الف : قنیة الفتیان .

فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب **ب :** ابواب العلوم .

ج: شرح نصاب جعفری.

د : کنز الفنون.

[الف] قنیة الفتیان [٦٦]

منظومه‌ئیست در بحر رمل بقافیهٔ نون. ناظم آن خودرا صدر بدر خوانده است و در حاشیهٔ نسخهٔ سپهسالار او را صدر الدین بن بدر الدین نام داده‌اند. این منظومه مجموعاً دویست و سیزده بیت شعر است و در آن انواع صنایع بدیعی را باتکلف بکار برده است .

آغاز :

حمد ایزد را که داد این بنده را طبع روان
تا که در سلك بیان آورد نظمی چون جمان

. . . . . .

از برای میوهٔ دل قرة العین بتول
زبدهٔ آل پیمبر نور شمع دودمان
آنکه دایم بر دلم تصحیف غم خال است
زانکه خال او منم بر چهرهٔ آخر زمان

تا آنجا که :

رب: خداوبر: گندم. بر: نیکی. بر: دشت
خیر: بر. جیر: حقا. خبز: نان. خبر: امتحان

انجام :

قفر شد : بیت وقرفه : تهمت. فرقه: گروه
نهمة: همت. مهنه: خدمت. بازمهان خادمان

کرد انشا صدر بدر این « قنیة الفتیان » که هست
در لغت نزدیك اهل فضل گنج شایگان
تا بگویم از صمیم دل دعای جان او
هر که آرد در نظر این نظم را از انس وجان
(تمت قنیة الفتیان)

نسخه‌ها:

دکتر صادق کیا : ضمن مجموعهٔ نصابهای گوناگون است . که نام آنها در ص ۲۰۷ یاد شده است . و در تاریخ(۱۲۵۴ ق) نوشته شده است .

۳۹۱۱ سپهسار: (ص ا ـ ۲۳ دفتر)۱۰سطری . نستعلیق بی نام در ذیحجهٔ ۱۱۰۴ ق . نوشته شده است . (این دفتر تاریخ ۱۰۹۲ نیز دارد) .

[ب] ابواب العلوم [۶۷]

ناظم‌مردی‌بنام‌درویش‌جامی‌است که‌ازعبدالرحمان‌جامی(م۸۹۸ق)متاخراست.

آغاز: علی الله التوکل فی البدایة
علیه الاعتماد فی النهایة

. . .

گرفتار گنه درویش جامی
خدا او را دهد عز مناعت
که کردم‌قطعه‌ای چنداز‌لغت‌نظم
بیاموز وبکن با این قناعت
نهادم نام«ابواب العلوم » اش
که دارد این اگر در سر صناعت

تا آنجا که :

شد مرتب بر دو باب این مختصر
باب اول در لغت ای پر هنر
باب ثانی نسخه‌ای از علمها
در فواید هر یکی نوع دگر

ودرباب‌دوم‌اصطلاحات علوم شرعی ونام مقدسات وائمهٔ دوازده‌گانه‌را بشعر

سروده است . سستی نظم و عقاید مذهبی ، مناخر بودن او را از قرن نهم و دهم نشان میدهد .

فهرست بندهای ابواب العلوم: ـ

ردیف	آغاز بند	شمارهٔ بیتها
	۱ - علی الله التوکل فی البدایة.	۹
۵	۲ - انواع علوم است درین نسخهٔ ما.	۷
	۳ـ شد مرتب بر دوباب این مختصر.	۳
	۴- حمد است ستایش وستودن.	۱۱
	۵- دبس: دوشاب وسمن: روغن دان	۸
	٦- اخ: برادر، اخت: خواهر. والد است پدر .	۷
۱۰	۷- تاج: افسر. عمامه دان دستار .	۱۱
	۸- نساء ونسوه: زنان ورجال دان مردان.	٦
	۹- حمیم: آب جوشان. چو یحموم: دود.	۸
	۱۰ - علو بلندی وعالی بلند وسافل پست.	۷
	۱۱ـ فوز است نجات ورستگاری.	٦
۱۵	۱۲- راجل : پیاده. فارس وراکب بودسوار.	٦
	۱۳- دوحة تنه دان وفرع: شاخ است.	۴
	۱۴ - حایط بود وجدار: دیوار.	۴
	۱۵- مدر کلوخ خزف دان سفال دار کوا.	۹
	۱٦- باب ثانی در علوم معتبر.	۲
۲۰	۱۷- اشتقاق است هم صغیر و کبیر.	۳
	۱۸- عرب که تسع محاذی شکافد ازمصدر.	۲
	۱۹- ای رخ خوب تو به صدره زماه چارده.	۲
	۲۰- ده اسم ثلاثی مجردای دل .	۲
	۲۱- و او متحرك که بود ماقبلش.	۳
۲۵	۲۲- کلمه حرف و فعل باشد واسم.	۲
	۲۳- اسم میگوید نبوده مقترن.	۲
	۲۴- رفع دان اعراب پیش ونصب اعراب زبر.	۲

۲۵- چون دو علت هست در لاینصرف .	۲	
۲۶- دنیاجوانی در کدر دردست جزوی مختصر.	۲	
۲۷- پنج است حواس باطنی پیش حکیم.	۴	
۲۸- یك نکته بگویم ز معانی و بیان.	۲	
۲۹- ای انکه از تو بهتر نبود کسی درین عصر.	۱	۵
۳۰- لااشارت بعهد خارج دان.	۲	
۳۱- درعلم کلام بحث ذات است و صفت.	۲	
۳۲ - به نزدیك امامیه که هستند.	۳	
۳۳ - قادر و عالم و حی است و سمیع است و بصیر.	۳	
۳۴- اسلام فروتنی است در شرع قبول.	۲	۱۰
۳۵- درشرع بگویم که چه باشد ایمان.	۲	
۳۶- درلغت ایمان همین گرویدن است .	۴	
۳۷- حق است سؤال قبر و پیمان کتاب .	۲	
۳۸- هر که گوید برأی خود تفسیر.	۲	
۳۹- لاتدع مع الله آلهاً آخر.	۲	۱۵
۴۰- در الف لام چند قول است .	۴	
۴۱- نفس هر کس میکند کسب از عقاید در عمل.	۲	
۴۲- اول آیت که آمد از قرآن.	۲	
۴۳- نازل شده تورات بموسی در طور.	۲	
۴۴- گر همی خواهی که بشناسی اولوالعزم رسل.	۳	۲۰
۴۵- پیش علمای فقه و اصحاب اصول.	۲	
۴۶- نزدیك محدثان سه قسم است صحیح.	۲	
۴۷- در حدیث آمد این ز پیغمبر .	۳	
۴۸- افضل آیات آیة الکرسی بود .	۲	
۴۹- غزوه آن باشد که حضرت پیغمبر.	۲	۲۵
۵۰- باشد غزوات حضرت پیغمبر.	۲	
۵۱- بود رسول و نبی ، وصف احمد مختار.	۳	

۵۲- چون آل عبا نبوده در روی زمین. ۲
۵۳- مرتضی دان امام پس سبطین. ۲
۵۴- محمد است چهار وعلی است نیز چهار. ۲
۵۵ ـ قاریان سبعه نافع،عاصم و ابن کثیر. ۲
۵۶ ـ زترتیل نبود ترا گروقوف. ۲
۵۷ - لام الله را مفخم‌دان. ۲
۵۸- ای‌جوانی که‌حسن‌آوازت. ۴
۵۹- تنوین و نون‌ساکنه‌درحکم‌اوزینت بود. ۲
۶۰ـ حافظا این نظم را بشنو کنون.(علامات‌وفق). ۷
۶۱- مطهر آب وخاك وآفتاب است. ۲
۶۲- نجاست ده بود: بول و منی وغایط. ۱
۶۳- وقتی که‌نیست هیچ‌نمازی دروأدا. ۲
۶۴- زوزه در پنج روز مکر وهست. ۲
۶۵ـ زحیض مسئله ای گویمت‌زمن‌آموز. ۲
۶۶- هر که دارد بیست مثقال طلا درملك خود . ۲
۶۷- بدانکه غله ندارد زکاة تانبود. ۳
۶۸- اصول فقه بس‌علم‌شریفی‌است. (دلیلهای چهار گانه) . ۲
۶۹- اعتراضی که‌بردلیل کنند. ۲
۷۰- باشد معارضه چه‌بگوئی تو خصم‌را. ۲
۷۱- هفت باشد کواکب‌سیار. ۲
۷۲- نام هرماه بگویم بتوای‌صاحب‌شاد: ۲
۷۳ برجهادر آسمان دایم‌سیاحت میکنند. ۲
۷۴- چار فصل است سال، هرفصلی. ۳
۷۵- هست دربرج منقلب چوقمر. ۲
۷۶ـ مه‌چه در ثور و دراسد باشد . ۲
۷۷- اگر نبود قمر دربرج ناری. ۲
۷۸ - علم‌طب خواهی بدانی چاراركانش بدان. ۲

۸۰ - چهار اصبع خودبگیر و بیفزا . ۵
۸۱- گرتراهست عارفانه تمیز. ۲
۸۲- گرم‌است وخشك کنگر وکاجیروپس کبر. ۲
۸۳- گندم و گوشت گرم باشد وتر. ۲
۸۴- در بهاراز گرم تومیکن‌حذر. ۲ ۵
۸۵- از قیافت نیز یك رمزی‌بدان. ٦
۸٦ ـ گویم ازعلم عروض، ارمیل داری توبدان . ۲
۸۷- یکی از بحرها است بحر خفیف .

نسخه:

سپهسالار ۷۰۴۰ : نسخ شعبان ۱۳۴۴ ق ۲۸۸ بیت نوشته دارد . ضمیمهٔ ۱۰ مجموعه است . وشمارهٔ دوم‌آنست .

[ج] شرح نصاب [۶۸]

شرح کننده محمد مقیم جعفری در (۱۰۴۹) آنرا برای دوستی که از وی خواسته‌بودتألیف کرد، وچون درمیانهٔ کارمهدی الیه در گذشت، آنرابرای فرزندان ۱۵ وی‌بپایان رسانید . مؤلف‌درین کتاب ازشرح‌خویش‌برخطبهٔ تهذیب‌المنطق‌یاد کند. ودرشرح بیت : میزاب ناودان و ندانم شجر درخت . این‌رباعی راآورده است .

پرسید ز من لطیفه گوئی
پنداشت که فارسی ندانم
گفتا که بفارسی ندا، چیست ؟ ۲۰
گفتم که بفارسی ندا ، نم

مؤلف دراین کتاب ازسیدشریف جرجانی (م۸۱٦ق) یادمیکند. نام ابونصر فراهی را محمد ولقبش را بدرالدین آورده است .

انجام : الحمدلله علی براعة الافتتاح وحسن الاختتام والصلاة والسلام علی سید الانبیاء محمد وآله العظام . ۲۵

نسخه :

شیخ محمد سماوی : درنجف بود و پس‌ازمرگش بفروش‌رفت(الذریعه).

[د] **گنز الفنون** [۶۹]

شرحی است منظوم بر نصاب که در سدهٔ یازدهم در هند، بنام شاه جهان هندی نظم شده است . نام شاه در بند پانزدهم و بندآخر منظومه دیده میشود . و از آخر آن‌چنین می‌نماید که‌ناظم آنرا در ۲۰۰ بیت‌سروده است .

آغاز: شکر خدا کز کرم و لطف آن

چند لغت چون . . . .

در بند پانزدهم گوید :

اسم شه ثانی صاحب قران

داور ملك آمد شاه جهان

. . . . .

در حاشیه ، بنثر. شه ثانی را به شاه جهان تفسیر کرده است .

انجام : ختم شد این نسخهٔ «کنزالفنون»

نسخهٔ نه ، بل دفتر اسرار دان

گرطلبی مجمل ابیات آن

درورق‌فردفقط «ر»بخوان

یعنی دویست بیت . وسپس گوید :

طرفهٔ مسکین من مالك نصاب اسأل من ینصف حق العباد

نسخه :

محیط‌طباطبائی : نستعلیق سدهٔ یازدهم. درضمن مجموعه است .

سدهٔ
دوازدهم

دانشگاه مذهبی اصفهان ، هنگامی که فقیهان ازجنگ«فقیه ـ صوفی» پیروزبیرون آمدند ، عربی نویسی را مجدداً رواج داد . ودائرة المعارف مذهبی «بحارالانوار» درآغاز این‌سده فراهم شد . وبنابرین یك فرهنگ بزرك «عربی ـ بفارسی» موردنیاز قرار گرفت . پس بدستورشاه سلطان حسین صفوی کتاب « سماء الاسماء » بعنوان یك فرهنگ بزرك ، شبیه بدائرةالمعارف ، مرتب بحروف آغاز گردید ، وسپس قاموس فیروز آبادی بفارسی ترجمه شد . و لیکن هجوم افغان و انقراض‌دولت صفوی دانشگاه اصفهان را درهم ریخت .

در هند نیز درین قرن یك بار دیگر قاموس ترجمه‌شده است. وبنابرین فرهنگهای این‌سدهٔ دردو بخش یاد میشود :

۱ـ فرهنگهای‌نثری.

۲ـ فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب .

بخش نخست

فرهنگهای نثری

الف : سماءالاسماء .
ب : ترجمان‌اللغة .
ج : قابوس .
د : ترجمهٔ فروق‌اللغات.
ه : ترجمهٔ اضداد .
و : منتخب اللغة .

[الف] سماء الاسماء [۷۰]

در آغاز سدهٔ دوازدهم مهدی‌قلی‌خان متخلص بصفا پسر علیقلی‌خان پسر قرچغای خان که از دانشمندان زمان بشمار بوده، و پدرش از فلاسفهٔ روزگار خویش[1] بوده است، این کتابرا بنام وبدستور شاه سلطان‌حسین صفوی تألیف کرد .

احوال مؤلف را معاصردوران جوانی أو،أبونصرآبادی در تذکرهٔ خویش (ص۳۱) آورده گوید پدرش متولی قم بود . اما در یادداشتهای پدرم مؤلف الذریعه دیدم که‌وی مدرسه ای بنام «مدرسهٔ خان» در۱۱۲۳ ق . در قم ساخته و کتابهائی برای دانشجویان آنجا وقف نموده است[2]

عموی‌این‌مؤلف‌منوچهرخان‌بن‌قرچقای‌خان‌حاکم‌مشهد خراسان وخبوشان نیز از علما بوده و در (۱۰۶۰ و ۱۰۶۲) از مجلسی اول دواجازت دارد. ومنشی‌او

۱ـ حکیم علیقلی خان از شاگردان محقق خوانساری(آقاحسین) و ملاشمسای گیلانی است و در (۱۰۲۰ق) بزاده . از تألیفات وی «شرح اثولوجیا» و« احیاء حکمت» و « الایمان‌الکامل»و«تعلیقات»و«مزامیرالعاشقین» موجود درسپهسالار ۶۷۶۷ و «التمهیدات» و «التنقیحات» و « خزائن جواهر القرآن» در ذریعه یاد شده است . که دومین در (۱۰۷۶) وآخرین آنها در (۱۰۸۳) تألیف شده است .

۲ـ ازجمله کتاب «خزائن‌جواهرالقرآن» تألیف پدرخویش‌را وقف‌آنجا کرده است (ذریعه ۷ : ۱۵٤) واین مدرسه‌اکنون درگذر عبدالله خان واقع و بنام مدرسهٔ مهدیقلی‌خان معروف‌میباشد . (راهنمای قم‌چ ۱۳۱۷ش . ص۱۱) .

بنام میرزا برخوردار ترکمان متخلص به«ممتاز» فراهی‌است ، و کتابی بنام « شمسه وقهقهه» یا « محبوب القلوب » دارد که در بمبئی۱۳۰۴ ق. وایران ۱۳۲۲ ق . در (۵۴۴ص)وتهران۱۳۳۴ش. چاپ شده، ونام‌منوچهرخان‌در دیباچهٔ آن‌یادشده است .

سماءالاسماءدارای‌دیباچهٔ مفصل‌است که‌چهار گفتاردارد و گفتارچهارم‌آن هفت ضابطه دارد، درضابطهٔ ششم مدارك‌کار خویش را نقل کرده، قدیمترین آنها اساس اللغة زمخشری و مصادر زوزنی وجدید ترین‌آنها سروری وبرهان قاطع‌است . نام کتاب ونام مؤلف و نام شاه در دیباچه هست .

ترتیب : این‌کتاب بیست و هشت باب‌بترتیب حرف‌آخر کلمه دارد ، و هر باب مرتب بفصول بترتیب حرف پیش ازآخر کلمه است .

در آغاز هر باب فهرست لغات آن باب را بعنوان التعداد : ... یادکرده و سپس دنبال عنوان : البیان :... بشرح یك یك‌آنها پرداخته است .

آغاز دیباچه: هر که نگو یا بتو خاموش به

هر چه نه یاد تو فراموش به

از حمد خدای جهان‌آفرین . . .

آغاز بابها: فتح الباب فی لغات ردیف حرف الالف . بسمله . فصل فیما قبله الهمزة التعداد : آ ا . آ اء . حباء ...

نسخه :

ملك ۳۱۰ : خط نسخ زمان نگارش،سدهٔ دوازدهم. فقط حرف‌الف،آنهم تافصل حرف **ض** را در بردارد .

[ب] **ترجمان اللغة** [۷۱]

شرح وترجمهٔ قاموس‌است بفارسی . ومترجم‌آن ملامحمد یحیی‌بن محمدشفیع قزوینی [۱] که‌آنرا بدستور شاه سلطان حسین صفوی درمدت سی‌ویك ماه و ده روز ترجمه کرده، دردهم شعبان۱۱۱۴ق. بآن‌آغاز کرده‌ودر ۲۰ ربیع‌الثانی۱۱۱۷ق. آنرا بپایان رسانیده است .

۱ ــ گویا این محمد شفیع پسر ملا رفیعا نائنی؛ رفیع الدین محمد بن ملافتح‌الله قزوینی متخلص به«واعظ» صاحب «ابواب‌الجنان» (م ۱۰۸۹ق) باشد که کتاب«ابواب الجنان» پدر را بپایان رسانیده‌است . ذریعه ج۱ص ۷۶ دیده شود .

چاپهای ترجمان اللغة :

۱ ـ این ترجمه یك مرتبه درشیراز پس ازمقابلات باچند نسخه در۱۲۷۳ق. چاپ شده، وشاعری تاریخ چاپ را چنین سروده است :

کلك شاهین سخن سنج بتاریخ نوشت :

«شرح قاموس یکی گنج بود پر گوهر = ۱۲۷۳ »

۲ ـ و بار دیگر درتهران در حاشیهٔ قاموس عربی بسال ۱۲۷۷ق.

۳ـوسپس بارسوم درتهران در ۱۳۰۳-۱۳۰۸ق. بخط غلامحسین‌خوانساری در ۱۱۸۰ ص . چاپ شده‌است .

أثردیگر محمد یحیی بن محمد شفیع؛ کتاب «الجموع والمصادر» میباشد، که‌جمع‌های کلمات ومصدرهائیکه ازقلم‌صاحب‌قاموس افتاده درآن گرد کرده‌است. دو نسخه ازآن در کتابخانهٔ شوشتری درنجف ویکی درسپهسالارتهران ـش۳۱۱۰ موجود است . ودر الذریعه ج ۵ ص ۱۴۶ وفهرست پیشین‌سپهسالار (ج۲ص ۳۱۶) یـاد شده است .

[ج] قابوس [۷۲]

دومین ترجمه و شرح قاموس در هندوستان این کتابست [۱] که بدستور محمد شاه هندی (معاصر نادر شاه) و بنـام او :گاشته شده‌است، چنانکه اصل قاموس بنـام امیرتیمور گورکان جد همین محمد شاه نگاشته و آراسته شده است .

نام نگارنده وشاه و بیتی در تاریخ نگارش در دیباچهٔ کتاب‌آمده است .

درین کتاب اضافه برترجمهٔ قاموس‌لغاتی برآن أفزوده، وأغلاط‌آنرا گرفته ، واعتراضهای بی‌جای فیروزآبادی برجوهری را پاسخ گفته ، و اعتراضهای‌نادرست عبدالرشید تتوی‌رابرفیروزآبادی که‌در«منتخب‌اللغات»آمده، نیزپاسخ‌داده،ومطالبی ازوجیه‌الدین‌سهروردی دربارهٔ استفاده ازقاموس‌آورده، واحوال‌نگارندهٔ قاموس‌را دردیباچه، از« الضوء اللامع » ترجمه کرده است .

ترتیب :

دراین کتاب، مانند اصل‌قاموس‌حرف پایان ریشه، بزرك بخش، وحرف‌آغازریشه، کوچك‌بخش‌قرارداده شده‌است، ودرپیرامن‌هشتاد ونه هزاروپانصدبیت نوشته‌دارد.

۱ـ نخستین ترجمه‌ئیکه در هند شده است درص۲۲۰ یاد شد.

مؤلف: مولوی محمد حبیب‌الله اصفهانی قنوجی مشهور به هلوی ، از دانشمندان نیمهٔ سدهٔ دوازدهم و ساکن هند بوده‌است. أوخود در تاریخ تألیف کتاب (۱۱۴۹) در دیباچه گوید :

ماه رمضان بود که گردید تمام این ترجمهٔ عجیب «قابوس» بنام
تاریخ زبهر سال آن پیر خرد « ماه رمضان بود » بگفت ای علام

صدیق حسنخان در « بلغة : ۱۴۳» دربارهٔ نگارندهٔ قابوس گوید کتاب دیگری نیز درعرفان داشت و اکنون قبر او درقنوج زیارتگاه است.

آغاز: حمد و ستایش گوناگون معروض حضرت علیم و علامی که تعلیم کل اسماء از صفات خاصهٔ اوست . و ثناوستایش . . . اما بعد میگوید امیدوار شفاعت بنی‌الله محمد حبیب‌الله . . .

وی در دیباچه گوید حتی‌المقدور درترجمهٔ الفاظ عبارات «صراح» و «کنزاللغة» و «تاج المصادر» و «منتخب اللغة» را بعینه آوردم .

نسخه‌ها :

ملك ۳۸۳ : فقط جلددوم کتاب است. ازحرف عین تاپاء را دربردارد. در ۱۱۵۰ق. وسال بیستم محمد شاهی نوشته شده‌است . ٦۵۷ برك. خط نستعلیق ۱۹ـ۲۰ سطری .

آصفیه : در دومجلد . بسالهای ۱۲۲۲ و ۱۲۲۳ ق . نوشته شده‌است (فهرست آصفیه ج ۳ ص ٦۱۸) .

بریتیش موزیوم : سه نسخه نستعلیق سدهٔ دوازدهم دارد، وریو آنهارادرفهرست خویش ج ۲ ص ۵۱۱ معرفی نموده است .

مجلس ۸٦٦ : نستعلیق هندی سدهٔ دوازدهم . نسخهٔ کامل ۸۳۰ برك . هرصفحه ۲۷سطر ۵ /۳۳×۲۲/۵ (فهرست ۳ : ۱۱۰) .

[د] ترجمهٔ فروق‌اللغات [۷۳]

سید نور الدین علی پسر سید نعمة‌الله شوشتری جزائری (۱۰۸۸ - ۱۱۵۸) کتابی دربارهٔ کلماتی که بنظراولی مترادف مینمایند ودرواقع اختلاف دارندساخته، و فرق میان دو کلمهٔ آنچنانه را با دقت بیان نموده وآنرا «فروق‌اللغات» نامیده‌است. این کتاب در دنبال کتاب « السامی فی‌الاسامی » در چاپ اول ۱۲٦۵ ق . ودر چاپ

دوم ۱۲۷۵ منتشر گردیده است.[۱]

شخصی ناشناس این کتاب سودمند را درهمان زمان مؤلف بفارسی ترجمه کرده‌است. این ترجمه تاکنون چاپ نشده‌است وشایدمترجم ازنوادگان مؤلف باشد.

آغاز: ابتدامیکنم بنام خدای جل جلاله که‌این صفت . . .

نسخهٔ :

کتابخانهٔ ملی ۱۱۷۰: درتهران موجوداست. وجواهرالکلام آنرادرفهرست (ج۱ ص ۱۹٦)معرفی کرده است. (۵۱ برك) هرصفه (۲٦ سطر) کاغذ فرنگی .

[ه] **ترجمهٔ اضداد** [۷۴]

برخی از واژه‌ها درزبان‌عرب دارای دو یاچند معنی‌میباشند، وبرخی دیگر ازآنها دارای دو معنی متناقض یامتضاد هستند. گویا هریك ازمعنیها در لهجهٔیك قبیلهٔعرب بکار میرفته وپس از گردآوری واژه‌ها ونگارش لغتنامه های تازی، این معنیهای متضاد باهم جمع شده باشد. بهرحال اکنون فهم معنی‌این گونه کلمات‌بسته بسیاق جمله‌است ، وچندین تن ازلغت شناسان درصدد گرد آوری این گونه واژه‌ها برآمده‌اند :

ـ قطرب . ابوعلی‌محمدبن مستنیر صاحب مثلثات (م۲۰٦ ق) که درص۲۰۸ گذشت . اضداد راگردآورده است . (کشف الظنون) .

ـ اصمعی . ابوسعید ، عبدالملك بن قریب (م ۲۱٦ ق) (کشف الظنون) .

ـ توزی ، عبدالله بن هارون (م ۲۳۸ ق) کتابی بنام« الاضداد و الضد» دارد (ذیل اسماعیل پاشا بر کشف‌الظنون) .

ـ سجستانی، ابوحاتم‌سهیل بن‌محمد(م۲۴٦ ق) نیز کتابی‌دراین‌باره نگاشته است (کشف‌الظنون) .

ـ ابوعبیدة معمربن‌مثنی بصری (م ۳۰۳ ق) صاحب «مصادر »که در(ص ۹) گذشت ، نیز کتاب «الاضدادوالضد» دارد .

ـ عبد بن‌ذکوان . وراق مبرد«الاضداد والضد»دارد . (ذیل اسماعیل پاشا) .

۱ـ این کتاب‌مرتب برحرف آغازریشه‌است ، وپس‌ازپایان حرف یاء ؛ خاتمه‌ای بزرك‌دارد، درچندین‌فصل،درامثال‌واضدادوجز آنها. این‌خاتمه‌همراه‌اصل کتاب، درذیل السامی‌چاپ نشده‌است . نسخهٔ فروق اللغات با خاتمهٔ چاپ نشدهٔ آن،نزد سیدمحمد باقر سبزواری استاد دانشکدهٔمعقول وسادات ناصری دبیردبیرستانهای تهران موجوداست .

ـ ابن الانباری ، ابوبکر محمد بن قاسم (م ۳۲۸ ق) نیز کتابی درین موضوع نگاشت (کشف الظنون) .

ـ ابن در ستویه ، ابومحمد عبدالله بن جعفر (م ۳٤۷ ق) نیز کتابی دارد . (کشف الظنون) .

ـ ابن دهان ، سعید بن مبارك (م ٥٦۹ ق) نیز کتابی درین باره نگاشت (کشف الظنون) .

ـ صغانی (چگانی) ابوالفضل حسن بن‌محمد (م ٦۰٥ ق) نیز کتابی‌دارد .

ـ تقی‌الدین‌عبدالقادر تمیمی مصری (م۱۰۰٥ق) کتاب ابن انباری یاد شده را مختصر کرده است (کشف الظنون) .

- ملاحسن‌پسر قاضی‌تقی‌الدین یادشده کتاب پدر رابترتیب حروف هجاء مرتب ساخته است . و چنین آغاز شده است : حمداً لمن بحکمته الباهرة . . . . (کشف الظنون) .

ـ سید نورالدین جزائری (م ۱۱٥۸ ق) نیز اضداد را بترتیب حروف هجاء با ترجمهٔ فارسی آنها گردآورده است .که جای گفتگو است . وی این کتاب را برای مهر علی خان که گویا حاکم شوشتر بود، نگاشته است . ونام وی و نام نگارنده در دیباچه‌دیده میشود. وگویا فصل اضداد ازخاتمهٔ فروق اللغات خود را دراین کتاب گسترش داده است . حاشیهٔ ص۲٤۱ دیده شود .

آغاز: بسمله . حمدله . . . اما بعد چنین گوید راقم این‌حروف نور الدین ابن نعمةالله حسینی؛ که چون‌پیوسته خاطر . . . باب الالف ؛ ازر : قوت و بمعنی ضعف نیز آمده . افود : سرعت و بمعنی‌تأنی‌نیز آمده است . . .

آنجام : هوا : بمعنی بالا رفتن. و پائین‌آمدن، نیز آمده است.

نسخه :

سپهسالار ۷٥۴۲ : در مجموعه ئیست و برگهای ۱۴۷ پ - ۱۴۹ پ . آنرا گرفته است . نستعلیق محمد بن حاج میر علی در ۱۱۳۲ ، هـر صفحه ۱٦ سطر ۱۴×۹/٥ دارد .

[و] منتخب اللغة [۷۵]

کتابچه‌ئیست که محمد تقی نامی برای دو فرزندش محمد و علی تألیف کرده است و از «کنزاللغات» و «کشف‌اللغات» استفاده کرده و بر دومین آنها اعتراضها دارد.

ترتیب: این کتاب بترتیب حروف هجاء درپایان کلمه‌مرتب گردیده است. نام کتاب درمتن دیباچه«شهد اللغه» بوده است، ومؤلف آنراخط زده ودرحاشیه «منتخب‌اللغه»نوشته‌است.

آغاز: الحمدلله رب‌العالمین والصلاة ... باعث برتحریر،اینست که احقرعباد محمد تقی خاطی ... باب الالف؛ اناوانی: دریافتن و بنهایت رسیدن گرما. الغذاء مابه نماء الجسم ...

انجام: نی: بتشدید بمعنی‌خام. اثی:غمگین ... ویقولون بدء بده، اوبدوا، ابداه، والبدوالظهور.

نسخه:

دهخدا،۱۲۴: نسخ‌متوسط. گویا بخط مؤلف‌است. وخوداوچندسطر آغاز کتاب را خط زده است. بی‌نام و تاریخ در سدهٔ دوازدهم نوشته شده‌است. عنوانها شنگرف. ۲۶ برگ ۲۸ سطری.

سدهٔ
سیزدهم

در نیمهٔ نخست این سده انحطاط علمی و ادبی سراسر ایرانرا فرا گرفته بود . و در نیمهٔ دوم این قرن ، پس از گشایش راه آمد و شد اروپا و خاور میانه ، ورفتن برخی از ایرانیان باروپا و باز گشت ایشان، نهضت تجددخواهی گسترش یافت، ونیازمندی بآموزش زبانهای اروپائی محسوس گردید ، وزبان تازی کـه ، از دانشهای اروپائی تهی بود اهمیت خود را ازدست بداد ، و با جدا شدن علم ازمذهب وبیرون آمدن آن ازدست روحانیان ، زبانهای اروپائی جنبهٔ علمی، وزبان عربی جنبهٔ مذهبی بخود گرفت ، و بمساجد و معابـد اختصاص یافت . و ازین روی فرهنگ تازیی که نامبردار باشد ، درین سده در ایران فراهم نشده است . و فقط چند جزوهٔ کوچك و چند منظومه بتقلید نصاب وچند شرح برای آن ، بوجود آمد . آری در هندوستان فرهنگ بزرگ «منتهی الارب » دراین قرن ساخته شده است .

فرهنگهای این سده نیزدردوبخش دیده میشود :

۱- فرهنگهای نثری.

۲ - فرهنگهای منظوم وشرحهای نصاب.

بخش یکم

فرهنگهای نثری

الف : منتهی الارب .

ب : زبدة اللغات .

ج : منتخبات اللغة .

[الف] منتهی الارب [۷۶]

فی لغات العرب

این کتاب اکنون یکی از بنامترین و بزرگترین لغتنامه های عربی بفارسی در هندوستان و ایران بشمار میرود، و مدرك عمـده در کار تألیف فرهنك ناظم الاطباء نفیسی در ایران و فرهنك آنندراج درهند بوده است .

عبدالرحیم پسر عبدالکریم صفی پوری هندی بسال ۱۲۵۲ ق . این لغتنامه را با ترجمهٔ قاموس پایه گذاری نمود [۱] و سپس واژه‌هائی از کتابهای صحاح جوهری [۲] و دیوان الادب [۳] فارابی و تاج المصادر [٤] و تاج الاسامی [٥] و شمس العلوم [٦] و حیاة الحیوان ونهایهٔ ابن اثیر و کتابهای دیگر ، برآن افزود و بترتیب حرفهای نخست ودوم و سوم ریشه، مرتب کرد و بدان نام نامید .

وی این کار را باتشویق و ترغیب جناب یوسف اوزلی انگلیسی معلم مدرسهٔ « فورت ولیم » انجام داده‌است. دراین کتاب اغلاط بسیار وجود دارد وآقای محمد پروین گنابادی مقداری از آنها را گرد آورده است .

چاپ :

این کتاب نخست با نظر مؤلف در کلکته ، در چهار جلد با حروف چاپ شد .

۱ـ جز منتهی الارب چهار ترجمه ازقاموس دراین رساله یاد کرده‌ام. برای شناختن قاموس وترجمه‌هایش ص۲۱۵-۲۲۲ دیده‌شود.

۲ـ ص۱٤۲-۱٤۹ این کتاب دیده‌شود. ۳ـص٦۹ حاشیه و۷۱. ٤ـص٤۷. ٥ـص۱۳٦ دیده شود ٦ـاز نشوان بن سعید است. فهرست کتابخانهٔ دانشکاه۲: ٤۲۰ و٤۲٥ دیده‌شود.

وسپس‌از روی آن در تهران بچهار جزء دردوجلدبسال ۱۲۹۸-۱۲۹۷ ق . بچاپ سنك منتشر گـردید . و سپس در ۱۳۳۷ ش. نیز در تهران در چهـار جزء منتشر گردیده است .

[ب] زبدة اللغات [۷۷]

نگارش محمد طاهرسبزواری ، که گویا در این قرن میزیست ، میباشد.

آغاز: حمدوثنای بی‌انتهاکه منشیان‌بلاغت نشان‌ازبیان‌آن‌عاجزاند،متکلمی را سزا است که السنهٔ هر یك از طبقات عباد را بعبادت . . . اما بعد بر طبایع سپهر ارتفاع‌فضلای سخن‌ور، وضمایرخورشید شعاع . . . محجوب نماندکه‌چون‌منشیان بلاغت‌آثار . . . دراکثر تألیفات در استعمال لغات عربیه کوشیده‌اند . . . و برذکر داشتن تمامی الفاظ میسرپذیرنیست ، فقیرحقیر . . . محمدطاهربن حسین‌سبزواری عزم . . . بناء علی هذا، این رساله را بترتیب حروف تهجی‌مرتب‌ساخته، مسمی به « زبدة اللغات » گردانیدم . . . باب الالف مع‌الالف ، انشاء : آفریدن و ابتدا کردن وشعر گفتن وپدیدآمدن میغ . اباء : سرباز زدن . اخباء : فرونشاندن آتش. اسبا : گرامی کردن. . .

باب‌السین‌مع الالف ؛ سبا : می ، و اسم شهری . سنی : جوان‌مردی . سرا : نیکوئی و شادمانی . سیرا : برد با ابریشم بافته . . .

انجام : مع‌الیاء ؛ یلبی : جوشنگر. یلمعی: مرد زیرك که به چیزی چنان گمان برد که پنداری دیده است یا شنیده . یانعی : میوه فروش . یمانی: شمشیر . یهودی . تمت‌الکتاب .

نسخه :

ادبیات‌تهران: نسخه‌سابقاً بآقای اقبال آشتیانی متعلق بوده‌است . نستعلیق بی‌نام در جمادی‌دوم ۱۲۴۰ ق. نوشته شده‌است. عنوانهاشنگرف . درمجموعه است وپس از آن دیباچهٔ بیاضی است که میرزا مهدی‌خان بجهت رضاقلی میرزا ساخته وسپس پراکنده‌ها میباشد ، ۷۸برك ۱۶سطر.

[ج] [۷۸]

منتخبات اللغة

یا منتخب اللغة

در سال ۱۲۹۱ ق . در تهران کتابچه ای در لغت عربی بفارسی برای شاگردان آموزشگاهها و تدریس املا چاپ شد که این جمله‌ها بر صفحهٔ عنوان آن دیده میشود : [منتخب اللغة عربی جیبی بانضمام منتخبی از «حدایق السحر» رشید وطواط در فن بدیع با کمال امتیاز . . . فی شهر ذیحجة الحرام ۱۲۹۱ »[1]] وسپس این کتاب بسال ۱۳۲۲ ق. در بمبئی باندازهٔ جیبی کوچك در ۴۱۱ ص. پانزده‌سطری بچاپ سنك بنام منتخبات اللغة منتشر گردید، که مجموعاً در پیرامن ششهزار واژه را ترجمه کرده‌است. وچون نویسندهٔ این نسخه؛ ملك الکتاب شیرازی، نام وطواط را بر پشت نسخهٔ چاپ تهران دیده چنان پنداشت که «منتخب اللغه» از وطواط میباشد، ونسخهٔ خود را بوطواط منسوب کرد. وگرنه این کتاب هیچ ارتباط به کتاب «حمد و ثنای» وطواط ندارد وعبارات کتاب وترجمهٔ واژه‌ها گواه است که ازوطواط نیست وبسیار متاخر میباشد ، اما نگارندهٔ آن شناخته نبود ، تا آنکه نسخه ای از آن نزد آقای دکتر صادق کیا در تهران دیدم ، و در پایان آن عبارتی دیده میشود که در پائین خواهم آورد ، و بنابراین، نگارندهٔ آن گویا محمد باقر بن کربلائی ابراهیم گرکانی (یا کنگانی) است که در آغاز سدهٔ سیزدهم هنگامی که بآموزگاری کودکان مشغول بود، آنرا نگاشته است .

عبارت پایان نسخهٔ دکتر کیا چنین است :

تمت الکتاب بعون الملك الوهاب فی یوم دو شنبهٔ سیم شهر رجب المرجب در کنج مکتب خانه ، در اوقاتیکه مشغول بتدریس اطفال کنکان بودم ، چون نیك ملاحظه کردم مشاهده نمودم که دنیا را وفائی وعمر را بقائی نمی‌باشد . وبشر را امل های طویل وآرزوهای کثیر، درحینی که آفتاب عالمتاب از برج حوت ببرج حمل نزول

۱ــ پر پشت صفحهٔ اول این چاپ نوشته شده است که در نبال آن «حدائق السحر» وطواط، برای درس املا چاپ میشود ، ولیکن در پایان، برخلاف وعده حدائق السحر را ننهاده‌اند، وبجای آن یك فرهنك فارسی بفارسی چاپ کرده‌اند، که بر صفحهٔ عنوان آن چنین نوشته شده‌است : [منتخب اللغهٔ فارسی جیبی برای ضبط اکثر لغات وفهم املا] . نویسندهٔ هر دو نسخه؛ نصرالله تفرشی در دارالخلافه در رمضان ۱۲۹۱ ق . میباشد.

کرد ، این چند اوراق را بجهت . . . مسوده نمودم که در روزگار از این حقیر یادگار بماند .

خط نوشتم تا بماند یادگار
من نمانم خط بماند روزگار

حرره العبدالحقیر محمد باقر بن کربلائی آقا ابراهیم الکرکانی (یا کنکانی) فی سنة ۱۳ (شاید ۱۲۱۳ باشد) .

آغاز : ابتداء : آغاز کردن ابتغاء : خواستن . ابتلاء : آزمودن ، ودر بلا ورنج افکندن . ابداء آشکار کردن وآفریدن . . .

انجام : یمانی: منسوب به یمن. یمین: دست راست، وطرف راست، وسوگند وقوت و توانائی . یونان دهی ببعلبك وملکی است معروف . یاه یاه : کلمهٔ ئیست که برای راندن اشتر گویند .

ترتیب : در این کتاب واژه‌ها بترتیب حرف آغاز واژه مرتب است، و هر واژه تازی بیك واژهٔ فارسی ترجمه گردیده است .

باری نسخه‌ای بنام « منتخب اللغه » در کتابخانهٔ رضوی بشمارهٔ (۴۸ خطی لغت) دیده میشود (فهرست ۲:۳۷۹) که غیراز کتاب جای گفتگو میباشد . و نیز غیراز آنست که در ص ۲۴۲ یاد شد .

نسخه :

دکتر صادق کیا : نستعلیق ظاهراً خط مؤلف . درسال ۱۳ (شاید ۱۲۱۳) خط و کاغذ سدهٔ سیزدهم است .

چاپ :

این کتاب یك بار بسال ۱۲۹۱ ق در تهران بنام «منتخب اللغه» ویك بار در ۱۳۲۲ ق . دربمبئی چنانکه دربالا یادشد، بنام «منتخبات اللغه» چاپ شده است، وچاپ دوم ۴۱۱ ص. دارد. وپس از آن در صفحه های ۴۱۲ ـ ۴۴۹ «حدائق السحر» وطواط چاپ شده است.

بخش دوم

فرهنگهای منظوم و شرحهای آن

الف : گوهر منظوم .
ب : نصاب شیدا .
ج : مفتاح‌اللغة .
د : تحفهٔ وهبی.
ه : لغات‌قرآن .
و : شرح نصاب‌طالقانی.
ز : شرح نصاب‌تفرشی.
ح : شرح نصاب یزدی.

[الف] گوهر منظوم [۷۹]

منظومه‌ئیست در لغت عربی بفارسی ، از شیخ محمد علی مولوی هندی . در هندچاپ شده است (البلغهٔ صدیق حسنخان ـ ص ۱۶۳) .

[ب] نصاب شیدای یزدی [۸۰]

میرزا ابوالحسن شیـدای یزدی از شعرای نیمهٔ اول سـدهٔ سیزدهـم یزد و در ۱۲۲۹ ق. درگذشت [۱] بگفتهٔ فاضل گروسی در انجمن چهارم از انجمن خاقان : ناظم پدر در پدر لغوی و ادیب بوده‌است. و بگفتهٔ وامق یزدی (م ۱۲۵۵ ق) در تذکرهٔ « میکده » [۲] دیوانی در سه هزار بیت داشته است ، این مرد بگفته وامق نصابی بدنبال نصاب فراهی‌سروده که درآن‌لغات‌مذکور در فراهی‌یاد نشده وبندهای آن دارای صنایع بدیعی بوده است .

۱ـ وفـات او را در حدیقة الشعراء (ص ۱۱۷) نسخهٔ آقای سلطان القرائی دیدم .

۲ ـ نسخهٔ این تذکره که در ذریعه (ج ٤ ص۵۰و ج ۹ ص ۲۷۳) نزد سید احمد مدرسی نشان داده شده‌است،اکنون نزدآقای سیدعلیرضاریحانی یزدی صاحب« آئینهٔ دانشوران » در تهران میباشد .

[ج] مفتاح اللغه [۸۱]

محمد جعفر پسرمیرزا محمد از اهل مبارکهٔ لنجان اصفهان، اشعاری بپیروی‌از نصاب ، درلغت عربی بفارسی سروده و کتابی‌ساخته، وروز ۲۷ ربیع دوم (۱۲۴۷ ق) آنرابپایان رسانیده است ، وگویا علاقهٔ شدید بتهیهٔ چنین کتاب داشته که تابیست وپنج‌سال‌بعد، نیزبآن مشغول‌بوده و در۱۹ شوال (۱۲۷۲ ق) نسخهٔ‌دیگر از آن بپایان رسانیده است . این نسخهٔ دوم کاملتر و بکلی با نسخهٔ نخستین تفاوت دارد،ودارای دیباچهٔ نثریست که در آن نام‌خودوپدرش‌ومسقط‌الراس‌خود (مبارکهٔ لنجان) و نام کتاب ومدارك کارخویش‌را یادکرده است . وتعداد ابیات را سه هزار ویکصد بیت نوشته است .

مدارك: قاموس ، مصباح المنیر ، مقامات حریری ، کنزاللغة ، و حکایت از مهذب ، و صحاح را ، نگارندهٔ کتاب دردیباچه بعنوان مدارك کار خویش یاد کرده است .

نسخه‌ها:

دهخدا ، ۱۳۰ : درمجموعهٔ(۱۱۰برگی)بخط ناظم؛محمدجعفرمبارکه‌ای لنجانی‌اصفهانی‌است. خط زدگی وعوض شده بسیاردارد .

در۲۸ ربیع یکم ۱۲۴۷ ق . تمام شده است . نویسنده درپایان نسخه، تاریخ نوشتن نسخه و نام خود وشهر ودیه خویش را بنظم آورده است . مجموعاً پیرامن یك‌هزاروصد بیت دارد . وپس‌ازین کتاب فرهنگی فارسی بفارسی، ودیگری ترکی بفارسی‌منظوم، که‌گویا ازهمین ناظم است دیده‌میشود . بسیاری ازاشعاراین نسخه خط خورده وگاهی روی تمام صفحه کلمهٔ «غلط» نوشته شده است .

مجلس ۸۷۳ : بخط ناظم در۱۹ شوال۱۲۷۲ق . پایان یافته(۲۸۲ص) است وبکلی‌بانسخهٔ‌پیشین‌تفاوت‌دارد ودارای دیباچهٔ نثریست که تعداد ابیات‌درآن‌سه‌هزار وصد بیت نوشته شده است . باآنکه تاریخ این‌نسخهٔ ۲۵ سال بعد از نسخهٔ او است بازهم‌خط زدگیها وتغییرات بسیاردر آن وارد کرده است . و معذلك‌شعرآن‌چندان محکم نیست .

[د] **تحفهٔ وهبی** [۸۲]

محمد وهبی سنبل‌زاده، متخلص به‌وهبی (م ۱۲۲۴ ق) از شعرای عصر سلطان سلیم سوم (۱۲۰۳-۱۲۲۲) سفری بایران آمد. واین نصاب‌را درلغت عربی‌بفارسی نظم کرده. وسپس بعثمانی باز گشته و «نخبهٔ وهبی» را در لغت عربی بترکی نظم کرده است. (نقل از یادداشتهای سلطان القرائی)

اسماعیل پاشا در (هدیة العارفین: ۲: ۳۵۶) مرگ او را در (۱۲۲۴ ق) نوشته است.

ترتیب: بندهای این منظومه بترتیب حروف هجاء درقافیه منظم شده است.

ناظم در تاریخ سرودن نخبه گوید:

آب گوهرله عطارد لوحه تاریخین یازر
نخبهٔ رنگین اداتی ایله دی وهبی تمام

چاپ:

تحفهٔ وهبی دراستانبول چاپ شده است. چنانکه«نخبهٔ وهبی» نیز بسال۱۲۴۶ق. در بولاق چاپ و منتشر گردیده است.

[ه] **لغات قرآن** [۸۳]

منظومهٔ‌ئیست که لغات قرآن رابترتیب سوره‌ها؛ از حمد وبقره تاناس،جمع ودر چندین بند نظم کرده‌است، وآنرابنام‌شاهزاده حسنعلی‌میرزا درطهران آراسته‌است.

آغاز و انجام نسخه افتاده و شاعر شناخته نشد. بندها را تقطیع کرده و مانند نصاب وزن‌هربحررامعین کرده‌است. گویاترجمان‌القرآن جرجانی یا «المستخلص» یا«لسان التنزیل» را کوتاه و نظم کرده است[1].

شاید ناظم همان صاحب« درهٔ منظومهٔ » درتجویدباشد، که درکتابخانهٔ دانشگاه هست ودرفهرست آن(۲: ۷۰۴) یاد شده است.

نسخه:

ملك۲۳۰۷: ناقص. آغاز وانجام وافتاده است. نسخ ۱۰ برگ ۱۳ سطر.

۱- برای‌شناختن‌لغات‌قرآن، بویژهٔ آنها که بترتیب سوره‌ها مرتب شده‌است‌ص۱۷۲ و۲۲۵۱۵۲دیده شود.

[و] شرح نصاب طالقانی [۸۴]

یکی از معروفترین شرحهای نصاب که در سدهٔ سیزدهم نگاشته شده این کتاب است.

نگارنده : محمدحسین بن محمد رضا شریف طالقانی است، که در دیباچه خود را چنان معرفی نموده است.

اوپس از شرح دیباچهٔ فراهی، درسر آغاز کتاب دوازده فائده در علم عروض آورده است. ودرآغاز هربندتغزلها را بناظمی غیرازفراهی نسبت داده است؛ نخست خودتقطیع میکند وسپس میگوید : «چنانکه ناظمی گفته، نظم : فعولن‌فعولن...»

ترتیب :

مؤلف‌دراین کتاب؛متن‌نصاب‌رازیرعنوان‌اصل... وگفتهٔ‌خودرابعنوان‌شرح... آورده واشعاریراکه اضافی دانسته بعنوان «ملحق ...» و «شرح ...» یادکرده‌است.

آغاز: بسمله. حمدله .اما بعد اقل‌عباد . . . صورت این‌مدعارا برسراپای ضمایر خورشید نظایر ارباب‌فطنت و ذکا . . . اصل:حسد حافده و حفد حاسده . . . لنخل الدقیق . شرح:حسدبحاء حطی‌وسین سعفص‌ودال‌ابجد بصیغهٔ ماضی‌مجهول ... (وپس از دوازده صفحه) . . . اصل: القطعة الاولی . . .

چاپ : این‌شرح درتهران بسال (۱۳۰۲ ق) بخط محمد حسن گلپایگانی در (۳۰۴ ص) اندازهٔ وزیری چاپ سنگی منتشر شده است.

[ز] التبیان فی‌تصحیح لغات [۸۵]
نصاب الصبیان

نگارنده : محمد علی شریف ابن مغفورمبرور میرزامحمد باقرتفرشی.

آغاز: الحمدلله‌الذی میز نوع الانسان‌من الحیوان بالنطق واللسان، و فضله لشکر آلائه . . . اما بعد؛ چون کتاب «نصاب الصبیان» که ازتصنیفات ... جناب ابو نصر فراهی است . . . بعلت مرور دهور . . . وقلت فهم، کتاب . . تصحیف وتحریف شده‌بود، لهذا این بنده ضعیف . . . محمدعلی‌شریف ابن‌مغفور مبرورمیرزا محمد باقر تفرشی ... همت برآن داشت که در تصحیح لغات عربی و فارسی . . . نسخهٔ

شرح‌مانندی نوشته شود . . . وسمیته بکتاب«التبیان‌فی‌تصحیح‌لغات نصاب الصبیان» وبیتی نیز درماده تاریخ این نسخهٔ شریف . . . ثبت گردید :

سؤالی‌ز تاریخ‌تألیف کرد خرد گفت تاریخ او را « صغار »

و بالله التوفیق . . .قوله: همی گوید ابونصر فراهی ·جناب ابونصر درصدر . . .

مدارك کار :

درصفحهٔ پشت نسخهٔ اصل، بخط مصنف چنین دیده‌میشود :

«شروح نصاب ؛ محمد بن فصیح دشت بیاضی ، یوسف بن مانع ، [1] نظام هروی [2] وبنابراین، مؤلف ازشرحهای نصاب فقط شرح دشت بیاضی ویوسف‌بن مانع و ریاض الفتیان را دیده است ، و درضمن کتاب از طرازاللغة وکنزاللغة و مصباح و قاموس وصراح و«دبستان‌سخن» و«مصطلحات» و«السامی» و«غیاث» و «شرح قصیدهٔشاطبی» و «مؤید الفضلاء» و « برهان» و «منتخب» و « کشف» نقل‌دارد ·

شمارهٔ اشعار : دردیباچه تعداداشعاراصل‌را دویست وبیست بیت دانسته‌وباقی‌را ملحق شمرده‌است . ودرپشت برگ‌نخست گوید : چهارصدوهفتاد وسه بیت‌ازنصاب الصبیان وملحقات ترجمه شده‌است .

تغزل وتقطیع در آغاز بندها مانند نسخه‌های معمولی است وآنها را نیز شرح کرده است، وگویاآنهارا ازخود فراهی شناخته است .

نسخه :

نجم الملك تهران : وبخط‌خودمؤلف است‌در۱۲۹۳ق یعنی‌دوسال‌پس‌ازشروع بتألیف نوشته شده است. وخط زدگیها وتغییرهای متن بسیار دارد. درحاشیه‌ها نیز بخط خود مؤلف از کتب دیگر نقل‌شده است . حاشیهٔ « منه » و « ق » نیز دارد ، ۴۳۴ برگ۱۵سطر،هربرك۴۲ بیت‌نوشته دارد .

[ح] **الدرة الثمینه** [۸٦]

شرحی است بر نصاب ازعلی اکبر حسنی حسینی لغوی یزدی ابن محمد جعفر متطبب یزدی، نام مؤلف وکتاب در دیباچه چنین یادگردیده است . و درسه شنبهٔ

۲- همان شیخ یوسف‌بن مانع القرشی‌است که میرزا کمالافسائی‌شاگرد مجلسی درمجموعهٔ خویش ازآن نقل دارد . ویکی ازمدارك عمدهٔ « غیاث اللغات » میباشد. ودر دنبالهٔ کتاب معرفی‌خواهد گردید . ۲- ریاض الفتیان ازابن حسام است که در ص ۱۵٦ یاد شد .

بیستم ذیحجهٔ ۱۲۹۲ ق. شرح را بپایان رسانیده است.

آغاز: حمد بی‌حد و ثنای بی‌عد، مرقا دری راسزد، که رتبهٔ بنی نوع انسانرا ازسایر حیوانات برفزود، وایشانرا ناطق و عالم بلغات نمود . . . وبعد؛ چنین گوید . . . علی اکبر الحسنی الحسینی اللغوی الیزدی ابن المرحوم الحاج میرزا محمد جعفر المتطب . . .

میگوید آنرا بخواهش دوستان وبرای تصحیح اشعاری که شارحان آنرا بغلط شرح کرده بودند، تألیف کردم و، به « الدرة الثمینة » نامیدم.

درزیر عنوانهائی مانند: لمعه، بیان، ارشاد، تذکره، قانون، حدیقه، هدایه؛ مطالب خارج از موضوع کتاب نیز آورده‌است. تقطیع بحرها را مانند نسخه‌های نصاب معمولی آورده اما شرح نکرده است.

شیخ عباس قمی صاحب «الکنی والالقاب» (م ۱۳۵۹ ق) شرح خویش را بر نصاب بنام «الدرة الیتمیة» در تکمیل این شرح نگاشته‌است.

چاپها:

ایران (شاید یزد) باندازهٔ یك هشتم برگ. چ. سنگی در ۱۲۹۵ ق.

ـ یزد. شنگی ۱۳۱۲ ق.

ـ تهران. سنگی. خط محمد صانعی ۱۳۶۶ ق. چاپ علمی.

بندهای افزایشی ویژهٔ این کتاب:

شش بند ۲۵ و ۲۹ و ۳۴ و ۴۳ و ۴۴ و ۴۵ این کتاب، ازبند هائی است که بر نصاب فراهی افزوده شده است، و چون در جای دیگر یافت نمی‌شد و من آنها را ندیده بودم، درفهرست ۱۰۴ بندی خودم (که درص ۹۴ این رساله دیده میشود) از آن یاد نکردم. و بنابرین فهرست آنها را بعنوان بندهای ۱۰۶ تا ۱۱۱ در زیر میآورم تا بدانها پیوسته گردد:

شمارهٔ بند	شمارهٔ بیتها	آغاز بند
۱۰٦	۴	لف و نشر مرتب آنرا دان .
۱۰۷	۲	سچقان و اود و پارس یاوش دار .
۱۰۸	۱	حرف حلقی شش بود ای نور عین .
۱۰۹	۲	یکی وپنج وسی و ز بیست نیمی .
۱۱۰	۱	عالم‌وقادروحی‌استومرید ومدرك.
۱۱۱	۱	نه مرکب بود وجسم‌نه‌مرئی‌نه‌محل.

فهرست بندهای این کتاب :

این کتاب ٦۸ بندشعردارد . وچون‌بند بیستم‌آن ، دو بند ۴۱ و ۹۱ فهرست مرا(که‌درص۹۴ گذشت)دربر گرفته‌است،پس‌درواقع٦۹بندرا دارد.وخلاصهٔفهرست آن چنین است :

شمارهٔ اسمی بندها : ٦۸ بند است . ۵

شمارهٔ واقعی بند ها : ٦۹ بند است .

بندهای اضافه بر ۳۷ بند اصلی نصاب :

۳۹ ، ۴۰ ، ۴۱، ۴۲ ، ۴۳ ، ۴۴ ، ۴۵، ٤٦ ، ۴۷ ، ۴۸ ، ۴۹، ۵۰ ، ۵۲ ، ۵۳ ،

۵۵ ، ۵٦ ، ٦۵ ، ٦٦ ، ٦۷ ، ۸۲ ، ۸۴ ، ۸۵ ، ۸٦ ، ۸۹ ، ۹۱ ، ۹۳ ، ۹۴ ، ۹۵ ، ۱۰

۱۰٦ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۱۰۹ ، ۱۱۰ ، ۱۱۱ ،

بندهائی که از ۳۷ بند نصاب کاسته است: ۲۸ و ۳۰ .

دنباله

فرهنگنامه‌های پراکنده

چنانکه در سدهٔ سیزدهم یاد کردم ؛ مردم ایران در آغاز نهضت تجدد طلبی بآموزش زبانهای اروپائی گرویدند، وزبان تازی درایران جنبهٔ علمی خویش را ازدست بداد، وروی بضعف گذارد ، واین امر تانیمهٔ اول سدهٔ چهاردهم ادامه داشت ولی از آن ببعد اندك اندك مسئله ازین صورت بیرون آمد ، واکنون درشعبه های ادبی دبیرستانهای ایران زبان عربی ، نه از نظر مذهبی، بلکه از آن جهت که تاریخ ، حقوق وفلسفهٔ ایران درمدت هزار سال باین زبان نگاشته شده است ، آموخته میشود . بهمین جهت چندین فرهنك تازی بپارسی کلاسیك و بصورت جدید چاپ ومنتشر گردیده است ، ونیز درهمین مدت فرهنگهای منظوم وشرحهائی برنصاب بروش کهن ساخته شده است.

اضافه بر آن لغت شناسانی چون محمدعلی داعی الاسلام درهند وناظم الاطباء نفیسی ومرحوم دهخدا درایران، اقدام دیگری کردند . ایشان همهٔ واژه های عربی را درلغتنامه های خویش که مخصوص زبان فارسی ساخته اند، وارد کردند . مرحوم دهخدا برای وسیع تر بودن زبان فارسی از عربی، همیشه چنین استدلال میکرد؛ که زبان فارسی شامل فارسی وعربی روی همرفته است .

وبنابرین، دراین بخش که دنبالهٔ مقالهٔ فرهنگنامه های تازی بپارسی نامیده شده است؛ اضافه برفرهنگهای گمنام، وآنها که نگارنده شان ناشناس ویا تاریخ نگارش آنها نامعلوم میباشد ، چندفرهنك که درسدهٔ چهاردهم نگاشته شده است نیز معرفی میگردد . وبرای آسانی جستجوی فرهنگنامه های این بخش، آنرا بترتیب حروف آغاز نام فرهنگنامه ها، یاموضوع آنها مرتب خواهم کرد .

اجمال حسینی [۸۷]

مؤلف آن ، واژه های غریب و کم استعمال در حدیث و جز حدیث را بترتیب حرف اول جمع کرده است .

وی در آغاز باب بیشتر حروف، فصلی برای اتباع آن باب آورده ، ولیکن درمرتب کردن این اتباع بحرف آخر نگاه کرده است ، مثلا در آغاز حرف «ظ» گوید: کتاب الظاء المفردة فی الاتباع. فی آخر الکلمة؛ بسم الله الرحمان . . . هوحظ لظ: ای ملح . . . باب الظاء مع الهمزة؛ الظأب . . .

آغاز : الحمدلله رب العالمین . . . قال الشیخ الامام الاجل رضی الدین تاج الافاضل ابوعلی الحسین بن عمر الحسن (چنین) الکروری . . . اعلم یاعزیزولدی. . .

هذا زمان قد قصرت الهمم ... وقال سعید بن المسیب: الدنیا زلة ... وقد مأتمنیت أن أجمع اسماء غرائب الاحادیث و ... و عجایب لغات الاعاجیب ... وسمیته باجمال الحسینی (چنبن) ... ورتبته علی نسق الحروف المعجمة ... و ترجمت کل اسم ومصدر بمالائمه فی فحواه، فارسیاً و عربیاً ... فاوله کتاب الهمزة . باب الالف مع الباء ، وقد یسمی الالف همزة هنا . الابدوالابدی : همیشه . الابیل سرزاهدان الابیلون : ج. وترسایان عیسی را ص أبیل الابیلین گویند . الاب : پدر

(و پس ازیك صفحه) باب الالف مع التاء . الاتب : پیراهن بی آستین و بی باد وان . الاتان : ماده خر .... الالف مع الثاء . الاثر : خیر. الاثار : ج .

نسخه :

ملك ۳۶۷ : نسخ فقط تاحرف (م ر) کلمهٔ (مرق)را نوشته و کاتب کتاب را نا تمام گذارده است. خط سدهٔ ۱۰ یا ۱۱میباشد. ۲۲۸ برك ۲۱ سطر .

[۸۸] الازهر الواضح

درلغات عربی بفارسی . نگارنده ؛ مصطفی بن عثمان رومی (کشف الظنون) البته این مرد پیش ازمصطفی بن عثمان توقیعی شاعر ترك متخلص « سامی » میزیست که در ۱۱۴۶ق. در گذشته ودرهدیة العارفین فی اسماء المؤلفین ج ۲ ص ۴۴۵ یادشده است.

آغاز: الحمدلله الملك السبحان ... (کشف الظنون) .

[۸۹] الفاظ مفرده

در پانصد بیت نوشته. مؤلف ناشناس، مرتب برحروف الفباء، وشایدبااندکی تغییر همان لغات یوسفی باشد که درسدهٔ دهم (ص۱۹۹)معرفی گردید .

آغاز: باب الالف ؛ ابتداء و افتتاح : آغاز کردن . انتهاء : بپایان بردن کار . انشاء : از خود پیدا کردن . التجاء : پناه گرفتن . التقاء : بهم رسیدن و یکدیگررا دیدن ...

أنجام : یمامه : کبوتر . یقطین : درخت کدو. والله اعلم بالصواب .

نسخه :

سپهسالار ۱۰۷ : نستعلین محمد امین در ۱۱۰۹ق. پس از کنز اللغات نوشته شده است و در حاشیهٔ دو برك اول آن ؛ لغات مثلث نوشته شده است (فهرست پیشین سپهسالار ۲: ۱۸۶) .

تبصرة الصبیان [۹۰]

کتابچه‌ایست در ادبیات تازی بفارسی، در دو بخش. ومؤلف بهریك‌نام جداگانه نیز داده‌است .نخستین را «حدیقه» نامیده و بتربیت الفباء است. دوم را «بوستان» نامداده‌ودر آن‌قواعد ودستورهای نحووصرف‌عربی راباد کرده است .

حدیقهٔ را بر بیست‌وشش باب بخش کرده و در آن واژه‌هائی راکه در گفتگوهای ادبی‌بکاررود، بترتیب‌حرف‌آغاز آنها گردآورده‌وبفارسی گزارش داده‌است. چنانکه درباب‌الف : اللهم، احتساباً ، اصلا، ومانندآنهارا گزارش‌داده، و درباب‌جیم؛ جراك، جبروت ، ومانندآنها را معنی کرده‌است.

نگارنده : دردیباچه‌خود رافضل‌الله‌شریف پسرمحمدالشریف، نامیده، گوید : این کتاب را برای فرزند خود عبدالرحمان نگاشته است .

آغاز: الحمدالله جل و علی ، حمداً لاینتهی، وأصلی . . .

أنجام : و فعل‌بضمتین‌نحو نمر، ککتف . تمت الکتاب .

نسخه :

دانشگاه ۱۸۰ : نستعلیق‌سدهٔ سیزدهم‌ازمحمدبن ابی‌الحسن‌مازندرانی‌همراه رسالهٔ‌معنی حمدوشکر، و رسالهٔ وضعیهٔ عضدی،جلدشده‌است ٥٦ برك ۱۵سطر. ۱۲×۱۸و۷×۱۳

فهرست کتابخانه ، دانشگاه(۲ : ۳۴۰) .

تحفة الالفاظ [۹۱]

این کتاب دارای سی‌ودومطلب است. دو مطلب اول پراکنده‌ها است .

و از مطلب سوم تا سی‌ام مرتب به ۲۸ حرف الفباء است، و مطلب ۳۱ الفاظ متفرقهٔ بسیطاست . و مطلب سی و دوم الفاظمرکبه و جملات اصطلاحی است .

آغاز: سپاس و منت پروردگار یراکه از . . . الفاظی چند است که هر چند بزبانهای جمله‌ادنی واقصی متداولست . . . ولیکن ازغایت‌وضوح آن‌از ادراك معنی معین او قصور نموده‌اند . . .

أنجام : تمام شد کتاب «تحفة‌الالفاظ» بچهار اقسام وسی و دومطلب

نسخه‌ها :

ملك ۴۳۷ : نسخ درشت در دفتریست، و در دنبال‌آن نسخهٔ «حمدوثناء» تألیف

وطواط که در ص۵۶ باشد قرار دارد. تاریخ ندارد ولی گویا در سدهٔ یازدهم نوشته شده است. ۹۰ برگ ۱۱ سطر.

دهخدا ، ۱۲۷ : ازین نسخه فقط چند سطر در آغاز نسخهٔ ترجمان القرآن عادلی بن علی، در این کتابخانه باقی مانده است، ودر(برگ۱ ـ الف). دیده میشود.

[۹۲] الترجمان

اسم و فعل و حرف را مانند «خلاصة اللغات» درهم آمیخته و بترتیب حرف اول کلمه بربیست و هشت باب مرتب کرده، و هرباب برسه بخش مفتوح و مضموم ومکسور،ودرهر یك از این‌سه بخش کلمات‌را بترتیب حرف دوم مرتب کرده‌است. درصفحهٔ اول و نیزدرواژهٔ «قمامیل» از کتاب «جوامع البیان» و «مقدمة الادب» نقل کند.اما بیشتر کلمات را از«صحاح» نقل کرده و در نقل بکلمهٔ «صحاح» اکتفا کرده وگاهی گوید : کذا فی‌الصحاح.

درآغاز همهٔ بابها نام کتاب را چنین‌آرد : باب . . . من‌الترجمان. مرکبات‌را نیز بفارسی معنی میکند ، چنانکه « اناالله اری:ای منم خدای که می بینم...» و نیز « سیف هزهـاز : ای متحرك : ای شمشیرجنبنده ».

ترتیب:این کتاب عینامانند«خلاصة اللغات» است اما مفصل ترمیباشد. وشاید خلاصه از روی این کتاب نوشته شده باشد.

آغاز: (افتاده) : بقال فرس‌اذرء، وجدی،اذرء : ای ارقش الاذنین و سایر اسود. (صحاح) . . . اذ فرتیزبوی وتیز گند . . . الراء ؛ ار: جماع‌وار:جماع کردن. ارابة:خردمندشدن. اراجل: جمع‌رجل. (صحاح). اراجیح:جمع‌ارجوحه. اراجیز : جمع ارجوزه . . .

باب‌السین المفتوحة من الترجان ؛ سائبة : آن‌شتر که او را بسبب نذر آزاد کردندی ، و از آب وگیاه باز نداشتند ی . سائح : صائم . ای روزدار بلغة هذیل . سائحون جمع . سائر : باقی . سائر الناس : باقی مردمـان . سائس : مالك التصرف . سائغ :گوارنده . . .

انجام : (افتاده) باب‌الهاء المفتوحة‌من‌الترجمان . ها : حرف من حروف

المعجم . ها : حرف تنبیه . وهاقدیکون جواب النداء یمدویقصر . . .

هلل : روشنائی صبح . هلل کره تننده . ای ار مجك کرد و کی اغ . ووقع فی بعض النسخ . (ناقص) .

نگارنده : نکارندهٔ کتـاب شناخته نیست ، ولیکن محتمل است که این کتاب همان «ترجمان اللغة» باشد که چلبی آنرا یادکرده گوید : ازشیخ علی‌بن نصرة بن داود است. و هریك از بیست وهشت باب‌را به‌سه بخش مفتوح و مضموم و مکسور تقسیم کرده و کتابرا بـر هشتاد و چهار باب مرتب کـرده است . وآغاز آن چنین است :

آغاز: الحمدلله الذی فضل لسان العرب بالفصاحة والبیان . . .

نسخه :

رضوی لغت خطی۵ : آغازافتاده: ءا؛بتقدیم همزه برالف؛ حرف‌ندااست . . .

انجام: نیزافتاده است : سنگی است شبیه بکف دست.

نسخ‌بی‌تاریخ۱۰۹۷برك۳٤×۲۲ ؛ ۱۷ سطرسال وقف ۱۳۳۴ ق . (فهرست ۲ : ۳٦٦) .

ملك ۳۸۲ : درفهرست‌بغلط‌بنام‌ترجمهٔ‌قاموس‌قزوینی(ص۲۳۸دیده‌شود)شناسانده شده است ،۳۷۴ برك،۲۵سطر. نسخ‌بی‌نشان‌سدهٔ دوازدهم. کاغذفرنگی‌سفید .

ترجمان القرآن [۹۳]

یکی ازسه کتاب است که کوتاه‌شدهٔ «المستخلص»بنظرمیرسد. ودرص۱۵۲و۱۷۲ گذشت. پدرم‌درذریعه(۷۲:۴)آنراترجمان‌القرآن نامیده و به‌تاج‌الدین بن‌محمدبن ابراهیم‌الهاشمی‌نسبت کرده‌است. ونسخه‌ای ازآن‌نشان داده که در(۲۹ـع۲-۹۹۱ق) نوشته شده بوده‌است . ومیگویدنسخه‌ای‌ازآن‌در کامبریج‌نیزمیباشد. ولیکن بابرسی فهرست آن کتابخانه آشکار گشت که نسخهٔ کامبریج «ترجمان قرآن» جرجانی و یا «ترجمان عادل بن‌علی»میباشد،نه‌این کتاب. امامن دونسخه ازاین کتاب-باهمان‌آغاز که در ذریعه هست-دیده‌ام و در زیر معرفی مینمایم .

آغاز: الحمدلله‌الذی‌ارسل‌الرسل واوضح‌السبل واکمل‌لنا‌النعمة واعظم‌علینا‌المنة بالاسلام. . . امابعدهذا کتاب‌ترجمان‌القرآن‌جمعته‌علی‌ترتیبه،بعدان بالغت‌فی‌تهذیبه وفقنا‌الله لمایجب . . . بدانکه ترجمان تعریب‌ترزفانست ، ودر وی سه‌لغت ترجمان

وترُجمان و ترُجمان . الترجمة تفسیر کردن زبانی بلغت دیگر . ترجمه الاستعاذة : العوذوالعیاذ و اللوذ واللیاذ: پناه گرفتن بکسی یابجائی . . . (وپس‌از ترجمهٔ تعویذ و بسمله) . . . سورةالفاتحة. الحمدلله : شکروسپاس‌مرخدایرا . أحمدبستودمردی... سورة البقرة ؛ الم : أیأناالله‌أعلم ، منم‌خدای سزاء پرستش . ذلك الكتاب : أی هذا الكتاب یعنی این کتاب . . .

آغازسورةالمائدة : العقودپیمانها جمع‌عقد.البهیمةوالنعم‌چارپای.البهائم جمع . حرم : احرام گرفتگان، جمع‌حرام . لاتحلواشعائرالله : حلال مدارید شتران خون‌آلود کرده را براء نحر درحرم. القلاده: گردن بند . . .

أنجام : سورة الناس. الخناس والوسواس: آن‌دیو که‌مردم را وسوسه کند . تمت‌الكتاب بعون . . .

ترتیب : این کتاب مانند «المستخلص»بترتیب سوره های‌قرآن‌منظم گردیده است و برعکس«تراجم‌الاعاجم» میباشد. و فرقی که باالمستخلص وترجمان‌جرجانی دارد آنکه ؛ در آن دو کتاب، لغات قرآن یك بیك بفارسی ترجمه شده است ، اما در این کتاب گاهی جمله‌ئی‌را بجملهٔ فارسی گردانیده است . (ص۱۶و۶۱و۱۵۲ و۱۷۲حاشیه‌و۲۲۵ و۲۵۲دیده شود) .

نسخه ها :

مجلس۶۹۴۴ : نسخ‌سدهٔ نهم‌است. «ک»را بصورت«ك»نوشته‌اما«چ»راباسه نقطه نوشته‌است . این‌نسخه‌در فهرس‌اعتصامی‌معرفی‌شده ومؤلف‌ناشناس مانده‌است، ۷۸برك هرصفحه۱۵سطر .

احمدافشارشیرازی : درتهران. خطسدهٔیازدهم. عنوانها شنگرف . اندازهٔ جیبی .

حدالغات [۹۴]

مردی در آغاز سدهٔ چهاردهم . لغات عربی مقامات حریری را بفارسی ترجمه و توضیح داده است، تا در دست رس شاگردان آموزشگا ههای هندوستان قرار گیرد .

ترتیب : حرف‌آخر کلمه را(باب) بزرك‌بخش وحرف اول را کوچك‌بخش

(فصل) قرار داده است .

آغاز: الحمدلله والصلاةعلى‌عباده الذين اصطفى واوصيائه‌الذين ارتضى واجتبى. وبعد فهذا حدلغات المقامات الحريرية ، جمعتهاواستنبطتهاعن‌النسخ‌اللغوية، تسهيلا لقارئيه المبتدئين . . . باب الهمزة. فصل الباء ؛ بدء : بالفتح: آغاز كردن . از منع . ابتداء : مثله . برء بالفتح: آفريدن . ازمنع . بارى : آفريننده ، و اسمى از أسماى آلهى . برية : كغنية : آفريدگان ، و العرب تركوا همزته . . . فصل الجيم ؛ جراءة بالفتح ، كفعالة: دليرشدن . از كرم . . .

آغاز: باب‌السين،فصل‌الهمزة ؛ أس : بالضم ، بنياد تأسيس : بنيادنهادن . موالسة : خيانت وفريب كردن با كسى . . .

انجام: فصل الياء (من باب الياء) ؛ يد : بالفتح دست ، واصله يدى . ابدى جماعت . أيادى جمع الجمع و دست رسى و توانائى ونعمت ... و يقال ذهبوا أيادى سبابسكون الياء ، للتخفيف مع كونه منصوب المحل. يعنى رفتند و پراكنده شدند مثل نعمتهاى شهر سباكه سيل برايشان مستولى‌شده‌همه‌را متفرق وپراكنده‌ساخت وچيزى نگذاشت . الحمدلله على نواله و الصلاة على رسوله محمد وآله . قد وقع الفراغ من تاليف «حداللغات» و طبعه سنة ١٨١٤ من الاعوام المسيحية موافقة لسنة ١٢٢٩ من الهجرة النبوية على صاحبها افضل الصلاة و اكمل التحية .

چاپ: اين كتاب در ١٨١٤ م = ١٢٢٩ ق. در هندوستان (شايد حيدر آباد) بچاپ حروفى منتشر شده، وگويا براى دانشجويان زبان عربى و فارسى تهيه شده است . و نام مؤلف در آن ديده نمى‌شود . ٢٧٤ ص ١٧ سطرى است

٢٠ ٥ر٢٢×٥ر٣٢ و ٥ر١٣×٥ر٢٠

حل النصاب در لغات ثلاثة [٩٥]

كتابى است كه لغات نصاب فراهى را باهمان ترتيب به نثر دنبال يكديگرآورده است . و در برابر هركلمهٔ عربى، فارسى و فرانسهٔ آنرا نهاده است هرصفحه داراى چهار ستون است ١ـ كلمهٔ فرانسه باخط فارسى ٢ـ فرانسه باخط لاتن ٣ـ فارسى، ۴ـ عربى .

در خاتمهٔ كتاب مؤلف خودرا ضياءالدين ناميده گويد؛ جز اين كتابچه كتابى بزرگ درلغت، بنام «ضياءاللغة»ساخته‌ام كه هجده‌هزارلغت را دربردارد .مؤلف‌در

پشت صفحهٔ نخست ؛ میرزا ضیاء الدین خان ندیم باشی نائب اول وزارت عدلیه معرفی‌شده است .

آغاز: دیو ، Dieu . خدا . آله . . .

چاپ : این کتاب در تهران بچاپ سنگ‌در ۸۰ ص. باندازهٔ جیبی در ربیع الاول سال ۱۳۱۷ ق. پخش شده است .

خلاصة اللغات [۹۶]

و تفسیر المشکلات

نگارش اسماعیل بن‌لطف‌الله باخرزی[۱] است. وی‌در دیباچه گوید ؛ دانشمندان مالغات،مشکل‌بسیار در کتابهای خویش‌بکار برده‌اند ، و اواین کتاب را برای حل آن مشکلات‌ساخته ، ومانند«مهذب الاسماء»بهشتاد وچهار بخش تقسیم کرده‌است، یعنی بترتیب‌حروف بیست‌وهشتگانه‌است وهرحرف برسه‌بخش‌مفتوح ومکسور ومضموم است،ولیکن‌مانند«مهذب‌الاسماء»ویژهٔ‌اسمهانبوده بلکه‌اسم‌ومصدر رادرهم‌ریخته‌است و فصل نامهای خدا از آغاز، و فصلهای خاتمهٔ کتاب «مهذب‌الاسماء» را نیز داخل کتاب کرده، و بکلمات دیگر در آمیخته است . و دیباچهٔ را بفارسی‌نگاشته است .

در بارهٔ «کربلا» گوید : کربلا مقتل امیرالمؤمنین حسین علی علیه السلام است، ودربارهٔ لقب گوید: که دلالت کند برصفت مرغوبی، یاخود کلمه‌را گویند که درآخراو لفظ «دین» واقع شود؛ کمال الدین وغیره. القاب: جمع .

آغاز: الحمدالله الذی نزل‌القرآن العربی‌بأوضح‌الحج والبینات، وجعل لغة العرب احسن الالفاظ و اللغات. و الصلاة علی‌سیدالعرب‌و العجم المؤید بالمعجزات وآله الطیبین والطاهرات ... امابعد؛همی گوید محرر این ترکیب‌ومقرراین‌ترتیب العبد الفقیرالراجی اسماعیل بن‌لطف‌الله‌باخرزی ....که فاضلان روزگار و کاملان نامدار ، تصانیف بسیار وتألیف بی‌شمارو مراسلات‌متکاثره، ومکاتبات‌متواتره‌بالفاظ فارسی تصنیف فرموده‌بودند ، و در اثنای آن الفاظ مشکله و کلمات معضله مندرج ساختند، و اکثر اهل زمان و ابنای دوران از ادراك آن عاجز و از فهم‌آن قاصر، واجب‌نمود،مختصری ورساله‌ای‌مربوط، مسمی به«خلاصة اللغات وتفسیرالمشکلات»

۱ــ در دیباچهٔ فرهنك تازی بپارسی آقای فروزانفر،مؤلف این کتاب را؛محمدمؤمن گنابادی نامیده‌اند . شاید نسخه‌ای نیز باآن نام‌یافت‌شود .

ترتیب دادن ، در بیان بعضی لغات [۱] از جوامد و مشتقات [۲] که بین الناس کثیر الشیوع است . بعدد حروف تهجی ومنازل قمر، مشتمل بربیست و هشت کتاب وهر کتاب مبوب برسه باب میشود . والله الموفق و المعین .

الهمزة المفتوحة ۱ ؛ آبق : گریزنده .آثم : بزه کار. آجر: خشت پخته . آخرت: آنجهان ... و من الکنی ؛ ابوالبشر:آدم . ابویحیی: ملك الموت ... ت : اتان : ماده خر ... ث : اثام : عقوبت.اثر: نشان و خبررسول . آثار ج ... باب الهمزة المکسورة ابن مخاض: شتر یکساله ...

آغاز سین : کتاب السین المفتوحة . سائل: پرسنده . سابح : اسبی که گوئی شنا میکند در رفتن ، و مرد روزه دار . سابع : هفتم . سابغة : روزه تمام . سابغات و سوابغ جمع ، سابق : پیش گیرنده ...

انجام : باب الیاء المضمومة ؛ یبوست : خشکی. یرنا : حنا . س؛ یسر : آسان . یسری:آسانی و دست چپ . یمنی: خجستگی. یمنه: خجسته . یمنی: دست راست . یوح: نامی است آفتاب را. باب الیاء المکسورة ؛ یسار : لغت در یسار و آن لغت ردیست . و الله اعلم بالصواب . تمت الکتاب ...

نسخه‌ها:

روضاتی اصفهان : کامل متعلق بآقای سید محمد علی روضاتی. نستعلیق بی نام و تاریخ درسدهٔ یازدهم نوشته شده‌است. نشانها شنگرف، ٦۳ برگ ۱۹ سطر است . در پیرامن (۲۵۰۰ بیت نوشته) دارد .

محیط ۱۸۸ : از آغاز یك برگ افشاده و نصف دیباچه را دارد . نستعلیق بی نام در ۱۰۴۹ ق. نوشته شده ٦۰ برگ ۲۰ سطر .

محیط ۱۸۹ : آغاز و پایان افشاده . نستعلیق ۴۰ برگ ۱۷ سطر .

سید جعفر شهیدی : نستعلیق یعقوب بن ابراهیم در ۴ شنبه بیست وهشتم ربیع دوم ۱۲۴۲ ق نوشته شده‌است. عنوانها شنگرف، ۹۵ برگ ۱۵ سطر .

اندازه یك‌هشتم (جیبی) . از آغاز یك برگ افتاده است .

الدرة الیتیمة [۹۷]

شرحی است بر نصاب از شیخ عباس بن محمد رضاقمی واعظ صاحب «الکنی

---

۱ تا ۲ـ فقط در نسخهٔ روضاتی هست .

والالقاب» و «سفینة البحار»م۱۳۵۹ ق. وی‌دردیباچه گوید: چون بهترین‌شرحهای نصاب،شرح«الدرةالثمینه»بود (ص۲۵۴دیده شود) وآن‌نیزهمهٔ اشعاررا دربرنداشت ناچار این شرح را نگاشتم تا همه را در بر گیرد ، ولیکن اشعاریکه قمی افزوده هیچیک از اصل نصاب نیست .

چاپ :

این کتاب بسال ۱۳۱۶ ق. در ایران بچاپ سنگ‌در۱۱۶ ص.پخش‌شده‌است.

سبیکة المعانی للمصادر والمبانی [۹۸]

منظومه‌ئیست در یکهزار و دویست‌وهفتاد وپنج بیت، که در آن شش هزار و پانصد لغت عربی را بفارسی، بتقلید «نصاب الصبیان» جمع کرده است .

ناظم را آقای سلطان القرائی در کتاب «محافل» چنین معرفی کـرده است : ملاحسن‌أهری متخلص به«طوطی» درایل شاهسون‌مقام قضاوت وریش سفیدی‌داشته و خود از گله‌داری زندگی میگذرانید، و چادر نشین بود و درزمستان وتابستان‌از سردسیر به گرمسیر کوچ‌میکرد. وتا تاریخ۱۳۵۱ق. زنده بوده‌است. وی کتابدوست بود و در أهر کتابخانه‌ای‌داشته است .

غیراز این کتاب،منظومه‌ای‌نیز در توقیعات‌تقویم‌دارد که‌در آغاز آن گفته‌است:

چو در تقویم بود الفاظ مشکل
بکشف آن همه دل بود مایل

آغاز دیباچه : بسمله . سپاس فزون از اندازه‌وقیاس‌سزای‌ذات‌خداوندیست جل شأنه، که نوع انسان را با اختلاف السنه و الوان ....

در دیباچه مدارك کار خویش را ؛ قاموس و مصباح‌المنیر و اختری کبیر معین کرده است.

آغاز نظم : حرف الالف فی‌بحر المضارع :

ای طبع را زمایهٔ فضل تو افتخار — دارد خرد زدانش وفرهنگت‌اعتبار
مفعول فاعلات مفـاعیل فلاعلات — بحر مضارع است پراز در شاهوار
امت: گروه.امت:بلنداست‌وامر:کار — اسبوع:هفته‌اری:عسل.اثل:شوره‌زار

چاپ :

این کتاب درسال ۱۳۴۵ق . با اجازهٔ فرهنگ آذربایجان ، برای تدریس در

متوسطهٔ تبریز بخط آقا أهری و بکوشش ابوالقاسم صحاف، در تبریز بچاپ سنگی در ۲۰۱ ص پخش شده‌است. ودر دنبال آن منظومهٔ «توقیعات تقاویم» از همین ناظم چاپ شده است ازص ۲۰۲ تا ص ۲۱۸ .

شرح نصاب [۹۹]

شرحی است از شرف الدین علی‌بن حجةالله شولستانی، که‌ازمشایخ‌مجلسی‌بوده است . صاحب ریاض نسخه‌ای از آنرا در أستر آباد دیده‌است، که تاریخ کتابت‌آن (۹۹٦ق) بوده. وچون شولستانی تا۱۰۹۳ زنده‌بوده بعیداست تالیف اوباشد(ذریعه)

شرح نصاب [۱۰۰]

از شیخ علی نجار . در برخی از شرحها از آن نقل‌شده است (الذریعه) .

شرح نصاب [۱۰۱]

از شیخ یوسف بن مانع القرشی . میرزا کمالا، کمال‌الدین محمدبن معین‌الدین فسائی داماد وشاگرد مجلسی (م۱۱۱۱ ق) درمجموعهٔ بیاضی [۱] خویش از آن نقل کند (الذریعه) و صاحب «غیاث اللغات» همه‌جا سخنان وی بگواه‌آورد .

شرح نصاب [۱۰۲]

شرحی‌است‌ناشناس‌بعربی‌شبیه‌به‌شرح‌ابن‌فقیه که‌درص۱۹۳ گذشت،اماغیراز آنست

آغاز: بسمله . من‌البدایة الی‌النهایة ... و نعم‌الوکیل ... و نجوم و حساب ونحو و ادوات . قول المقرر (ره) افتتح کتابه بالمصراع من‌اول الامر (اشارة) الی انه منظوم . وهذاالنوع ...

نسخه :

سپهسالار ٦٦۳۰ : کتاب‌شمارهٔ یک دفتر است. نسخ بی‌نشان .

شرح نصاب [۱۰۳]

از شارحی ناشناس‌است.دیباچه‌را باعنوان‌سؤال وجواب‌شرح کرده، و هیچ تغزل در آغاز بند ها نیاورده است . و فقط ۲٦ بند را شرح کرده است . و بنا بر این متن او از نوع اول نصابها بوده است که در ص۱۰۷ یاد شد .

آغاز: الحمدالله رب العالمین ... اما بعد بدانکه این مختصریست در دانستن شرح‌نصاب. اول بباید دانستن که‌چرااین کتابرا «نصاب‌الصبیان» نام کرد.... درمقدمه

۱ـ بیاض کمالی (الذریعه ۳ : ۱۷۰)

ابیات نصاب را دویست وبیست دانسته و آنراشامل دهعلم شمرده : ۱ـ لغت ۲ـشعر ۳ـ کیمیا ۴ـ انساب ۵ـ قرآن ٦ـ طب ۷ـ نجوم ۸ـ حساب ۹ـ نحو ۱۰ـ ادوات. ونام مؤلف را محمد ولقبش بدرالدین و کنیتش ابونصر آورده است . همهٔ مطالب تا اول القطعة الثانیة را بصورت «سؤال چرا ... جواب...» آورده است بعد از آن این‌سبك را رهاکرده و بطور معمولی شرح نموده‌است، و بـاز در القطعة السادسة عشر،سؤال و جواب دارد. و درپایان کتاب، درالقطعة السادسة و العشرون گوید : سؤال اگر پرسند که چگونه در اول فرمود که این کتاب دویست و بیست بیت است که شمار میکنیم یکمصراع کم می‌آید، چه چنانکه یك یکمصراع در مفتتح کلام گفته است و هو : « همی گوید ابو نصر فراهی» دویست و نوزده بیت بیش نیست (جواب) گوئیم : یکمصراع که نیم بیت است از آن کم کرد تا دلالت کند برآنکه از بیست دینار زر، نیم دینـار زکاة بیش واجب نیست ...

نسخه :

دهخدا ـ۱۲۳: بنستعلیق‌سدهٔ دهم‌وپر غلط است . درضمن مجموعه‌ایست که شامل شرح ابن‌امیرالحاج، که درص۲۰۵ یادشد،واین کتاب، ویك‌رساله دررسم‌الخط میباشد. نام کاتب همه جا پاك شده‌است .

شرح نصاب [۱۰۴]

شارح‌ناشناس‌است دیباچهٔ نصاب درآن،بطور سؤال‌وجواب شرح شده‌است. ودرپایان دیباچه‌سه باب درمعنی‌حرفهادارد : ۱ـ مفردات ۲ـ مرکبات ۳ـ حروف عوامل‌و هریك‌چندین فصل دارد. و درشرح نخستین بیت نصاب که شامل اسماء خدا است، منظومه‌ای در (۱۰۲ بیت) درمعنی اسماء حسنی [۱] ازصدرکمال آورده است و در شرح بیت دوم ، پنجاه‌بیت‌ازنظم پدرشارح، راجع بآسمان وزمین‌آورده‌است [۲]

۱ـ آغاز این ۱۰۲ بیت :

بحمد خداوند پروردگـار — مبارك‌بود کردن آغاز کار

مانند این منظومه کتابچه‌ای بنام « نصاب حسنی » با تقلید های نصاب در ص۱۰۷ یاد شده‌است که شامل ۹۹ اسم‌از اسماء حسنی و اسماء دیگر است .

۲ـ آغاز منظومهٔ آسمان وزمین :

هم از ابن‌عباس آمددرست — که‌او کردتفسیر آیت نخست

ودر شرح بیت : « ریه شش قفا حیره و وجه روی » هفده فصل در بارهٔ اسماءاعضاء بدن آورده است .

نسخه:

سپهسالار ۹۳: اول و آخر نسخه افتاده‌است، و یك‌صفحه‌از آغاز «شرح دشت بیاضی»را بجای صفحهٔ اول نهاده‌اند. خط نستعلیق . در (۱۲۶۱ ق) بنام «شرح دشت بیاضی‌برنصاب» داخل کتابخانهٔ اعتضاد السلطنه شده است. خصوصیات دیگر آنرا در فهرست پیشین سپهسالار (۲ : ۱۸۸) به بینید .

شرح نصاب [۱۰۵]

شرحی کوتاه است،ودرآن شواهدی برای الفاظ ، ازقرآن وحدیث‌آورده‌است . دربارهٔبرخی‌از کلمات گوید: شیرازیها چنین گویند... وشاید مؤلف‌شیرازی‌باشد .

آغاز: الحمدلله رب‌العالمین و العاقبة للمتقین ...

دیباچهٔ نثری نصاب را بدون شرح آورده است، و تغزل بندها را مانند تغزلهای نصاب جمالی که‌درص۱۰۷یادشد،آورده، و سپس گوید : تقارب وزنیست ازچندان وزن که در شعر است

انجام : القطعة الثامنةوالاربعون؛ فرفخ و رجله بقلةالحمقاء ... پدر و مادر آدم و حواء. تمت‌الکتاب.

نسخه :

محیط‌طباطبائی ۱۶۸ب:تاریخ‌ندارد،درپیرامن‌سدهٔدهم‌ویازدهم‌نوشته‌شده‌است.

شرح‌نصاب [۱۰۶]

نگارنده مرشد بن علی سیفکی شیرازی .

تقطیع و تغزل در آغاز بندها ندارد . وفقط درآغاز بندسوم تغزل‌جمالی‌را دارد که‌درص۱۰۷یادشد. و باقی را کسی در حاشیه‌ها اضافه کرده‌است .

آغاز: حمد نامحدود خداوندیرا که منصب شرح نصاب علم و ادب بی شوایب اسباب رنج وتعب نصیب طالبان جمال خواهد گردانید ... چون راقم این حروف مرشد بن علی السیفکی الشیرازی . . . اله بکسر همزه عبارتست از وجود مطلق یعنی آنچه پرستیده شود ، خواه‌سزاوار پرستش باشد یا نی ...

نسخه :

آقای سلطانی تهران : نستعلیق هندی ، محمد زمان ابن محمد مؤذن. در

۱۱۸۷ ق شعرها رابه‌شنگرف نوشته‌است. حاشیه بنستعلیق ریزدارد.

شرح نصاب [۱۰۷]

شرح کنندهٔ ناشناس آنرادر میان ابیات نوشته است. بیشتر آن فارسی است وبرخی‌جاهارابعربی شرح کرده‌است. ومتنی که‌شرح کرده‌ازنوع‌دوم نصابهایعنی‌نصاب جمالی‌است که درص۱۰۶-۱۰۷ یاد شد، و قافیهٔ تغزلها با قافیهٔ بندها ناجور است.

آغاز: الحمدالله رب‌العالمین و العاقبة للمتقین و لاعدوان‌الاعلی الظالمین... اما بعد بدانکه نصاب الصبیان نسخه‌ئی بس‌مشکل بود،وبرده نوع علم لغت و... وشیخ افتتاح کتاب برمصراعی کرد...

و پس از شرح دیباچهٔ منثور، مقدمهٔ منظومی دارد، و ازسیاق شرح معلوم میشود که آنرا از ابونصر فراهی میدانسته است:

چنین گوید ابو نصر فراهی — که بروی رحمت حق‌باد رضوان
لغت را چون کلید علم دیدم — نموداری بنظم آوردم از آن
که‌میل‌طبع‌مردم‌چون‌عزیزیست — بسوی نظم بر خوانند آسان
دوصدبیت‌آمد وچون اندکی بود — نصابش نام کردم بهر صبیان

انجام: القطعة الاخری فی‌الخفیف:

فر فخ و رجله بقلة الحمقاء — خرفه دان فرد و منفرد تنها
... نامهای‌چهارده معصوم دریک‌بیت‌من — گفته‌ام من تا بماند یادگار از بعدمن
مصطفی باسه محمد مرتضی باسه علی — جعفروموسی‌وزهرایک‌حسین ودوحسن

تمت فی اربعاء شهر شعبان المبارك سنة (۱۰۶۳)

نسخه محیط ۷۳ خطی: ضمن مجموعه‌خط (۱۰۶۳ق)۵۸برگ‌صفحه‌ها جدول بندی. کاغذ اهارمهره.

شرح نصاب [۱۰۸]

شارح ناشناس. تغزل‌بندهامانندنصاب‌جمالی‌است که در بالا یاد شد

آغاز: الحمدلله رب‌العالمین والصلاة ... اجمعین. چنین‌گوید ابونصر فراهی کتاب من بخوان گرعلم‌خواهی حدحافده ... وچونکه عددمجموع ابیات‌این‌کتاب دویست‌و بیست بیت‌آمد، لهذا آنرا نصاب صبیان نام کردند ...آله‌است‌والله ورحمان خدای ... اله والله و رحمان هر سه عربی است بمعنی خدای، و فرق میان اله والله آنست...

نسخه :

حقوق ۵۳۰۰۶ : درمجموعه ایست شامل یك لغت عربی بفارسی ناشناس وباب تعبیر خواب از «نفائس الفنون» و این کتاب ، و یك لغت دیگر . نسخ بی تاریخ در سدهٔ یازدهم، ۳۴ برگ ۱۵ سطر.

شرح نصاب [۱۰۹]

شرح کننده ناشناس است .

آغاز: (افتاده) ... چنان بادکه فاضلان و کاملان که مخدو مانند برو حسد برند، مادامی که دنیامعمور باشد زیرا که کسیکه مخدوم وبزرگ باشد برین فاضل وکامل حسد برد،واگرخرما و آرد نباشد ملك عرب و عجم معمور نمی‌ماند. وغالباً درین عبارت میان‌شمال و شمال تجنیس ناقص است ... « و چون خوش آمدن شعر مرطبعهای موزون را عزیزیست، وتعلم لغت عرب کلید همهٔ علمهاست، پس قدیرا ازوی بنظم یاد کردیم تا بی تکلف یاد گیرند .» صبیان بکسر صاد مهمله وسکون ... (وپس‌از دوبرگ) ... القطعة الاولی فی‌بحر المتقارب:

بیحر تقارب تقرب نمای بدین وزن میزان طبع آزمای

... اله بکسر همزه اسم جنس معبود است ، و اطلاق آن بر معبود بحق غالب ومشهور است. و آن فاعلیست بمعنی مفعول ...

انجام:

در پایان کتاب بند « فرفخ و رجله بقلة الحمراء » را بند ۴۲ شمرده و پس از پایان شرح آن میگوید: القطعة الثالث و الاربعون ... و این از نظم شیخ نیست فاما شارحان ذکر کرده‌اند ... منظر بفتح میم و سکون ... از باب علم یعنی در آویختن . تمت کتاب شرح نصاب ...

نسخه :

محمد نخجوانی تبریز: نستعلیق بی‌نام وتاریخ درسدهٔ یازدهم‌نوشته شده‌است. شعرها شنگرف‌است، ۱۳۰ برگ، ۱۲ سطر . وپس ازآن نسخهٔ «نصیب‌الفتیان» که در ص۱۲۶ یادشد ، جلد شده است .

شرح نصاب [۱۱۰]

شرحی است ناشناس که گویا در سدهٔ سیزدهم نگاشته شده‌است .

آغاز : بسمله. حمدله. و تحیت بربهترین مخلوقان که‌آن محمداست، که ائمهٔ‌معصومین‌است...مدحت‌اللؤلو‌من‌صفائها یعنی‌ستودم مرواریدرا‌ازروشن‌بودن . ودرحمدسه شرط است؛ اول اینکه ...

تقطیع بحرهارا(طبق‌معمول) دارد. متن رابا «قال» وشرح رابا«أقول»تعیین کرده‌گوید: «قال‌آله است والله‌و... اقول‌آله اسم‌جنس است،اطلاق‌کرده میشود ...

نسخه: شیخ رستم نطقی‌در تهران . نسخ ۱۶ محرم ۱۳۴۴ ق .

شرح نصاب [۱۱۱]

شارح : ملا ابراهیم‌بن درویش محمد کازرونی‌ساکن‌شیراز (ز - ۱۲۷۴ق) (م - ۴ع۲-۳۳۴ ق) در الذریعه از گفتهٔ این شارح نقل کرده است که حواشی برتفسیر«مجمع البیان» وجزآن نیزداشته است .

شرح نصاب [۱۱۲]

ازمحسن ادیب العلماء . بصورت پاورقی نصاب درتبریز بسال ۱۳۷۳ق . در ۱۱۲ ص. چاپ شده است . قطع وزیری . چاپ‌سنگی [۱]

۱ــ دراین‌هنگام که‌آخرین شرح نصاب دراین بخش شناخته‌شده‌است، بد نیست از یك تقلید هجائی و مضحکانه‌ئیکه دردورهٔ ناصرالدین‌شاه برای نصاب‌بوجودآمده است، یادبشود تانموداری ازنظرمردم‌آن روز نسبت بسبك‌آموزش کلاسیك‌آن دوره بدست‌آید؛ نظام افشار شاعرآن عهد را اعتماد السلطنه در المآثروالاثار ص۲۱۳ بعنوان«صدرالافاضل»خوانده‌وبه‌خوش‌خطی‌وخوش‌قریحگی‌ستوده‌است.اویك‌منظومه بنام «مقویم» درتقلیدتقویم‌نویسان وهجاءآنان، ویك منظومه بنام «مصاب»درتقلید وهجونصاب، سروده است. این منظومه در نه‌بند است وشامل یکصدوسی وچهاربیت میباشد . و درآغاز هربند بتقلید نصاب تقطیع و تغزل دارد .

آغاز : ببحر تقارب نمودم شنای
بدیدم که طرزی نمانده بجای

تاآنجاکه :

امین الرعای قزوین و من
غنی‌مالداراست ومسکین گدای

بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ بعد

فتح المثانی [۱۱۳]

ویژهٔ لغات قرآن میباشد، وآنهارا بفارسی ترجمه کرده است. مرتب برحروف الفباء . نگارندهٔ دردیباچه خود راعثمان السمانی خوانده‌است.

آغاز: حمدوثنا سزاوار خالقی‌است که برصفحهٔ پاك خداوند، علم«خلق‌الانسان علمه البیان» برافراخته . بعدهذا میگوید معترف بتقصیردرین‌تطیر؛ که فهم حقایق قرآن وتصرفات ارباب اجتهاد وتحقیقات اهل‌عرفان موقوف به ترجمهٔ مفردات ... و بنا برین بعضی اکابردین ... رساله در ترجمه مفردات قرآن بحذف تکرار سور نوشته بودند . چون‌آن ترتیب اذهان زکیه‌را در استنباط مرام متشتت نمودی ... تازمانیکه فقیر ... الراجی‌الی رحمة الرحمان عثمان السمانی ملهم شده که‌آن مفردات را بترتیب حروف تهجی مرتب سازد ... و بعد الاتمام « فتح المثانی » نام

بقیهٔ پاورقی‌ازصفحهٔ قبل:

تاآنجا که :

جبه‌ای دارم همه‌چیزش بود الادوچیز
الظهاره‌أبره دان‌والطبانهٔ آستر

تاآنجا که :

خواهمت کزپشت بام افتی‌وزودت بکشند
جید گردن،صدرسینه،رکیه زانو،رأس سر

تاآنجا که :

طبع موزون«نظام»اندرهجاواندر دعا
برتراست‌از«فوقی»واز«سوزنی»وز«رودکی»

تاآنجا که :

وعدهٔ امروز حاجی مستشار
لاولاب لاولا ، لاشش مه است

نسخه :

دکترشایگان تهران : نستعلیق‌زمان‌سراینده ، وشاید خود او نوشته‌باشد، ۹ برك ۱۰ سطر .

نهاد ... وچون نسخهٔ اصل بغایت سقیم بود ... انصاف فرماید که این رساله‌ای بسر خود است نه‌مبنی بر آن ...

در باب غین غلقت‌الابواب : درهابست . الغل: بند کردن. الاغلال : جماعة . الغل : دست با گردن بستن و خیانت کردن ؛ غلوه : ببندید دستهای اورا با گردن . لاتجعل یدك مغلولة‌الی عنقك : کنایه‌است از بخل ....

نسخه :

ابراهیم دهگان : دراراك بی‌نام‌نویسنده درصفر ۱۲۲۴ق. پایان‌یافته، یکصد صفحهٔ ۲۰ سطری . دومین رساله در مجموعه‌ایست که سه‌رساله در بر دارد .

۱ـسؤال و جواب .

۲ـاین کتاب .

۳ـ اصول عقاید میرزای قمی .

[۱۱۴] فتحیه

منظومه‌ایست درلغت‌عربی بفارسی ، مرتب‌برحروف هجاء ، برای هرحرف شش بیت که‌در دوبیت کلمات مفتوح الاول ودردوبیت‌دیگر کلمات مضموم ودر دو بیت‌پایان کلمات مکسور الاول‌را جمع وبفارسی ترجمه کرده‌است .ودرآغازهربند تقطیع‌آن بحررا‌آمیخته باتغزل،مانند نصاب فراهی دربردارد .

آغاز: الحمدلله رب‌العالمین ... چنین گوید ابوالفتح الحجازی ... که چون نصاب صبیان بربعضی‌اخوان بسبب اشتباه حروف اوایل‌حرکات کلمات دشوار بود ... وسی‌و دوبیت دیگراضافه کرده شد و تسمیه کرده شد این رساله برسالهٔ « فتحیه در لغت عربیه» ...

آغازنظم پس از تقطیع :

اصل پنج و آل خویشان أخ برادر أب پدر

أنف بینی اذل سختی اوس کرك ایم مار

چاپ : این کتاب در مجموعه ای همراه الفیهٔ ابن مالك ، وتهذیب‌المنطق تفتازانی و چیزهای دیگر بقطع جیبی در(۱۳۰۴ق) در تهران بچاپ سنگ‌پخش شده است .

فرهنك تازی بپارسی [۱۱۵]

مصادر و اسماء و صفات همه را درهم ، مرتب کرده است . او حرف نخست را بزرك‌بخش وحرف پایان ریشه راکوچك بخش قرار داده است .

آغاز نسخه افتاده است وشناخته نمیشود ؛

باب السین مع الالف ؛ سداء : نمناك شدن ، و نرم شـدن دنباله خرما . سنا : روشن‌شدن . سناء : باالف ممدوده بلندشدن . سبا : خمرخریدن‌وگذشتن برچیزی بی باکانه ... سباء خمر خوردن . سری: بشب رفتن . سلاء : روغن گداختن ... باب السین مع الباء ؛ سکوب : ریخته شدن آب . سلب : ربودن ...

انجام : باب الیاء مع الیاء ؛ یدی : بردست زدن ودست بریدن و بدست کسی رسانیدن... یلمعی: مردك‌زیرك که‌بچیزی گمان برد که گوئی دیده‌است . یلی : نزدیك میشود واو فعل‌مضارع است مشتق از ولی یالی . جمع‌یولو است. تمام شد.

نسخه:

حقوق تهران ۵۳۰۰۶ : نستعلیق بی‌نام وتاریخ درسدهٔ یازدهم . در مجموعه است. آغاز افتاده ، وازکلمهٔ «بقیر» دارد. وپس از آن باب «تعبیر خواب» از«نفائس الفنون» وشرح‌نصاب، ولغت دیگر،میباشد۱۲۰برك۱۷سطراست .

فرهنك تازی بپارسی [۱۱۶]

ناشناس . گویا پس از سدهٔ یازدهم تالیف‌شده‌است .

آغاز: الف معب ؛ ابد : همیشه .آبادجمع . ابواب . درها. ابریق: کوزه .اباریق جمع . ابنیه : بناها اب : پدر . آباء : جمع...

باب س . الف ؛ ساجد : سجده کننده . سارم : تیغ . ساهد : پیدا شونده . ساح : بتافت. سایح : تازنده ...

انجام : ی . م ؛ یم : دریا یمین: سوگند ودست‌راست. ینسلون : ای‌یسرعون. (و در اینجا معنی جملات ابجد را آورده است) : ابجد : آغاز کرد . هوز: در نوشت ...

در برخی‌حروف کلمات فارسی رانیز آورده، وآنها راتحت‌عنوان«لغت‌فرس» جدا ساخته است .

نسخه:

ادبیات تهران : سابقاً متعلق بآقای اقبال‌آشتیانی . خط نسخ بی‌نام دردارالسلطنهٔ

اصفهان بانهایت غم درصفر۱۲۳۸ق . نوشته شده‌است .

[۱۱۷] فرهنگ تازی بپارسی

ازنگارندهٔ ناشناس . گویا پیش ازسدهٔ دهم نگاشته شده است .

آغاز: باب‌الالف المفتوحة ؛ الله : خدای‌سزای پرستش. احد : یکی . احاد جمع . اول : نخستین . اوایل:جمع. آخر : پسین . اواخر: جمع. آجل: آن جهان . اصل : بیخ . . .

باب السین المفتوحة؛ سامی: بلند. سائغ: گوارنده.سابغ: تمام. سوابغ: جمع. سنة : سال. سقا :آبکش . . .

انجام : الیاء المضمومة ؛ یبوست : خشکی.یسر:آسانی . یمن:خجستگی . یوسف : حسرت زده. یموم : دریا ها . تمت.

نسخهٔ :

ادبیات‌تهران : درمجموعه‌ئیت و بعد ازحمد وثنای وطواط نوشته شده . درپشت جلد « بحرالالفاظ» نـامیده‌شده است .

[۱۱۸] فرهنگ تازی بپارسی

ازمؤلف‌ناشناس.

ترتیب :

این کتاب‌مرتب‌بربیست وهشت کتاب‌است، بعدد حروف هجا، ودرهر کتاب ، نخست اسمهارا درسه بخش‌مفتوح ومضموم ومکسورمیآورد ، وسپس گوید : «وفی الافعال ...» پس افعال را بترتیب‌نطنزی‌وزمخشری درپنج باب ثلاثی مجرد بانشان : باب‌نخستین؛بعث‌یبعث،باب ۲ـ برزیبرز،باب۳ـبسم‌یبسم، باب٤ـ بلغ‌یبلغ،باب ۵ ـ بصر یبصر . ۱ آورده ، وباب مکسور العین در ماضی ومضارع را ندارد. گویا بعلت کم بودن این باب آنرا نیاوده وبجای‌آن بابی برای مجهولهای بی معلوم دارد ونام این باب را باب بهت یبهت گذارده است . وپس از آن با بواب ثلاثی مزید از افعال‌آغازیده‌وهمهٔ ابواب‌آنرامیاورد، وسپس برباعییهای پردازد .

حروف را اصلاندارد . وبرخی‌بابها راکه لغتی ازآنها نیامده‌گوید : خال‌من الکلمة . و گاهی کاتب زیر کلماب ترکی آنرا نیزنوشته است . شاید این‌کتاب از باب اول ودوم«مقدمة الادب» گرفته شده یاشد.

۱ـ برای‌مقایسهٔ‌این ترتیب که‌خلاف‌ترتیب‌شش‌بابی‌معمول‌است. ص۵۰و۵۲دیده‌شود .

آغاز: (افتاده) رومیان . جاء یضرب اصد ربه : امد نومید . اصرمان الذئب و الغراب . . . ض ؛ اضحم : کژلب . أضن : که دندان ستة سخن گوید . اضبط : چپ راست . اضحی : عید قربان . وسمیت الاضحی بجمیع اضحاة وهی الشاة التی یضحی بها ...

کتاب السین المفتوحة : ساعة :روز رستخیز . . . له سابقة فی هذا الامر : بیش ازهمه کس است در این کار. سالفتان: هردو کردن . سامعة:گوش . . .

انجام : تفاعل ؛ تیاسر : از چپ گرفت . تیامن : از راست گرفت . استفعل ؛ استیسر : یسره. استیقظ : یقظه . استیقن: ایقنه.مهموز ؛ استیأس : یئس . تم الکتاب

سپهسالار ۷۴۹۰ : نسخ محمدبن رسول . دراول جمادی الثانی ۸۳۳ ق . عنوانها شنگرف . ۲۵۰ برگ ۱۱ سطردرشت۱۵ × ۲۲ درمیان حرف«ح» ودر حرف سین وجاهای دیگر، افتادگی دارد . وقف ورثهٔ حیدرقلی شاملو.

فرهنگ تازی بپارسی [۱۱۹]

ازمؤلف ناشناس.

بترتیب حرف اول کلمه قرار دادهشده است، و هر یك از ۲۸با برابر سه بخش مفتوح و مضموم ومکسور، و کتاب به ۸۴ باب تقسیم وهربخش بترتیب حرف دوم مرتب شده است.این کتاب فقط اسماء را دارد مصادروحروف را نیاورده است .

آغاز: باب الالف المفتوحة:انت : توی .آءة : گیاهیست ساقدار.آء : ج .آب: ماه اغستوسن : آبی : گشن. که بول بوید .آبت : روزی سخت گرم . . . ب ؛ أب : پدر . آباء ج. ابوان پدر و ماذر . اب : چراگاه. آباء . ج . . . ت : أتا : بارخرما . اتان : خرماده . اتن ج ... المضمومة . ب ؛ أبود: جمع ابد همیشه‌هاء روزکار ، ابنه کره نی . این ج . ابوة: پدری.

کتاب السین المفتوحة : سائل‌خواهنده وپرسنده . سئاب : خیك‌انگبین. سائبة : الناقةالتی سیبت سابح : اسبی که کوئی شنا میکند . سابغة : زره تمام سابغات . ج . سابل : کل‌سك . سابله : راه گذری . سابیا : ابی درپوست که بچه اندرو بود . .

انجام : (افتاده) : س ؛ مسافحة : زن بی سامان کاری . مسبح : کلیم با خط . مسجة : انگشت شهادت خوان . مسبکر : موی فرو هشته . مسیل : ششم تیرقمار . مسبه : آنکه عقلش برورد . مستاسر : دست فرابنده ـ (ناقص).

نسخه :

آقای دکتر کیا : دیباچه نـدارد . آخرش به حرف میم مضمومه ، بکلمهٔ مسافحة ومسبح‌پایان یافته‌است. واین موجود پیرامن سه‌هزار بیت‌نوشته دارد. خط سدهٔ دهم یانهم است .

عربی‌را رقعی‌درشت، وفارسی راشکسته در زیرآن نوشته‌است.

۹ سطر عربی ۹ فارسی. عنوانها شنگرف . ۱۸۰ برك است.

فرهنك تازی بپارسی [۱۳۰]

کتابچه ئیست .از مؤلفی ناشناس .

آغاز: باب الالف . ابتدا: اول کار . انتها :آخر کار. انها خبر کردن‌درسود وزیان . استقصا : اندیشه کردن در کار...

أنجام : باب الیاء . یسار : توانگری. یسر : آسانی. یباب : ویران. یتیم : بی پدر . یابس: خشك .

نسخه :

احمد افشار شیرازی درتهران. ضمن مجموعهٔ چند لغت عربی بفارسی است وبعد از آن قطعه‌ای از « السامی‌فی‌الاسامی» میباشد .

فرهنك تازی‌بپارسی [۱۳۱]

مؤلف ناشناس است .

آغاز: شکروسپاس مرخدایرا که‌آفرینندهٔ جهان‌ودارندهٔ زمین وآسمان ... باب الالف اله والله : هردوبمعنی خداست. آلهه خدایان انس. آدم ...

نسخه :

مجلس $\frac{(۲۳۱۳۵)}{۱۹۵۰}$ ضمیمهٔ‌رسالهٔ‌معرفت‌تقویم‌وجزآن،۱۵برك‌بخط‌ابراهیم ابن‌محمد طباطبائی دررجب ۱۲۶۳ ق. نوشته شده .

فرهنك تازی بپارسی [۱۳۲]

بسیار کوتاه ومختصر است .

نام مؤلف ندارد . گویا درسدهٔ سیزدهم تهیه‌شده‌است بترتیب حروف الفباء درآغاز هرباب شعری فارسی مناسبت‌آورده است .

آغاز: مقالید ابواب کلام باسم شریف حی توانا است. و مفتاتیح کنوز ...

أمابعد؛آنکه لغت کلید سخنهااست سیما اشعار از نظم ونثر ... الباب الف (چنین):

ساقیا برخیز ودرده جام را
خاك برسر کن غم ایام را

الله واله : باخبر از چیزهاکه پوشیده باشد . انبیاء پیغمبران اولیا : دوستان ...

نسخه :

ملك ۳۵۳ : کامل‌نستعلیق در۱۲۷۷ ق . نوشته شده‌است. ۲۰برك ۲۲ سطری

[۱۲۳] فرهنك تازی بپارسی

ازمؤلف ناشناس .

آغاز: سپاس وستایش بیحد وقیاس، مرخدای که‌عقل عقلا درادراك ذات او ...

مختصریست مشتمل‌برالفاظ پارسی‌وتازی باهم. واین‌قسم برترتیب حروف هجانهاده شد وبست ونه بابست. که درهربابی‌الفاظ تازی را درمحاورات ومراسلات‌پارسی... وهرباب قسمت مفتوح ومضموم‌ومکسور نموده شد . الله : خدا ، احد: یکی ،اول : نخستین. اوایل‌جمع ...

انجام : یقاع. تل ، یفعل‌الله‌مایشاء: میکندخدا آنچه میخواهد. ویحکم‌مایرید: حکم میکندآنچه اراده میکند .

نسخه ها :

دهخدا ، ۹۴ : در ادارهٔ لغتنامه در دانشکدهٔ ادبیات تهران موجود است . نویسنده ابراهیم بن محمد قاسم در تاریخ بستم ذیقعده (۱۲۷) شاید (۱۰۲۷) نوشته شده است .

محیط طباطبائی ۷۳ خطی :

ضمن‌مجموعه مشتمل‌برشرح نصاب و «حمدوثنا» ورساله‌ای‌درالقاب، واین کتاب است. این کتاب‌بی‌تاریخ است ومجموعه در(۱۰۶۳ق)نوشته‌شده‌است. ۲۸برك ۱٤سطر.

[۱۲۴] فرهنك تازی بپارسی

مؤلف ناشناس است .

آغاز: حمد بیحدوثنای بیعد مرخدای عزوجل را که عقول در ادراك حقیقت ذات او ... اما بعد این‌مختصریست مشتمل‌بالفاظ‌عربی مترجم بلغت فارسی،برترتیب حروف هجا نهاده‌شده والفاظی که درمحاورات ... وحرف اول الفاظ را باعتبار ضمه وکسره‌وفتحه، بهریك بابی‌ذکرمیشود ... باب اول‌الف‌مفتوحة: الله: خدا، احد: یکی

آمر · فرمان کننده .أصل : بیخ ·

هرواژهٔ عربی را بلفظ سادهٔ فارسی تبدیل کرده ، وغالباً کلمات فارسی کهن بکاربرده‌است بابها مرتب شماره گذاری شده‌است مثلا باب دهم الثاء المفتوحه باب یازدهم الثاء المضمومة : باب پانزدهم الحاء المکسورة و همچنین . . . و بنابرین مانند ترجمان‌اللغة هشتاد وچهار بابست دارد ولیکن کوتاه و مختصر است · ۵

همهٔ کتاب در پیرامن پانصد بیت نوشته دارد ·

أنجام : باب الیاء : یمین دست راست یسار دست چپ ... یرحم الله عبداً . رحمت خدای بر بندگان ·

نسخه :

دهخدا ۱۲۵ : ۱۰

در ادارهٔ لغتنامه در دانشکدهٔ ادبیات مجموعهٔ شامل این کتاب و «نصاب‌الصبیان» و«شرح نصاب» میباشد.این کتابچه هجده برگ دارد.

فرهنگ تازی‌بپارسی [۱۲۵]

مؤلف ناشناس‌است وحرف نخست را در ترتیب آن رعایت کرده است ·

آغاز: باب‌الالف؛اعتصام:چنگ‌درزدن اشتباه:پوشیده‌شدن امتحان:آزمودن· · ۱۵
وی‌اسماء ومصادر را درهم آمیخته و نامهای مرکب واصطلاحات را نیز یاد کرده است ·

آغاز باب‌سین : سماحت: جوانمردی سفاهت: بی‌خردی. سفیه: بی‌خرد · ·

أنجام : یرحم الله عبده رحمت کناد خدای بر بندهٔ خود یا حبیب الفقراء: ای‌دوست درویشان. یاانیس‌الغرباء:ای‌مونس‌غریبان .یاذوالجلال‌والاکرام:ای‌صاحب ۲۰
بزرگی و کرامت .

نسخه :

دهخدا ۱۰۸ : درمجموعه‌است ، ودر دنبال قسمت اول «مقدمة الادب» زمخشری قرار دارد، ودر پشت آن مجموعه آقای دهخدا نوشته‌است : « تمام‌لغات این کتاب (مقدمة الادب) وضمیمهٔ آن (کتاب ناشناس مورد بحث) نقل شد .»[۱] ۲۵

۱ ـ البته فیشهای این کتاب نیز در شمار فیشهای بی‌مدرک است ، و قابل استفاده نمی‌باشد و باید از نو باذکرمدرک فیش شود .

نویسندهٔ نسخه ؛ حسین بن یعقوب شاه است ، که آنرا در شوال ۱۰۶۲ ق . بپایان رسانیده است .

نسخه :

سپهسالار ۷۴۸۷ : در برگهای ۱۲۵ ـ ۱۶۳ دفتر است . عربی بنسخ، فارسی بنستعلیق . سدهٔ دوازدهم‌است . وپیش‌ازآن قسمتی‌ازبخش نخست «مقدمة الارب» است . ۱۳ سطر عربی و ۱۳ فارسی دارد.انجام افتاده است : مهر : کابین . مستأجر اجارت گیرنده .

فرهنگ نازی بپارسی [۱۲۶]

مرتب برحروف الفباء درحرف اول ودوم‌است.اسم‌ومصدرهردورا دربردارد .

آغاز: الحمدلله الذی زین الفاظ الانام بذکره ونور الحاظ الاجسام بشکره . . . محمدو آله المستکملین بفیض نواله. باب‌الالف؛افتتاح،ابتداء: آغاز کار. انتها : اختتام: آخر کار. ابنساط: کشادگی. انقباض: گرفتگی. اضطراب:شوریده‌کار ...

آنجام : یالیت: کاشکی. یدیم‌الله:دولته‌همیشه‌بداردخدای‌اورا دردولت. یرحم‌الله عبداً قال‌آمینا : رحمت کند خدای بنده‌ای را که گفت آمین .

نسخه :

دکتر صادق کیا : پیش‌ازحمدوثنادرمجموعه قراردارد. عربی‌بنسخ وفارسی‌را زیر آن نستعلیق‌نوشته‌است.بی‌نام وتاریخ‌است (مجموعه‌تاریخ ۹۸۰ و۹۴۴) دارد .

فرهنگ نازی بپارسی [۱۲۷]

برای محاوره و گفتگو تهیه شده است .

کلماتی ازعربی را که درمحاورت بکاررود، جمع کرده است .

آغاز فصل ۱: امرها.

تعال : بیا. مر: بگریز. تأخر: پس رو.

آغاز فصل۲: درنهی‌هائی که در سخن مستعمل است :

لاتلعب : بازی مکن. لاتشتم دشنام مده . . .

آغاز فصل ۳ : ماسمك یاغلام . . . اسمی‌مقبل . نام من مقبل است . . .

آغاز فصل ۴ : ایها السید من این جئت ای سرور ! از کجا آمدی ؟ . . .

آغاز فصل ۱۵ : مرحبا با لغایت الایب الذی استوحشنا بغیبته . خوش فراخی

باد بآمدن . . . وهوالموفق والمعین . تمت .

دکتر صادق کیا : پیش از «حمد و ثنا» درمجموعه قراردارد عربیها بنسخ و فارسیها بنستعلیق زیرآن بسرخی‌نوشته. بی نام در ۳ ع۲-۹۴۴ق،۷برك ۸ سطر عربی+ ۸ فارسی .

[۱۲۸] فرهنك تازی‌بپارسی

مؤلف ناشناس است .

آغاز: باب الالف ؛ آراء : فکر هـا . التیا : سختی و حادثـهٔ بزرك . ابناء : پسران . استقصاء : دورشدن درمسئله یاغیرآن . . .

باب سین؛ساحت . پوست ومیان سرای . سورت : تیزشدن شراب و مثل آن وحمله بردن وبرجستن سیاست : نگهداشتن ستور وکارفرمودن و مهرکردن . . .

انجام: یعمور ، بزغاله‌وسنك خرد . یعامر : جمع . یاسر : ظرف‌وقمارباز واسم برجی است .

نسخه :

سپهسالار۲۸۵۶ : درمجموعه‌است وبرگهای۱۲۸-۱۵۴ را گرفته.نستعلیق بی‌نام وتاریخ درسدهٔ۱۱. نشانها شنگرف . ۱۴ سطر .

جلد تیماج سرخ یك‌لا ۱۲/۵×۵/۵

[۱۲۹] فرهنك تازی بپارسی

مؤلف ناشناس‌است . واژه‌های فارسی‌آن‌نشان میدهد که درسدهٔهفت یاهشتم تألیف شده است . در (برگ ۳۴) نسخهٔ زیر نوشته شده است : هذا تفسیر غریب القرآن من مصنفات السید الادیب سیدحسین غفرله . ولیکن این خط نو نویس‌تر از متن نسخه است که درسدهٔ یازده نوشته شده ، و ارزش وسندیت ندارد .

مؤلف دراین کتاب برخلاف معمول بابهای افعال ثلاثی مجرد را بجای‌شش باب به‌شانزده باب وفصل بخش کرده است . برای مقایسه‌ص۵۱ این فهرست دیده شود .

فهرست وترتیب کتاب :

این کتاب در دو قسمت است . I مصدرهای ثلاثی مجرد. II اسماء صریحه ومصادر رباعی ومنشعبات آن وحروف .

قسم اول کتاب ، درسه نوع است I عین در ماضی‌مکسور II عین درماضی

مضموم باشد .

نوع اول: عین ماضی مفتوح ؛ سه‌باب و دو فصل دارد .

باب اول : عین مضارع مضموم . آغاز : وامه : یکچندی . الاوب و الایاب : بازگشتنی . . . ب ؛ البتر : بریدن . . .

باب دوم ؛ عین مضارع مکسور : ا ؛ الاتیان : آمدن الایتاء : دادن . . . **ب** ؛ البتل : بریدن . . .

فصل ؛ کلماتی که عین‌مضارعآنها مضموم و مکسور تواند بود : **ا؛** الاجر : مزد دادن . . .

باب سوم : کلماتی که عین مضارع آنها مفتوح باشد : **ا؛** الاباء : سرباز زدن **ب ؛** البحث : واجستن . . .

فصل ؛ کلماتی که عین مضارع‌آنها مضموم ومفتوح تواند بود ؛ ج **؛** الجنوح : میل کردن ط **؛** الطعن . . .

نوع دوم : که عین ماضی مکسور باشد . دوباب وشش‌فصل دارد :

باب اول : عین مضارع مفتوح : ا؛ الاثم : بزه‌مند شدن . الاذن : دستوری دادن . . .

باب دوم : عین مضارع مکسور : ا؛ الارث والوراثة : میراث ستدن . . .

فصل ۱ : اگر عین درماضی مفتوح خوانده شود ، درمضارع مضموم میشود ، واگر در ماضی مکسور خوانده شود در مضارع مفوح میشود ؛ **ب ؛** البرق : درخشیدن وخیره شدن چشم . . .

فصل ۲ : کلماتی که اگر عین آنها درماضی مفتوح خوانده شود ، در مضارع مکسور خوانده میشود ، واگردرماضی‌مکسورتلفظ شود درمضارع مفتوح‌خواهد بود. ا ؛ الانف : کبر کردن . الاتف : بینی . . .

فصل ۳ : واژه‌هائیکه گاهی عین‌آنها درماضی‌مکسور و درمضارع مفتوح است وگاهی درهردومفتوح میباشد ؛ **ب؛** البرء ، ازبیماری به شدن . . .

فصل ۴ : واژه‌هائیکه عین‌آنها درماضی‌میتواند مفتوح و مکسور باشد، ولی‌در مضارع مکسور است ؛ ح **؛** الحسبان : پنداشتن . . .

فصل ۵ : کلماتی که عین‌آنها اگر درماضی مفتوح تلفظ شود در مضارع

مضموم یا مکسور خواهد بود ، و اگر در ماضی مکسور تلفظ شود ، در مضارع مفتوح خواهد بود ؛ ا ؛ الاباق گریختن . . .

فصل٦ : واژه‌هائیکه عین آنها اگر درماضی مفتوح تلفظ شود ، در مضارع مکسور خواهد بود ، واگر درماضی مکسور خوانده شود، درمضارع مفتوح خواهد بود . الوری : بیرون آمدن آتش از آتش زنه . . .

نوع سوم : که عین ماضی مضموم باشد ، ودر آن یك باب و دو فصل است.

باب : واژه هائی که عین مضارع آنها نیز مضموم باشد ؛ **ب** ؛ البطر : درنگ کردن . البعد : دور شدن . . .

فصل١ : واژه‌هائیکه عین درماضی ومضارع مضموم است،ولیکن فتح ماضی نیز روا باشد ج؛ الجبن : بدزهره شدن . . .

فصل٢ : واژه‌هائیکه عین درماضی ومضارع مضموم است، ولیکن کسر ماضی وفتح مضارع نیز رواست . **ب** ؛ البأس : سخت دلیر شدن . . .

وبنابراین ، این قسمت کتاب بجای شش باب ثلاثی مجرد ،شانزده باب و فصل دارد،ودر هریك ازاین بابها وفصلها واژه‌ها بترتیب حروف هجاء در آغاز آنها مرتب شده است.

قسم دوم کتاب؛ دراسماءعصریحه ومصدرهای رباعی ومنشعبات و حروف است.

ا ؛ الله والاله: خدای. الاب : پدر . الابد : همیشه . الابل : شتر . الابیل: کله . الاب گیاه زار . الاثاث : کالای خانه . الاثر : نشان ، والتاثیر : اثر کردن . . .

س ؛ السبات : آسایش خواب . السبب : راه و علم بهتر چیز ودلوورسن . السبط : کرده و فرزند فرزند . . .

ی؛ یثرب : مدینهٔ رسول . الید : دست . الیسار : جانب چپ . . . الیمین : جانب راست والیمین : سوگند . الیوم : روز .

در قسم دوم کتاب و سه فصل از فصلهای آینده کلمات بترتیب حروف هجاء مرتب شده است .

فصل١ : مصادر رباعی ومنشعبات آن ، ب؛ البعثرة . زیروزبر کردن . . .

فصل٢ : ظروف ومبهمات . اذواذا: آنگاه . وچون اف له: شه برو . . .

فصل٣ : در اعداد . احد : یکی . اثنان : دو . . .

فصل٤ : هفته . الجمعه : آدینه . . .

فصل۵ : نام پیغمبران . محمد . احمد ، آدم . نوح . . .
نام فرشتگان . . . نام کتب اسمانی . . .
نام طوائف وملل . . . نام برخی بتها . . .
فصل۶ : درحروف . همزة ، للندی . . .
این فصل نیزبترتیب حروف هجاء مرتب شده است .
انجام : ای ، للنداء ، و للعطف . ف ، للتعقیب . ك ، للتشبیه . تمت الرسالة بعون‌الله . . .
نسخه :
سید محمود زرندی درتهران : نستعلیق بی‌نام . در جمادی دوم (۱۰۸۸ق) نوشته‌شده، وپس‌ازغریب‌القرآن‌محمدین عزیز(سجستانی)صحافی شده‌است.عنوانها ونشانها شنگرف ، ۳۶ برك ۱۴سطر .

فرهنك نازی بپارسی [۱۳۰]

گردآوری آقای بدیع الزمان فروزان فر رئیس دانشکدهٔ علوم معقول ومنقول ، که بهمکاری آقای دکتر صادق کیا تالیف کرده وتاحرف راء در ۳۶۶ص بسال۱۳۱۹ش چاپ شده است .

فرهنك جامع [۱۳۱]

این فرهنك عربی بفارسی بزرك را احمدسیاح صاحب کتابفروشی اسلام در تهران تالیف کرد و در چهارجلد بچاپ رسانید ، جلد نخست از **الف** تا خ در ۱۳۳۰ در۴۰۰ ص . جلد دوم از د تا **ض** در۱۳۳۶در۴۹۶ ص . جلد سوم از **ط** تا **ك** در ۱۳۳۷ و جلد چهارم از **ل** تا **ی** هنوز ازچاپ بیرون نیامده است . در تألیف این کتاب‌ازالمنجد ومنتهی‌الارب استفاده شده‌است، وتصویربرخی‌چیزهارا دنبال‌نام‌آنها نهاده است .

فرهنك خلیلی [۱۳۲]

این فرهنك کوچك را محمد علی‌خلیلی با ترجمه از المنجدتهیه و کتابفروشی علمی آنرا بسال ۱۳۳۰ ش در ۹۹۰ ص بامقدمه آقای سعیدنفیسی چاپ کرده‌است .

قطرات العلوم [۱۳۳]

یکی ازشرحهای‌معروف‌نصاب درسدهٔ چهادرهم« قطرات » یا « قطرات العلوم»

یا «قطرات وثوق» نگارش عبدالله بن‌محمد حسن خوراسگانی اصفهانی است . وی آنرادر۱۳۲۳ ق. تألیف کرده خود در۱۳۲۴ ق آنرا چاپ کرده است ، درین کتاب اضافات درنصاب را نیزبعنوان «ملحق» شرح کرده است .

کاتب درپیش گفتار چاپ،تاریخ تالیف را از گفتهٔ مؤلف چنین آرد :

یکی آمد فزون و کرد رقم « قطرات‌وثوق » تاریخش

چون یکی بر«قطرات وثوق = ۱۳۲۲» افزوده شود تاریخ تالیف۱۳۲۳ ق. درمیآید پیش از نسخهٔ چاپی‌شش صفحه کشف الابیات نصاب وسپس مآخذکارخودرا که۹۲ کتاب بود،نام برده است .

ودرپایان کتاب مثلثات بدیعی‌راچاپ کرده وشعرپایان‌را که‌نام بدیعی درآن بوده، انداخته است .

آغاز :

الحمدلله الذی هدانا الی‌الصواب،حمداً کثیراً یبلغ مبلغ النصاب والصلاة ... اما بعدفیقول الجانی‌عبدالله بن محمد حسن‌الخوراسکانی الاصفهانی هذا شرح علی نصاب الصبیان یشتمل ... قوله بسم‌الله‌الرحیم: ابتدا کردم باسم خدا ...

۱۹ صفحه دیباچه دارد .و۶۹ بند را شرح کرده‌است .

چاپ :

این کتاب درزیرنظرمؤلف بسال۱۳۲۴ق. دردوجزء دریك جلدبچاپ‌سنگ بخط‌عبدالکریم‌شیرازی‌بخش‌شده‌است.جزءنخست‌در۱۶۲ص.ودوم‌ازآنجاتاص۲۶۵.

لباب کلام‌الله [۱۳۴]

لغات قرآن را از عربی بفارسی ترجمه کرده است . نگارنده سید محمد کرمانی .

چاپ :

این کتاب برای بارسوم درتهران باندازهٔ جیبی در۱۱۰ص.بوسیلهٔ‌سیدحسین مصدق بچاپ سنگی پخش شده است .

لسان التنزیل [۱۳۵]

لغات‌قرآن‌رابترتیب‌سوره‌ها مانند«المستخلص» از «فاتحه» و«بقره» تا«ناس» گردآورده‌است.ولیکن‌قواعد دستوری که در«المسخلص»هست‌دراین‌دیده نمی‌شود.

دیباچهٔ کتاب وفاتحه درست همان دیباچهٔ «تراجم‌الاعاجم»[۱] میباشد وفقط نام کتاب عوض شده‌است،وبجای جمله«فی‌التفسیر ناجم ، سمی‌تراجم‌الاعاجم» دراینجا گوید: « فی‌التفسیر والتأویل،سمی‌لسان التنزیل . . » باحتمال‌قوی کسی«ترجم الاعاجم» را برگردانیده، وبترتیب سوره‌ها مرتب ساخته ، ونامش‌را تغییرداده است .

آغاز: الحمدلله‌مانح‌الاعلاق‌وفاتح‌الاغلاق‌والصلاة‌والسلام‌علی‌صادن‌الوعدوالمیثاق محمد وعلی‌آله واصحابه الرؤس و الاعناق مابلیت السورفی الاطراف و الاطلاق . وبعد فهذه مختصرفی‌التفسیروالتأویل،سمی«لسان‌التنزیل » والشرط فیه‌ان کل کلمة فسرها مرة لایعودالیهاکرة . . بسم : بنام . الله : خدای.الاسم : نام . الاسما: جماعة الاله: خدای‌پرستش.الرحمان: بزرك‌بخشایش . الرحیم : مهربان ... سورة الفاتحة الحمد : ستودن : وستایش ل . م . لله . مرخدایرا. رب‌العالمین: خداوندپروردگار جهانیان ... سورة البقرة . ذلك الکتاب : ای هذا الکتاب . . لاریب‌فیه: هیچ گمانی نیست در وی یعنی‌هیچ‌سبب شکی‌ومجال ریبی . . . الریب: بگمان‌آوردن . . .

انجام: سورة الناس . قل : بگوی ای محمد . القول گفتن‌اعوذ : پناه‌میگیرم . العوذ: پناه‌گرفتن الناس والاناس: مردمان الاناس . جمع . . . فی : در . صدور : سینها . الصدر : یکی. الجنة : دیوان وپریان. تمت . . .

آغاز: سورهٔ مائدة: العقود:عهدهای خدای، قیل جملهٔ عهدهای دین وسوگندها وپیمان‌ها،وقیل‌سوگندهاونذرها.غیرمحل‌الصید: یعنی‌حلال‌ندارندگان‌سگان‌شکار...

این کتاب درپیرامن ده هزار بیت‌نوشته دارد،و«تراجم‌الاعاجم»فقط (۱۶۰۰بیت) است،وبابرابر کردن دونسخه ناسازگاری بسیاردیده‌شد، گویا کسی‌دستورها وقواعد نحوی وصرفی رااز «المستخلص»انداخته دیباچهٔ تراجم راتغییر نام داده درآغازاین کتاب نهاده است .

نسخه :

محیط طباطبائی : نستعلیق عنوانهاباشنگرف درجمادی‌الثانی(۱۰۶۳ق)نوشته شده است،۲۰۰ برك ۱۵سطری .

اللغات بالاعراب الثلاث [۱۳۶]

لغات مثلث را[۲] بی‌هیچ گونه ترتیب گردآورده است .

۱- ص ۶۱ و ۲۶۳ دیده شود . ۲- برای شناسائی واژه‌های مثلث ص۲۰۸ دیده‌شود

آغاز: الغمر بالفتح:آب بسیار، وبا لکسر کینه، وبالضم مرد کم حیله و قدح کوچك . الحجر: بالفتح...

انجام: الظلم بالفتح:آب‌خوش‌دربن دندان، وبالکسر جمع ظلم والظلم:شتر مرغ نر، وبالضم بیدادگری .

نسخه :

سپهسالار ۲۹۱۶ : بر گهای۵۹۱-۵۹۳دفتر.نستعلیق سدهٔ یازدهم. صفحه‌ها درجدول شنگرف، ۱۷سطر.

[۱۳۷] لغات قرآن

لغات قرآن : کتابی بدین نام در کتابخانهٔ دانشگاه بشمارهٔ (۱۰۳۲) هست وچون مؤلف شناخته‌نیست وآغازوانجام‌آن‌باهیچیك از کتب‌یادشده[۱] مطابق‌نیست دراینجا یاد شد .

آغاز: استفتاح:طلب فتح کردن. انجاح:برآوردن حاجت.ارتضا:رضادادن...

انجام: یقین و یقن : بی‌شبهه‌است، پس بمعنی‌آیهٔ کـریمه باشد کـه حتی یاتیك الیقین .

نسخه :

دانشگاه ۱۰۳۳ : نستعلیق‌عربیها بنسخ بی‌نشان وتاریخ

۳۱برك ۱۴×۱۲،۲۱سطر. (فهرست ۲ : ـ۴۴) .

[۱۳۸] مجمل الاسماء

درسه بخش است وهربخش بابها وفصل ها دارد .

۱ـ حیوانات .

۲ـآثار علوی، آسمانیها .

۳ـآثارسفلی، زمینیها .

واژه عربی رامینویسد وشرح‌آن بفارسی می‌آورد .

نگارنـده فهرست دارالکتب (۲ : ۳۴) گوید شاید مجمل الاسماء تالیف طاهر بن محمد بن یوسف غزنوی باشد که در کشف الظنون یادشده است ،ولیکن دور نیست«السامی‌فی‌الاسامی»باشد که‌درص۳۱یادشد، وباب‌نخست آنرا انداخته‌اند.

۱ـ برای شناسائی واژه‌های قرآن و کتب راجع بآن ص ۱۶،۶۱،۱۵۲،۱۷۲، ۲۲۵،۲۵۲،۲۶۳ دیده شود .

نسخه :

دارالکتب مصر ۵۹۹ : نسخ ۱۱۲۳ ق. درقزوین . (فهرست ۲:۳۴) .

مخزن اللغة [۱۳۹]

چلبی آرد : یکی از علما این کتابرا دریك مجلد برای فرزند خویش « محمد » نام تالیف کرد، ودر گردآوری آن از کتابهای «العین» و «دیوان الادب»[۱] و « دیباج الاسماء »[۲] و « البلغة »[۳] استفاده کرد . و آنرا از برای صبیان بترتیب حروف‌هجاء مرتب ساخت وواژه‌هارا بفارسی ترجمه کرد .

آغاز: الحمدلله الذی اکرمنابسنة نبیه وکتابه . . .

مرقات‌الصبیان [۱۴۰]

منظومه ئیست که کلمات عربی، وترکی برابر آنرا، بفارسی ترجمه کرده است .

سراینده سیدمحمد باقر مجتهد زاده گنجهٔ درسدهٔ چهاردهم میباشد .

آغاز دیباچه نثری : درود خداوندیراسزد . . .

آغاز نظم : البحر المجتث :

بنام ایزد وجبار و خالق و ستار
که شدپدید از اوآسمان ولیل‌ونهار

. . . . . .

خدای باشد والله سکری و تازی
رحیم رحم ایلین کار سازهر ناچار

درآغاز هربند تقطیع عروضی‌آنرا آورده است .

چاپ : این کتاب درسال ۱۳۱۷ق. درمشهد باندازهٔ خشتی‌در۴۸ برك. هرص۱۰ بیت بچاپ سنگی منتشر شده است .

مصادر [۱۴۱]

درتکمیل مصادر زوزنی و «تاج المصادر» بیهقی نگاشته شده است. ومانند آنها بترتیب ابواب ثلاثی مجرد ومزید افعال‌مرتب میباشد .

۱- ازفاریابی (م ۳۵۰ق) ص ۶۹ حاشیه دیده شود .

۲- ازشیخ امام موسی الفاروقی . (کشف الظنون) .

۳- نخستین کتاب است که درین‌مقاله معرفی شد . ص ۳ دیده شود .

آغاز: اما بعد ؛ فانی لمارأیت خلو مصادر الزوزنی والهبیقی عن بعض المصادر و رأیته فی «الکنز» و«النادر» اردت ان اجمع بین هؤلاء الکتب الاربعة . . .

نسخه :

شهید علی پاشاه ۲۶۹۹ : در کتابخانهٔ سلیمانیه در استانبول . در دنبال «مهذب الاسماء» قرار گرفته وآقای مینوی آنرا ازمؤلف «مهذب الاسماء» دانند . اما از کنز نقل کند از برگ ۱۵۸ تا ۲۱۵ دفتر است . ازیادداشتهای آقای مینوی .

[۱۴۲] مطلع مقاصد اللغة

عربی بفارسی در دوبخش، نخست اسماء دوم افعال است . اسماءرا بترتیب حروف هجاء و درهریك(مفتوح ومضموم ومکسور) بترتیب «مهذب الاسماء» مرتب کرده‌است. وافعال را بترتیب مصادر زوزنی : شش باب ثلاثی مجرد، وسپس بابهای ثلاثی مزید ورباعیها راآورده است .

دردیباچه نام کتاب آمده ونام مؤلف نیست. ابن یوسف آنرا تالیف قرن هفتم و مؤلف را ترك تشخیص داده (فهرست مجلس ج ۳ ص ۱۱۶) ولی ترك بودن او دلیل ندارد نسخه خط شرق ایران و نزدیك بخط هندیست ، ترجمه ها فارسی فصیح است ، ودورنیست این کتاب همان زبده اللغة باشد که چلبی گوید دردوبخش اسماء وافعال بوده . وآنرا علاء الدین علی بن مرادکاشی (م ۶۲۴ق) نگاشته است . وهمانرا اسماعیل پاشا در «هدیة العارفین فی اسماء المؤلفین ـ ج ۱ ص ۷۰۶» تکرار کرده است .

آغاز: لغت پس از دیباچه :

کتاب الالفات . باب الالف المفتوحة : الابد : کارشگفت وکاربای‌دار تقول لافعل ذلك الامر ابدالآبدین وابدلآباد:نکنم هرگز لآجر: خشت پخته . الآجل: کار در پیش ، وهوضدالعاجل ...

آخراسماء و اول افعال افتاده است .آغازموجودمصادرافعال اللفیف المفروق منه . ث : ثوی ثویاً بیاسید . ثوی بمرد ح : حوی و احتوی: کردکرد . خ : خوت المرأة خوار شکمش تهی‌شد ...

انجام : باب افعوعل یفعوعل : احدودب المکان:جای بی گیاه شد احدورب کورشد . . . المفروق منه؛احلولی:شیرین شد . . . ومما یلحق بهذاالباب؛ارعوی :

بازگشت وبازستاد . والله‌اعلم .

نسخه :

مجلس ۸۷۰ : نستعلیق‌بی‌نشان وتاریخ سدهٔ هشتم. یك‌برك‌از آغاز تانیمهٔ دیباچه ونیزمیان برگهای ۷۱-۱۲۷افتاده است. آغاز آنچه از دیباچه مانده است :

واستبان فیهالکل بصیر سبیل الهدایة ، لزمك عن التقصیرالسعی . . .

۱۲۹برك ه ص ۱۵سطر،۲۳/۵×۱۶ (فهرست۳:۱۱۵).

مقاصد اللغات [۱۴۳]
یا«لغة الاعراب»

هرواژهٔ عربی رابیك پارسی ترجمه کرده ، وکتابرا بترتیب حرف نخست و دوم واژه بسیجیده‌است . عربی را درشت و فارسی‌را به‌خط ریز درزیرآن نوشته است. دراین کتاب درپیرامن ده‌هزار واژه ترجمه شده است .

نام کتاب در دیباچه « مقاصد اللغات »آمده ، و در پایان کتاب «لغة الاعراب» نامیده‌شده‌است. نام مؤلف در دیباچه بوده وازقلم افتاده است . در فهرست دانشگاه (۲: ۴۵۷)من‌احتمال داده‌ام که نویسندهٔ نسخهٔ (۱۹۳ دانشگاه) علی‌اکبربن آخوند ملاحسین یزدی،خودنگارندهٔ این کتاب باشد که درسدهٔسیزدهم درورامین می‌زیسته است . ولیکن با بررسی‌دوباره گمان میکنم تالیف کتاب پیش ازسدهٔ یازده باشد .

آغاز: الحمدلله الذی‌بعث بالحق نبیاً، وانزل قراناً عربیاً ، هدی‌للناس و بینات. . . اما بعد؛قال الفقیرالی‌الله غفرذنوبهما (چنین) ... لمارأیت القرآن و ... عربیةفوجب اولا . . .

أنجام : یا مع المیم ؛ یم : دریا . یمین:سوگند(سپس جمله‌های ابجد هوز ... راگزارش داده‌است) .

نسخه :

دانشگاه ۱۹۳ : نسخ‌علی‌اکبربن‌ملاحسین‌یزدی‌ساکن‌ورامین ، وی‌آنرادرمدرسهٔ صدراعظم نزدیك‌مسجدشاه، درشنبهٔ۲۷ربیع یکم‌سال۱۲۸۸ ق به‌پایان‌رسانیده‌است. عنونها شنگرف‌درمتن‌وباسپاه در کرانه . عربی‌درشت فارسی ریز۹۷برك۱۸سطری ۹ عربی+۹ فارسی است .

ملخص اللغات [۱۴۴]

ازحسن‌خطیب کرمانی .مرحوم‌دهخدادر کلمهٔ «پیاده» ودرکلمهٔ حدت‌ازاین کتاب‌واین‌نگارندیادنموده‌است و لیکن‌اثری‌دیگراز وی‌درجائی‌ندیدم.آری‌صاحب روضات گوید[۱] حسن خطیب قاری سبزواری مقیم مشهد خراسان ، شرحی بر «مشارق‌الانوار»برسی،بدستورشاه سلیمان‌صفوی (۱۰۷۸-۱۱۰۵ق) نگاشت[۲] وباب اسرارعدد راازآغازآن‌بیانداخت مدت‌اقامتش درمشهد خراسان‌چهل‌سال‌بوده‌است. تاریخ‌مرگش دانسته نیست ودر اردستان اصفهان مدفون‌است .

ونیز چند صفحه بخط حسن خطیب کرمانی در مشیخهٔ «کنزالسالکین» [۳] دیده میشودکه درآن خود راظهیر الدین حسن بن ناصر بن جلال بن مسعود بن حسن خطیب کرمانی،وازنوادگان سیف باخرزی شاعرمعروف‌شمرده‌است . وتاریخ این خط ۹۲۶ ق . میباشد .

برای شناسائی بیشتر ازین‌خاندان کتاب «مزارات کرمان»چ. کوهی کرمانی (ص ۸۱) دیده شود .

منتخب شرح نصاب [۱۴۵]

حاج ملا باقربن غلام‌علی شوشتری ساکن نجف که در سفر مکه در بمبئی بسال (۱۳۲۷ ق) درگذشته است دوجلد کتاب بنام تذکره نگاشته که درحکم جنگ ومشتمل برفوائد متفرقه‌است . وی درجلد اول‌این کتاب بخشی در بارهٔ نصاب دارد ودرآن راجع بشمارهٔ ابیات نصاب گفتگو کرده‌است. و درجلد دوم نصاب را از بند ۱۸ تاپایان‌شرح کرده‌واین‌شرح انتخابی‌است‌ازیک‌شرح‌ناشناس(ذریعه -۴:۲۲-۲۳) وازجمله این بیت را درتاریخ نظم نصاب‌آورده است :

نیمه‌ای از ربیع ثانی بود سال تاریخ صاد بوده و خا

که مطابق است با (۶۹۰)[۴] و این مسلما تاریخ متن نظم نصاب اصلی نیست بلکه

۱- روضات الجنات ص ۲۸۶ ۲- نسخه‌از«مطالع‌الاسراردرشرح مشارق الانوار» رجب‌برسی‌نگارش حسن خطیب کرمانی قاری بشمارهٔ (۶۴۲) در کتابخانهٔ دانشگاه‌تهران هست که‌در۱۰۹۰ق.تالیف‌شده‌است . (فهرست۳:۱۵۳۷).

۳- این کتاب که پیش‌ازاین نزد فخرالدین نصیری بوده ودرالذریعه ۸ : ۱۸۷ معرفی‌شده‌است، اکنون بشمارهٔ . . . درکتابخانه دانشکاه موجود است .

۴- یادداشت پدرم .

تاریخ قسمتی از اضافات است ، زیرا که مرگ فراهی راچلبی ٦٤٣ ق. نوشته است .

منتخب اللغة [۱۴٦]

آغاز: افتاده : الاجام والاجم والاجام ج . . .

انجام : یوح نامیست مر آفتاب را .

نسخه: رضوی۴۸لغت‌خطی: خط نسخ بی نام و تاریخ . وقف افضل‌الملك در ۱۳۳۱ق ۲٦۱ برك،۱۹سطر .

(فهرست ۲ : ۳۷۹) ۱۲×۲۴

منتخب اللغة [۱۴۷]

شخصی بنام محمدتقی لغتنامه‌ای کوچك عربی بفارسی برای دو فرزند خود بنام محمد وعلی ترتیب داده است .

ترتیب کتاب : حرف آخر را بزرگ بخش (باب) وحرف اول را کوچك بخش (فصل) قرار داده‌است و همه کتاب در پیرامن یك هزار وپانصد بیت نوشته دارد .

آغاز: الحمدلله رب العالمین.والصلاة والسلام علی . . .

نسخه : دهخدا ، ۱۲۴ : مرحوم دهخدا روی آن نوشته است . متن وحاشیه بلغت‌نقل‌شد . وبنابرین درفیشهای ایشان‌بدون‌ذکر مدرك ثبت شده‌است .

نصاب آموز [۱۴۸]

ازعبدالجواد فلاطوری‌است. وی‌نصاب صبیان فراهی‌راباتصرفات نابجای‌زیر « اصلاح » کرده . و درتهران چاپ کرده است :

۱ عنوان بند را به درس . . . تبدیل کرده است .

۲ـ تقطیع بحرها را نیاورده است .

۳ـ واژه‌های کهن‌فارسی‌رابه کلمات متداول امروزی‌تبدیل نموده است .

٤ـ برخی ازشعرها رابکلی دگرگون کرده است .

چاپ : تهران ۱۳۳۲ ش . در ٦۰ ص .

نصاب معروف [۱۴۹]

شاعری متخلص‌بمعروف، لغات عرب رابترتیب حروف‌الفباء، برای‌هرحرف بابی ودرهر باب ده تاشانزده بیت سروده است ، و در سرآغاز هرباب حدیثی آورده که آغاز

آن همان ازحرف است . این کتاب در پیرامن چهارصد بیت است[۱] .

آغاز: باب الالف،قال البنی (ص) اول ماخلق الله عشقی .

آله است والله یعنی خدای
احدواحداست ویکی رهنما
الب استخردمند واول نخست
اجیراستمزدورامین‌است درست

انجام:

یمر آنکه می گذرد روزگار
یفر آنکه بگریزدای شهسوار
درین جمله الفاظ شد یگهزار
« زمعروف » این نسخه شد یادگار
دگر بیست الفاظ گشته پدید
لغت را هزار اندرین شد مزید
همه سیصد وهفت بیت است این
دگر گشت هشتاد بالابرین

نسخه:

دکتر صادق گیا در تهران . در مجموعه‌ای بخط (۱۲۵۴ ق) میباشد .

نصاب شناس [۱۵۰]

آغاز:

شاة دان گوسفند و نعجه میش

انجام:

همزه و تضعیف عین و هست دیگرحرف جر

نسخه:

رضوی ۶۰لغت خطی: نسخ بی‌نام و تاریخ . وقف میر جبرئیل ٦ برگ ۱۸ × ۱۵ (فهرست ۲ . ۳٦۳) .

۱ ـ اسماعیل پاشا در هدیة العارفین ۲ : ۳٦۹ کتابی بنام « الاحمدیة فی ترجمة الکردیة بالعربیة » بمعروف بر زنجی محمد بن مصطفی بن احمد حسینی قادری (م ۱۲٥٤ق) درسلیمانیة نسبت داده که معلوم‌نیست منظوم باشد ، ودر **« تحفهٔ** سامی- ص۱۷۰» شاعری بنام‌معروف رمال تبریزی معرفی شده‌است . **دورنیست این‌منظومه اثر این دومین باشد .**

فهرستها

۱ـ فهرست نسخه‌های فرهنگها در کتابخانه ها .
۲ـ فهرست همگانی الفبائی .
۳ ـ فهرست بخشها .

از برادر عزیزم آقای احمد منزوی که با گرفتاریهای بسیار، رنج تنظیم این فهرستها را تعهد نمودند سپاس گزارهستم .

ع ـ منزوی

فهرست نسخه‌های فرهنگها
در کتابخانه‌ها

این فهرست سه ستون دارد ، در نخستین آنها نام کتابخانه یا دارندهٔ نسخه دیده میشود . در ستون دوم شمارهٔ آن نسخه در آن کتابخانه . در ستون سوم شمارهٔ صفحهٔ این مقاله که در آنجا نسخهٔ مزبور معرفی شده است دیده میشود .

کتابخانه	شماره	ص
ابراهیم دهکان در اراك	—	۱۶۰
«	—	۲۷۵
ابوایوب انصاری	۱۸۵	۱۶
«	۱۸۷	۱۴
احمد افشار شیرازی	—	۱۴
«	—	۱۴۰
«	—	۲۶۳
«	—	۲۷۹
احمد ثالث	۲۷۰۷	۱۴۱
ادبیات تهران (دانشکدهٔ .)	—	۱۵
«	—	۱۵
«	—	۲۶
«	—	۳۶
«	—	۴۶
«	—	۶۰
«	—	۱۲۰
«	—	۱۳۶
«	—	۱۴۹
«	—	۱۴۹
«	—	۱۶۰
«	—	۲۴۷
«	—	۲۷۶
«	—	۲۷۷

کتابخانه	شماره	ص
اسعد افندی	۳۱۹۲	۲۰۱
«	۳۲۵۲	۷۵
الوجامع در بورسه	۳۳۸۵	۲۷
اورخان‌جامع (ایاصوفیه)	۱۶۰۶	۴۵
«	۱۶۰۶	۱۵۵
انیورسیته‌استانبول	۱۱۶۴	۱۸
«	۱۱۶۴	۳۶
ایاصوفیه	۴۶۶۴	۵۵
«	۴۶۶۴ مکرر	۱۵۴
«	۴۶۶۵	۶۳
«	۴۶۶۶	۱۵۴
«	۴۶۸۰	۳۵
«	۴۶۸۱	۳۵
«	۴۷۳۰	۷۵
«	۴۷۴۷	۴۶
«	۴۷۷۷	۴۵
«	۴۷۷۸	۴۵
ایکی جامع	۱۱۲۳	۵۴
بایزیداماسیه	۹۵۴	۵
بریتیش موزیوم	۱۷۲	۱۷۱
«	۱۸۷	۱۱۴
«	۴۲۵	۷۵
«	—	۱۸۲
«	—	۲۴۰

کتابخانه	شماره	ص
بشیر آغا	۶۷۹	۳۶
بغدادلی وهبی	۱۹۶۸	۷۵
پزشکی (دانشکدهٔ...)	۲۷۸	۱۷۶
تربت در تبریز	—	۲۲۲
ترخان والده	۳۱۲	۱۳۸
«	۳۱۳	۱۳
«	۳۱۳	۳۵
«	۳۱۵	۷۵
«	۳۲۲	٤٥
تیموریه	—	۲٦
جعفر شهیدی	—	۲٦٦
جحیات موصل	—	١٦٤
«	۲۳٤	۱۲۰
«	۲۳٤	۷
«	۲۳٤/۲	۱۱٥
«	۲۳٤/۳	۱۱٥
حسین چلبی	۱۱٥۱	١٤
حقوق (دانشکدهٔ..)	٥۳۰۰٦	۲۷۲
«	٥۳۰۰٦	۲۷٦
حمیدیه	١٤١٦	۷٥
خراجچی اوغلو	١٤۰۳	۳٤
خنجی ، محمدامین	—	۱۷۳
خوانساری (سابقادر نجف	—	۲٥
اکنون در اراك)	—	١٦۰
دارالکتب ، مصر	—	۳٦
«	—	٥٥
«	٥۸	١٤
«	٥۸	٤۷
«	۱۰۰	٤٥
«	۲۷۲	٤۷
«	۲۱۰	۲٥
«	۳۲٦	۲٦
«	٥۹۹	۲۹۰

کتابخانه	شماره	ص
داماد ابراهیم پاشا .	۱۱۱۹	۳٥
«	۱۱۲۰	۳٥
دانشکدهٔ پزشکی	۲۷۸	۱۷٦
دانشگاه	—	۳٥
«	—	۳٥
«	۱۳۰	۱۳٥
«	١٤۰	۲٦
«	۱۷۰	۳۹
«	۱۷۷	٥٤
«	۱۸۰	۲٦۰
«	۱۹۳	۲۹۳
«	۸۳۹	۷۷
«	۱۰۳۳	۲۸۹
«	۱۰٦۸	۱۷٤
«	۱۰٦۹	۱٥
«	١٤۷۹	۳٥
دهخدا	—	۱۱۷
«	—	۲۲٥
«	۲	٥٤
«	۹۰	۲٥
«	۹۱	١٤۹
«	۹٤	۲۸۰
«	۱۰۳	۱٥
«	۱۰۸	٤٦
«	۱۰۸	۲۱۰
«	۱۰۸	۲۸۱
«	۱۱۲	۱٦
«	۱۱۷	۲٥
«	۱۲۰	۲٥۱
«	۱۲۲الف	۲۰٥
«	۱۲۲	۲٦۹
«	۱۲٤	۲٤۳

کتابخانه	شماره	ص
دهخدا	۱۲٤	۲۹٤
»	۱۲۵	۱۲۰
»	۱۲۵	۲۸۱
»	۱۲۵	۱۰٦
»	۱۲۷	۱۷٦
»	۱۲۷	۲٦۱
»	۱۲۹	۱۷۱
»	۱۲۹	۱۷٦
»	۱٤۰	۸۱
»	۱۵۷	۱۳۵
»	۱۵۹	۲۲٦
»	۱٦۸	۱۹۹
»	۱۷۷	۱۳٦
»	۱۷۸	۱۳٦
»	۱۸۰	۲۵
»	۱۹۲	۲۱۰
دیوشلی	—	۲۲٦
شیخ رستم نطقی	—	۲۷۳
رضوی ؛ لغت خطی	۵	۲٦۲
»	٦	۵۵
»	۹	٦٤
»	۱۰	۲۵
»	۱۲	۳۵
»	۱۳	۳٦
»	۳۵	۷٦
»	٤۷	۱۵
»	٤۸	۲۹٤
»	۵۹	۱۸۲
»	٦۰	۲۹۵
روضاتی محمد علی	—	۲٦٦
سپهسالار	—	۲۲۵
»	۱۰	۷٦

کتابخانه	شماره	ص
سپهسالار	۱۱	۷۵
»	۳۳	۱۳٦
»	۹۲	۲۷۰.۲.۷
»	۱۰۷	۵۹
»	۱۰۷	۲۱۰
»	۱۰۷	۲۵۹
»	۱۱۰	۸۱
»	۱۱۱	۱٤۹
»	۱۲۸	۱٤۹
»	۱۳۰	۱٤۹
»	۱۱۳۳	۱۱۷
»	۲۰۱۵	٦۳
»	۲۸۵٦	۲۸۳
»	۲۹۱۱	۱۱۳
»	۲۹۱۱	۱۱٤
»	۲۹۱۱	۱۱۷
»	۲۹۱۱	۱۲۰
»	۲۹۱۱	۱٦۲
»	۲۹۱۱	۲۲۹
»	۲۹۱٦	۲۹۸
»	٤٤۵٦	۲٦
»	۵۲۳۵	۱۷٤
»	٦٦۳۰	۲٦۸
»	۷۰٤۰	۲۳۳
»	۷٤۸۷	۱٦۰
»	۷٤۸۷	۲۸۲
»	۷٤۹۰	۲۷۸
»	۷۵٤۲	۲٤۲
»	۷۵٤۹	۲۰۷
»	۸۱۹۰	۲۰٦
سلطان القرائی (در تبریز)	—	۷٤
»	—	۱۱٦

کتابخانه	شماره	ص
سلطان‌القرائی (در تبریز)	—	۱۳۰
»	—	۱۶۴
»	—	۱۸۲
»	—	۲۱۰
سلطانی در تهران	—	۴۵
»	—	۵۴
»	—	۵۵
»	—	۱۳۶
»	—	۱۳۸
»	—	۲۷۰
سلیم آغا	۱۲۳۷	۳۴
سماوی (محمد...)	—	۲۳۳
شاه علائی (مهندس...)	—	۱۱۳
»	—	۱۱۵
دکتر شایگان	—	۲۰۴
»	—	۲۷۴
شهشهانی سیدحسین	—	۱۲۰
»	—	۱۳۰
»	—	۱۶۴
شهیدعلی پاشا	۲۶۹۹	۱۳۵
»	—	۲۹۱
صاحب روضات	—	۳۷
طاعتی عبدالعلی	—	۱۵
عاطف افندی	—	۷۹
شیخ‌عباس قمی	—	۱۶۰
عمومی معارف تهران	—	۲۶
فاضلخان (درمشهد)	۱۱	۱۴
فخرالدین نصیری	—	۲۴
»	۱۶۷	۲۷
فیض الله	۲۰۶۹	۳۶
قره چلبی‌زاده	۳۲۹	۱۵
کشاورزی عبدالله	—	۱۵۴

کتابخانه	شماره	ص
کوپرلو باشا، محمد	۱۵۴۴	۳۵
»	۱۵۴۵	۳۶
دکتر کیاصادق	—	۱۴
»	—	۱۶
»	—	۲۵
»	—	۴۶
»	—	۴۶
»	—	۶۰
»	—	۶۰
»	—	۷۶
»	—	۱۳۰
»	—	۱۳۵
»	—	۱۳۶
»	—	۱۶۲
»	—	۱۶۵
»	—	۲۰۷
»	—	۲۰۸
»	—	۲۲۲
»	—	۲۲۹
»	—	۲۴۹
»	—	۲۷۹
»	—	۲۸۲
»	—	۲۸۵
گوته در آلمان	۴۰۱	۱۸
لالااسماعیل	۶۴۴	۱۲۵
»	۶۴۴	۱۳۰
»	۶۴۴	۱۸۷
»	۶۴۴	۱۸۹
»	۶۴۴	۱۹۲
لیدن درهلند	—	۲۶
مجلس (در تهران)	۱۱۳	۱۴
»	۴۶۳	۲۶
»	۴۶۴	۲۵

کتابخانه	شماره	ص
مجلس (در تهران)	٤٦٥	١٣٨
«	٤٨٥	٤٦٥
«	٤٨٦	١٦
«	٤٨٦	٤٦
«	٤٨٧	٤٦
«	٨٤٩	٥٥
«	٨٦٦	٢٤٠
«	٨٧٠	٢٩٢
«	٨٧٢	٢٥١
«	٩٤٤	١٩٩
«	١٨٥٧	٣٦
«	٢١٤٣	٤٥
«	٢٤٣٦	١٣٦
«	٢٥٢٥	٨١
«	٢٥٨٨	١٣٥
«	٣٠٩٦	١٣٥
«	٦٩٤٤	٢٦٣
«	٢٣١٣٥	٢٧٩
«	٢٧٦٨٩	١٦
«	٣٠٩٥٧	٤٥
محدث جلال الدین	—	٢٠٦
محمد باقر سبزواری تهران	—	٦٠
محمود زرندی (در تهران)	—	٢٨٦
محیط طباطبائی	—	١١٧
«	—	١٦٠
«	—	٢٣٤
«	—	٢٨٨
«	٧٣	٥٩
«	٧٣	٢٧١
«	٧٣	٢٨٠
«	٩٣	١٣٦
«	١٦ب	١٨٢

کتابخانه	شماره	ص
محیط طباطبائی	١٦٨الف	١٦٠
«	١٦٨ ب	٢٧٠
«	١٨٨	٢٦٦
«	١٨٩	٢٦٦
مراد بخاری در استانبول	—	٢٥
«	٣٠٣	١٥
مراد ملا	١٧٢٤	٥٤
ملت	٢٠١٤	٣٦
«	٢٠١٥	٣٥
ملك در تهران	٣١٠	٢٣٨
«	٣١٢	١٤
«	٣١٢	٣٧
«	٣١٣	٥٥
«	٣١٣	١٣٦
«	٣٣٣	١٩٩
«	٣٥٣	٢٨٠
«	٣٥٨	٧٦
«	٣٦٧	٢٥٩
«	٣٦٩	٢٢٧
«	٣٨٢	٢٦٢
«	٣٨٣	٢٤٠
«	٣٨٥	٤٦
«	٣٨٦	١٥
«	٣٨٧	١٤
«	٤٠١	٢٥
«	٤١٥	٥٩
«	٤١٦	١٧٣
«	٤١٧	١٦
«	٤٣٥	١٤
«	٤٣٨	٥٩
«	٤٣٧	٢٦٠

کتابخانه	شماره	ص
ملك در تهران	٤٤٦	٧٦
«	٤٧٤	٧
«	٤٧٤	٥٩
«	٤٧٤	١١٩
«	٥٨١	٦٣
«	٢٣٠٧	١١٥
«	٢٣٠٧	٢٥٢
«	٣٠٥٦	٤٦
«	٥٠١٣	١٦٢
«	٥٨٣٩	٦
ملی باریس	٩٤٤	٢٦
«	٩٤٥	٢٧
ملی تهران	١١٧٠	٢٤١
آقانجفی شهاب‌الدین قم	—	٢٠٥
«	—	٧٦

کتابخانه	شماره	ص
نجم‌الملك در تهران	—	٢٥٤
نخجوانی در تبریز	—	٨١
«	—	١١٩
«	—	١٢٠
«	—	١٣٠
«	—	١٨٢
«	—	١٨٧
«	—	١٩٣
«	—	١٩٤
«	—	٢٧٢
نفیسی سعید در تهران	—	١٤
«	—	٣٦
«	—	٧٦
«	—	٢٠٢
یوسف آغا	٤٤٤٤	٥٤

فهرست الفبائی همگانی

این فهرست نام کسان وجاها وکتابها ودسته هارا دربردارد .

I برخی از واژه‌ها که کمان میرفت شناخته نشود با نشانهای «ج = جای» و«ك = کس» و«ن = نامه وکتاب» و«د = دسته» مشخص گردیده است .

II نام کسان یا کتابها که مستقلاً در این کتاب یاد شده بـا حروف سیاه نوشته شده است ، وشمارهٔ صفحه‌هائیکه درآنجا آن کتاب یاآن کس شناخته شده نیز باحروف سیاه نوشته شده است.

«آ»

آئینهٔ دانشوران . ن : ۲۵۰

آتسز: آتسوز بن خوارزمشاه : ۴۲ ، ۴۳ ، ۴۳ ، ۵۶

آتشکده آذر ، ن : ۲۱۰

آداب اللغة العربیة . ن : ۲۶

آذربایجان . ج ، ۱۱۶ ، ۱۲۶ : ۲۰۰ ، ۲۲۰ ، ۲۶۷

آفریقا ج : 5

آقابزرك: ۱۵۸ ، ۲۳۷

سید آقاشوشتری : ۲۰۱

آقانجفی تبریزی: شهاب الدین : ۷۶ ، ۲۰۵

آلمان . ج : ۱۸

آموزش و پرورش مجله ، ۸۵ ، ۸۶ ، ۱۰۵

آنقرا : آنکارا . ج : ۱۹۳

آیتی : ۱۱۷

ابانة : ن : ۱۴

الابانة فی شرح السامی فی الاسامی . ن : ۳۱ ، **۳۷** ۳۷

ابتهاج النفوس بـذکر مافات القاموس . ن : ۲۲۰

ملا ابراهیم : ۲۷ ، ۲۷

ابراهیم بی حسن شبستری نقشبندی : ۲۰۰

ملا ابراهیم بن درویش محمد کازرونی: ۱۱۹ ، ۲۷۳

ابراهیم بن صالح وراق : ۱۴۴

ابراهیم محمد قاسم : ۲۸۰

ابراهیم بن محمد حلبی خطیب : ۲۱۶

محمد ابراهیم بن مراد : ۱۳۶

ابراهیم بن یحیی یزیدی : ۱۰

ابراهیم الاحدب طرابلسی : ۳۲

ابراهیم پاشا : ۳۴

ابراهیم دهگان : 8 ، ۱۶۰

ابراهیم لخمی: ۲۰۹

ابن أثیر : ۲۴۶

ابن امیر الحاج: عبدالصمد : ۹۵ ، ۹۵ ، ۹۹ ، ۱۰۲ ، ۱۱۱ ، ۱۱۸ ، ۲۰۳ ، **۲۰۵** ۲۹۹

ابن الانباری: محمد بن قاسم : ۲۴۲ ، ۲۴۲

ابن بری : ابو محمد **هبدان** : ۱۴۴

ابن بواب : ۱۱۲

ابن جماعة: محمد ابن ابی بکر: ۲۰۹

ابن الحاج اشبیلی: احمد بن محمد: ۱۴۵

ابن حجر مکی: ۲۱۹

ابن حسام : کمال الدین بن جمال الدین: نظام الدین بن کمال الدین : ۸۵ ، ۹۵ ، ۹۸ ، ۱۰۲ ، ۱۰۹ ، ۱۱۰ ، ۱۱۱ ، ۱۱۸ ، ۱۷۶ ، ۲۵۴

ابن حسام محمد خوسفی: ۱۵۷ ، ۱۵۸

ابن خلکان : ۳۰ ، ۳۱ ، ۳۱ ، ۳۳ ، ۴۰ ، ۲۰۹

ابن درستویه : عبدالله بن جعفر : ۲۴۲

ابن درید: محمد بن حسن : ۷۱

ابن دهان : سعید بن مبارك: ۲۴۲

ابن زهیر: عبدالمغیث : ۲۰۹

ابن سباع : ابن الصائغ .

ابن سکیت : یعقوب بن اسحاق : ۷۱ ، ۱۳۲

ابن شهرآشوب: ۳۳

ابن الصائغ : محمد بن حسن دمشقی : ۱۴۵

ابن الطبیب الفارسی : محمد مغربی: ۲۱۹

ابن‌عدیس: عمربن محمد قضاعی: ٢٠٩
ابن‌فارس: احمد: ٤٩، ٧١، ١٤٤، ١٦٧
ابن‌العربی: محی‌الدین: ٢٠٩
ابن فقیه: احمدبن فقیه: ٩٥، ٩٥، ٩٧، ٩٨، ٩٩، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٦، ١٠٨، ١٠٨، ١٠٩، ١٠٩، ١١١، ١١٨، **١٩٣**،
ابن‌قتیبة: ٧١، ٧٢، ٧٦، ٧٨
ابن‌قطاع: علی‌بن‌جعفرصقلی: ١٤٤، ١٠
ابن قوطیة: محمد قرطبی
ابن‌مالك نحوی: ٢٠٩، ٢٧٥
ابن‌مقیم: محمدبن‌حسن بغدادی: ١٠
ابن‌منظور: 5.
ابن ندیم: 5. ٢٠٩
ابن‌ولاد: احمد: ٧٣
ابن‌یوسف‌شیرازی: ٢١، ٤٣، ٥٢، ٥٨، ٦٧، ٦٩، ١٣٥، ١٤٥، ١٧٤، ٢١٠، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٢، ٢٩١
ابنیة‌الاسماء مصری. ن: ١٠
ابنیة‌الاسماء والافعال ن: ٧٢
ابنیة الافعال ـ اصفهانی.ن: ١٠
ابواب‌الادب، ن: ٧١
ابواب الجنان. ن: ٢٣٨
ابواب العلوم ن: ١١٢، ٢٢٨، **٢٣٩**، ٢٣٠،
ابواسحاق‌فاریابی: ١٤٣
ابوبکربن‌ابی‌نصر: ١٣٩، ١٣٩
ابوجامع: ٢٧
ابوجعفرك بهقی: احمدبن‌علی: ١٠، ٣٠، ٣١، **٤٨**، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٣، ١٤٤
ابوحثمة: ٢٢١
ابوالحسن ثعالبی: ٧٨
میرزا **ابوالحسن** شیدا: ١١٢، **٣٥٠**
ابوحنیفة: 4، ٤٠
ابوزکریا بارانی: یحی بن احمد: ١٠
ابوزیدانصاری بصری: سعیدبن‌اوس: ٩
ابوسعیدمتولی‌زاده: ١٢٠
ابوعبیدة: معمرالبصری: ٩، ٢٤١
ابولفتح حجازی: ١١٢، **٢٧٥**
ابوالفضل بیهقی: محمدبن حسین: ٧٢، ٥٩، ١١٩،
ابوالقاسم‌سحاب: ٢٦٨
ابوالمظفربن خوارزمشاه: آتسز
ابونصری فراهی: محمد: محمود: مسعود ٨٤، ٨٥، ٨٤، **٨٤**، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٩١، ٩٥، ١١٣، ١٠٥، ١٠٥، ١٠٧، ١١١، ١١١، ١١٥، ١٢٢، ١٢٦، ١٣٠، ١٥١، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٤، ١٦٥، ١٨٧، ١٩٣، ١٩٣، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٣٣، ٢٥٠، ٢٥٣، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٤، ٢٦٤، ٢٦٩، ٢٦٩، ٢٧١، ٢٧٥، ٢٩٣، ٢٩٤
ابوالوفاءالهورینی‌المصری: ١٤٧، ٢١٤، ٢٢٠
الاثمارفی‌الاسماء میدانی. ن: ٣٧
اجازهٔ ابوالمفاخرشمس باوحدی. ن: ١٥٢، ١٥٤
اجازهٔ مجلسی اول بمنوچهر خان. ن: ٢٣٧
اجازهٔ محمدبن ادریس.ن: ١٧٣
اجمیرهند، ج: ٩٦، ١٠٠، ١١٣، ١١٤، ١١٧، ١٢٠، ١٦٢
احمدآباد اصفهان، ج: ٢٢١
احمدبن‌الحاجی: ١٥
ملااحمدبن خیرالدین: خواجه‌اسحاق‌افندی: ٤٣
احمد بن‌زکریاالقاضی: ١٢٢
احمدبن عبدالعزیزهلالی: سجلماسی: ٢١٩
احمد بن فقیه: ابن فقیه.
احمدبن محمد اربنجنی: اربنجنی
احمدبن محمداردجیلی: ١٤
احمدبن محمد اشبیلی: ابن‌الحاج
احمدبن محمد البغدادی: ٧٥
احمدبن محمدبکتاش همدانی: ٣٥
احمدبن محمدغزنوی: **٦١**، ٦٣
احمد بن محمد خفاجی: شهاب الدین مصری: ٢١٨
احمد بن محمد نیشابوری: میدانی: ١٠، ٣٠، **٣١**، ٣٢، ٣٣، ٣٤، ٣٧، ٣٩، ٤٠، ٤٨، ٧٢، ١٣٢، ١٤١، ١٤٤، ٢٠٠
احمدبن مرکز: ٢١٧

احمد بن مسعود حسینی هرکامی: ٢١٩
احمد بن ملاحامد : ١٤٩
احمد افشار: ١٤، ١٣٩، ١٤٠، ٢٦٣، ٢٧٩
احمد الثالث : ٧٤، ١٤١
احمد خوانساری : ١٢١
احمد داعی کرمیانی : داعی : ٥٧، ٥٧، ٥٨، ١١٢، ١٧٧، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٣، ١٧٧
احمد دمشقی: شاهینی قبرسی: ٢١٧
ملااحمدزبرك : ٢١٦
احمد سغدی : ربنجنی
احمدسیاح : ٢٨٦
احمد شیرازی : ٢٢٥
احمدعاصم افندی : ٢١٩
احمدفارس الشدیاق مصری : ٢١٩
احمدفرهی : محمد : ٨٥، ٢٧٥
سید احمد مدرسی : ٢٥٠
احمد نجفی : ١٢١
احمدی کرمیانی: ١٧٨
ملا احمد کرمیانی : ١٢١، ١٨٣، ١٨٤
الاحمدیة فی اللغة الکردیة : ٩٥
احیاءت حکمة ن : ٢٣٧
اختلاف العلماء ن : ٦١
اختیارات بدیعی ن : ١٦٧، ١٩٧
اداة الفضلاء . ن : ١٧١، ١٧١
ادارة لغت نامه : ١٣٤
ادب الکاتب ، ن : ٧١، ٧٢
ادرنه ج : ١٥
ادویة مفردة ن : ١٩٩
ادیب صابر : ٤٣
ادیب العلماء ، محسن : ٢٧٣
ادیب الممالك فراهانی : میرزاصادق : ١١٤، ١١٧، ١١٧
ادیب نطنزی : ٢، ٥١، ١٦٧
ادی حصار ج : ٧٥
اربنجن ج : ١٣٤
اراك ج : 8، ١٦٠، ٢٧٥
اربنجی : احمدی محمد : ١٣٤
اربنجی : عاموبی مکامل : ١٣٤
اربنجی: وهب بن جمیل : ١٣٤
اربنجی ، هارون بن صاحب : ١٣٤
اردبیل ج : ٢٤
اردستان : ٢٩٣
ارزنجان ج : ٢٠٠
مجله ارمغان ن : ٢٥
اروپا ج : ١٢، ٢٤٥
از اهیرالریاض . ن : ٢٠٤
ازبکان : ١٩٨
الازهر الواضح . ن : ٣٥٩
ازهری هروی : 4، ٤٩
ازهریة : کتابخانهٔ ازهریة
اساس البلاغة . ن : ٤٠، ٤٢
اساس اللغة . ن : ٢٣٨
استانبول ج 8 ، ١٤، ١٦، ١٧، ٢٥، ٣٢، ٣٤، ٣٥، ٣٥، ٣٦، ٣٦، ٤٤، ٤٥، ٤٧، ٥٤، ٧٥، ٧٥، ٧٩، ٨٥، ١١٦، ١٣٥، ١٤١، ١٤٦، ١٤٧، ١٧٧، ٢٠١، ٢١٩، ٢٥٢، ٢٩١
استرآباد ج : ٢٦٨
استوارات کاتالوك ، ن : ٢٢٠
اسحاق افندی : ملااحمدالکوزحصاری .
اسحاق شیبانی : شیبانی.
اسدالله خوانساری : ١٢١
اسدی : ی 5 ٦
اسعدافندی : ٦٥، ٧٣، ٧٥، ٢٠١
اسفزار ج: ١٥٧
رساله اسکندریة . ن : ٧٤
الاسماء . ن : ٩
اسماء الاسد . ن : ٩
اسماء الخمر . ن : ٩
اسماء الخیل . ن : ٩
اسماء الذئب . ن : ٩
اسماء المؤلفین : هدیة العارفین
الاسمی فی الاسماء . ن : ٣١، ٣٧، ٣٨، ٣٩
الاسمی فی الاسماء . ن : ١٣٢
اسماعیلیان : ١٥٦، ١٥٦
اسرائیل بن خلیل : ٤٦
اسماعیل بن حسن : ١٥
اسماعیل بن حماد : جوهری
اسماعیل بن لطف الله باخرزی : ٢٦٥
اسماعیل پاشا : ٣١، ٣٣، ٣٨، ٦١، ٦٥، ٦٥، ٦٨

٧٤، ٧٩، ١٦٩، ١٧٨، ١٧٩، ١٧٩، ٢٠٠، ٢٠١
٢٠٢، ٢١٧، ٢٢١، ٢٢٤، ٢٤١، ٢٥٢، ٢٩١
الاشتقاق . ن : ٧٢
اشتوتگارت . ج : ٤٠
اصول المنطق . ابن سكيت . ن : ٧١، ٧٢، ١٣٢
١٣٢
الاصلاح للخلل الواقع في الصحاح . ن: ١٤٥
اصفهان: ج 8، ١٢٢، ٢٢٠، ٢٣٦، ٢٣٦، ٢٥٠
٢٥١، ٢٧٦، ٢٩٣
اصمعي : عبدالملك بن قريب . 4
اصول عقايد : ٢٧٥
اصول الملاحم . ن : ٦٧
اضافات نصاب : ٢٨٧
اضافة الراموس في اضافة الناموس . ن : ٢١٩
اضافة الادموس ورياضة النفوس من اصطلاح
صاحب القاموس ن : ٢١٩
الاضداد والضد . ن : ٢٤١
الاضداد والضد ن : ٢٤١
اطاق الذهب ن - اصفهاني : ٤٠
اطباق الذهب ن - زمخشري : ٤٠
اعتضاد السلطنة : ٢٧٠
اعتماد السلطنه : ٢٧٣
اعجب العجب في شرح لامية العرب ن: ٤٠
افشار: احمد افشار .
افشار : ميرزا نظام .
الافصاح في زوائد القاموس على الصحاح ن: ٢٥١
الافعال و تصاريفها - ابن فوطي : ١٠
افضل الملك : ٢٩٤
الافعال وتصاريفها . ن - اصفهاني : ١٠
الافعال وتصاريفها . ن - اندلسي: ١٠
الافعال وتصاريفها . ن - سرقسطي: ١٠
الافعال وتصاريفها - مصري : ١٠
افغان : ٢٣٦
افندي : ملاعبدالله : ٢٢١
اقبال آشتياني عباس : ١٥، ١٥، ٣٦، ٤٦، ٥٦
٥٨، ٦٠، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ١٠٠، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤
١٠٥، ١٢٠، ١٤٩، ١٦٠، ١٧٨، ٢٤٧، ٢٧٦
اقرب الموارد . ن : ٩
اقسونية . ج : ٤٤
اقصى الارب في ترجمة مقدمة الادب . ن : ٤٣
الاقيانوس البسيط في ترجمة القاموس ن: ٢١٩
اكبر پادشاه : ٢١٣
اكتفاء القنوع . ن : ١٤٨
الله داد . ج: ٢٢٥
ألسنة ثلاثه . ن : ٧٤، ٧٤
الفاظ - ابن سكيت . ن : ٧٢
الفاظ عبدالرحمان . ن : ٧٢
الفاظ مجموع . ن : ٧١
الفاظ مفردة: ٢٥٩
الفاظ مفردة ومركبة . ن : ٥٨
الفية ابن مالك : ٢٧٥
الياس بن خالد الابكري : ٧٥
امرء القيس ١٢
امكنة وجبال . ن : ٤٠
امل الآمل . ن : ١٤٦، ١٤٦
امير تيمور قاجار : ١١٧
امير تيمور كوركان : ٢٣٩
امير الحاج : ابن امير الحاج ٩٩، ١٠٢، ١٠٣
امير خسرو: ١٦١
أمير خسرو ودهلوي : خسرو
امير معزى : معزى.
محمد أمين : ٥٨، ٥٩، ٢١٠
محمد امين خنجي : ١٧٣، ١٧٣
أمين احمد رازي : ٢٠٣
أمين الدين كاشاني : ١٩٩
انبيانامه . ن : ٢٠٠
انتخابية . ن : ٢٢٣ **٢٣٧**
انجمن خاقان . ن : ٢٥٠
انساب - سمعاني . ن : ١٩، ٣١، ٤٨، ١٣٤،
١٣٥، ١٣٥
انصاري : مرتضى .
انكوري : عبدالحميد : حميد
انموذج - زمخشري . ن : ٤١
الانموذج - ميداني . ن : ٣٢
انوار العقول في اشعار وصي الرسول . ن : ٣٣
انوري : ١٧٠

انیوریسته استانبول. ج : ۱۷، ۱۸، ۳۶
اورنگ زیب : ۱۴۹، ۲۲۴، ۲۲۴
اوکتائی . ۱۵
اویس بن‌محمد ویسی : ۲۱۷
اهر. ج : ۲۶۷
آقای‌اُهری: ۲۶۸
ایران ج : ۲، ۱۷، ۲۴، ۸۴، ۸۵، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۲، ۱۲۲، ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۶۷، ۱۹۶، ۱۹۶، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۱، ۲۰۶، ۲۱۳، ۲۳۸، ۲۴۵، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۵۲، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۸
ایران کوده . ن : ۱۱۸
ایضاح‌المکنون : ذیل کشف‌الظنون. ن : ۲۲۴
ایکی جامع‌استانبول ج : ۱۴۶
ایمان‌الکامل .ن: ۲۳۷

«ب»

باب جامع‌شرقی‌حلب. ج : ۲۵
بابرغازی ج : ۱۹۹
بارتولد ـ خاورشناس : ۱۴۸
باخرزی : ۳۱
محمدباقر: ۵۶، ۶۷
باقر بن غلامعلی شوشتری ۲۹۳
ملاباقرخوانساری : ۱۲، ۳۷، ۱۶۹
سیدمحمدباقرسبزواری : ۶۰، ۲۴۱
ملاباقرشوشتری : ۱۱۹
محمدباقر بن‌ابراهیم کرکسانی :**۲۴۸**، ۲۴۹
محمدباقرمجتهدزاده کنجه: ۱۱۲، **۳۹۰**
بایزید اماسیه .ج : ۵
بایزید عثمانی : ۱۷۹
سلطان بایزید دوم : ۵۵، ۲۰۱، ۲۰۲
بج : ۴۴
بحارالانوار . ن : ۲۳۶
بحرالالفاظ : ۲۷۷
بحرالجواهر . ن : ۱۷۹، ۱۹۸، ۱۹۸، ۱۹۹
بحرالغرائب .ن: ۲، ۲۰۲
بدرالدین‌قرافی: محمدبن‌یحیی: ۲۱۶
بدلانیة . ج : ۴۴
بدیع‌الزمان : حسین‌بن‌ابراهیم‌سمعانی بدیعی : ۱۷۶، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱
بدیعی‌اندرجانی‌سمرقندی ۲۱۰
بدیعی‌تبریزی: ۲۱۰
بدیعی‌صفوی : ۲۱۰
میرزابرخوردارترکمان : ممنازفراهی : ۲۳۸
برزنجی : محمدبن عبدالرسول شهرزوری :
برهان‌قاطع . ن: ۳۴، ۲۲۱، ۲۲۱، ۲۳۸، ۲۵۴
برسی : ۲۹۳
برلین: ۴۱، ۴۱، ۴۵، ۸۵، ۹۰، ۹۱، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۵، ۹۶، ۹۶، ۹۷، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۲۱، ۱۲۱
برنیه میناره‌خاورشناس : ۴۱
بروخ خاورشناس : ۴۱
بروسه . ج : ۸۱
بروکلمان . خاورشناس ، ۱۲، ۱۷
بریتش موزیوم .ج : ۴۱، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۱۱۴، ۱۷۱، ۱۷۱، ۱۷۹، ۱۸۲، ۲۲۰، ۲۴۰.
بسطی: عبدالله بن محمد
بشیرآغا: کتابخانهٔ بشیرآغا: ۳۴، ۳۶
بصائرذوی‌التمیز .ن: ۲۲۱، ۲۲۱
بطلیموس : عبدالله بن محمد .
بعلبك .ج : ۲۴۹
بغداد . ج : ۴۰، ۱۵۸
بغیة الوعاة .ن: ۱۲، ۱۹، ۳۱، ۳۸، ۴۰، ۱۴۵
بلخ . ج : ۵۶
البلغة . ن : ۹، ۹، ۱۱، ۳۳، ۴۶، ۷۳، ۲۰۰، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۲۰
البلغة فی‌اصول اللغة صدیق حسنخان . ن :
۹، ۹، ۱۰، ۱۰، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۴۰، ۲۹۰
البلغة المترجـم فی‌اللغة . ن : ۲، **۳**، ۵، ۱۳۲
بلوشه . خاورشناس : ۲۶
بمبئی .ج : ۵۶، ۲۳۸، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۹۳
بن .ج : ۳۲
بنکاله .ج : ۲۲۴
بنیس : ۲۰۰
بوجعفرك بیهقی: ابوجعفر.
بورسه ج : ۱۴، ۲۷، ۳۴
بوفال : ۲۱۹

بولاق ج: ٣٢، ١٤٧، ١٤٧، ٢٢٠، ٢٥٢
بهاء الدين : ١١٢
بهائی : ٢١٣
بهارستان - آیتی .ن: ١٥٨
بهجت قاجار : **١١٤**
بهجت النفوس فی المحاکمة بین الصحاح والقاموس .ن : ٢١٦
بهداشت منظوم .ن: ١٩٩
بهرامشاه بن حرب : ٨٥
بهوپالی : ١٠، ١٠، ١٨٧، ١٨٩، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٦، ٢١٩
بیاض کمالی .ن: ٢٦٨، ٢٦٨
بیان التصریف .ن: ٦٧، ٦٨، ٧٨
بیان الصناعات .ن: ٦٦، ٦٨
بیان الطب .ن: ٦٦، ٦٨
بیان اللغة .ن: ٧٣
بیان النجوم .ن: ٦٧، ٦٨
بیروت ج : ٣٢، ٤٠، ٤١
بیشك : ١٤٤
بیضاوی : قاضی ٢٢٦
بیهقی : ١١، ١٦، ١٣١، ٢٩٠، ٢٩١

«پ»

پارسی نغز .ن: ٧
پاریس ج : ١٢، ٣٢، ٤٠، ٤١،
پته هنه .ج : ٢٢٦
پروین گنابادی: محمد : 8، ٢٤٦
پهلوی ساسانی: 5 :
پیر محمد انقروی: ١٤٦
پیوسته فرهنگ فارسی .ن : **١١٧**

تائیة شبستری : ٢٠١
تاج الدین بن محمد : **٢٦٣**
تاج الاسامی : **١٣٦**، ٢٤٦
تاج الاشعار : ٣٣
تاج العروس : ٢١٤، ٢١٥، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٨، ٢١٩، ٢١٩، ٢١٩،
تاج اللغة : صحاح اللغة : صحاح جوهری:
تاج المصادر- بیهقی : ١٠، ١١، ١٦، ٣٠، **٤٨**، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٦٨، ١٤٤،
٢٤٠، ٢٤٦، ٢٩٠.
تاج المصادر- رودکی : ١٠
تاج المصادر- سمرقندی : ١٠
تاریخ آداب اللغة العربیة : ١٢، ١٧، ١٨
تاریخ بغداد : ١٣٤، ١٣٤
تاریخ بیهقی تاریخ مسعودی : ٧، ١١، ١١، ٣١، ٤٨،
تاریخ طبرستان : ١٦٩
تاریخ طبری : 5
تاریخ قهستان : ١١٧
تاریخ گیلان : ١٦٩
تاریخ لغت نامه : ١٤٧
تاریخ مسعودی : تاریخ بیهقی.
تاریخ نیشابور : ٣٨
تبریز : ١١، ٧٣، ٧٤، ١١٤، ١١٦، ١١٩، ١٤٧، ١٦٩، ١٦٩، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٦، ١٨٢، ١٨٧، ٢٠٠، ٢١١، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٩٥
تبصرة الصبیان : ٢٦٠
التبیان فی تصحیح لغات نصاب الصبیان :
١١٩ **٢٥٣** ٢٥٤
تته .ج : ٢٢٤
تثقیف الرماح فی رد توهم الصحاح : ١٤٧، ١٤٧
تجنیس الالفاظ : ١١٢
تحفه - ابن حجر : ٢١٩
تحفة الابرار : ١٩٤
تحفة الاحباب : ١٦
تحفة الالفاظ . ٥٩، ١٧٦، **٢٦٠**
تحفهٔ حسام خوئی : ١٢٦ **١١٥**
تحفة الخطاطین : ٧٤
تحفهٔ سامی : ٢٩٥
تحفهٔ علائی : ١١٢، ١٢٥، ١٣٠، ١٧٧، ١٨٧، ١٨٧، **١٨٧**
تحفهٔ علائی : ١٨٧
تحفة الفقیر: ١١٢، ١٢٦، ١٧٧، ١٨٧، **١٨٩** ١٨٩
تحفهٔ کسکین : **١١٦**
تحفة المرام : ٧٤

تحفهٔ وهبی : ۱۱۲، ۱۱۶، ۲۵۰ **۲۵۳**
۲۵۲
تذکرهٔ شعراء : ۱۷۱
تذکرهٔ ملاباقر : ۲۹۳
تذکرهٔ میکده : ۲۵۰
تذکرهٔ نصرآبادی : ۲۲۱، ۲۳۷
تراجم الاعاجم : ۱۷، ۱۷، **۶۱** ۶۲
تربیت : محمد علی : ۶۳، ۶۴، ۱۵۳، ۲۶۳، ۲۸۸
ترتیب اسمی فی الاسما : ۳۹
الترجمان : ۳۶۱
ترجمان ـ انقروی : ۱۴۶
ترجمان القرآن ـ جرجانی : ۱۶۷، ۱۷۰
۱۷۱ ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۵، ۲۵۲، ۲۶۲، ۲۶۳،
ترجمان قرآن ـ زوزنی : 3 ، ۹، ۱۲، **۱۶**
۱۷، **۱۷**، **۳۶**، ۶۱، ۷۲، ۷۶، ۷۶، ۱۳۲، ۲۰۴
ترجمان قرآن ـ عادل : ۱۶۷، **۱۷۴**، ۲۱۰
۲۶۲،
ترجمان القرآن ـ قاینی : ۷۶
ترجمان قران ـ هاشمی : ۱۷۲، **۳۶۲**
ترجمان القوافی : لغات القوافی ۶۵، ۶۷،
۶۸، ۷۹، **۷۹**
ترجمان اللغة : ۲۳۷، ۲۳۸
۲۳۹، ۲۶۲
ترجمهٔ اضداد : ۲۳۷ **۲۴۱**
ترجمهٔ صد کلمهٔ علی : ۱۷۵
ترجمهٔ فروق اللغات : ۲۳۷ **۲۴۰**
ترجمهٔ قاموس ـ صفی پوری : ۲۱۹، ۲۴۶
ترجمهٔ قاموس ـ قزوینی : ۲۱۸، ۲۶۲
ترجمهٔ قانون الادب : ۷۴
ترجمه و شرح قاموس: عبدالرحمان **۲۲۰**
ترجمه و شرح قاموس شیروانی : **۲۲۰**
ترجمهٔ صحاح : ۱۴۲
ترجمهٔ مقدمة الادب ـ خوارزمی : ۴۳
ترجمهٔ مقدمة الادب ـ أفندی : ۴۳
ترجمه های قاموس بفارسی : ۲۲۰
ترخان والده : کتابخانهٔ...
ترسل : التوسل الی الترسل : ۱۷۰
ترشیح الفضائل : ۱۵۲، **۱۵۴**
ترکستان : ۱۱۱، ۱۴۳
ترکیه : ۳۴، ۸۵
ترویح الارواح فی تهذیب الصحاح : ۱۴۶
تسمیة الاشیاء : ۸۲
تشبیب البیان : **۱۲۶**
تعبیرخواب ـ آملی : ۲۷۶
تعلیقات برنصاب ـ جرجانی : ۱۱۸
تعلیقات ـ علیقلی خان : ۲۳۷
تشیع : ۱۹۶
تفتازانی : ۲۷۵
تفسیر بیضاوی: ۲۲۶
تفسیر جلالین : ۲۲۶
تفسیر زاهدی : ۲۲۶
تفسیر سورآبادی : ۷۸
تفسیر شبستری : ۲۰۱
تفسیر شاپور: ۷۸
تفسیر عسکری : ۲۲۶
تفسیر علی بن ابراهیم: ۲۲۶
تفسیر عیاشی : ۲۲۶
تفسیر نقاش : ۷۸
تفسیر واضح : ۷۸
تفسیر وجیز : ۲۲۶
تقلید از تراجم الاعاجم : **۶۳**
تقلید شاه بندری : ۱۱۳
تقویم الادویة : ۶۶
تقوی : ۱۷۵، ۲۲۰
محمد تقی **۲۴۳**
محمد تقی صاحب «منتخب اللغة» : ۲۹۴
تقی الدین کرمانی : ۲۱۵
تقی الدین تمیمی مصری : ۲۲۰، ۲۴۲
علاء الدین تکش : ۱۷۰
تکملهٔ صحاح : ۱۴۵
تلبغه : (محلهٔ...) درلاهور: ۱۴۹
تلخیص الخلاف : ۱۴۶
تلخیص علل القران : ۶۷
تلخیص القاموس : ۲۱۶

التمهيدات : ٢٣٧
التنبيه والافصاح عما وقع من الوهم في الصحاح: ١٤٥
التنقيحات : ٢٣٧
تنقيح الصحاح : ١٤٦
توزى : عبدالله بن هارون .
توقيعات تقاويم : ٢٦٨،٢٦٨
تهذيب : ٢٠٤
تهذيب - ازهرى : ٤٩،١٤٤
تهذيب الاسماء : تاج الاسمامى : ١٣١،
١٣٦، ١٣٧،١،٢٠ ٢٤٦
تهذيب الاسماء : ٢٠١
تهذيب الاسماء نووى : ٧١،١٣٢،١٣٧
تهذيب اللغة : 5 ، ١٤٢
تهذيب المنطق : ٢٣٣
٢٧٥
تهران : 8 ،٥،٧،١٣،١٤،١٤،
١٥،١٥،١٥،١٦،١٦،١٧، ٢٥،٢٥،٢٧،٣١،
٣٢،٣٢،٣٤،٣٤،٣٥،٣٥، ٣٥،٣٦،٣٦،٣٨،
٣٩،٤٥،٤٦،٥٨،٦٥،٦٧،٧٥،٧٥، ٧٦،٧٦،
٧٧،٧٩،٨٥،٨٥،٨٦،٩٦،١٠٠،١١٣،١١٤،
١١٤،١١٤،١١٧،١١٨، ١١٨، ١١٨، ١٢٠،١٢٠،
١٢١،١٣٠،١٣٥، ١٤٠،١٤٨،١٤٩،١٥٤،
١٦٠،١٦٩،١٦٩،١٧٣،١٧٤، ١٧٥،١٧٥،
١٧٦، ١٧٨،١٨٧،١٨٩، ١٩٩،١٩٩،١٩٩،
٢٠٢،٢٠٣،٢٠٤،٢٠٦،٢١٦،٢٢٠، ٢٢٤،
٢٢٥،٢٢٦،٢٣٨،٢٣٩، ٢٣٩،٢٤٠،٢٤١،
٢٤٧،٢٤٧،٢٤٨،٢٤٨، ٢٤٩،٢٥٠،٢٥٢،
٢٥٣،٢٥٥،٢٥٥،٢٦٣، ٢٦٥،٢٧٠،٢٨٦،
٢٧٣،٢٧٥،٢٩٣، ٢٩٤،٢٩٥
التيسير : ١٧٤
تيمورى : تيموريان : ١١٢،١١٣

«ث»

ثعالبى : ٧٢،١٤٢
ثعلب : ٧٢
ثقة الملك : على .
ثلاثى مجردشش وپانج باب است : ٢٧٧

«ج»

جاحظ : ١٧٥
الجاسوس على القاموس: ٢١٩
جامع : فرهنك جامع.
جامع الاصول : ٢٠٤
جامع الامثال : ٣٠،٣٢
الجامع درمختصر صحاح : ١٤٥
جامع شرقى حلب : ٢٥
الجامع الصغير : ٨٥،٨٥،٨٦
جامع الفوائد : ١٩٩
جامع اللغات نيازى: **١١٧**
جانى بن ملك شاه خراسانى : ١١٣
عبدالرحمان جامى : **١٦١**، ٢١١، ٢٢٩
جامى : درويش جامى .
جرجان : گركان .
جرجانى : ميرسيد شريف : ١٧، ١١٨، ١٦٧،
١٧٠، **١٧١**، ١٧٢،١٧٣،١٧٤،١٧٥،٢٣٣،
٢٣٣،٢٥٢،٢٦٢،٢٦٣.
جرجانية : ٤٠
جرجى زيدان : ١٢،١٧،١٨،٢٦،٢٦
الجزائر : ٢٠٩،٢٠٩
جزوى : ١١٠
محمد جعفر بن ابوالقاسم : ١٦٠
محمد جعفر اصفهانى : ٢٥٠، **٢٥١**، ٢٥١
جعفر شهيدى : شهيدى .
ميرزا جعفر سلطان القرائى :سلطان القرائى .
محمد جعفر مباوكه اى : جعفر اصفهانى .
جلال الدين محدث : ٢٠٦
جلال الدين سيوطى : سيوطى
جلال الدين قائنى : محمد : قائنى : ٩٩،١٠٦،
١١٨، **١٩٤**
جلالى نائنى : ٢٢٤
جمال بن حسام : ابن حسام : ١٥٧،١٦٠
جمال اصفهانى : ٩٦،١٠٥،١٠٥، **١٠٦**،
١٠٧،١١٠،١١٠
جمال حسينى : **٢٥٨**، ١٥٩
جمال الدين خاتم الخطاطين : ٦
جمال الدين قرشى : محمد بن عمر : **١٤٣**،١٤٥،
١٤٨،١٤٨
جمشكزاك : ١٢٢،١٢٢
جمشيد وخورشيد : ١٨٣
الجموع والمصادر : ٢١٨،٢٤٧،٢٣٩

الجمهرة : ۷۱،۱٤۲،۲۰۲
جنك شوشتری : ۱۱۹
جنك نامه داعی : ۱۷۸
جوامع البیان : ۱٦،۱۷،٦۵،٦۷،٦۸، **۷٦**، ۷۷،۱۳۲،۲٦۱
جوامع الجامع ۲۲٦
جوامع اللغات : **۱۳۹**
جواهر العقود : نقود الزواهر : ۵٦
جواهر الکلام : ۲٤۰،۲٤۱
جواهر الکلمات : ۱٤٦
جواهر اللغة : ۱۷۰،۱۹۷،۱۹۷،۱۹۸،۱۹۸، ۱۹۹
شاه جهان : شاه . . .
جوهری : اسماعیل بن حماد : ٤۸،٤۹،۱٤۲، ۱٤۳،۱٤٤،۱٤٤،۱٦۷،۱٤۸،۱٤۷،۲۱۷، ۲۳۹،۲٤٦
جهانگیرشاه پسر اکبرشاه : ۲۱۳،۲۲٤

«چ»

چاپخانهٔ کاویانی برلین : ۱۲۱
چکانی : حسین صفانی : ۱٤۵،۲٤۲
میرزا چلبی : ۱٤،۵۷، ۵۷،۱۷۸، ۱۷۹،۱۷۹
چلبی حاجی خلیفه : ۳، ۱۰، ۱۹، ۲٦، ۳۳،۳۸،٤۱،٤۳، ٤۳،٤۹،۵۷،۵۷،٦۱،٦۵،٦۷،٦۷،٦۸، ۷۱، ۷۲،۷۳،۷٤،۸۵،۸۵،۸۷،۱۲۲،۱۲۲،۱۲۲، ۱۲۲،۱۲۶،۱۳۷،۱٤٤،۱٤٦،۱۵۸، ۱۷۷،۱۷۷، ۱۷۸،۱۷۹،۱۷۹،۱۸۳، ۱۸۳،۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹٤،۲۰۰،۲۰۱،۲۰۲، ۲۰۸،۲۰۹، ۲۱۵،۲۱٦،۲۱۷،۲٦۲،۲۹۰، ۲۹۳
چوپانیان قسطمونی : ۱۲٦
چهل حدیث جامی : ۲۱۱
چهل حدیث نبوی : ۱۱۳

«ح»

حاجی مستشار : ۲۷٤
حاشیهٔ بردبیاجهٔ قاموس هندی : ۲۲۰
حاشیهٔ مدنی برشرح حلبی برقاموس : ۲۱۸
حاشیه برصحاح - اشبیلی : ۱٤۵
حاشیه برصحاح - شاطبی : ۱٤۵
حاشیه برقاموس - کرکانی : ۲۲۰
حاشیه برقاموس مقدسی : ۲۱٦
حاشیه برمجمع البیان : ۲۷۳
الحاوی : ٦۱،۱۹۸
حبان اصفهان : ٤۹،۱٤٤
حبیب الله : ۲۰٤
حبیب الله اصفهانی قنوجی دهلوی : **۲۴۰**
حبیب السیر : ۸۵،۱۵۷
حبیش تفلیسی : ۳،۱٦، ۱۷، ۱۹، **٦۵**، ٦٦، ٦۷،٦۸،٦۹،۷۱، ۷۳، ۷٤،۷٦،۷۷،۷۸،۷۹، ۸۰، ۱۳۲،۱۳۲
حبیبی : ۱۱۷
حجازی : ابوالفتح : **۲۷۵**
حجازی : نیازی.
حجیات موصل : کتابخانهٔ . . . : ۷،۱۱۵،۱۲۰، ۱٦٤
حدائق السحر : ٤۳،۵٦،۵۸،۱۷۸، ۲٤۸،۲٤۸،۲٤۹
حداللغات : **۲٦۳**،۲٦٤
حدیقة الشعراء : ۲۵۰
حدیقة الشیعة : ۱۷٦
شیخ حرعاملی : ۱٤٦
حویری : قاسم بن علی
حسام خوئی : حسن بن عبدالمؤمن مظفری : **۱۱۵،۱۳٦**، ۱٦۲،۱٦۳،
حسام شاعر : ۱۸۷
حسام قونوی : ۱۱۵
حسامی واعظ قهستانی : ابن حسام : ۱۵۸
ملاحسن بن قاضی تقی الدین : ۲٤۲
حسن بن یعقوب : ۱٤٤
ملاحسن اهری : طوطی : ۱۲۲،۲٦۷
ملاحسن تمیمی مصری : ۲٤۲
حسن بن عبدالمؤمون : حسام خوئی
شیخ حسن خوسفی : ۱۵٦
حسن خطیب کرمانی : **۲۹۳**
حسن حسینی شمس : ۱۵۲،۱۵٤
حسن صفانی : چکانی : ۱٤۵،۲٤۲
حسن کرمانی خطیب (ظهیرالدین) : ۲۹۳
محمد گلپایگانی : ۲۵۳
سیدحسن نقشبندی : **۱۱٦**

سید حسین : **۳۸۳**
حسین بن خواجه ابراهیم : ۱۳۵
حسین بن علی : ۱۴۳
محمدحسین آیتی : ۱۵۸
حسین انصاری : ۱۶۷
حسین بن یعقوب شاه بیرونی خوافی : ۴۶، ۲۸۱
حسین چلبی : میرزای چلبی
حسین حائك : ۱۲
حسین بن علی حسینی : ۱۷۳
حسین خوارزمی قرادشی : ۲۵
آقا حسین خوانساری : ۳۱، ۱۵۷، ۲۲۱، ۲۳۷.
حسین زوزنی : زوزنی .
محمد حسین خان سامانی : ۱۷۴
حسین سمعانی : بدیع الزمان : سمعانی :
حسین شهشهانی : شهشهانی : 8 ، ۹۵، ۹۶، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۶۲، ۱۶۴، ۲۱۶
سلطان حسین صفوی : ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸
حسین صیمری : ۱۴۶
محمد حسین طالقانی شریف : ۱۱۸
۳۵۳
حسین کاشانی : امین الدین
معزالدین حسین کرت : ۱۵۷
الحسین الکروری : ۲۵۸
محمد حسین گیلانی : ۱۶۰
حسین مصدقی: ۲۸۷
حسین بن محمد مقری : ۳۵
حسین موقر : ۳۵
حسین نجمی کرمانی : ۳۲
محمد حسین نخجوانی : نخجوانی: ۹۸، ۹۹
حسین نطنزی : نطنزی:
حقایق اللغة : ۷۲
حلب : ۲۵، ۲۰۰
حل النصاب ندیم باشی : ۱۱۹
حل النصاب درلغات ثلاثة : **۳۶۴**
حلی النواهد علی مافی الصحاح من الشواهد: ۱۴۵
حلیمی : لطف‌الله قاضی :
حمدونا و طواط : **۵۶** ، ۵۷، ۵۸، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۸، ۲۴۸، ۲۶۰، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۳
حواری : محمود بن ابوالمعالی : ۳۱، ۳۱، ۴۸، ۱۴۴، ۱۴۴،
حیاة الحیوان : ۲۴۶
حیدرآباد : ۴۱، ۲۶۴
حیدرقلی شاملو : ۲۷۸

«خ»

خاقانی : ۱۱، ۴۳، ۱۷۰
خانزمان بن مهابت خان : ۲۲۷
خاوران نامه : ۱۵۷، ۱۵۸
خاورمیانه : ۲۱۵، ۲۴۵
خبوشان : ۲۳۷
خدیویة: کتابخانهٔ...
خراجچی اوغلو : کتابخانهٔ ...
خراسان : 5، 7، ۲، ۳۰، ۵۲، ۱۷۰، ۱۹۷، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۸، ۲۹۳
خزانهٔ تیموریة : کتابخانهٔ ...
خزائن جواهرالقرآن : ۲۳۷، ۲۳۷
امیرخسرو : ۱۶۱
امیرخسرودهلوی : ۱۱۲، **۱۱۶**
خسراوانی : ۱۱۴
خط شرق ایران : ۲۹۱
خط نستعلیق : ۲۹۱
خطیب بغدادی : ۱۳۴، ۱۳۴
خطیب قاری سبزواری : **۲۹۳**
خطیب کرمانی : **۲۹۳**
خفاجی مصری : احمد بن محمد .
الخلاص نظری : دستور اللغة : **۱۹** ، ۲۰، ۷۲، ۷۳،
خلاصهٔ لسان التنزیل : ۱۷
خلاصة اللغات : ۲۶۱، ۲۶۱، **۲۶۵** ، ۲۶۵
خلاصة المستخلص : ۱۷، ۱۵۳، ۱۷۰، ۱۷۲
خلق الانسان : ۹
خلق الفرس : ۹
خلیل بن عادل : ۱۵
سید خلیل رجائی : ۱۱۶

خلیل بن ایبك صفدی : ١٤٥
خلیل بن احمد لغوی : ١٠، ٧٢
خلیلی : محمد علی : ٢٨٦
خمسهٔ نظامی : ١٧٠
خنجی : امین .
خواجه طوسی : نصیرالدین‌طوسی : طوسی .
خواجهٔ نظام‌الملك : نظام‌الملك .
خوارج : ٢٠٠
خوارزم : ٤٠، ٤٠، ١٧٠
خواندمیر : ١٥٨
خوانساری : آقا حسین .
خوراسگانی : ٢١١
٢٨٦، ٢٨٧
خوراسگانی اصفهانی : **٢٨٧**
خوسف . ج : ١٥٦
خیابان گلشن . ن : ١١٧
خیابانی : مدرس ...
٢٢١
خیرالدین : ١٥

«د»

الداخل : ٧٢
دارالسلطنهٔ اصفهان : ٢٧٦
داراشکوه هندی : ٢٢٤
دارالفنون قدیم : ١١٤
دارالکتب المصریة : ١٤، ٢٥، ٣٦، ٤٧، ٤٧،
٥٥، ٢١٧، ٢١٧، ٢١٩، ٢١٩، ٢٨٩، ٢٩٠
داعی‌الاسلام : ٢١٣، **5**
داعی کرمیانی : احمد داعی .
دانش‌پژوه : فهرست دانشگاه از دانش پژوه
دانشکدهٔ ادبیات : ١٠٠، ١٣٦، ٢٨٠، ٢٨١
دانشکدهٔ حقوق : ٢٧٦
دانشکدهٔ معقول و منقول : ٢٤١
٢٨٦
دانشگاه تهران : ٥، ١٤، ٧٥، ٧٧، ٧٩، ١٢٦،
١٣٠، ١٣٥، ١٣٨، ١٤١، ٢٨٩، ٢٩٢، ٢٩٣
دانشمندان آذربایجان . ن : ١٢٦، ١٢٦، ١٢٧،
٢١٠، ٢٢٢
دانشنامهٔ جهان : ٩٥
داودزاده محمد بن مصطفی : ٢١٧
داودبن ابراهیم : ٣٦
میرداماد : ٢١٣
داماد ابراهیم پاشا : ٣٤، ٣٥
دامغان . ج : ١٤٣، ١٧٣
دبستان سخن : ٢٥٤
دبیرسیاقی : محمد : ٣٦، ٣٧، ١٥٤، ١٧٥،
١٧٦
دربارغزنوی : ٧
درهٔ ثمینه : ٩٦، ١١٨، ١١٩ **٣٥٤**، ٢٥٥،
٢٦٧
درهٔ منظومه : ٢٥٢
الدرة الیتیمة : ٩٦، ١١٩، ٢٥٥ **٣٦٦**
دراللغات : **١١٦**
الدراللقیط فی اغلاط القاموس : ٢١٧
درویش جامی : ١١٢، **٣٣٩**
دستور : ١٦٧، ٢٢٦
دستورالاخوان : ١٥٣، ١٦٧، ١٦٨ **١٦٩**، ١٧٠،
١٧٢
دستوراللغة : کتاب الخلاص : ١٩، **١٩**، ٢٠، ٢١
٢١، ٢٧، ٢٧، ٥١، ٥٢، ٦٩، ٧٢، ١٦٧
دشت بیاضی : کریم : ٩٩، ١٠٦، ١١١، ١١٨،
١٠٢، ١٠٣، **٣٠٣**، ٢٠٤، ٢٥٤، ٢٧٠
دلائل البول . ن : ١٩٩
دمیة القصر . ن : ٣١
دولتشاهی : ٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٨،
دهار . ك : ١٧٠
دهاردهلوی : خان‌بدرمحمد : ١٥٣، ١٧٠، ١٧١،
١٧٢
دهخدا : علی‌اکبر : 3، **4**، ١٥، ١٦، ٢٥،
٢٥، ٤٦، ٤٦، ٥٤، ٧٩، ٨١، ٩٥، ٩٦، ١٠٠، ١٠٠
١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٦، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩،
١١٠، ١١٧، ١٢٠، ١٢٤، ١٣٣، ١٣٣، ١٣٤،
١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٩، ١٧٠، ١٧١،
١٧١، ١٧٦، ١٧٦، ١٧٦، ١٩٩، ٢٠٥، ٢٠٥،
٢٠٦، ٢١٠، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٦، ٢٤٣،
٢٥١، ٢٥٨، ٢٦١، ٢٦٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٩٤
دهگان : ابراهیم : 8، ٢٧٥

دهلی.ج : ١٧٠، ٧١، ٢١١٨
دیباج الاسماء : ٢٩٠
دیباجهٔ تاج العروس : ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٨، ٢١٩، ٢١٩،
دینوری : 5
دیوان الادب ـ فاریابی : ١٣، ٤٣، ٤٣، ٧١، ١٤١، ١٤٣، ١٧٠، ٢٤٦، ٢٩٠
دیوان ادیب الممالك : ١١٧
دیوان انوری : ١٧٠
دیوان بدیعی تبریزی : ٢١٠
دیوان خاقانی : ١١، ١٧٠
دیوان زمخشری : ٤١
دیوان فاریابی : دیوان الادب .
دیوان فراهانی : ١١٤
دیوان وطواط : ٥٦
دیوشلی : عباس : ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٦

«ذ»

الذریعة : 8، ٢٥، ١٠٥، ١١٠، ١١٦، ١١٧، ١١٩، ١١٩، ١٢٧، ١٤٦، ١٤٦، ١٥٧، ١٥٧، ١٥٧، ١٥٧، ١٥٨، ١٦٠، ١٦٧، ١٩٨، ١٩٩، ١٩٩، ١٩٩، ٢٠١، ٢٠٥، ٢١٠، ٢١٣، ٢١٨، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٣٣، ٢٣٧، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٥٠، ٢٦٢، ٢٦٢، ٢٦٨، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٩٣، ٢٩٣
ذیل صراح : ١٤٨
ذیل قاموس : ٢١٨
ذیل کشف الظنون : ٩، ٩، ١٠، ١٠، ٧٤، ١١٦، ٢٠٢، ٢٠٩، ٢١٥، ٢١٨، ٢١٩، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٤، ٢٤١، ٢٤١،

«ر»

رافع النصاب : ٩٥، ٩٥، ٩٩، ١١٨، ١٧٧، ١٩٣، ١٩٣
راموز.ن : ١٤٦
راهنمای قم.ن: ٢٣٧
ربنجن : ١٣٤
ربنجنی: ٣
ربنجنی : احمد سعدی : ١٣٤
ربنجنی : محمد بخاری: ١٣٤
ربیع الابرار.ن : ٤١
رج.ج: ٨٥، ١٥٩
رجب برسی.ك : ٢٩٣
رجل الطاوس فی اغلاط القاموس : ٢١٨
رسالهٔ القاب : ٢٨٠
رساله درضرب : ١٢٠
رستم نطقی : ٢٧٣
محمد رشید رشتی : ٦٠
رشید الدین : وطواط .
رشیدی : عبدالرشید تتوی .
محمد رضا اشکذری : ١٣٦
رضا قلی میرزا : ٢٤٧
رضوی : کتابخانهٔ ...
سید رضی طبیب سمنانی : ١٩٩
رفیع الدین واعظ : محمد قزوینی: ٢٣٨
رودکی سمرقندی : ١٠، ٢٧٤
روضاتی : محمد علی : 8، ٢٦٦،
روضات.ن : ٣٢، ٣٧، ٣٧، ٤٠، ٢١٥، ٢١٨، ٢٩٣
الروضة : ٧١، ١٣٢
روضة الصفا : ٨٥
روضة المتکلمین : ٦١، ٦١
روم : ٦٥، ٧٩، ١٢٦
ریاض العلماء : ٢٢١، ٢٦٨
ریاض الفتیان : ٩٥، ٩٨، ١٠٦، ١١٧، ١٥٦، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ٢٥٤
ریحانة الادب: ١٢، ٢٢١
ریو.ك : ١١٤، ١٨١، ١٧١، ٢٤٠

« ز »

زبدة اللغات : ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٧
زبدة اللغة : ١٠، ٢٩١
زبدة المصادر : زبدة اللغة : ١٠
زبید یمن.ج: ٢١٤
زبیدی واسطی بلگرامی : مرتضی: ٢١٤، ٢١٥، ٢١٩
زکی ولید طوغان : ٤٧
زکریا قیرشهری : ٣٥
زمخشر : ٤٠
زمخشری : محمود خوارزمی : ٣٠، ٣٠، ٣٢، ٣٢، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٥١، ٧٣، ١٣١، ١٥٢، ١٥٤، ١٧٠، ٢٢١، ٢٣٨،

٢٧٧، ٢٨١
محمدزمان مؤذن : ٢٧٠
زمباورك : ١٢٦
زنكج : ٢٥
زوارق : ١٣٠، ١٦٤
زوزانی : ابوجعفر بن محمد : ٧٦
زوزنی : ١١، ١١
زوزنی : حسین بن احمد 3، ٢، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٧، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٤٦، ٤٧، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٦١، ٦٨، ٧٢، ٧٦، ١٣١، ١٣٢، ١٣٥، ١٤١، ٢٠٤، ٢٣٨، ٢٩٠، ٢٩١
زهرةالادب : ٨٤، ٨٤، ٩٥، ١١٢، **١٢٣**، ١٢٥، ١٣٠، ١٨٧، ١٨٩
زیادبن عبدالرحمان : ٣١
زین‌العابدین انصاری حدیدی : ٢١٩
زین‌العابدین‌صفوی خوئی : ٢٠٤
زین‌العابدین‌عطار : علی‌انصاری : ١٦٧

«س»

سادات‌أخوی : کتابخانهٔ . . . ١٧٥
سادات ناصری : ٢٤١
ساسانی : 5
سالم‌بن زیاد : ٢٠٩
سامی : مصطفی‌عثمان : ٢٥٩
شمس الدین سامی .ك : ١٧٨، ١٧٩
السامی : السعیدی .ن : ١٣٢
السامی.ن : ١١٩، ٢٠٢، ٢٢٦، ٢٥٤
السامی فی‌الاسامی ـ میدانی :
١٣، ١٤، ١٥، ١٨، ٣١، **٣١**، ٣٢، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٧٢، ١٣٢، ١٣١، ١٣٣، ١٤١، ٢٠٠، ٢٤٠، ٢٧٩.
سبأ : ٧٧
سبیکة‌المعانی .ن : ١١٢، **٢٦٧**
سپهسالار : فهرست سپهسالار : کتابخانهٔ سپهسالار .
سجستانی : ٢٤١، ٢٨٦
سجستانی : سهیل‌بن محمد : ٢٤١، ٢٨٦
سجلماسی : احمدبن‌عبدالعزیزمغربی .
سراج قاضی : ١١٧
سرالادب : ٣٤
سردارکابلی کرمانشاه : کتابخانهٔ . . .
سرودی : ٣٧، ٢٣٨
سعدی چلبی افندی : سعدالله : ١١٦، ٢١٦، ٢١٨، ٢١٨
سعدالدین : مستقیم‌زاده
محمدسعدالله مرادآبادی : ٢٢٠
سعدالله بن عیسی : سعدی چلبی
سعدی شیرازی : ١٣٩، ١٧٠
سعدی صقلی‌مصری : ابن قطاع
سعیدسرقسطی‌حمار : ١٠
سعید بن‌مبارك : ابن دهان
سعید بن أوس : ابوزید انصاری بصری
سعید بن احمد میدانی : میدانی : ٣١، ٣٧، ٣٩، ١٣٢، ١٣٢،
سعید نفسی : نفیسی : 5 ، ١٤، ٢٥، ٣٦، ٧٦، ٢٠٢
سفینة البحار : ٢٦٧
سلاحقة روم : ٦٥، ٧٩
السلامة : ٧٣
سلك الجواهر : ١١٢، ١٢٠، ١٣٠، **١٦٣**، ١٦٣، ١٥٦
سلطان سلیم‌عثمانی : ١١٦، ١٧٩، ٢٥٢
سلطان قرائی : جعفر : 8 ، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٧١، ٧٢، ٧٢، ٧٣، ٧٣، ٧٤، ٧٤، ١١٦، ١١٦، ١٣٠، ١٦٤، ١٧٥، ١٧٩، ١٧٩، ١٨٢، ٢١٠، ٢١٠، ٢٥٠، ٢٥٢، ٢٦٧، ٢٧٠ .
سلطانی تهران :
8 ، ٥٤، ٥٤، ٥٥، ١١٨، ١٣٦، ١٣٧، ١٣٨ ،
سلیمانیه : ٢٩١، ٢٩٥
سلیم‌آغا : ٣٤
سلیم‌هندی : محمدعلی حسن : ١١
سلیمان أمین : مستقیم زاده : ٧٤
سلیمان رومی‌حنفی : ٧٤
سلیمان صفوی : ٢٩٣
سلیمان‌عثمانی : ٦٧
سلیمان نامه : ١٨٣
سماء الاسماء : ٢٣٦، **٢٣٧**، ٢٣٨

السمانی : عثمان : **٢٧٤**
سماوی نجف : ١٠٥، ٢٣٣
سمرقندی ١٦٠
سمعانی : حسین : ١١، ١٩، ١٩٠، ٣١، ٤٠، ٤٨، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٥
سنبل‌زاده : محمد وهبی : ١١٢، **١١٦، ٢٥٣**
سنیان : ٦٢، ٢١٣
سؤال و جواب ٢٧٥
سوزنی شاعر : ٢٧٤
سویس : ٢٢١
سجستانی : سهیل بن محمد .
سهیلی خوانساری : 8
سهیلی شاعر : ١٥٧
السیاق : ٣١، ٣١، ٣٣، ٣٨
سیدی بن یوسف : ١٩٣
سیستان : ٨٥، ١٥٧
سیف باخرزی : ٢٩٣
سیفکی شیرازی : مرشد : ١١٨، **٢٧٠**، ٢٧٠
سیف هروی : ١٥٧
سیوطی :
١١، ١٢، ١٩، ٣٠، ٣١، ٣٣، ٣٨، ٣٨، ١٤٢، ١٤٦، ٢١٥

«ش»

شادیة ن : ٨، ١١٥
شاطبی : محمد بن علی : ١٤٥
شامل - اصفهانی : ٤٩، ١٤٤
شاه جهان مغل هندی : ٢١٣، ٢٢٤، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٣٤، ٢٣٤
شاهدصادق : ١٥٧، ١٥٨
شاهزاده بدیع‌الجمال : ١٦٧
شاهزاده حسنعلی میرزا : ٢٥٢
شاهینی قبرسی : احمد دمشقی : ٢١٧
شاه شجاع پسر شاه جهان: ٢٢٤
دکتر شایگان : ٨٦، ١١٨، ١١٨، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٧٤
شبستر ج . ٢٠٠
شجرة الذهب فی معرفة ائمة الادب : ١٤٣
شدالازار ن : ١٣٩
شذرات الذهب ن : ١٤٣، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٤
شرح انولوجیا : ٢٣٧
شرح بائیة ذوالرمة : ١٥٤
شرح حماسة : ٧٣
شرح خطبهٔ قاموس : ٢١٧
شرح خطبهٔ قاموس - ابن شحنة : ٢١٨
شرح خطبهٔ قاموس - شیرازی : ٢١٨
شرح خطبهٔ قاموس - گجراتی : ٢١٨
شرح درة الغواص : ٢٢١
شرح سبع طوال : ٧٣
شرح سبع طوال - انباری : ٧٣
شرح شرایع - صیمری : ١٤٦
شرح فرائض : ٢٠٢
شرح فصیح الکلام : ٧٢
شرح قاموس - سعدی افندی : ٢١٨
شرح قاموس - شیروانی : ٢١٤
شرح قاموس - عبدالرحمان : ٢١٤
شرح قاموس - قزوینی : ٢١٨
شرح قاموس - مقدسی : ٢١٦
شرح قاموس - مناوی : ٢١٧
شرح قصیدهٔ بستی : ١٧٤، ١٧٥
شرح قصیدهٔ شاطبی : ٢٥٤
شرح قصیدهٔ صرصری : ١٨٣
شرح قصیدهٔ کعب : ٣٤
شرح گلستان : ١٦٠
شرح معلقات سبع : ١٢، **١٣**،
شرح المفضلیات : ٣٢
شرح ملحمة دانیال : ٦٧
شرح موجز صیمری : ١٤٦
شرح نصاب : **٢٧٣، ٢٧٣**
شرح نصاب : ٢٧٦، ٢٨١، ٢٨٦
شرح نصاب - ناشناس : **٣٦٨**
شرح نصاب - ناشناس : **٣٦٨**
شرح نصاب - ناشناس : **٣٦٩**
شرح نصاب - ناشناس : **٣٧٠**
شرح نصاب - ناشناس : **٣٧١**
شرح نصاب - ناشناس : **٣٧١**

شرح نصاب ـ ناشناس : **۲۷۲**
شرح نصاب ـ ابن امیرالحاج : ۹۵،۹۵،۹۹، ۲۰۳،**۲۰۵**،۱۱۸،۲۶۹.
شرح نصاب ـ ابن حسام : ۸۵،۹۵،۹۵، ۱۰۹
شرح نصاب ـ ابن فقیه : ۹۷،۱۰۸،۱۱۱،۱۲۰، ۱۸۲.
شرح نصاب ـ ادیب الممالك : ۱۱۹
شرح نصاب ـ تفرشی : ۲۵۰
شرح نصاب ـ جعفری : ۲۲۸،**۲۳۳**
شرح نصاب ـ قاینی : ۹۹
شرح نصاب ـ خوراسکانی : ۲۱۱
شرح نصاب ـ دشت بیاضی : ۹۹،۱۱۱،۲۰۳، **۲۰۳**،۲۰۴،۲۵۴،۲۷۰
شرح نصاب ـ سیفکی شیرازی : **۲۷۰**
شرح نصاب ـ شولستانی : **۲۶۸**
شرح نصاب ـ طالقانی : ۸۸،۹۶،۱۰۰،۱۱۸، **۲۵۳**،۲۵۰
شرح نصاب ـ قاضی عضد : ۲۰۴
شرح نصاب ـ قاینی : ۱۱۰،۱۱۱،۱۲۰، ۱۸۲
شرح نصاب ـ قرشی : **۲۶۸**
شرح نصاب ـ قهستانی : ۱۱۸،۲۰۳، **۲۰۴**
شرح نصاب ـ کازرونی شیرازی : ۱۱۹
شرح نصاب ـ نجار : **۱۶۸**
شرح نصاب ـ یزدی : ۱۱۸،۲۵۰
شرح نصاب ـ یوسف بن مانع : ۲۵۴
شرحهای قاموس : ۲۱۳،۲۱۴
شرحهای نصاب : ۲۰۳،۲۱۳،۲۲۸
شرف شفروه اصفهان : ۴۰
میرشریف : جرجانی
شعبان سروری : ۱۶۰
شفائی : ۱۹۸
شش بابی و پنج بابی رثلاثی مجرد : ۲۷۷
محمدشفیع نائنی : ۲۳۸
شفیعی : ۱۳۲
شمس اصفهانی : محمد : ۲۰۰
شمس العلما کرکانی : ۲۲۰
شمس : حسن حسینی .
شمس العلوم ن : ۲۴۶
ملاشمساگیلانی : ۲۳۷
شمسة وقهقهة ن : ۲۳۸
شوشتر : ۲۴۲
سیدشهاب الدین قمی : آقانجفی : ۷۶، ۲۰۵
شهاب الدین مصری : احمد خفاجی
شهداللغة ن : ۲۴۳
شهرزوری : ۱۹۷
شهشهانی : حسین
شهشهانی : شاه علائی : ۱۱۳،۱۱۵
شهیدعلی پاشا : ۱۳۵، ۲۹۱
شهیدی ، جعفر : ۱۱۷،**۱۱۷**
شیبان : ۱۳۲
شیبانی : اسحاق : ۱۳۲
شخیم بن ملاخواجه خواص : ۲۶
شیخم بن کلان : ۲۰۷
شیدای یزدی : ابوالحسن
شیدیوس : ۱۴۷
شیراحمد : ۳۶
شیراز : ۱۲۱،۲۱۴،۲۱۴،۲۳۸،۲۳۹، ۲۷۳
شیروان : ۲۲۰
شیروانی : محمدبن حسن :
شیعة : ۱۷۶

«ص»

صائن الدین ترکه : ۱۸۷
صاحب روضات : باقرخوانساری .
صاحب صحاح : جوهری .
صاحب قران ثانی : ۲۲۴
میرزاصادق : أدیب الممالك .
سیدمحمدصادق طباطبائی : ۱۴
دکترصادق کیا : 8 ، ۵،۱۴،۱۶،۲۵،۴۶، ۴۶،۶۰،۶۰،۷۶،۱۱۷،۱۳۰،۱۳۵، ۱۳۶ ، ۱۶۲،۱۶۵،۲۰۰،۲۰۷،۲۰۸،۲۲۱، ۲۲۲ ،

٢٢٢، ٢٢٩، ٢٤٨، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٨٢، ٢٩٥
صالح بن سليمان : ٣، ٤٦
صالح بن يعقوب ترکمان : ٥٤
صانعی : محمد : ٢٥٥
صبح گلشن : ١٧٤
صحائف : مرفات .
صحاح، صحاح اللغة : ٨، ٤٩، ٧١، ١١٩، **١٤٣**، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ١٦٧، ١٩٨، ٢٠٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٤٦، ٢٥١، ٢٦١، ٢٦١،
صحاح الادية : ١٦٧
صحاح عجم : ١٦٤
صحة الابدان : ٦٦، ٦٨
الصحيفة العذراء . الصحيفة السديدية : ١٣٩
١٤٠، ١٤١
صدر اعظم : ٢٩٢
صدر الافاضل : ١٤، ٢٥، ٢٧٣
صدر الدين بن بدر : ١١٢، **٢٢٨**
صدر الدين بن كمال الدين : ٢٠٧
صديق حسحنان: ٨٥، ٢٤٠، ٢٥٠
صراح: ١٤٧، ٢٠٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٤٠، ٢٥٤
صراح اللغة : **١٤٣**، ١٤٢
الصراح من الصحاح : ١٤٧، ١٤٨
صغانی : چکانی .
صغد سمرقند : ١٣٤
صغرای منطق : ١١٥
صفا : مهدیقلی خان .
صفدی : خلیل بن ایبك : ١٤٥
صفو الراح من مختار الصحاح : ١٤٧
صفوان : ١٥٦، ١٩٦، ١٩٨، ٢٠٦، ٢٣٦
صندوقلو : ٧٥
صوفية : ١٧٤، ٢١٣، ٢٢٤، ٢٢٧، ٢٣٦
صيمری : مفلح بن حسن .

«ض»

ضالة الاديب فی الجمع بين الصحاح والتهذيب : ٣١، ٤٨، ١٤٤، ١٤٤
ضميمة قانون الادب : **٧٤**
الضوء اللامع : ٢١٤، ٢٣٩
ضوء اللمعة : ٨٥
ضياء الدين نديم باشی : ١١٩، **٢٦٤**، ٢٦٥
ضياء اللغة : ٢٦٤

«ط»

طالقانی : محمد حسين .
محمد طاهر سبزواری : **٣٤٧**
طاهر غزنوی : ٢٨٩
محمد طاهری قمی : ٢١٣
طبری : 5
طراز اللغة : ٢٥٤
خواجهٔ طوسی : نصير الدين :
طوطی اهری : حسن اهری .
طنطرانی ١٧٦
طوپ قاپو : ١٤١

«ظ»

ظاهريان : ١٧٤
ظهير الدولة : محمد أمير بيك : ١٩٧
ظهير الدين كرمانی : ٢٩٣
ظهير مرعشی : ١٦٩

«ع»

عادل بن علی : ١٧، ١٧١، ١٧١، ١٧٢، ١٧٤، ٢٦١، ٢٦٢
عادل بن حافظ : ١٧٤
عادل بن علی خراسانی : **١٧٤**، ١٧٥، ١٧٦
عادل بن مراد اردستانی : ١٧٤
عاطف افندی : ٦٥، ٧٩
عالمگير شاه هند : ٢٢٤، ٢٢٤
عالمگير محيی الدين : اورنك زيب .
عامر بن مكامل : اربنجی .
عباس اقبال : اقبال
مفتی میر محمد عباس : ٢٢٠
عباس : ديوشلی
عباس قمی : ١٢، ١١٩، ١٥٩، ١٦٠، ٢٥٥، **٢٦٦**
عبد بن ذكوان : ٢٤١
عبدان : ابن بری .

عبدالباسط بلقینی : ٢١٦،٢١٦
عبدالجامع خوئی : ٣٥
عبدالجبار خالدی : ٣٦
عبدالحمید انکوری : ١٦٣،**١٦٢**
میرزا عبدالحسین: **١١٤**
عبدالرؤف ناهری: مناوی : ٢١٧
عبدالرحمان بن حسین : ٢١٧،**٢٢٠**
عبدالرحمان بن عبدالعزیز : ١٤٧
عبدالرحمان بن عیسی : ١٤٧
عبدالرحمان ادرنی : ٤٦
عبدالرحمان اماسی : ٢١٦
عبدالرحمان جامی : جامی .
عبدالرحمان خطیب : ٣٤
عبدالرحمان شریف: ٢٥٩
عبدالرحمان مدنی مغربی : ٢٢٠
عبدالرحیم بیشکی : ١٤٤
عبدالرحیم صفی پوری: ٢١٩،**٢٤٦**
عبدالرشید تتوی مدنی : ٢٣٩،**٢٤٣**
عبدالصمد : ابن امیر الحاج .
عبدالعزیز الحلی : ٢١٩
عبدالعزیز الخبری : ٣٥
عبدالعلی صدر اشرافی : ١٨٢
عبدالعلی طاعتی : ١٥
عبدالغافر فارسی قشیری : ٣١،٣١،٣٣،٣٨
عبدالقادر یمنی : ٢٢٠،٢٤٢
عبدالقادر مصری تمیمی : تقی الدین
عبدالکریم شیرازی : ٢٨٧
عبدالله : افندی : ٢٢١
عبدالله بسطی : ١٤٥
عبدالله بطلیموس : ٢٩
عبدالله توزی : ٢٤١
عبدالله حسنی : ٢١٦
عبدالله خمیری یمینی : ٢١٧
عبدالله خوراسکانی : ١١٩،٢٨٧
عبدالله سرابی : ١٦٩
عبدالله سوسی: ٦٧
عبدالله کشاورزی : ١٥٤
عبدالمجید : ٢٥
عبدالمغیث : ابن زهیر .
عبدالملك اصمعی : ٩،٢٤١
عبدالواحد سیواسی : ٤٥
عبدالوهاب وراق بهنسی : ٢٠٩
عثمان السمان : **٢٧٤**
عثمانی : ١١١،١١٦،١٩٦،٢٠١،٢٢١،٢٥٢
عربستان : ١٤٣،٢٢١
عروض الورقة : ١٤٣
عزیز الرحمان : ٢٢٤
قاضی عضد : ٢٠٤
عقاید غزنوی : ٦١
عقود الجواهر- کرمیانی : ٥٧،٥٧،١١٢،١٢٠،١٧٧،**١٧٧**،١٧٨،١٧٩،١٨٠،١٨٣،١٨٩،١٩٣.
عقود الجواهر- وطواط : ٥٨
عکس الصحیفة الغذراء : ١٤١
عکس وجوه القران : ٧٩
علاءالدولة : علی بن سلطان .
علاءالدولة آتسز : آتسز .
علاءالدین کاشی : علی بن مراد .
علاج الامراض : ١٩٩
محمد علی : ٤٦،١١٥
علی بن ابراهیم : ٢٢٦
علی بن محمد تقی : ٢٤٣،٢٩٤
علی بن نصره : ٢٦٢
علی بن مصطفی ابصالوی : ٧٥
علی انصاری : زین العابدین عطار .
علی بادکوبی : **١١٤**
علی بن زید بیهقی : ١١،٣١،٣٢،٤٨،٤٩
محمد علی تربیت : تربیت : ١٢٦،٢١٠،٢٢٢.
محمد علی تفرشی : ١١٩،**٢٥٣**
علی ثقة الملك : ٣٣
علی بن محمد جوینی : ٤٩
علی حسینی فاسی : ٢١٨
علی بن سلطان : ١٨٧،٢١٨
علی بن نصر حلی : ١٧٣

علی‌خازن قاینی : ۷۶
سیدعلیخان مدنی : ۱۸۲، ۲۱۸
محمدعلی خلیلی : خلیلی .
محمدعلی خوانساری : ۳۴
محمد علی‌داعی الاسلام : ۲۵۸
محمدعلی‌بن‌شاهقلی‌رازی : ۱۷، **۳۲۵**
علی رضوی زاده : ۱۱۸
میرزاعلی سلطان قرائی : ۱۸۲
محمدعلی شریف تفرشی : ۱۱۹، **۳۵۳**
علی‌شوشتری : سیدنورالدین جزائری :
۳۴، **۳۴۰**، ۲۴۲
علی‌شولستانی : شرف‌الدین : ۲۶۸
میرزاعلی‌شیرازی : ۲۱۸
امیرعلی‌طوسی : ۱۴
علی‌علاء الدولة : ۱۸۷
علی فنجگردی : ۳۳
علی بن‌جعفرالقطاع : ابن قطاع .
علی بن‌مرادکاشی : ۱۰، ۲۹۱، **۲۹۱**
علی‌بن یوسف قفطی:قفطی
علی بن حمزة کسائی : ۹
علی‌مدنی : علیخان مدنی .
علی‌مطلبی شهریاری : ۱۴
علی‌بن غانم مقدسی : ۲۱۶
محمدعلی مولوی هندی : ۱۱۲، ۱۱۷، **۳۵۰**
علی‌نباطی بیاضی : عنقجوری .
علی نجار : **۲۶۸**
علی‌بن سلطان هروی : ۲۱۸
محمد علی هندی : محمد هندی : ۱۱۷
علی هیتی : ۲۱۷
حاج علیار : ۷۶
علی اصغر اصفهانی : ۳۴
علی اصغرحکمت : ۷
علی‌اکبر بن‌حسین : **۳۱۹**
علی اکبرحسینی‌یزدی : ۱۱۸، ۲۵۴، ۲۵۵
عنی اکبردهخدا : دهخدا .
علی رضا ریحانی یزدی : ۲۵۰
میرعلیشیر نوائی : ۷۹، ۷۹، ۸۱، ۱۱۲، ۱۱۳،
۱۷۴، ۲۰۳

علیقلی‌خان قرچفای : ۲۳۷
علینقی کومنی‌جاجرمی : ۲۲۶
عمرخطاب : ۵۶، ۲۲۱
عمرقضاعی : ابن‌عدیس
عنایة القاضی : ۲۱۸
عنقجوری : علی بن محمد .
۱۴۶
عوامل صدکانه : ۱۵۷
عوامل‌منظوم : ۷۵۷، ۱۷۶
عهدی بغدادی : ۷۴، ۷۵
عیاشی : ۲۲۶
عیسی گجراتی : ۲۱۸
عیسی بن علی : 5
محمد میرزا عیسی بهادرخان : ۱۱۳
عیسی : ملامحمد : ۱۴۶
العین : ۲۹۰
عین‌الحیاة : ۱۹۸
العین خلیل : ۱۰، ۷۲، ۱۴۱

«غ»

غرایب اللغة - میدانی : ۳۳، ۳۸
غریب ابوعبیدة ۷۱
عریب الادب : ۷۱
غریب الحدیث : ۷۲
غریب‌القران : ۷۲
غریب القران : **۳۸۳**
غریب القران - عزیزی : ۷۶، ۷۸
غریب‌المصنف : ۷۱
غزالی : محمد غزالی : احمد غزالی .
غرجستان : ۱۵۷
غلامحسین خوانساری : ۲۳۹
غلامرضاسبزواری : ۲۰۶
الغنیة : ۷۳
غور : ۱۵۷
غوطا : گوته : ۱۲
غیاث الدین‌هندی : ۲۲۴
غیاث اللغات : ۲۵۴، ۲۶۸

«ف»

الفائق زمخشری : ۴۱، ۴۲
محمد فاتح : محمد .

فاروقی : موسی : ۲۹۰
فاریاب : ۱۴۳
فاریابی : ۱۷۰، ۲۹۰
فاضل کروسی : ۲۵۰
فتح‌القدوس فی‌شرح‌خطبة القاموس : شرح خطبهٔ قاموس : ۲۱۹
فتحعلیشاه : ۱۱۷
فتح‌الله بن‌لالا : ۴۵، ۱۵۴، ۱۵۵
فتح المثانی : **۲۷۴**
فتحیة : ۱۱۲، **۲۷۵**
فخرالدین نصیری : ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۳۵، ۳۸، ۲۹۳
الفرائد — بیهقی : ۴۹
فرائدالآلال فی‌مجمع الامثال : ۳۲
فرائض حلیمی : ۲۰۲
فراهی : ابو نصر فراهی .
فراهی : احمد فراهی
فراه‌سیستان : ۸۵ ، ۸۵، ۱۵۹
فروزانفر : ۳۱، ۲۶۵، ۲۸۶
فروق‌اللغات : ۳۴، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲
فره : ۸۵، ۱۵۹
فرهاد میرزا : ۲۵، ۷۷، ۱۷۴
فرهنگ آنندراج : ۲۴۶
فرهنگ ابراهیم شاهی : ۱۳۶
فرهنگ بیهقی : ۲، **۷**، ۸، ۵۹، ۱۱۹
فرهنگ تازی بپارسی : ۲۶۵
فرهنگ تازی بپارسی : **۲۷۶، ۲۷۶، ۲۷۷**
فرهنگ تازی بپارسی : **۲۷۸**
فرهنگ تازی‌بپارسی : **۲۷۹، ۲۷۹، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۰**
فرهنگ تازی بپارسی : **۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳**
فرهنگ تازی بپارسی : **۲۸۶**
فرهنگ جامع : **۲۸۶**
فرهنگ جهانگیر : ۲۱۳
فرهنگ خلیلی : **۲۸۶**
فرهنگ رشیدی : ۲۱۳، ۲۲۴، ۲۲۴
فرهنگ سروری‌کاشی : ۳۷
فرهنگ عربی بفارسی : ۲۰۰
فرهنگ فارسی : **4**
فرهنگ قطران : **5**
فرهنگ ناظم الاطبا : ۲۴۶
فرهنگ نظام : 5 ،
فرهنگ هندی بفارسی : ۲۰۰
فرهنگستان ایران : 6 ، ۱۱۸
فرهنگستان مصر : ۲۰
فرهنگهای ادیب نطنزی : **۱۹**،۲
فرهنگهای حبیش : ۶۱، **۶۵**
فرهنگهای پزشکی هروی : ۱۹۷ **۱۹۷**
فرهنگهای زوزنی : **۹**،۲
فرهنگهای عربی بفارسی : **3**
فرهنگهای منظوم : **۸۴** ، ۲۲۸
فرهنگهای نثری : ۱۵۲، ۲۲۳، ۲۳۷
فریتاك : ۳۲
فصیح‌الدین هروی : ۲۰۳
فصیح الکلام : ۷۲
فضل بن محمد بصری : ۱۴۴
فضل الله‌شریف : **۲۵۹**
فقها : **۲۳۶**
فقه اللغة : **۷۲**
فلق الصباح : ۱۴۶
فلك القاموس : ۲۲۰
فهرست آصفیة : ۶۷، ۱۴۸، ۲۴۰
فهرست ابن ندیم : ابن ندیم : ۱۶، **۲۰۹**
فهرست ابن یوسف : فهرست‌سپهسالار :
۲۱، ۶۹، ۱۳۵، ۱۴۵، ۲۱۰، ۲۱۵
فهرست اعتصامی : ۲۶۳
فهرست بریتش‌موزیوم : بریتش : فهرست ریو:
۲۲۰، ۲۴۰
فهرست بلوشه : ۲۶، ۲۶
فهرست خدیوی مصر : ۱۴۷
فهرست دارالکتب مصر : ۲۵، ۳۶، ۴۵
۴۷، ۴۷، ۵۵، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۱۹، ۲۸۹، ۲۹۰
فهرست دانشگاه : فهرست دانش پژوه:

۹، ۳۹، ۱٤٦، ۱۷۵، ۱۹۹، ۱۹۹، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۰، ۲۱۵، ۲۵۲،
فهرست رضوی : ۳۵، ۳٦، ٦٤، ۱۸۲، ۲۱۱، ۲٤۹
فهرست ریو : فهرست بریتش موزیوم : ۷٤، ۱۷۱، ۱۷۱، ۱۷۹، ۲۲۰، ۲٤۰
فهرست سپهسالار : ۴۳، ۵۸، ۷۹، ۱٤٦، ۱۷٤، ۱۷۴، ۱۷۵، ۲۱٤، ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۳۹، ۲٤٦، ۲۵۹، ۲۷۰،
فهرست سلطان قرائی : ٦۷، ۱۱٦
فهرست کتابخانهٔ کامبریج : ۲٦۲
فهرست مجلس : ۲۵، ٤٦، ۱۱٤، ۱۳۵، ۱۳۵، ۲٤۰، ۲۹۱
فهرست مخطوطات موصل : ۸، ۱۱۵، ۱۱۵، ۱۲۰، ۱٦۵
فهرست معارف : ۲٦
فهرست ملی : ۲٤۰، ۲٤۱
فوائد الاخیار : ۱۹۹
فوقی شاعر : ۲۷٤
فیروزآبادی : محمد بن یعقوب : ۲۰۹، ۱٤۵، ۲۱٤، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۳۶، ۲۳۹
فیض الله : ۳٦
فیضی ادیب : ۲۱۳
فیلم البلغة المترجم فی اللغة : ۵
فیلم تاج المصادر : ۵٤، ۵۵
فیلم تحفهٔ علائی : ۱۸۹
فیلم ترجمان القران : ۱۸
فیلم تهذیب الاسماء : ۱۳۸
فیلم دستور اللغة : ۲۵
فیلم السامی فی الاسامی : ۳٤، ۳٤، ۳۵، ۳۵، ۳٦، ۳٦
فیلم المصادر - زوزنی : ۱٤
فیلم زهرة الادب : ۱۲٦
فیلم قانون الادب : ۷۵، ۷۵
فیلم نصیب الفتیان : ۱۳۰
فیلم وجوه القران : ۷۹

« ق »

قائمة : ۲۰۲، ۲۰۲
قابوس در ترجمهٔ قاموس : ۲۲۳، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲٤۰
قادری : محمد . ۲۹۵
قاسم بن انباری : ۷۳
قاسم بن احمد : ٦۲، ٦۳
قاسم بن علی حریری : ۷۲، ۲۵۱، ۲٦۳
قاموس الاعلام : ۱۲، ۱۷٤
قاموس اللغة : فیروز آبادی : ۳٤، ۱٤۵، ۱۹۸، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱٦، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۲٦، ۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۳۹، ۲٤٦، ۲٤٦، ۲۵۱، ۲۵٤، ۲٦۷
قاینی : محمد عبدالله : ۹۵، ۹۵، ۲۰۲، ۱۰۳، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۸، ۲۰٦.
قانون الادب : ۱۹، ۲۰، ۶۵، ٦۷، ٦۸، ٦۸، ۷۱، ۷۲، ۷٤، ۸۱، ۱۳۲، ۱۹۸،
قدرخان : ۱۷۱
قرآن : ۲۷٤
القراح بتکمیل الصحاح : ۱٤۷، ۱٤۹
قرافی . ك : ۲۱٦، ۲۱۷
قرامان . ج : ۱۷۸
قرداش : ۲۵
قرش . ج : ۱٤۸
قره‌چلبی زاده : حسام الدین : ۱۵
قزاز محمد قیروانی : ۲۰۹
قزوین : ۱۱٤، ۱۹۹، ۱۹۹، ۲۷۳، ۲۹۰
آقای قزوینی . محمد : ۸۵، ۸۵، ۱٤۹
قسطاس - زمخشری : ٤۱
قسطاس مستقیم : ۲۲۳، ۳۲۵
قسطنطنیة : ۷۵، ۲۱٦، ۲۱۷
قصیدهٔ بعوضیه - زمخشری : ٤۱
قصیدهٔ صرصری : ۱۸۳
قضاعی : ابن عدیس : ۳۳
قطب الدین کندری : ۱۱۹، ۲۱۱
قطرات : ۲۸٦ قطرات - خوراسکانی :

قطرات العلوم : **۳۸۶**
قطران: 5
قطرب : محمد بن المستنیر :
۲۰۸، ۲۰۹، ۲۴۱
قفطی : علی .
قلزوم : ۲۲۱
قلیچ ارسلان سلجوقی : ۶۵، ۶۷، ۷۹
۸۰
قم .ج : ۲۳۷
محمدقمرالدین : ۱۴۹
قم کنت : ۲۵
قمی(میرزای) : ۲۷۵
قنوج : ۲۴۰
قنیة الفتیان : ۱۱۲، ۲۰۷، ۲۲۸، **۲۳۸**
۲۲۹
قواعدالرسائل - خوئی : ۱۲۶، ۱۲۷
قوافی - حبیش : ۷۹
القول المانوس - مفتی سعدالله : ۲۱۸
القول المانوس - بلقینی : ۲۱۶
القول المانوس بتحریرمافی القاموس : ۲۱۶
القول المانوس بشرح مغلق القاموس : ۲۱۶
۲۱۷
القول المأنوس فی صفات القاموس : ۲۲۰
قونیة : ۵۴
قهستان : ۸۵، ۱۵۶، ۱۵۸
قهستانی : محمد : **۳۰۴**
قیصری بج . کتابخانهٔ... ۴۴

«ك»

کاتبی انقروی : ۱۱۲
کاتبیة - کاتبی : ۱۱۲، ۱۷۷
کاترفرانسوی : ۳۲
کارکیاسلطان : ۱۶۹
کارزین شیراز : ۲۱۴، ۲۱۴
کاشغر : ۱۴۸
کامبریج : ۲۶۲
کامل التعبیر : ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۷۷
کانپور : ۱۴۹
کالنصاب ترکی : **۱۱۴**
کتابخانهٔ آصفیة : ۲۴۰
کتابخانهٔ آقا نجفی : ۷۶، ۲۰۵
کتابخانهٔ ابراهیم پاشا : ۳۴، ۳۵
کتابخانهٔ احمد ثالث : ۱۴۱
کتابخانهٔ ازهریة : ۱۲
کتابخانهٔ اسعدی افندی : ۶۵، ۷۳، ۷۵
۲۰۱
کتابخانه محمد امین خنجی : ۱۷۳
کتابخانه أیاصوفیة :
۳۵، ۴۱، ۴۵، ۴۵، ۴۶، ۵۵، ۶۱،
۶۱، ۶۲، ۶۳، ۷۵، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۴،
۱۵۵
کتابخانهٔ ایوب انصاری : ۱۴، ۱۶
کتابخانهٔ الوجامع دربورسه : ۲۷، ۲۷
کتابخانهٔ اعتصاد السلطنة : **۲۷۰**
کتابخانهٔ احمد افشار : ۱۴، ۲۶۳
۲۷۹
کتابخانهٔ اقبال آشتیانی : ۶۰، ۱۰۰،
۱۲۰، ۱۴۹، ۱۶۰، ۱۴۷، ۲۷۶
کتابخانهٔ اونیوریسته استانبول :
۱۷، ۱۸، ۳۶
کتابخانهٔ اورخان جامع : ۴۵
کتابخانهٔ بدلانیة : ۴۴، ۴۴
کتابخانهٔ بریتش موزیوم : بریتش موزیوم
کتابخانهٔ بشیرآغا : ۳۴، ۳۶
کتابخانهٔ بغدادلی وهبی : ۷۵
کتابخانهٔ ترخان والده : ۱۳، ۳۵، ۴۳، ۴۵، ۷۵
۱۳۷، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۸
کتابخانهٔ تقوی : ۱۷۵، ۳۲۰
کتابخانهٔ تیموریة : ۲۶
کتابخانهٔ الجزائر : ۲۱۹
کتابخانهٔ میرزاچلبی : ۱۴، ۵۷، ۵۷
کتابخانهٔ حجیات موصل : ۷، ۱۱۵، ۱۲۰
۱۶۴
کتابخانهٔ حمیدیة : ۷۵
کتابخانهٔ خدیوی مصر : ۴۱، ۱۴۷، ۲۲۰
کتابخانهٔ خراجچی اوغلو : ۳۴

کتابخانهٔ خوانساری نجف : ۲۵، ۱۶۰، ۱۵۷
کتابخانهٔ دارالکتب مصر : فهرست . . .
کتابخانهٔ دانشگاه تهران :
۵، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۱، ۲۶، ۲۷، ۳٤،
۳۴، ۳۵، ۳۵، ۳۸، ۳۹، ۳۹، ۵٤، ۵٤، ۶۳،
۱۳۵، ۱۳۸، ۱٤۱، ۱٤۶، ۱۸۹، ۱۸۷، ۲۱۵،
۲۵۲، ۱۷۳، ۱۷٤، ۲۸۹، ۲۹۳.
کتابخانهٔ دانشکده ادبیات :
۱۵، ۱۵، ۱۶، ۲۶، ۳۶، ۶۰، ۶۶، ۹۶، ۱۰۰،
۱۳٤، ۱۳۶، ۱٤۹، ۱۶۰، ۲٤۷، ۲۷۶، ۲۷۷
کتابخانهٔ دانشکدهٔ پزشکی تهران : ۱۷٤، ۱۷۶
کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق : ۲۷۱
کتابخانهٔ دبیرسیاقی : ۱۵٤
کتابخانهٔ دولتی برلین ، ۱۲۱
کتابخانهٔ دهخدا :
۱۶، ۲۱، ۲۱، ۲۲، ۲۵، ۲۵، ۴۶، ۸۱، ۹۵،
۹۶، ۱۰۰، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰،
۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲٤، ۱۳٤، ۱۳٤، ۱۳۵، ۱۳۶،
۱۳۶، ۱٤۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۷۶، ۱۹۹،
۲۰۵، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۰، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۶،
۲٤۳، ۲۵۱، ۲۵۱، ۲۶۱، ۲۶۹، ۲۸۰
کتابخانهٔ دهگان . ابراهیم : ۱۶۰
کتابخانهٔ دیوشلی : ۲۲۶
کتابخانهٔ رضوی. فهرست ... : ۱۵، ۳۵
۳۶، ۵۵، ۶٤، ۷۶، ۱۸۲، ۲٤۹، ۲۶۲، ۲۹٤،
۲۹۵
کتابخانهٔ روضاتی : ۲۶۶، ۲۶۶
کتابخانهٔ سبزواری : ۶۰
کتابخانهٔ سپهسالار :
۲۱، ۲۲، ۲۶، ۵۹، ۶۳، ۶۵، ۷۱، ۶۷، ۷۲،
۷۲، ۷٤، ۷٤، ۷۵، ۷۶، ۷۹، ۸۱، ۹۱، ۹۶، ۱۰۰،
۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰٤، ۱۱۳، ۱۱٤، ۱۱۷،
۱۱۷، ۱۲۰، ۱۳۶، ۱٤۵، ۱٤۶، ۱٤۸، ۱۴۹،
۱۴۹، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۷٤، ۲۰٤، ۲۰۶، ۲۰۷،
۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۰، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۳، ۲۳۷،
۲۳۹، ۲٤۲، ۲۵۹، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۸، ۲۸۳،
۲۸۲، ۲۸۹.
کتابخانهٔ سردار کابلی : ۵۵
کتابخانهٔ سلطان قرائی در تبریز :
۶۵، ۶۷، ۶۸، ۷۱، ۷۱، ۷۲، ۷۲، ۷۳، ۷۳، ۷٤،
۷٤، ۱۱۶، ۱۳۰، ۱۶٤، ۱۷۹، ۱۷۹، ۱۸۲،
۲۱۰، ۲۵۰
کتابخانهٔ سلطانی در تهران : ۴۵، ۵٤
۵۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۲۷۰،
کتابخانهٔ سلطنتی برلین : ٤٤
کتابخانهٔ سلیم آغا : ۳٤
کتابخانهٔ سلیمانیه : ۳۵، ۳۵، ۳۶، ٤٤، ۴۵، ۷۵
۷۵، ۱۳۵، ۱۳۸، ۲۰۱، ۲۹۱
کتابخانهٔ سماوی در نجف : ۱۰۵، ۲۳۳
کتابخانهٔ شاه علائی : ۱۱۳، ۱۱۵
کتابخانهٔ شرف الدین : ۷۵
کتابخانهٔ دکتر شایگان : ۸۶، ۲۰٤، ۲۰٤، ۱۱۸
۲۷٤
کتابخانهٔ شوشتریها در نجف : ۲۳۹
کتابخانهٔ شهرداری لیبسیا : ٤٤
کتابخانهٔ شهشهانی : ۹۵، ۹۶، ۱۲۰،
۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۶۲، ۱۶٤
کتابخانهٔ شهید علی پاشا : ۱۳۵
کتابخانهٔ شهیدی : ۲۶۶
کتابخانهٔ عاطف افندی : ۶۵، ۷۹
کتابخانهٔ عبدالعلی طاعتی : ۱۵
کتابخانهٔ عبدالله کشاورزی : ۱۵٤
کتابخانهٔ عمومی معارف : ۲۶
کتابخانهٔ فاضل خان درمشهد: ۱٤
کتابخانهٔ فخرالدین نصیری : ۲۴، ۲۷
۳۵
کتابخانهٔ فیض الله : ۳۶
کتابخانهٔ قره چلبی زاده : ۱۵
کتابخانهٔ قزوینی : ۱۴۹
کتابخانهٔ قیصری بج : ٤٤
کتابخانهٔ کامبریج : ۲۶۲
کتابخانهٔ دکتر کیا :
۱٤، ۱۶، ۲۵، ۴۶، ۴۶، ۶۰، ۶۰، ۷۶، ۱۱۷

۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۶۲، ۱۶۵، ۲۰۰، ۲۰۷،
۲۰۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۳۹، ۲۴۸، ۲۴۸،
۲۴۹، ۲۷۹، ۲۸۲، ۲۹۵
کتابخانهٔ لالا اسماعیل :
۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۸، ۱۲۹
۱۳۰، ۱۸۷، ۱۸۹،
کتابخانهٔ لغت نامه دهخدا : ۲۵، ۷۹، ۱۰۰
کتابخانهٔ لیدن : ۲۶
کتابخانهٔ مجلس :
۳، ۱۶، ۱۶، ۲۵، ۲۶، ۳۶، ۴۴، ۴۵، ۴۵،
۴۶، ۴۶، ۵۵، ۸۱، ۱۳۵، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۶،
۱۳۷، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۸، ۱۳۸، ۱۹۹، ۲۴۰،
۲۵۱، ۲۵۱، ۲۶۳، ۲۹۳
کتابخانهٔ محدث : ۲۰۶
کتابخانهٔ محمد کوپرلو پاشا : ۳۵
کتابخانهٔ مشکاة ، دانشگاه : ۵۴، ۷۷
کتابخانهٔ محیط طباطبائی :
۵۹، ۱۱۷، ۱۳۶، ۱۶۰، ۱۸۲، ۲۳۴، ۲۳۴
۲۶۶، ۲۶۶، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۰
کتابخانهٔ مدرسی : ۲۵۰
کتابخانهٔ مرادبخاری : ۱۵، ۲۵
کتابخانهٔ مرادملا دراستانبول : ۵۴
کتابخانهٔ ملاحسن اهری : ۲۶۷
کتابخانهٔ ملت در استانبول . ۳۵، ۳۶،
۳۶
کتابخانهٔ ملك :
۶، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۲۵، ۳۷، ۳۷، ۴۶،
۴۶، ۵۵، ۵۹، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۷۱، ۷۲، ۷۲،
۷۶، ۷۶، ۸۹، ۸۹، ۹۱، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۹۸، ۱۰۵،
۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۳۶، ۱۶۱،
۱۶۲، ۱۷۳، ۱۹۹، ۲۲۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۵۲،
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۷۹، ۲۸۰
کتابخانهٔ ملی پاریس : ۲۶، ۲۷، ۳۱
کتابخانهٔ ملی تهران : ۲۴۰، ۲۴۱
کتابخانهٔ نجم‌الملك : ۲۵۴
کتابخانهٔ نخجوانی :
۸۱، ۹۵، ۹۵، ۹۸، ۹۹، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۶، ۱۰۷،
۱۰۸، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۱، ۱۱۱،
۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۰، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۷، ۱۷۲،
۱۹۳، ۱۹۴، ۲۷۲
کتابخانه نفیسی : ۱۴، ۳۶، ۷۶
۲۰۲
کتابخانهٔ یوسف آغا : ۵۴
کتابفروشی اسلام : ۲۸۶
کتابفروشی خیام : ۲۸۶
کربلا : ۲۶۵
کریستیانا . ج: ۴۱
محمد کریم : دشت بیاضی .
کریمه : ۷۸، ۱۸۳
کسرالناموس : ۲۱۶
کسکین : **۳۲۶**
کشاف : ۴۱، ۲۲۶
کشف : ۲۵۴
کشف الحجب : ۱۴۶
کشف الظنون :
۹، ۹، ۱۰، ۱۰، ۱۱، ۱۱، ۱۹، ۲۶، ۳۱، ۴۳،
۴۹، ۶۱، ۶۵، ۶۷، ۶۷، ۶۸، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴،
۸۵، ۸۷، ۸۸، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۳۷،
۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۶،
۱۴۷، ۱۶۲، ۱۶۲، ۱۷۷، ۱۸۳، ۱۸۳، ۱۹۴،
۲۰۱، ۲۱۵، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۲، ۲۰۹، ۲۱۵،
۲۱۶، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۷، ۲۴۱، ۲۴۱، ۲۴۲،
۲۴۲، ۲۵۹، ۲۵۹، ۲۸۹، ۲۹۰،
کشف اللغات : ۲۴۳
کعب بن زهیر: ۳۴
کفایة الاسماء : ۳۸، ۳۹
کفایة الطب : ۶۶، ۶۸، ۶۸
کلکته : ۴۹، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۴۶
کلمة الشهادة : ۴۱
میرزا کمالا : ۲۵۴، ۲۶۸
کمال‌الدین بن حسام الدین : ابن حسام : ۱۵۶
۱۵۷، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۸،
کمسیون لغتنامه : 3
الکنی والالقاب : ۱۶۰، ۲۵۵، ۲۶۶
کنز : ۲۲۶، ۲۹۱

کنزالاسامی : ۱۳۲
کنزالسالکین : ۲۹۳
کنزالفنون : ۸۷، ۱۱۸، ۲۲۸، **۳۳۴**
۲۳۴
کنزاللغة : ۵۹، **۱۶۸**، ۱۶۹، ۲۴۰، ۲۵۱
۲۵۴
کنزاللغات : ۱۶۷، **۱۶۸**، ۲۰۴، ۲۱۰،
۲۴۳
کنگان : ۲۴۸
کوبرلی : ۱۲
کوسین دوبرسفال. ک : ۱۲
کوهی کرمانی : ۲۹۳
دکتر کیا : صادق کیا .

«گ»

گجرات : ۲۲۴
گذرعبدالله‌خان : ۲۳۷
گرگان : ۲۰۶
گنابادی : پروین
گوته : ۹۲، ۱۷، ۱۸
گوهرمنظوم. ن : ۱۱۲، ۲۵۰،
۲۵۱
گیلان : ۱۶۹

«ل»

لااسماعیل: کتابخانهٔ ...
اللامع‌العجاب : ۲۱۵
اللامع‌المعلم‌العجاب : ۲۱۵
لامیة العرب : ۱۴۹
لاهور : ۱۴۹
لایزیك : ۴۱، ۴۴، ۴۷
لباب الاداب : ۷۲
لباب‌الکلام‌الله : **۳۸۷**
لباب الالباب : ۸۵، ۸۵
لب‌الادب : ۷۲
لب‌الکنز : ۴۶
لبنان .ج : ۱۲
لسان التنزیل : ۱۷، ۱۵۳، ۱۵۳،
۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۲، ۲۵۲، ۲۸۷، ۲۸۸
لسان العرب : 5 ، ۲۱۵، ۲۲۱
۲۲۱
لطف‌الله بن عزیزبیك : ۱۳۰، ۱۶۴
لطف‌الله‌حلیمی : **۳۰۱**، ۲۰۲
اللغات بالاعراب الثلاث : **۳۸۸**
لغات‌القران : تراجم‌الاعاجم : ۳۰، **۶۱**
لغات‌القران : ۱۱۲، ۱۶۷، ۲۵۰
لغات القران : ۲۵۰، **۳۵۲**
لغات القران : **۳۵۲**
لغات مثلثة : ۵۹
لغات‌مشکل‌نصاب : **۳۰۶**
لغات‌النصاب : ۲۰۳
لغات یوسفی : ۱۹۷، **۱۹۹**، ۲۰۰
۲۵۹
لغة الاعراب : **۳۹۲**
لغت فرس : لغت اسدی : 5، ۶،
۲۷۶
کتاب‌اللغة الفارسیة : **۱۲**
اللغة فی‌ترجمة الاسم : **۳۰۰**، ۲۰۱
لغت منظوم قونوی : شادیة .
اللغة وترجمة الاسم : ۱۹۷
لغت یمنی : **۱۳۷**
۱۳۸
لغتنامهٔ دهخدا : 3 ، 4 ، ۲۵، ۳۴، ۷۹، ۸۱
۱۳۴، ۲۰۵، ۲۸۰، ۲۸۱
لغتنامه نویسان : 5
لمعة‌البدر . ن : ۸۵
لنجان . ج : ۲۵۱، ۲۵۱
لنجانی : محمد ۱۱۲
لندره.ج : ۴۴
لوسدن انگلیسی : ۲۲۵
لهجه‌ها : 5
لیبیا : ۴۴
لیدن : ۲۶، ۴۰، ۴۱

«م»

المآثروالآثار : ۳ ، ۲

مأوی الغریب : ۳۳
ماوراءالنهر . ج : ۱۴۸،۱۴۸
مأکول ومشروب ن: ۲۰۰
مالك اندلسی : محمد : ۱۰
مؤیدالفضلاء : ۱۷۱،۲۵۴
مبادی اللغة : ۷۳
متخیرالالفاظ : ۷۲
متطبب یزدی : ۱۲۸
متون ترکستان : ۱۴۸
مثلثات قطرب : ۷۳،۲۰۹،
۲۴۱
مثلثات منظوم :مثلثات بدیعی : **۲۰۸**
۱۱۲،۱۱۳،۱۷۶،**۲۰۹**
مثلث منظوم : ۲۰۳
مجالس المؤمنین : ۱۶۹،۱۷۱
مجالس النفایس : ۲۰۳
مجتبی : مینوئی .
مختهدزاده : محمد باقر : **۲۰۹**
مجتهد زاده کنجهٔ : باقر : **۲۰۹**
مجلةالمشرق : ۱۴۷
مجلسی : ۱۵۸،۲۵۴،۲۶۸
مجلسی اول : تقی : ۲۱۳،۲۲۱،۲۳۷
مجلسی دوم : باقر : ۲۱۳
مجمع الامثال : ۳۲،۴۱
مجمع البحرین : ۲۲۴
مجمع البیان : ۲۲۶،۲۷۳
مجمع الخواص : ۲۱۰
المجمل : ۱۶۷،۲۰۲
مجمل الاسماء : **۲۸۹**
مجمل اللغة : ۷۱،۱۴۲
مجموع الاداب : ۷۱
مجموعهٔ کمالی : بیاض کمالی : ۱۵۸
۱۴۲
المجموع والمصادر : ۲۳۹
المحاجاة : ۴۱
محافل : ۲۶۷
محب بن شحنة : ۲۱۷
محبوب القلوب: ۲۳۸
محسن ادیب العلماء : ۱۱۹،۲۷۳
محقق خوانساری : آقاحسین .
محمد : ۲۹۰
محمد (شرف الدین) : ۷۵
محمد بن ابی بکر: ابن جماعة .
محمد بن ادریس : ۷۵،۱۷۳
محمد بن امور : ۴۶
محمد بن بواب : ۱۸۷
محمد بن محمد تقی : ۲۴۳
محمد بن حاجی : ۱۳
محمد بن حسام : جمال الدین بن حسام .
محمد بن حسن : ۱۴۵
محمد بن حسن : ابن درید
محمد بن حاج میرعلی : ۲۴۲
محمد بن رسول : ۲۷۸
محمد بن عمر ارزنجانی کاتب : ۱۴
محمد ارموی : ۱۴
محمد استرآبادی (ضیاءالدین) : ۲۰۵
محمد اسکافی : ۷۳
محمد بن عمر اصفهانی نحوی : ۱۰
محمد بن محمد اصفهانی : ۳۶
محمد امیر بیك : ظهیرالدولة .
محمد انباری : ابن الانباری .
محمد اندلسی : مالك اندلسی ،
محمد بخاری : **۱۵۲**
محمد بن المستنیر بصری : ۲۰۸،۲۰۹
محمد بن حسن بغدادی : ۱۰
محمد بن مؤید بغدادی : ۱۷۰
محمد بیکسماتی : ۸۱
محمد بن ابراهیم بیهقی : ۷۳
محمد بن حسین بیهقی : ابوالفضل :
محمد ترمذی : ۱۵۴
محمد جیانی اصفهانی : ۱۰
محمد بن عمر حافظ : ۵۴
محمد حسین: ۱۷۶
محمد خجندی : ۸۵
محمد خوارزمی بقالی : **۶۱**

محمدخوسفی : ابن حسام .
محمد بن مصطفی : داودزاده
محمد دبیرسیاقی : دبیرسیاقی .
محمد دشت بیاضی : کریم : دشت بیاضی .
محمد دمشقی : ابن الصائغ .
محمد دهلوی قنوجی اصفهانی : ۲۱۸
۳۴۰
محمدبن حسن الرازی : ۵
محمدبن عبدالقادر رازی : ۱۴۵
محمدبن هاشم ربنجی : ربنجی .
محمد (صدرالدین) سالك دهی : ۱۴۹
محمد سماوی : ۲۳۳
محمد سمرقندی : ۱۰
محمدسنبل زاده، محمد وهبی : سنبل زاده
محمد بن علی: شاطبی .
محمد بن یعقوب شافعی شیرازی : فیروز آبادی
محمدشاه هندی : ۲۳۹، ۲۴۰
محمدشمسا اصفهانی : شمسا .
محمد شهرزوری برزنجی : ۱۲۸
محمدشیبانی : ۸۵
محمد شیرازی : ملك الکتاب .
محمد بن حسن شیروانی : ۲۲۰، ۲۱۸
محمدصانعی : ۲۵۵
محمد صیرفی : ۵۵
محمدبن احمد عمیدی : ۳۶
سلطان محمد فاتح عثمانی : ۵۷، ۱۴۵، ۱۷۸
محمدفسائی : میرزاکمالا : ۲۶۸
محمدقادری: قادری
محمد قاینی : جلال الدین
محمد قرافی : بدرالدین
محمد قرشی : جمال الدین .
محمد قرطبی : ابن قوطیة : ۱۰
محمد قزوینی : رفیع الدین .
محمد بن یحیی قزوینی : ۲۱۸
محمد قنوجی : محمد دهلوی .
محمد بن یحیی قونوی : ۸، ۱۱۵، ۱۲۰
محمد بن جلال قهستانی : ۱۱۸
محمد بن حسام قهستانی : حسامی واعظ .
محمدقیروانی : فزار .
محمد بن علی کاتب : ۱۴
محمد بن علی کاشغری ، ۵۴
محمدکرمانی : ۲۸۷
۱۶۹ محمدبن عبدالخالق گیلانی :
محمدلنجانی : لنجانی .
محمدلاهندی صاحب مؤیدالفضلاء .
محمدمالکی مغربی: ابن الطبیب .
محمدبن احمدالمدنی : ۲۱۸
محمد مشکاة : کتابخانهٔ : ۵۴، ۷۷
محمدبن احمدمنساوی : ۲۱۸
۱۴۰، ۱۴۱ محمدبن عمر نسفی :
محمدنخجوانی : نخجوانی : ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۱۰
ملامحمد وان قلی : ۱۴۶
محمدوهبی : سنبل زاده.
۱۹۷ محمدبن یوسف هروی طبیب :
۱۹۸
محمدیة : ۱۱۲، ۱۷۷
محمود الاسکنی : ۱۶۰
محمودالحواری : حواری
محمود زنجانی : ۱۴۶
محمود زرنده‌ی : ۲۸۶
محمود زمخشری : زمخشری .
۱۳۴، ۱۳۴ محمود السجزی الزنجی :
۱۳۵
محمود سجستانی : ۲۸۶
محمودفرهی : ابونصرفراهی .
محیی الدین : ابن العربی .
محیی الدین قرشی : ۱۳۷
المحیط بلغات القرآن : ۴۸
المحیط بعلم القرآن : ۴۹
محیط طباطبائی : ۸ ، ۵۹، ۸۷، ۱۰۶، ۱۱۷، ۱۳۶، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۰، ۱۸۲، ۲۰۴، ۲۳۴، ۲۶۶، ۲۶۶، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۸، ۲۸۰

مختار الصحاح ـ رازی : ۸۱، ۱۴۵، ۱۴۶
مختصر الصحاح ـ صیمری : ۱۴۶
مختصر الصحاح ـ نباطی : ۱۴۶
مختصر القاموس هیتی : ۲۱۷
مختصر القاموس وزیادته ـ قبرسی : ۲۱۷
مختصر مجمع البیان ـ نباطی : ۱۴۶
مختصر المختلف ـ نباطی : ۱۴۶
مخزن اللغة : ۳، **۳۹۰**
مخطوطات موصل : فهرست ...
مخمسات ادبیة: **۱۱۷**
المدخل الی علم النحو ـ حبیش : ۶۶
مدخل العین : ۷۳
المدخل فی اللغة : ۷۳
مدرسهٔ خان درقم : ۲۳۷
مدرسهٔ سلطان بهادر : ۱۶۰
مدرسهٔ سیاسی : ۲۵
مدرسهٔ صدر : ۲۹۲
مدرسهٔ عالی کلکته : ۲۲۴
مدرسهٔ فورت ولیم: ۲۴۶
مدرسهٔ مهدیقلی خان : ۲۳۷
مدینة : ۲۲۴
مذکمینك : ۲۵
مرآت الجنان : ۱۴۳
مرآت المحققین : ۶۰
سلطان مراد : ۵۷، ۵۷، ۱۷۷، ۱۷۸
سلطان مراد دوم : ۵۷
مرادبخاری : کتابخانهٔ ...
مرادبخش پسرشاه جهان : ۲۲۴
مرادملا : کتابخانهٔ ...
مراسلات ـ داعی : ۱۷۹
مربورك : ۲۰۹
مرتضی انصاری : انصاری: ۱۱۶
مرتضی فراهانی : ۱۵، ۳۶
مرتضی واسطی : زبیدی .
مرج البحرین: ۲۱۷
مرزبانان ایران : ۱۳۹
مرشدبن علی : سیفکی .
مرقات نطنزی : ۲۳، **۱۹**، **۳۶**، ۲۷
مرقات الادب : ۱۱۲، ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۰
۱۷۸، ۱۷۷، **۱۸۳**، ۱۸۳، ۱۹۴
مرقات الصبیان : ۱۱۲، **۳۹۰**
مرکلیوث : ۴۹، ۱۴۴
مزارات کرمان : ۲۹۳
مزامیر العاشقین : ۲۳۷
مزارنانهٔ قهستان : ۱۵۸، ۱۵۸
المزهر ـ سیوطی : ۱۴۲
المستخلص : ۱۷، **۱۵۳**، ۱۵۳، ۱۷۱
۱۷۲، ۲۵۲، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۸۷، ۲۸۸،
مستدرك قاموس ـ سیوطی : ۲۱۵
مستدرك قاموس ـ یمینی : ۲۱۷
المستقصی : ۴۱، ۴۲
مستقیم زاده : سلیمان أمین .
مسجد شاه : ۲۹۲
مسجد فاتح قسطنطنیه : ۲۱۶
مسعود بن محمد (برهان) : ۱۳۸
مسعودبن یکی : ۴۵
مسعودی 5
مشارب التجارب : ۱۱، ۴۸
مشارق الانوار : **۲۹۳**
آقای مشکاة : محمد ...
مشکان دبیر : ابومنصور: ۷
مشکلات البلغه : ۳، ۵، ۶
مشکل القرآن : ۷۲، ۷۶
۷۸
مشکل اللغات : ۷۱
مشوق الصبیان : **۱۱۶**
مشهدخراسان : ۱۶۰، ۳۲۱، ۲۳۷، ۲۹۰
۲۹۳
مشیخهٔ کنز السالکین : ۲۹۳
مصاب : ۱۱۸، ۲۷۳
المصادر : ۹، ۴۱، **۳۹۰**،
۲۹۱

المصادر ـ ابوزید بصری : ۹
المصادر ـ ابوعبیده بصری : ۹، ۹،
۲۴۱
المصادر ـ اصمعی : ۹
المصادر ـ بارانی : ۱۰
المصادر ـ بغدادی : ۱۰
المصادر ـ تنوسی : ۱۱
المصادر ـ زوزنی :
۹ ، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۲، ۳۵، ۳۶، ۳۷،
۴۶، ۴۷، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۲، ۵۴، ۶۱، ۱۳۵
۱۴۱، ۱۶۷، ۲۲۵، ۲۳۸، ۲۴۱،
المصادر ـ قاضی : ۷۳
المصادر ـ کسائی : ۹
المصادر ـ میدانی : ۱۰، ۳۲
المصادر ـ نضر نحوی : ۹
مصادرالقران ـ فراء : ۹
مصادر القرآن ـ یزیدی : ۱۰
مصباح : ۲۲۱، ۲۵۴
مصباح‌المنیر : ۹، ۲۵۱
۲۶۷
مصدقی: حسین .
مصر : ۱۲، ۱۲، ۳۲، ۳۲، ۴۰، ۴۰، ۴۱، ۴۱ ،
۴۱، ۴۵، ۴۸، ۴۹، ۱۴۴، ۱۴۷، ۲۱۷، ۲۲۰ ،
۲۲۰،
مصرحة الاسماء : ۱۹۷، **۲۰۱**
۲۰۲
مصطفی بن سعدالانام : ۷۶
مصطفی بن شمس‌الدین : ۷۵
مصطفی چلبی : ۵۷
مصطفی عثمان رومی : ۲۵۹
مصطلاحات : ۲۵۴
مضطرزنوزی : **۱۱۶**
مطالع الاسرار : ۲۹۳
مطبعة الجوائب : ۲۱۹
مطلع مقاصداللغة : **۲۹۱**
مطهری : ۱۶۵
مظفرالدین یولوق ارسلان : ۱۲۶
مظفری : حسام خوئی .
معالم العلما : ۳۳
معتزلة : ۴۰، ۴۱
معجم‌الادباء : ۱۱، ۳۱، ۳۱، ۳۳، ۳۷
۴۸، ۴۸، ۴۹، ۱۳۵، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۴
معجم البلدان : ۱۹، ۲۵، ۱۴۴
معجم المطبوعات : ۱۱۲، ۴۱، ۱۴۳، ۱۴۷
۲۱۶، ۲۲۰، ۲۲۵
معربات : ۲۲۴
معرفت تقویم : ۲۷۹
معمر بن‌مثنی: ابوعبیدة.
معروف برزنجی : ۲۹۵
معروف زمال : ۲۹۴
معروف‌شاعر : ۲۹۴
معیارالادب : ۲۰۱
دکترمعین : 8
المغرب : ۱۹۸
مغل‌قره‌وی : ۱۱۲
مغول : ۸۴، ۸۵، ۱۱۲، ۱۴۲
مفتاح اللغة ـ لنجانی : ۱۱۲، ۲۵۰
۳۵۱
مفتی محمد سعدالله‌مرادآبادی : سعد ...
مفتی میرمحمدعباس : عباس .
مفردات ومرکبات : 3
المفصل ـ زمخشری : ۴۱، ۴۱
مفلح بن‌حسن‌صیمری : ۱۴۶
مقاتل بن‌سلیمان : ۷۸
مقاصد اللغات : **۳۹۳**
مقامات حریری : ۷۲، ۲۵۱،
۲۶۳
مقامات ـ زمخشری : ۴۱
مقاییس : ۴۹، ۱۴۴
مقدمة‌الادب : ۳، ۴۰، ۵۱، ۵۲، ۲۶۱، ۲۸۱،
۲۸۲
مقدمةالادب ـ خوارزمی : ۴۰، **۴۷**
مقدمة الادب ـ زمخشری :
۱۵، ۳۰، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۷، ۷۳، ۱۵۲
۱۵۴، ۲۲۱

مقدمة در نحو-جوهری : ۱۴۳
مقدمة لغتنامه : 3
المقصور والممدود : ۷۳
مقویم : ۲۷۳
محمد مقیم جعفری : ۱۱۸، ۲۲۸،
۳۳۳
مکة : ۴۰، ۲۹۳
ملاحسن اهری : ۲۶۷
ملاصبوحی بیرجندی : ۱۱۷
ملتقط الصحاح : ۱۴۶، ۱۴۶
ملتمسات: ۱۲۶
ملحمة دانیال : ۶۷، ۶۷
ملحدان قهستان : ۸۵
ملخص اللغات : ۳۹۳
ملك دینارغز : ۱۹۷، ۱۹۸
ملکشاه دوم سلجوقی : ۷۹، ۸۰
ملك : آقاحسین :
۶، ۷، ۷، ۱۴، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۲۵، ۳۷،
۳۷، ۴۶، ۴۶، ۵۵، ۵۹، ۵۹، ۶۱، ۶۱، ۶۲، ۶۳،
۷۱، ۷۲، ۷۲، ۷۶، ۷۶، ۸۹، ۹۱، ۹۵، ۹۶،
۹۸، ۹۸، ۱۰۵، ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۳۶،
۱۶۱، ۱۶۲، ۱۷۳، ۱۹۹، ۲۴۷، ۲۳۸، ۲۴۰،
۲۵۲، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۸۰
ملك الکتاب شیرازی : ۵۳، ۲۴۸
ممتاز فراهی : برخوردار ترکمان .
منابع تهیهٔ فرهنك پارسی : 5
مناوی : عبدالرؤف قاهری .
منتخب حدائق السحر : ۲۴۸
منتخبات اللغات : ۲۱۳، ۲۲۳، ۳۳۳،
۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۹
منتخبات اللغة : ۲۴۶، ۳۴۸،
۲۴۹
منتخب شرح نصاب : ۳۹۳
منتخب اللغة : ۲۳۷، ۲۴۰
۳۴۳
منتخب اللغة : ۳۹۴، ۳۹۴
منتخب اللغة : ۵۶
منتهی الارب : ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۴۵
۲۴۶، ۳۴۶، ۲۸۶
المنجد : ۲۸۶
منشآت ترکی ـ داعی : ۱۷۹
منوچهر قرچقای خان : ۲۳۷، ۱۳۸
محمد منیف : ۵۷، ۵۸، ۱۷۹، ۱۷۸،
۱۸۲
منیة الراضی فی رسائل القاضی : ۳۲
منیة الواعظین : ۱۶۲
موارد المصادر ـ هندی : ۱۱
محمد مؤمن : ۲۲۶
محمد مؤمن کنابادی : ۲۶۵
الموجز : ۱۹۸
موزون المیزان : ۲۰۱
موسی چلبی : ۵۷
موسی فاروقی : فاروقی
موسی پسر نصیرالدین : ۱۷۱
موصل : ۷، ۱۱۵، ۱۲۰، ۱۶۴
میرزامهدی خان : ۲۱۱، ۲۴۷
مهدیقلی خان صفا : ۲۳۷
المهذب : ۱۹۸، ۲۲۶، ۲۵۱
مهذب الاسماء : ۱۵، ۵۵، ۷۱، ۱۳۴،
۲۰۱، ۲۰۴، ۲۶۵، ۲۹۱
مهذب الاسماء فی ترتیب الحروف والاشیاء :
۱۳۱، ۱۳۱، ۱۳۳
مهرعلی خان : ۲۴۲
میدان ج: ۳۱، ۳۲
میدانی : احمد بن محمد .
میدانی : سعیدبن احمد
میرلوحی اصفهانی : ۲۱۳
میمنیه : ۱۲
مینوئی : مجتبی : 8 ، ۵، ۱۴، ۱۵، ۱۵،
۱۸، ۲۵، ۲۷، ۳۴، ۳۴، ۳۵، ۳۵، ۳۶، ۳۶،
۴۵، ۴۶، ۵۴، ۵۵، ۶۳، ۷۵، ۷۵، ۷۹، ۱۲۶،
۱۳۰، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۴۹، ۱۵۵، ۱۸۷،
۱۸۹، ۲۰۱، ۲۹۱

« ن »

النادر : ۲۹۱

نادرشاه : ۳۵، ۲۳۹
ناصرالدین‌شاه : ۸۶، ۱۱۴، ۱۱۵، ۲۷۳
ناصرالدین یونس : ۴۶
ناصرکیا : ۱۶۹
ناظم الاطباء نفیسی : ۲۴۶، ۲۵۸
الناموس درذیل قاموس : ۲۱۸
نامهٔ هرات : ۱۵۷
النبات اصمعی
النبات دینوری : 5
نثارالملوك : ۲۰۲
نجدالفلاح : ۱۴۷
نجف : ۲۵، ۱۰۵، ۱۵۷، ۲۰۱، ۲۲۱، ۲۳۳، ۲۳۹
نجم‌الملك : ۱۱۹
نحوالفقهاء ـ میدانی : ۳۲، ۳۸
نخبهٔ وهبی : ۲۵۲، ۲۵۲
نخبة اللغة ـ سنبل زاده : **۱۱۶**
نخجوانی : 8، ۸۱، ۸۷، ۹۵، ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۰، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۷، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۷۲
نزاری قهستانی : ۱۱۷
نزهة الارواح : ۱۹۸
نزهة الطرف فی علم الصرف : ۳۲، ۳۷
نزهة الکتاب ـ خوئی : ۱۲۶، ۱۲۷
نزهة المتأنس : ۴۱
النسخة الالهیة : ۱۵۸، ۱۶۰
نسیم‌الاحباب : **۱۱۷**
نسیم‌السحر : ۷۲
نصاب : 3، ۱۸۹، ۱۹۴، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۴۵، ۲۵۳، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۹۳
نصاب آموز : ۲۹۴
نصاب انگلیسی بفارسی : ۱۱۴
نصاب بدیع امیرخسرو : **۱۶۳**
نصاب بیرجندی : **۱۱۷**
نصاب تجنیس : ۱۵۶، **۱۶۰**، ۱۶۱، ۲۰۷، ۲۱۱
نصاب ترکی بفارسی : ۱۱۲، ۱۱۳
نصاب ترکی بفارسی : ۱۱۳
نصاب ترکی بفارسی : **۱۱۴**
نصاب جمالی : ۱۰۵، **۱۰۶**، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۰، ۱۲۰، ۱۲۰، ۱۵۸، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۱
نصاب حسنی : ۱۱۲، ۲۰۳، ۲۰۷، **۲۰۷**، ۲۰۸، ۲۶۹
نصاب ـ دهلوی : **۱۱۶**
نصاب شیدا : ۱۱۲، ۲۵۰، **۲۵۰**
نصابچه : **۲۱۱**
نصاب الصبیان : نصاب : فراهی : ۷، ۵۹، ۵۹، ۸۴، **۸۴**، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۱، ۹۵، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۵، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۰، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۵، ۱۸۷، ۱۹۴، ۱۹۳، ۱۹۳، ۲۰۵، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۴۵، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۱، ۲۸۱، ۲۸۷، ۲۹۴
نصاب طبری : **۱۱۷**
نصاب فرانسه بفارسی بهجت : **۱۱۴**
نصاب فرانسه بفارسی ـ عبدالحسین : **۱۱۴**
نصاب فرانسه بفارسی ـ فراهانی : **۱۱۴**
نصاب لری بفارسی ـ شهیدی : ۱۱۷
نصاب متعلم : ۸۸، ۱۰۰، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۵۶، ۱۹۴، ۲۰۳، **۲۰۵**، ۲۰۶
نصاب معروف : ۱۱۲، ۲۰۷، ۲۹۴
نصاب المعلم یانصب‌العلم : ۸۸، ۹۹، ۱۱۸، ۱۷۷، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۴، ۲۰۶،
نصاب ناشناس : ۲۹۵
نصاب واژه‌های نو : **۱۱۸**
نصایح الصغار : ۴۱

نصب العلم : نصاب المعلم :
نصرآبادی : ۲۲۱، ۲۳۷
نصرالله تفرشی : ۲۴۸
نصرالله الاوحدی: ۱۵۲، ۱۵۴
نصرالهورینی : ابوالوفاء مصری .
نصیب الاخوان : ۱۲، ۱۱۲، ۱۵۶، **۵۶**، ۱۶۵، ۲۰۷
نصیب الصبیان : ۱۸۷
نصیب الفتیان : ۸۴، ۸۴، ۹۵، ۹۵، ۹۶، ۱۱۲، ۱۱۵، ۱۲۰، **۱۲۶**، ۱۲۷، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۸۷، ۱۸۹، ۲۰۷، ۲۷۲
نصیرالدین طوسی ، ۶۰، ۹۵،
نصیری : فخرالدین .
نصربن شمیل نحوی , ۹، ۷۳
نطنز ج: ۲۵
نطنزی : 3 ، ۲۱، ۲۵، **۲۶**، ۲۷، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۲۷۷،
میرزانظام افشار : ۸۶، ۱۱۸، ۲۷۳، ۲۷۴
خواجه نظام الملك : ۲۱
نظام الدین هروی : ابن حسام :
۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۲۰۶، ۲۵۴
نظامیهٔ بلخ : ۵۶
نظرعلی : **۱۱۶**
نظم الجواهر : ۱۱۶
نظم اللالی فی ترجمة نثر اللالی : ۱۷۵
نعمة الله کورسرخی : ۱۷۶
نفائس الفنون : ۲۷۲، ۲۷۶
نفوذ السهم فیما وقع للجوهری من الوهم : ۱۴۵
نفیسی : سعید
نفیسی : ناظم الاطباء .
نقود الزواهر: جواهر العقود
نقود الزواهر : محمد منیف : ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۲
نقودالزواهر — وطواط : **۵۶**، ۵۷، ۵۸
نوابغ الکلم : ۴۱
نورالثقلین : ۲۲۶
نورالدین جزائری : علی بن نعمه‌الله :
نورالدین مقدسی : علی بن غانم .
نورالصباح فی اغلاط الصحاح : ۱۴۷، ۱۴۹
قاضی نورالله شهید : ۱۶۹، ۱۷۱،
نورالله حسینی : ۴۶
امیرنوری عثمانی : ۷۴
نولکشور : ۱۱۷، ۱۷۱
النهار : ۷۱
نهایة — ابن اثیر : ۱۶، ۲۴۶
نهایة البهجه : ۲۰۱
نیازی حجازی : ۱۱۷
نیشابور : ۱۱، ۴۸، ۴۹، ۳۱، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۱۴۳، ۱۴۳، ۱۴۴

«و»

الواسط ج : ۷۲
وامق یزدی : ۲۵۰
وجوه القرآن : ۱۷، ۶۵، ۶۷، ۶۷، ۶۸، ۶۸، **۷۸**، ۷۹
وجیه‌الدین سهروردی : ۲۳۹
وحیددستگردی : ۱۱۴، ۱۱۷
وترستاین آلمانی : ۴۴، ۴۴، ۴۵، ۴۵
ورامین : ۲۹۲
وسیلة المقاصد : ۱۶۵
وشاح — بیهقی : ۳۱، ۳۳
الوشاح وتثقیف الرماح : ۲۲۰
وطواط : رشیدالدین : 3، ۷، ۳۰، **۵۶**، ۴۳، ۵۷، ۵۷، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۷۹، ۲۴۸، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۷۷
وضوح النصابین : ۲۰۳، **۳۰۷**
وفیات ابن خلکان : ۳۱، ۳۱
ولی بیك بن درگاه‌قلی : ۱۲۰، ۱۳۰، ۱۶۴
وهب بن جمیل : اربنجی .

ویلمار : ۲۰۹
وین ج : ٤۰

« ه »

الهادی ــ میدانی : ۳۲،۳۷،۱٤۱
هادی بیرجندی : ۱۱۷
هارون بن‌صاحب : اربنجی .
هاشم بن حسین : ۱٦۹
محمد هاشم بن محمد قاسم : ۱٤۹
هبة الدین‌شهرستانی : ۱۵۸
هدیة الاحباب : ۱۲،۳۲
هدیة العارفین : ۹،۱۲،۳۱،۳۲،۳۸،
٦۱،٦۵،٦۷،٦۷،٦۸،۷٤،۷۹،۱٦۲،۱٦۹،
۱۷۸،۲۰۰،۲۰۱،۲۰۲،۲۱٦،۲۱٦،
۲۱۷،۲۱۷،۲۱۷،۲۱۸،۲۱۸،۲۵۲،۲۹۱،
هرات ج : ۱۱،۱۱۲،۱۵۷،۱۵۸،
۱۹۸
هفت اقلیم ن : ۱۵۸،۲۰۳
هند : هندوستان : ۱۱،٤۱،۸۵
۹٦:۱۱۱،۱۳،۱۱۷،۱۱۸، ۱۲۰، ۱٤۷،
۱٤۷،۱٤۹،۱٤۹،۱٦۲،۱٦۷،۱۷۰، ۱۷۱،
۲۱۳،۲۱۳،۲۱۳،۲۲٤،۲۲٤،۲۲٦،۲۲٦،
۲۲۷،۲۳٤،۲۳٦،۲۳۹،۲٤۰، ۲٤۵، ۲٤٦،
۲۵۰،۲۵۸،۲٦۳،۲٦٤.
الهوریني: نصر...

« ی »

الیابوس ن: ۲۱۷
یادشتهای دبیرسیاقی : ۳۷
یادشتهای سلطان قرائی : ۱۱٦،۲۵۲
یادشتهای مینوئی : ۲۷،۳۵،٤۵،٤٦،
۵٤،۷۵،۱٤٤،۱۵۵،۲۰۱

یاقوت ، ۱۱،۱۹،۱۹،۳۱،۳۱
۳۳،۳۳، ۳۷ ، ۳۸،٤۸،٤۹،۵٦ ، ۵٦ ،
۱۳۵،۱۳۵،۱٤۲،۱٤۳،۱٤۳،۱٤٤،۱٤٤
یتیمة الدهر : ۱٤۲
یحیی بن ابی‌بکر نقوسی : ۱۱
یحیی عراقی : ۱۸۳
یحیی بن‌زیاد فراء : ۹
یحیی بن محمد شفیع قزوینی : **۲۳۸**
۲۳۹
یزد : ۲۵۰،۲۵۵
یعقوب بن ابراهیم : ۲٦٦
یعقوب بن اسحاق : ابن‌سکیت
یعقوب بن الیاس : ۳۵
یعقوب محمد چرخی : **۳۰٦**
یعقوب شاه : ۲۸۱
مجلهٔ یغما : ۱۰۵،۱۰۷،۱۲۰
یمن: ۷۷،۲۱٤،۲۱٦
ینابع‌اللغه : ٤۹
یوحنا : ۱۲
یوسف آغا : کتابخانهٔ ...
یوسف اوزلی : ۲٤٦
یوسف علوی : ۲۱۱
یوسف بن مانع قرشی : **۲۶۸**،۲۵٤
یوسف یوسفی : **۱۹۹**
یولوق ارسلان : مظفرالدین ...
یونان بعلبك : ۲٤۹
یونس : ناصرالدین . .
یهود: ۱۳۸،۱۷۰

۳ـ فهرست بخشها

شمارهٔ کتاب		چند چاپ	چند نسخه	در کدام صفحه
	سدهٔ پنجم:			
	بخش ۱			
۱	الف : بلغه.	—	۱	۳
۲	ب : مشکلات البلغة.	—	۱	۵
	بخش ۲			
۳	فرهنك ابوالفضل بیهقی.	۱	۲	٦
	بخش ۳			
٤	**الف** مصادر زوزنی.	—	۲۷	۹
۵	**ب** : ترجمان قرآن.	—	۲	۱٦
	بخش ۴			
٦	**الف** : دستور اللغه نطنزی.	—	۱۹	۱۹
۷	**ب** : مرقات.	—	۳	۲٦
	سدهٔ ششم :			
۸	**بخش ۱**			
	الف : السامی فی الاسامی.	۲	۲۲	۳۱
۹	**ب** : الابانة	—	۲	۳۷
۱۰	ج : الاسمی فی الاسماء.	—	۱	۳۹
۱۱	د : ترتیب الاسمی.	—	۱	۳۹
۱۲	**بخش ۲**			
	الف : مقدمة الادب فارسی.	۱	۲۰	٤۰
۱۳	**ب** : مقدمة الادب خوارزمی.	۱	۱	٤۷
۱٤	**بخش ۳**			
	تاج المصادر.	۱	۱۲	٤۸
۱۵	**بخش ۴**			
	حمد و ثنا.	—	۹	۵٦
۱٦	**بخش ۵**			
	الف : تراجم الاعاجم.	—	۲	٦۱

شماره		چاپ	نسخه	صفحه
۱۷	ب : تقلید از تراجم الاعاجم.	—	۲	۶۳
	بخش ۶ فرهنگهای حبیش:			
۱۸	**الف :** قانون ادب .	—	۱۵	۶۵
۱۹	ب : جوامع البیان .	—	۱	۷۶
۲۰	ج : وجوه القرآن.	—	۱	۷۸
۲۱	د : ترجمان قوافی .	—	٤	۷۹
	سدهٔ هفتم :			
	بخش ۱			
۲۲	**الف :** نصاب الصبیان .	۷	۸	۸٤
۲۳	ب : زهرة الادب .	—	۱	۱۲۲
۲٤	ج : نصیب الفتیان .	—	۵	۱۲۶
	بخش ۲			
۲۵	**الف :** مهذب الاسماء.	—	۱۵	۱۳۱
۲۶	ب : تهذیب الاسمایا تاج الاسامی.	—	۳	۱۳۶
	بخش ۳			
۲۷	**الف :** جوامع اللغات.	—	۱	۱۳۹
۲۸	ب : صحیفة العذراء السدیدیة.		۱	۱٤۰
	بخش ۴			
۲۹	صراح اللغة .	٤	—	۱٤۲
	سدهٔ هشتم :			
	بخش ۱ نثر:			
۳۰	**الف :** المستخلص .		۳	۱۵۲
۳۱	ب : ترشیح الفضایل .	—	۱	۱۵٤
	بخش ۲ نظم :			
۳۲	**الف :** ریاض الفتیان .	—	۷	۱۵۶
۳۳	ب : نصاب تجنیس .	۱	۳	۱۶۰
۳٤	ج : سلك الجواهر.	—	۲	۱۶۲
۳۵	د : نصیب الاخوان.	—	۱	۱۶۵
	سدهٔ نهم :			
	بخش ۱ فرهنگهای نثری:			
۳۶	**الف :** کنز اللغات.	۵	—	۱۶۸
۳۷	ب : دستور الاخوان.	—	۱	۱۶۹
۳۸	ج : ترجمان جرجانی.		٤	۱۷۱
۳۹	د : ترجمان عادل بن علی.	۲	۳	۱۷٤

شمارهٔ ردیف		چاپ	نسخه	صفحه
	بخش دوم فرهنگهای منظوم:			
٤٠	**الف:** عقودالجواهر.	—	٥	۱۷۷
٤١	ب : مرقات الادب.	—	۲	۱۸۳
٤۲	ج : تحفهٔ علائی.	—	۱	۱۸۷
٤۳	د : تحفة الفقیر.	—	۱	۱۸۹
٤٤	ه : کاتبیه.	—	—	۱۹۲
٤٥	و : محمدیه.	—	—	۱۹۲
٤٦	ز : رافع النصاب.	—	۱	۱۹۳
٤۷	ح : نصاب المعلم.	—	۱	۱۹٤
	سدهٔ دهم:			
	بخش ۱ فرهنگهای نثری.			
	الف: فرهنگهای پزشکی هروی.			
٤۸	جواهر اللغه .	—	۳	۱۹۷
٤۹	بحرالجواهر.	۲	—	۱۹۷
٥٠	ب : لغات یوسفی.	—	۱	۱۹۹
٥۱	ج : اللغه فی ترجمة الاسم.	—	۱	۲۰۰
٥۲	د : مصرحة الاسماء.	—	۱	۲۰۱
	بخش ۲ فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب:			
٥۳	**الف :** شرح دشت بیاضی.	۱	—	۲۰۳
٥٤	ب : شرح نصاب قهستانی.	—	۱	۲۰٤
٥٥	ج : شرح نصاب ابن امیرالحاج.	—	۲	۲۰٥
٥٦	د : نصاب المتعلم.	—	۳	۲۰٥
٥۷	ه : لغات مشکل نصاب .	—	۱	۲۰٦
٥۸	و : وضوح النصابین.	—	۱	۲۰۷
٥۹	ز : نصاب حسنی.	—	۱	۲۰۷
٦٠	ح : مثلثات منظوم.	٤	٤	۲۰۸
	سدهٔ یازدهم:			
	بخش ۱ شرحهای فارسی قاموس			
٦۱	**الف :** شرح فارسی عبدالرحمان .	—	۱	۲۲۰
٦۲	ب : شرح فارسی شیروانی.	—	۲	۲۲۰
	بخش ۲ فرهنگهای نثری :			
٦۳	**الف :** منتخب اللغات .	۲	۷	۳
٦٤	ب : قسطاس مستقیم.	—	۲	۲۲٥

شمارهٔ ردیف		چاپ	نسخه	صفحه
٦٥	ج : انتخابیه	—	۱	۲۲۷
۰	**بخش ۳ فرهنگهای منظوم و شرحهای نصاب:**			
٦٦	**الف :** قنیة الفتیان .	—	۲	۲۲۸
٦٧	**ب :** ابواب العلوم .	—	۱	۲۲۹
٦٨	ج : شرح نصاب جعفری.	—	۱	۲۳۳
٦٩	د : کنز الفنون.	—	۱	۲۳٤
	سدهٔ دوازدهم:			
۷۰	**الف :** سماء الاسماء .	—	۱	۲۳۷
۷۱	ب : ترجمان اللغة .	۲	—	۲۳۸
۷۲	ج : قابوس.	—	٤	۲۳۹
۷۳	د : ترجمهٔ فروق اللغات.	—	۱	۲٤۰
۷٤	ه : ترجمهٔ اضداد.	—	۱	۲٤۱
۷٥	و : منتخب اللغة.	—	۱	۲٤۳
	سدهٔ سیزدهم :			
	بخش ۱ : فرهنگهای نثری:			
۷٦	**الف :** منتهی الارب.	۳	—	۲٤٦
۷۷	ب : زبدة اللغات .	—	۱	۲٤۷
۷۸	ج : منتخبات اللغة.	۲	۱	۲٤۸
	بخش دوم : فرهنگهای منظوم و شرحهای آن :			
۷۹	**الف :** کوهر منظوم .	۱	—	۲٥۰
۸۰	**ب :** نصاب شیدا .	—	—	۲٥۰
۸۱	ج : مفتاح اللغة .	—	۲	۲٥۱
۷۲	د : تحفهٔ وهبی .	۱	—	۲٥۲
۷۳	ه : لغات قرآن.	—	۱	۲٥۲
۷٤	و : شرح نصاب طالقانی.	۱	—	۲٥۳
۸٥	ز : شرح نصاب تفرشی.	—	۱	۲٥۳
۸٦	ح : شرح نصاب یزدی.	—	۲	۲٥٤
	دنبالهٔ کتاب:			
۸۷	اجمال حسینی.	—	۱	۲٥۸
۸۸	الازهر الواضح .	—	—	۲٥۹
۸۹	الفاظ مفرده.	—	۱	۲٥۹
۹۰	تبصرة الصبیان.	—	۱	۲٦۰
۹۱	تحفة الالفاظ.	—	۲	۲٦۰

شمارهٔ ردیف		چاپ	نسخه	صفحه
۹۲	الترجمان.	—	۲	۲۶۱
۹۳	ترجمان القرآن .	—	۲	۲۶۲
۹۴	حداللغات .	۱	—	۲۶۳
۹۵	حل‌النصاب .	۱	—	۲۶۴
۹۶	خلاصة اللغات .	—	۴	۲۶۵
۹۷	الدرة الیتیمة .	۱	—	۲۶۶
۹۸	سبیکة المعانی .	۱	—	۲۶۷
۹۹	شرح نصاب شولستانی .	—	—	۲۶۸
۱۰۰	شرح نصاب نجار .	—	—	۲۶۸
۱۰۱	شرح نصاب قرشی .	—	—	۲۶۸
۱۰۲	شرح نصاب عربی .	—	—	۲۶۸
۱۰۳	شرح نصاب ناشناس .	—	۱	۲۶۸
۱۰۴	شرح نصاب »	—	۱	۲۶۹
۱۰۵	شرح نصاب »	—	۱	۲۷۰
۱۰۶	شرح نصاب سیفکی .	—	۱	۲۷۰
۱۰۷	شرح نصاب ناشناس .	—	۱	۲۷۱
۱۰۸	شرح نصاب »	—	۱	۲۷۱
۱۰۹	شرح نصاب »	—	۱	۲۷۲
۱۱۰	شرح نصاب »	—	۱	۲۷۳
۱۱۱	شرح نصاب »	—	—	۲۷۳
۱۱۲	شرح نصاب محسن ادیب العلماء .	—	۱	۲۷۳
۱۱۳	فتح المثانی .	۱	—	۲۷۴
۱۱۴	فتحیه .	—	۱	۲۷۵
۱۱۵	فرهنگ تازی بپارسی ناشناس .	—	۱	۲۷۶
۱۱۶	» » » »	—	۱	۲۷۶
۱۱۷	» » » »	—	۱	۲۷۷
۱۱۸	» » » »	—	۱	۲۷۷
۱۱۹	» » » »	—	۱	۲۷۸
۱۲۰	» » » »	—	۱	۲۷۹
۱۲۱	» » » »	—	۱	۲۷۹
۱۲۲	» » » »	—	۱	۲۷۹
۱۲۳	» » » »	—	۲	۲۸۰
۱۲۴	» » » »	—	۱	۲۸۰

شمارهٔ ردیف		چاپ	نسخه	صفحه
۱۲۵	فرهنگ تازی بپارسی ناشناس	—	۲	۲۸۱
۱۲٦	» » » »	—	—	۲۸۲
۱۲۷	» » » »	—	—	۲۸۲
۱۲۸	» » » »	—	—	۲۸۳
۱۲۹	» » » »	—	—	۲۸۳
۱۳۰	» » » فروزانفر .	۱	—	۲۸٦
۱۳۱	فرهنك جامع .	۱	—	۲۸٦
۱۳۲	فرهنك خلیلی .	۱	—	۲۸٦
۱۳۳	قطرات العلوم .	۱	—	۲۸٦
۱۳٤	لباب کلام الله .	۱	—	۲۸۷
۱۳۵	لسان التنزیل .	—	۱	۲۸۷
۱۳٦	اللغات بالاعراب الثلاث.	—	۱	۲۸۸
۱۳۷	لغات قرآن .	—	۱	۲۸۹
۱۳۸	مجمل الاسماء .	—	۱	۲۸۹
۱۳۹	مخزن اللغة .	—	۱	۲۹۰
۱٤۰	مرقات الصبیان .	۱	—	۲۹۰
۱٤۱	مصادر .	—	۱	۲۹۰
۱٤۲	مطلع مقاصد اللغة .	—	۱	۲۹۱
۱٤۳	مقاصد اللغات « لغة الاعراب » .	—	۱	۲۹۲
۱٤٤	ملخص اللغات .	—	—	۲۹۳
۱٤۵	منتخب شرح نصاب .	—	۱	۲۹۳
۱٤٦	منتخب اللغة .	—	۱	۲۹٤
۱٤۷	منتخب اللغة .	—	۱	۲۹٤
۱٤۸	نصاب آموز .	۱	۱	۲۹٤
۱٤۹	نصاب معروف .	—	۱	۲۹٤
۱۵۰	نصاب ناشناس .	—	۱	۲۹۵

لطفاً پیش از بررسی اصلاح یا اضافه فرمائید

ص	س	نادرست	درست
۵	۲۰	.	و نسخهٔ دیگر در کتابخانهٔ گوته در آلمانست. و فیلم
.	.	.	آن در دانشگاه تهران میباشد.
۱۲	۵	هدیقه	هدیة.
۱۴	.	.	بر نسخه‌های زوزنی، باید نسخهٔ دانشکدهٔ ادبیات
.	.	.	خریداری از ورثهٔ اقبال آشتیانی افزوده
.	.	.	شود.
۲۵	.	.	بر نسخه های دستور اللغة باید نسخهٔ دانشگاه
.	.	.	نسخ ۶۸۹ ق. خریداری از صدیقی افزوده
.	.	.	گردد.
۳۶	.	.	بر نسخه های السامی، باید نسخهٔ دانشگاه، نسخ
.	.	.	۶۸۲ ق. افزوده شود.
۳۷	.	.	بر نسخه‌های ابانة، باید نسخهٔ دانشگاه نسخ
.	.	.	۶۸۲ ق. که همراه السامی است افزوده
.	.	.	گردد.
۴۹	۱۶	دو بیت آغاز	(زائداست)
۴۹	۲۳	ج ۳	ج ۴
۶۰	.	.	بر نسخه‌های حمدونا باید نسخهٔ دهخدا ۱۲۹ افزوده
.	.	.	شود.
۶۲	۲۵	نویسنده	از نویسنده.
۷۸	۱۴	بر برتیب	به ترتیب
۸۴	۱۳	۲۳	۲۲ و نا صفحهٔ ۱۶۰ شمارهٔ کتابها یك شمارهٔ پیش افتاده‌است.
۸۰	۲۰	سن	سی
۹۴	سطر آخر	.	بندهای ۱۰۶ تا ۱۱۱ در ص ۲۵۶ یاد شده است.
۱۱۲	۱۰	.	تحفهٔ وهبی در سدهٔ سیزدهم سروده شده است،
۱۱۳	۹۰۸	.	نصاب هندی بفارسی از یوسفی هروی (فهرست
.	.	.	دانشگاه ۳ : ۷۹۳ دیده شود).
۱۴۸	۶	نگاره	نگارنده.
۱۴۸	۱۱	.	اثر دیگر قرشی؛ « عراضة العروضیین »
.	.	.	است (فهرست سپهسالار ۲ : ۴۴۵).
۱۶۲	۱۶	یك	یك یادو

ص	س	نادرست	درست .
۱٦۰	۲٤	۳٤	۳۳ شمارهٔ ردیف کتابها از صفحهٔ ۸٤ تا اینجا تا
۰	۰	۰	یك شماره اضافه شده است .
۱۷۰	۱۲	وداستان	داستان .
۱۷۱	۲۳	ادادة	اداة .
۱۷۹	۲۰	مراد	میرزا .
۱۷۹	۲۷	میرزا	مراد .
۲۰۲	۲۵	الفراق	الفراغ.
۲۰۳	۲	—	بر نسخه‌های «مصرحة الاسماء» باید نسخهٔ فخر الدین نصیری ش ۷٤٤ که تاریخ تألیف ۸۷۲ ق . دارد ودرج ۲–۸۸٦ق در ۱۵۸ برگ نوشته شده و نیز نسخهٔ دار الکتب قاهره نسخ ۹۱٦ق. (فهرست: ۲: ۳۸) افزوده گردد .
۲۰۷	۱۲	نیست	هست .
۲۱٦	سرصفحه	سدهٔ هفتم	سدهٔ یازدهم .
۲۱۷	٤	المناظرصاحب	صاحب « روض المناظر » م ۸۱۵ ق .
۲۲۲	۱۲	صاقر	صادق .
۲۲۹	۸	سپهسار	سپهسالار .
۲۳٦	۱۳تا۱٦	—	سدهٔ دوازدهم یك بخش دارد .
۲۳۷	۱۳	ابو نصر	طاهر نصر .
۲۵۵	۵	المتطب	المتطبب .
۲۵۵	۱۵	شنگی	سنگی .
۲۸۳	۲۷	مکسور	مفتوح II عین درماضی مکسور
۲۸٦	۱۵	جافع	جامع .
۲۸۸	۳	باحتمال قوی	تا پایان سطر ٤ زائد است
۲۹۱	۱	الهبیقی	البیهقی .
۲۹۳	۲۱	متن نظم	نظم متن .
۲۹۳	۲٦	...	۲۱٤۳

فهرست انتشارات دانشگاه تهران

۱ ـ وراثت (۱)	تألیف دکتر عزت‌الله خبیری
۲ ـ A Strain Theory of Matter	» » محمود حسابی
۳ ـ آراء فلاسفه دربارهٔ عادت	ترجمهٔ » برزو سپهری
٤ ـ کالبدشناسی هنری	تألیف » نعمت‌الله کیهانی
٥ ـ تاریخ بیهقی جلد دوم	بتصحیح سعید نفیسی
٦ ـ بیماریهای دندان	تألیف دکتر محمود سیاسی
۷ ـ بهداشت و بازرسی خوراکیها	» » سرهنگ شمس
۸ ـ حماسه سرائی در ایران	» » ذبیح‌الله صفا
۹ ـ مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی	» » محمد معین
۱۰ ـ نقشه برداری (جلد دوم)	» مهندس حسن شمسی
۱۱ ـ گیاه شناسی	» حسین گل گلاب
۱۲ ـ اساس‌الاقتباس خواجه نصیرطوسی	بتصحیح مدرس رضوی
۱۳ ـ تاریخ دیپلوماسی عمومی (جلد اول)	تألیف دکتر حسن ستودهٔ تهرانی
۱٤ ـ روش تجزیه	» » علی‌اکبر پریمن
۱٥ ـ تاریخ افضل ـ بدایع‌الازمان فی وقایع کرمان	فراهم‌آوردهٔ دکتر مهدی بیانی
۱٦ ـ حقوق اساسی	تألیف دکتر قاسم زاده
۱۷ ـ فقه و تجارت	» زین‌العابدین ذوالمجدین
۱۸ ـ راهنمای دانشگاه	—
۱۹ ـ مقررات دانشگاه	—
۲۰ ـ درختان جنگلی ایران	» مهندس حبیب‌الله ثابتی
۲۱ ـ راهنمای دانشگاه بانگلیسی	—
۲۲ ـ راهنمای دانشگاه بفرانسه	
۲۳ ـ Les Espaces Normaux	تألیف دکتر هشترودی
۲٤ ـ موسیقی دورهٔ ساسانی	» مهدی برکشلی
۲٥ ـ حماسه ملی ایران	ترجمهٔ بزرگ علوی
۲٦ ـ زیست شناسی (۲) بحث در نظریهٔ لامارك	تألیف دکتر عزت‌الله خبیری
۲۷ ـ هندسه تحلیلی	» » علینقی وحدتی
۲۸ ـ اصول گداز و استخراج فلزات (جلد اول)	تألیف دکتر یگانه حایری
۲۹ ـ اصول گداز و استخراج فلزات (» دوم)	» » »
۳۰ ـ اصول گداز و استخراج فلزات (» سوم)	» » »
۳۱ ـ ریاضیات در شیمی	نگارش دکتر هورفر
۳۲ ـ جنگل شناسی (جلد اول)	» مرحوم مهندس کریم ساعی
۳۳ ـ اصول آموزش و پرورش	» دکتر محمد باقر هوشیار
۳٤ ـ فیزیولژی گیاهی (جلد اول)	» » اسمعیل زاهدی

۳۶ـ گزارش سفر هند	» » غلامحسین صدیقی
۳۷ـ تحقیق انتقادی در عروض فارسی	» » پرویز ناتل خانلری
۳۸ـ تاریخ صنایع ایران ـ ظروف سفالین	تألیف دکتر مهدی بهرامی
۳۹ـ واژه نامه طبری	» » صادق کیا
۴۰ـ تاریخ صنایع اروپا درقرون وسطی	» عیسی بهنام
۴۱ـ تاریخ اسلام	» دکتر فیاض
۴۲ـ جانورشناسی عمومی	» » فاطمی
۴۳ـ Les Connexions Normales	» » هشترودی
۴۴ـ کالبد شناسی توصیفی(۱) ـ استخوان‌شناسی	» « امیراعلم ـ دکتر حکیم
	دکتر کیهانی ـ دکتر نجم‌آبادی ـ دکتر نیک‌نفس ـ دکتر نائینی
۴۵ـ روان‌شناسی کودک	نگارش دکتر مهدی جلالی
۴۶ـ اصول شیمی پزشکی	» » آ. وارتانی
۴۷ـ ترجمه وشرح تبصرهٔ علامه (جلداول)	» زین‌العابدین ذوالمجدین
۴۸ـ اکوستیک «صوت» (۱) ارتعاشات ـ سرعت	» » ضیاء الدین اسمعیل بیگی
۴۹ـ انگل شناسی	» » ناصر انصاری
۵۰ـ نظریه توابع متغیر مختلط	» » افضلی‌پور
۵۱ـ هندسه ترسیمی وهندسه رقومی	» احمد بیرشک
۵۲ـ درس‌اللغة والادب (۱)	» دکتر محمدی
۵۳ـ جانور شناسی سیستماتیک	» » آزرم
۵۴ـ پزشکی عملی	» » نجم‌آبادی
۵۵ـ روش تهیه مواد آلی	» » صفوی گلپایگانی
۵۶ـ مامائی	» » آهی
۵۷ـ فیزیولژی گیاهی (جلد دوم)	» » زاهدی
۵۸ـ فلسفه آموزش و پرورش	» دکتر فتح‌الله امیرهوشمند
۵۹ـ شیمی تجزیه	» » علی‌اکبر پریمن
۶۰ـ شیمی‌عمومی	» مهندس سعیدی
۶۱ـ امیل	ترجمهٔ مرحوم غلامحسین زیرک‌زاده
۶۲ـ اصول علم‌اقتصاد	تألیف دکترمحمود کیهان
۶۳ـ مقاومت مصالح	» مهندس گوهریان
۶۴ـ کشت گیاه حشره کش پیرتر	» مهندس میردامادی
۶۵ـ آسیب شناسی	» دکتر آرمین
۶۶ـ مکانیک فیزیک	تألیف دکتر کمال جناب
۶۷ـ کالبدشناسی توصیفی(۲) ـ مفصل شناسی	» » امیراعلم ـ دکترحکیم ـ دکتر کیهانی ـ دکتر نجم‌آبادی ـ دکتر نیک‌نفس
۶۸ـ درمانشناسی (جلد اول)	تألیف دکتر عطائی
۶۹ـ درمانشناسی (» دوم)	» » »
۷۰ـ گیاه شناسی ـ تشریح عمومی نباتات	» مهندس حبیب‌الله ثابتی
۷۱ـ شیمی آنالیتیک	» دکتر گاکیک
۷۲ـ اقتصادجلداول	» » علی‌اصغر پورهمایون
۷۳ـ دیوان سیدحسن غزنوی	بتصحیح مدرس رضوی

۷۵ـ اقتصاد اجتماعی	تألیف دکتر شیدفر
۷۶ـ تاریخ دیپلوماسی عمومی (جلد دوم)	» » حسن ستوده تهرانی
۷۷ـ زیبا شناسی	» علینقی وزیری
۷۸ـ تئوری سنتتیك گازها	» دکتر روشن
۷۹ـ کار آموزی داروسازی	تألیف دکتر جنیدی
۸۰ـ قوانین دامپزشکی	» » میمندی‌نژاد
۸۱ـ جنگل‌شناسی جلد دوم	» مرحوم مهندس ساعی
۸۲ـ استقلال آمریکا	» دکتر مجیر شیبانی
۸۳ـ کنجکاویهای علمی و ادبی	—
۸۴ـ ادوار فقه	» محمود شهابی
۸۵ـ دینامیك گازها	» دکتر غفاری
۸۶ـ آئین دادرسی در اسلام	» محمد سنگلجی
۸۷ـ ادبیات فرانسه	» دکتر سپهبدی
۸۸ـ از سرین تا یونسکو ـ دو ماه در پاریس	» » علی‌اکبر سیاسی
۸۹ـ حقوق تطبیقی	» » حسن افشار
۹۰ـ میکروب‌شناسی (جلد اول)	تألیف دکتر سهراب دکتر میردامادی
۹۱ـ میزراه (جلد اول)	» » حسین گلژ
۹۲ـ » (جلد دوم)	» » » »
۹۳ـ کالبد شکافی (تشریح عملی دست‌وپا)	» » نعمت‌الله کیهانی
۹۴ـ ترجمه و شرح تبصره علامه (جلددوم)	» زین‌العابدین ذوالمجدین
۹۵ـ کالبد شناسی توصیفی (۳) ـ عضله شناسی	» دکتر امیراعلم ـ دکتر حکیم دکتر کیهانی ـ دکتر نجم‌آبادی ـ دکتر نیك‌نفس
۹۶ـ » » (۴) ـ رگ شناسی	» » » »
۹۷ـ بیماریهای گوش وحلق و بینی (جلداول)	تألیف دکتر جمشیداعلم
۹۸ـ هندسهٔ تحلیلی	» » کامکار پارسی
۹۹ـ جبر و آنالیز	» » » »
۱۰۰ـ تفوق و برتری اسپانیا (۱۵۵۹ـ۱۶۶۰)	» » بیانی
۱۰۱ـ کالبدشناسی توصیفی ـ استخوان‌شناسی اسب	تألیف دکتر میر بابائی
۱۰۲ـ تاریخ عقاید سیاسی	» » محسن عزیزی
۱۰۳ـ آزمایش و تصفیهٔ آبها	نگارش » محمد جواد جنیدی
۱۰۴ـ هشت مقاله تاریخی و ادبی	» نصرالله فلسفی
۱۰۵ـ فیه مافیه	» بدیع‌الزمان فروزانفر
۱۰۶ـ جغرافیای اقتصادی (جلداول)	» دکتر محسن عزیزی
۱۰۷ـ الکتریسیته وموارد استعمال آن	» مهندس عبدالله ریاضی
۱۰۸ـ مبادلات انرژی درگیاه	» دکتر اسمعیل زاهدی
۱۰۹ـ تلخیص‌البیان‌عن‌مجازات‌القران	» سید محمد باقر سبزواری
۱۱۰ـ دو رساله ـ وضع الفاظ و قاعده لاضرر	» محمود شهابی
۱۱۱ـ شیمی آلی (جلداول) تئوری واصول‌کلی	» دکتر عابدی
۱۱۲ـ شیمی آلی «ارگانیك» (جلداول)	» » شیخ
۱۱۳ـ حکمت‌الهی عام و خاص	» مهدی‌قمشهٔ
۱۱۴ـ امراض‌حلق‌وبینی وحنجره	» دکتر علیم مروستی

۱۱۶ـ هندسه تحلیلی	» » احمد عقیلی
۱۱۷ـ شکسته بندی(جلد دوم)	» » امیر کیا
۱۱۸ـ باغبانی (۱) باغبانی عمومی	» مهندس شیبانی
۱۱۹ـ اساس التوحید	» مهدی آشتیانی
۱۲۰ـ فیزیك پزشکی	» دکتر فرهاد
۱۲۱ـ اکوستیك « صوت » (۲) مشخصات صوت - لوله - تار	» » اسمعیل بیگی
۱۲۲ـ جراحی فوری اطفال	تألیف دکتر مرعشی
۱۲۳ـ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوة(۱)	» علینقی منزوی تهرانی
۱۲۴ـ چشم پزشکی (جلداول)	» دکتر ضرابی
۱۲۵ـ شیمی فیزیك	» » بازرگان
۱۲۶ـ بیماریهای گیاه	» » خبیری
۱۲۷ـ بحث در مسائل پرورش اخلاقی	» » سپهری
۱۲۸ـ اصول عقاید و کرائم اخلاق	» زین‌العابدین ذوالمجدین
۱۲۹ـ تاریخ کشاورزی	» دکتر تقی بهرامی
۱۳۰ـ کالبدشناسی انسانی(۱) سر و گردن	» » حکیم و دکتر گنج بخش
۱۳۱ـ امراض واگیردام	» » رستگار
۱۳۲ـ درس اللغة والادب(۳)	» » محمدی
۱۳۳ـ واژه نامه گرگانی	» » صادق کیا
۱۳۴ـ تك یاخته‌شناسی	» » عزیز رفیعی
۱۳۵ـ حقوق اساسی چاپ پنجم (اصلاح شده)	» » قاسم زاده
۱۳۶ـ عضله وزیبائی پلاستیك	» » کیهانی
۱۳۷ـ طیف جذبی واشعهٔ ایکس	» » فاضل زندی
۱۳۸ـ مصنفات افضل الدین کاشانی	نگارش دکتر مینوی ویحیی مهدوی
۱۳۹ـ روان‌شناسی (ازلحاظ تربیت)	» » علی‌اکبر سیاسی
۱۴۰ـ ترمودینامیك (۱)	» مهندس بازرگان
۱۴۱ـ بهداشت روستائی	نگارش دکترزوین
۱۴۲ـ زمین شناسی	» » یدالله سحابی
۱۴۳ـ مکانیك عمومی	» » مجتبی ریاضی
۱۴۴ـ فیزیولوژی (جلد اول)	» » کاتوزیان
۱۴۵ـ کالبدشناسی وفیزیولوژی	» » نصرالله نیك‌نفس
۱۴۶ـ تاریخ تمدن ساسانی (جلداول)	» سعید نفیسی
۱۴۷ـ کالبدشناسی توصیفی(۵) قسمت اول سلسله اعصاب محیطی	» دکتر امیراعلم ـ دکتر حکیم دکتر کیهانی ـ دکتر نجم آبادی ـ دکتر نیك نفس
۱۴۸ـ کالبدشناسی توصیفی(۵) قسمت دوم سلسله اعصاب مرکزی	» » » »
۱۴۹ـ کالبدشناسی توصیفی (۶) اعضای حواس پنجگانه	» » » »
۱۵۰ـ هندسه عالی (گروه و هندسه)	تألیف دکتر اسدالله آل‌بویه
۱۵۱ـ اندام‌شناسی گیاهان	» » پارسا
۱۵۲ـ چشم پزشکی (۳)	نگارش دکتر ضرابی
۱۵۳ـ بهداشت شهری	» » اعتمادیان
۱۵۴ـ انشاء انگلیسی	» بازارگادی

۱۵۶ـ آسیب شناسی (گانگلیون استلر)	« « آرمین
۱۵۷ـ تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی	« « ذبیح‌الله صفا
۱۵۸ـ تفسیر خواجه عبدالله انصاری	بتصحیح علی‌اصغر حکمت
۱۵۹ـ حشره‌شناسی	تألیف جلال افشار
۱۶۰ـ نشانه‌شناسی (علم‌العلامات) (جلد اول)	« دکتر محمدحسین میمندی‌نژاد
۱۶۱ـ نشانه‌شناسی بیماریهای اعصاب	« « صادق صبا
۱۶۲ـ آسیب‌شناسی عملی	« « حسین رحمتیان
۱۶۳ـ احتمالات و آمار	« « مهدوی اردبیلی
۱۶۴ـ الکتریسیته صنعتی	تألیف دکتر محمد مظفری زنگنه
۱۶۵ـ آئین دادرسی کیفری	« « محمدعلی هدایتی
۱۶۶ـ اقتصاد سال اول (چاپ‌دوم اصلاح‌شده)	« « علی‌اصغر پورهمایون
۱۶۷ـ فیزیك (تابش)	« « روشن
۱۶۸ـ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوة (جلددوم)	« علینقی منزوی
۱۶۹ـ « « « « « (جلدسوم ـ قسمت اول)	« محمدتقی دانش‌پژوه
۱۷۰ـ رساله بودو نمود	« محمودشهابی
۱۷۱ـ زندگانی شاه‌عباس اول	« نصرالله فلسفی
۱۷۲ـ تاریخ بیهقی (جلدسوم)	بتصحیح سعید نفیسی
۱۷۳ـ فهرست نشریات ابوعلی‌سینا بزبان فرانسه	« « «
۱۷۴ تاریخ مصر (جلداول)	تألیف احمد بهمنش
۱۷۵ـ آسیب‌شناسی آزردگی سیستم رتیکولو آندوتلیال	« دکتر آرمین
۱۷۶ـ نهضت ادبیات فرانسه در دوره رومانتیك	« مرحوم زیرك‌زاده
۱۷۷ـ فیزیولژی (طب عمومی)	نگارش دکتر مصباح
۱۷۸ـ خطوط لبه‌های جذبی (اشعهٔ ایکس)	« « زندی
۱۷۹ـ تاریخ مصر (جلددوم)	« احمد بهمنش
۱۸۰ـ سیر فرهنگ در ایران و مغرب‌زمین	« دکتر صدیق‌اعلم
۱۸۱ـ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوة (جلدسوم ـ قسمت دوم)	« محمدتقی دانش‌پژوه
۱۸۲ـ اصول فن کتابداری	« دکترمحسن صبا
۱۸۳ـ رادیو الکتریسیته	« « رحیمی
۱۸۴ـ پیوره	« « محمود سیاسی
۱۸۵ـ چهار رساله	« محمد سنگلجی
۱۸۶ـ آسیب‌شناسی (جلددوم)	« دکتر آرمین
۱۸۷ـ یادداشت‌های مرحوم قزوینی	فراهم آورده آقای ایرج افشار
۱۸۸ـ استخوان شناسی مقایسه‌ای (جلددوم)	تألیف دکتر میربابائی
۱۸۹ـ جغرافیای عمومی (جلداول)	« « مستوفی
۱۹۰ـ بیماریهای واگیر (جلداول)	« « غلامعلی بینش‌ور
۱۹۱ـ بتن فولادی (جلد اول)	« مهندس خلیلی
۱۹۲ـ حساب جامع و فاضل	نگارش دکتر مجتهدی
۱۹۳ـ مبدء و معاد	ترجمه آقای محمودشهابی
۱۹۴ـ تاریخ ادبیات روسی	تألیف « سعید نفیسی
۱۹۵ـ تاریخ تمدن ایران ساسانی (جلددوم)	« « « «

۱۹۷- شیمی وفیزیك (جلداول)	« « توسلی
۱۹۸- فیزیولوژی عمومی	« « شیبانی
۱۹۹- داروسازی جالینوسی	« « مقدم
۲۰۰- علم‌العلامات نشانه‌شناسی (جلد دوم)	« « میمندی نژاد
۲۰۱- استخوان شناسی (جلد اول)	« « نعمت‌اله کیهانی
۲۰۲- پیوره(جلد دوم)	« « محمود سیاسی
۲۰۳- علم‌النفس ابن‌سینا وتطبیق آن با روانشناسی جدید	« « علی‌اکبر سیاسی
۲۰۴- قواعدفقه	« آقای محمودشهابی
۲۰۵- تاریخ‌سیاسی ودیپلوماسی ایران	« دکتر علی‌اکبر بینا
۲۰۶- فهرست مصنفات ابن‌سینا	« مهدوی
۲۰۷- مخارج‌الحروف	تصحیح‌وترجمهٔ دکتر پرویز ناتل‌خانلری
۲۰۸- عیون الحکمه	ازابن‌سینا ـ چاپ عکسی
۲۰۹- شیمی بیولوژی	تألیف دکترمافی
۲۱۰- میکربشناسی (جلد دوم)	« آقایان دکتر سهراب ـ دکتر میردامادی
۲۱۱- حشرات زیان‌آور ایران	« مهندس عباس‌دواچی
۲۱۲- هواشناسی	« دکتر محمد منجمی
۲۱۳- حقوق‌مدنی	« « سیدحسن امامی
۲۱۴- ماخذقصص وتمثیلات مثنوی	نگارش آقای فروزانفر
۲۱۵- مکانیك استدلالی	« پرفسور فاطمی
۲۱۶- ترمودینامیك (جلد دوم)	« مهندس بازرگان
۲۱۸- گروه بندی وانتقال خون	« دکتریحیی پویا
۲۱۸- فیزیك ، ترمودینامیك(جلداول)	« « روشن
۲۱۹- روان پزشکی (جلدسوم)	« « میرسپاسی
۲۲۰- بیماریهای درونی (جلداول)	« « میمندی‌نژاد
۲۲۱- حالات‌عصبانی یانورز	ترجمه « چهرازی
۲۲۲- کالبدشناسی توصیفی (۷) (دستگاه گوارش)	تألیف دکتر امیراعلم ـ دکترحکیم دکتر کیهانی ـ دکترنجم‌آبادی ـ دکترنیك‌نفس
۲۲۳- علم‌الاجتماع	تألیف دکتر مهدوی
۲۲۴- الهیات	« فاضل تونی
۲۲۵- هیدرولیك‌عمومی	« مهندس ریاضی
۲۲۶- شیمی عمومی‌معدنی‌فلزات(جلداول)	تألیف دکتر فضل‌الله شیروانی
۲۲۷- آسیب‌شناسی آزردگیهای سورنال « غده فوق کلیوی »	« « آرمین
۲۲۸- اصول‌الصرف	« علی‌اکبرشهابی
۲۲۹- سازمان فرهنگی ایران	تألیف دکترعلی کنی
۲۳۰- فیزیك، ترمودینامیك (جلد دوم)	نگارش دکتر روشن
۲۳۱- راهنمای‌دانشگاه	—
۲۳۲- مجموعهٔ اصطلاحات علمی	—
۲۳۳- بهداشت غذائی (بهداشت نسل)	نگارش دکتر فضل‌الله صدیق

۲۳۵- ترجمه‌النهایه باتصحیح ومقدمه(۱)	« آقای سیدمحمدسبزواری
۲۳۶- احتمالات و آمار ریاضی (۲)	« دکتر مهدوی اردبیلی
۲۳۷- اصول تشریح چوب	« مهندس رضا حجازی
۲۳۸- خون‌شناسی عملی (جلداول)	« دکتر رحمتیان دکتر شمسا
۲۳۹- تاریخ ملل قدیم آسیای غربی	« « بهمنش
۲۴۰- شیمی تجزیه	« « شیروانی
۲۴۱- دانشگاهها و مدارس عالی امریکا	« «ضیاءالدین اسمعیل بیگی
۲۴۲- پانزده گفتار	« آقای مجتبی مینوی
۲۴۳- بیماریهای خون (جلد دوم)	« دکتر یحیی پویا
۲۴۴- اقتصاد کشاورزی	نگارش دکتر احمد هومن
۲۴۵- علم‌العلامات (جلدسوم)	« « میمندی نژاد
۲۴۶- بتن آرمه(۲)	« آقای مهندس خلیلی
۲۴۷- هندسهٔ دیفرانسیل	« دکتر بهفروز
۲۴۸- فیزیولژی گل‌ورده بندی تك لپه‌ایها	تألیف دکتر زاهدی
۲۴۹- تاریخ زندیه	« « هادی هدایتی
۲۵۰- ترجمه‌النهایه باتصحیح ومقدمه (۲)	« آقای سبزواری
۲۵۱- حقوق مدنی (۲)	« « دکتر امامی
۲۵۲- دفتر دانش وادب (جزء دوم)	—
۲۵۳- یادداشتهای قزوینی (جلد دوم ب ، ت ، ث ، ج)	« ایرج افشار
۲۵۴- تفوق و برتری اسپانیا	« دکتر خانبابا بیانی
۲۵۵- تیره شناسی (جلد اول)	« « احمد پارسا
۲۵۶- کالبد شناسی توصیفی (۸) دستگاه ادرار و تناسل - پردهٔ صفاق	تألیف دکتر امیر اعلم - دکتر حکیم - دکتر کیهانی دکتر نجم‌آبادی - دکتر نیك نفس
۲۵۷- حل مسائل هندسه تحلیلی	نگارش دکتر علینقی وحدتی
۲۵۸- کالبد شناسی توصیفی (حیوانات اهلی مفصل شناسی مقایسه‌ای)	« میربابائی
۲۵۹- اصول ساختمان ومحاسبه ماشینهای برق	« مهندس احمد رضوی
۲۶۰- بیماریهای خون ولنف (بررسی بالینی و آسیب شناسی)	« دکتر رحمتیان
۲۶۱- سرطان‌شناسی (جلد اول)	« « آرمین
۲۶۲- شکسته بندی (جلد سوم)	« « امیرکیا
۲۶۳- بیماریهای واگیر (جلددوم)	« « بینش‌ور
۲۶۴- انگل‌شناسی (بندپائیان)	« « عزیز رفیعی
۲۶۵- بیماریهای درونی (جلددوم)	« « میمندی‌نژاد
۲۶۶- دامپروری عمومی (جلداول)	« « بهرامی
۲۶۷- فیزیولوژی (جلددوم)	« « علی کاتوزیان
۲۶۸- شعر فارسی (درعهدشاهرخ)	« « بارشاطر
۲۶۹- فن انگشت نگاری (جلداول و دوم)	نگارش ناصرقلی رادسر
۲۷۰- منطق التلویحات	« دکتر فیاض
۲۷۱- حقوق جنائی	تألیف آقای دکتر عبدالحسین علی‌آبادی
۲۷۲- سمیولوژی اعصاب	« « « چهرازی

دکتر نجم آبادی ـ دکتر نیك نفس
(دستگاه تولید صوت وتنفس)

۲۷۴ـ اصول آمار و کلیات آمار اقتصادی — نگارش دکتر محسن صبا
۲۷۵ـ گزارش کنفرانس اتمی ژنو — « « جناب ـ دکتر بازرگان
۲۷۶ـ امکان آلوده کردن آبهای مشروب — نگارش دکتر حسین سهراب ـ دکتر میمندی نژاد
۲۷۷ـ مدخل منطق صورت — نگارش دکتر غلامحسین مصاحب
۲۷۸ـ ویروسها — « « فرج‌الله شفا
۲۷۹ـ تالفیت‌ها (آلکها) — « « عزت‌الله خبیری
۲۸۰ـ گیاه‌شناسی سیستماتیك — « « محمد درویش
۲۸۱ـ تیره‌شناسی (جلددوم) — « « پارسا
۲۸۲ـ احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی — « مدرس رضوی
۲۸۳ـ احادیث مثنوی — « آقای فروزانفر
۲۸۴ـ قواعد النحو — « قاسم تویسرکانی
۲۸۵ـ آزمایشهای فیزیك — « دکتر محمد باقر محمودیان
۲۸۶ـ پندنامه اهوازی یا آئین پزشکی — « « محمود نجم آبادی
۲۸۷ـ بیماریهای خون (جلدسوم) — نگارش دکتر یحیی پویا
۲۸۸ـ جنین شناسی (رویان‌شناسی) جلد اول — « « احمد شفائی
۲۸۹ـ مکانیك فیزیك (اندازه گیری مکانیك نقطه مادی وفرضیه نسبی)(چاپ‌دوم) — تألیف دکتر کمال‌الدین جناب
۲۹۰ـ بیماریهای جراحی قفسه سینه (ریه، مری، قفسه سینه) « « محمدتقی قوامیان
۲۹۱ـ اکوستیك (صوت) چاپ دوم « « ضیاءالدین اسماعیل بیگی
۲۹۲ـ چهار مقاله — بتصحیح « محمد معین
۲۹۳ـ داریوش یکم (پادشاه پارسها) — نگارش « منشی‌زاده
۲۹۴ـ کالبدشکافی تشریح عملی سر و گردن ـ سلسلهٔ اعصاب مرکزی « « نعمت‌الله کیهانی
۲۹۵ـ درس اللغة والادب (۱) چاپ‌دوم « « محمد محمدی
۲۹۶ـ سه گفتار خواجه طوسی — بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه
۲۹۷ـ Sur les espaces de Riemann — نگارش دکتر هشترودی
۲۹۸ـ فصول خواجه طوسی — بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه
۲۹۹ـ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوة (جلدسوم) بخش سوم — نگارش محمدتقی دانش‌پژوه
۳۰۰ـ الرسالة المعینیة « » »
۳۰۱ـ آغاز و انجام « ایرج افشار
۳۰۲ـ رسالهٔ امامت خواجهٔ طوسی — بکوشش محمدتقی دانش‌پژوه
۳۰۳ـ فهرست کتب اهدائی آقای مشکوة (جلدسوم) بخش چهارم » » »
۳۰۴ـ حل مشکلات معینه خواجه نصیر » » »
۳۰۵ـ مقدمه قدیم اخلاق ناصری » جلال‌الدین همائی
۳۰۶ـ بیوگرافی خواجه نصیرالدین طوسی (بزبان فرانسه) — نگارش دکتر امشه‌ای
۳۰۷ـ رساله بیست باب درمعرفت اسطرلاب » مدرس رضوی
۳۰۸ـ مجموعهٔ رسائل خواجه نصیرالدین » » »

۳۱۰ ـ فیزیك (پدیده‌های فیزیکی در دماهای بسیار خفیف)	»	دکتر روشن

کتاب هفتم

۳۱۱ ـ رساله جبر و مقابله خواجه نصیرطوسی	بکوشش	اکبر دانا سرشت
۳۱۲ ـ آلرژی بیماریهای ناشی از آن	تألیف	دکتر هادوی
۳۱۳ ـ راهنمای دانشگاه (بفرانسه) دوم چاپ		—
۳۱۴ ـ احوال و آثار محمدبن جریری طبری	تألیف	آقای علی اکبر شهابی
۳۱۵ ـ مکانیك سینماتیك	»	دکتر احمد وزیری
۳۱۶ ـ مقدمه روانشناسی (قسمت اول)	»	دکتر مهدی جلالی
۳۱۷ ـ دامپروری (جلد دوم)	»	« تقی بهرامی
۳۱۸ ـ تمرینات و تجربیات (شیمی آلی)	»	« ابوالحسن شیخ
۳۱۹ ـ جغرافیای اقتصادی (جلد دوم)	»	» عزیزی
۳۲۰ ـ پاتولوژی مقایسه‌ای (بیماریهای مشترك انسان ودام)	»	» میمندی نژاد
۳۲۱ ـ اصول نظریه ریاضی احتمال	تألیف	دکتر افضلی پور
۳۲۲ ـ رده بندی دولپه‌ای ها و بازدانگان	»	» زاهدی
۳۲۳ ـ قوانین مالیه ومحاسبات عمومی ومطالعه بودجه	»	» جزایری

از ابتدای مشروطیت تا حال

۳۲۴ ـ کالبدشناسی انسانی (۱) سروگردن (توصیفی ـ موضعی ـ طرز تشریح)	»	» منوچهر حکیم و » سیدحسین گنج بخش
۳۲۵ ـ ایمنی‌شناسی (جلد اول)	»	» میردامادی
۳۲۶ ـ حکمت الهی عام وخاص (تجدید چاپ)	»	آقای مهدی الهی قمشه‌ای
۳۲۷ ـ اصول بیماری‌های ارثی انسان (۱)	»	دکتر محمدعلی مولوی
۳۲۸ ـ اصول استخراج معادن	»	مهندس محمودی
۳۲۹ ـ مقررات دانشگاه (۱) مقررات استخدامی ومالی		جمع آوری دکتر کی نیا
۳۳۰ ـ شلیمر		دانشکده پزشکی
۳۳۱ ـ تجزیه ادرار		مرحوم دکتر ابوالقاسم بهرامی
۳۳۲ ـ جراحی فك وصورت	تألیف	دکتر حسین مهدوی
۳۳۳ ـ فلسفه آموزش وپرورش	»	» امیرهوشمند
۳۳۴ ـ اکوستیك (۲) صوت	»	» اسماعیل بیگی
۳۳۵ ـ الکتریسته صنعتی (جلداول چاپ دوم)	»	مهندس زنگنه
۳۳۶ ـ سالنامه دانشگاه		—
۳۳۷ ـ فیزیك جلد هشتم ـ کارهای آزمایشگاه ومسائل ترمودینامیك	»	دکتر روشن
۳۳۸ ـ تاریخ اسلام (چاپ دوم)	»	» فیاض
۳۳۹ ـ هندسهٔ تحلیلی (چاپ دوم)	»	» وحدتی
۳۴۰ ـ آداب اللغة العربیة وتاریخها (۱)	»	» محمد محمدی
۳۴۱ ـ حل مسائل ریاضیات عمومی	تألیف	دکتر کامکار پارسی
۳۴۲ ـ جوامع الحکایات	»	» محمد معین
۳۴۳ ـ شیمی تحلیلی	»	مهندس قاسمی

۳۴۴ ـ اراده معطوف بقدرت (اثر نیچه)	ترجمهٔ دکتر هوشیار
۳۴۵ ـ دفتر دانش و ادب (جلد سوم)	مقالهٔ دکتر مهدوی
۳۴۶ ـ حقوق مدنی (جلد اول تجدید چاپ)	تألیف دکتر امامی
۳۴۷ ـ نمایشنامه لوسید	ترجمهٔ دکتر سپهبدی
۳۴۸ ـ آب شناسی هیدرولوژی	تالیف دکتر جنیدی
۳۴۹ ـ روش شیمی تجزیه (۱)	» » فخرالدین خوشنویسان
۳۵۰ ـ هندسهٔ ترسیمی	» » جمال عصار
۳۵۱ ـ اصول الصرف	» علی اکبر شهابی
۳۵۲ ـ استخراج نفت (جلد اول)	» دکتر جلال الدین توانا
۳۵۳ ـ سخنرانیهای پروفسور رنه ونسان	ترجمه دکتر سیاسی ـ دکتر سیمجور
۳۵۴ ـ کورش کبیر	تألیف دکتر هادی هدایتی
۳۵۵ ـ فرهنگ غفاری فارسی فرانسه (جلد اول)	مهندس امیرجلال الدین غفاری
۳۵۶ ـ اقتصاد اجتماعی	دکتر سید شمس الدین جزایری
۳۵۷ ـ بیولوژی (وراثت) (تجدید چاپ)	» خبیری
۳۵۸ ـ بیماریهای مغز و روان (۳)	» حسین رضاعی
۳۵۹ ـ آئین دادرسی در اسلام (تجدید چاپ)	آقای محمد سنگلجی
۳۶۰ ـ تقریرات اصول	» محمود شهابی
۳۶۱ ـ کالبد شکافی توصیفی (جلد ٤ ـ عضله شناسی اسب)	تألیف دکتر میربابائی
۳۶۲ ـ الرسالة الکمالیه فی الحقایق الالهیه	» سبزواری
۳۶۳ ـ بی‌حسی‌های ناحیه‌ای در دندان پزشکی	» دکتر محمود مستوفی
۳۶۴ ـ چشم و بیماریهای آن	تألیف دکتر باستان
۳۶۵ ـ هندسهٔ تحلیلی	» » مصطفی کامکار پارسی
۳۶۶ ـ شیمی آلی ترکیبات حلقوی (چاپ دوم)	» » ابوالحسن شیخ
۳۶۷ ـ پزشکی عملی	» » ابوالقاسم نجم آبادی
۳۶۸ ـ اصول آموزش و پرورش (چاپ سوم)	» » هوشیار
۳۶۹ ـ پرتو اسلام	بقلم عباس خلیلی
۳۷۰ ـ جراحی عملی دهان و دندان (جلد اول)	تألیف دکتر کاظم سیمجور
۳۷۱ ـ درد شناسی دندان (۱)	» » محمود سیاسی
۳۷۲ ـ مجموعهٔ اصطلاحات علمی (قسمت دوم)	ـ
۳۷۳ ـ تیره شناسی (جلد سوم)	» » احمد پارسا
۳۷۴ ـ المعجم	بتصحیح مدرس رضوی
۳۷۵ ـ جواهر الآثار (ترجمهٔ مثنوی)	بقلم عبدالعزیز صاحب الجواهر
۳۷۶ ـ تاریخ دیپلوماسی عمومی	تألیف دکتر محسن عزیزی
۳۷۷ ـ Textes Français	» بانو نفیسی
۳۷۸ ـ شیمی فیزیك (جلد دوم)	» دکتر علی اکبر توسلی
۳۷۹ ـ زیباشناسی	» آقای علینقی وزیری
۳۸۰ ـ بیماریهای مشترك انسان و دام	» دکتر میمندی نژاد
۳۸۱ ـ فرزان تن و روان	» » بصیر
۳۸۲ ـ بهبود نسل بشر	» » محمد علی مولوی

۳۸۴ ـ گویش آشتیان	تألیف دکتر صادق کیا
۳۸۵ ـ کالبد شکافی (تشریح عملی قفسه سینه وقلب ریه)	نگارش دکتر نعمت‌الله کیهانی
۳۸۶ ـ ایران بعد از اسلام	» عباس خلیلی
۳۸۷ ـ تاریخ مصر قدیم (جلداول چاپ دوم)	» دکتر احمد بهمنش
۳۸۸ ـ آرگلونیاتها (۱) سرخس‌ها	» » خبیری
۳۸۹ ـ شیمی صنعتی (جلد اول)	» » رادفر
۳۹۰ ـ فیزیك عمومی الکتریسیته (جلد اول)	» » روشن
۳۹۱ ـ مبادی علم هوا شناسی	» » احمد سعادت
۳۹۲ ـ منطق و روش شناسی	» » علی اکبر سیاسی
۳۹۳ ـ الکترونیك (جلد اول)	» » رحیمی قاجار
۳۹۴ ـ فرهنگ غفاری (جلد دوم)	» مهندس جلال‌الدین غفاری
۳۹۵ ـ حکمت الهی عام وخاص (جلد دوم)	» محیی‌الدین مهدی الهی قمشه‌ای
۳۹۶ ـ گنج جواهر دانش (۴)	» حسن آل طه
۳۹۷ ـ فن کالبد گشائی و آسیب شناسی	» دکتر محمد کار
۳۹۸ ـ فرهنگ غفاری (جلد سوم)	» مهندس جلال‌الدین غفاری
۳۹۹ ـ مزدا پرستی در ایران قدیم	» دکتر ذبیح‌الله صفا
۴۰۰ ـ اصول روشهای ریاضی آمار	» » افضلی پور
۴۰۱ ـ تاریخ مصر قدیم (جلد دوم)	» » دکتر احمد بهمنش
۴۰۲ ـ عدد من بلغاء ایران فی اللغة	» قاسم تویسرکانی
۴۰۳ ـ علم اخلاق (نظری وعملی)	» دکتر علی‌اکبر سیاسی
۴۰۴ ـ ادوار فقه (جلددوم)	» آقای محمود شهابی
۴۰۵ ـ جراحی عملی دهان و دندان (جلددوم)	نگارش دکتر کاظم سیمجور
۴۰۶ ـ فیزیولژی با لینی	» » گیتی
۴۰۷ ـ سهم الارث	» نصر اصفهانی
۴۰۸ ـ جبر آنالیز	» دکتر محمدعلی مجتهدی
۴۰۹ ـ هوا شناسی (جلد اول)	» » محمد منجمی
۴۱۰ ـ بیماریهای درونی (جلدسوم)	» » میمندی نژاد
۴۱۱ ـ مبانی فلسفه	» » علی‌اکبر سیاسی
۴۱۲ ـ فرهنگ غفاری (جلد چهارم)	» مهندس امیر جلال‌الدین غفاری
۴۱۳ ـ هندسهٔ تحلیلی (چاپ دوم)	» دکتر احمد سادات عقیلی
۴۱۴ ـ کالبد شناسی (عضله‌شناسی مقایسه‌ای) (جلدپنجم)	» » میربابائی
۴۱۵ ـ سالنامه دانشگاه ۱۳۳۶ـ۱۳۳۵	ـ
۴۱۶ ـ یادنامهٔ خواجه نصیر طوسی	نگارش دکتر صفا
۴۱۷ ـ تئوریهای اساسی ژنتیك	» » آزرم
۴۱۸ ـ فولاد وعملیات حرارتی آن	» مهندس هوشنگ خسرویار
۴۱۹ ـ تأسیسات آبی	» مهندس عبدالله ریاضی
۴۲۰ ـ بیماریهای اعصاب (جلد نخست)	نگارش دکتر صادق صبا
۴۲۱ ـ مکانیك عمومی (جلد دوم)	» دکتر مجتبی ریاضی

۴۲۳ ـ مکانیك استدلالی	» پرفسور تقی فاطمی
۴۲۴ ـ تاریخ فرهنگ ایران	» دکتر عیسی صدیق
۴۲۵ ـ شرح تبصره آیة الله علامهٔ حلی (جلد دوم)	» زین‌العابدین ذوالمجدین
۴۲۶ ـ حکیم ازرقی هروی	بتصحیح مرحوم علی عبدالرسولی
۴۲۷ ـ علوم عقلی	نگارش دکتر ذبیح‌الله صفا
۴۲۸ ـ شیمی آنالیتیك	» دکتر گاگیك
۴۲۹ ـ فیزیك الکتریسیته (جلد دوم)	» » روشن
۴۳۰ ـ کلیات شمس تبریزی	باتصحیحات وحواشی آقای فروزانفر
۴۳۱ ـ کانی‌شناسی (تحقیق دربارهٔ بعضی از کانهای جزیره هرمز)	نگارش دکتر عبدالکریم قریب
۴۳۲ ـ فرهنك غفاری فارسی بفرانسه (جلد پنجم)	» امیرجلال‌الدین غفاری
۴۳۳ ـ ریاضیات درشیمی (جلد دوم)	» دکتر هورفر
۴۳۴ ـ تحقیق درفهم بشر	ترجمه دکتر رضازاده شفق
۴۳۵ ـ السعادة والاسعاد	بتصحیح مجتبی مینوی
۴۳۶ ـ تاریخ فرهنك اروپا	نگارش دکتر عیسی صدیق
۴۳۷ ـ نقشه برداری (جلددوم)	» مهندس حسن شمسی
۴۳۸ ـ بیماریهای گیاه (تجدیدچاپ)	» دکتر خبیری
۴۳۹ ـ حقوق مدنی (جلد سوم)	» دکتر سیدحسن امامی
۴۴۰ ـ سخنرانیهای آقای انیس‌المقدسی (استاد دانشگاه آمریکائی بیروت)	
۴۴۱ ـ دردشناسی دندان (جلد دوم)	نگارش دکتر محمودسیاسی
۴۴۲ ـ حقوق اساسی فرانسه (ویرایش ششم)	» » قاسم زاده
۴۴۳ ـ حقوق عمومی واداری	» » شیدفر
۴۴۴ ـ پاتولوژی مقایسه‌ای (جلد سوم)	» » میمندی‌نژاد
۴۴۵ ـ شیمی عمومی معدنی فلزات	» » شیروانی
۴۴۶ ـ فسیل شناسی	» » فرشاد
۴۴۷ ـ فرهنگ غفاری فارسی بفرانسه (جلد ششم)	نگارش امیرجلال‌الدین غفاری
۴۴۸ ـ تحقیق درتاریخ قندسازی ایران	» مهندس ابرهیم ریاحی
۴۴۹ ـ مشخصات جغرافیای طبیعی ایران	» دکترحسین گل گلاب
۴۵۰ ـ جراحی فك وصورت (جلد دوم)	» » حسین مهدوی
۴۵۱ ـ تاریخ هرودت	» » هادی هدایتی
۴۵۲ ـ تاریخ دیپلماسی عمومی (چاپ دوم)	» » حسن ستوده تهرانی
۴۵۳ ـ سازمان فرهنگی ایران (تجدید چاپ)	» » علی کنی
۴۵۴ ـ مسائل گوناگون پزشکی	» » محمدعلی مولوی
۴۵۵ ـ فیزیك الکتریسته (جلد سوم)	» » روشن
۴۵۶ ـ جامعه شناسی یاعلم الاجتماع	» » یحیی مهدوی
۴۵۷ ـ اورمی	» » رفعت
۴۵۸ ـ بهداشت عمومی (پیش گیری بیماریهای واگیر)	نگارش دکتر اعتمادیان
۴۵۹ ـ تاریخ عقاید اقتصادی (چاپ دوم)	» مرحوم دکترحسن شهید نورائی
۴۶۰ ـ تبصره ودورسالهٔ دیگردرمنطق	بکوشش دانش پژوه
۴۶۱ ـ مسائل گوناگون پزشکی (جلد سوم)	نگارش دکتر مولوی

٤٦٢ - کلیات شمس تبریزی (جزوه دوم)	تصحیح فروزانفر
٤٦٣ - ارتدنسی (جلد اول)	نگارش دکتر ریاض
٤٦٤ - یادداشتهای قزوینی (جلد اول)	بکوشش ایرج افشار
٤٦٥ - فهرست پیشنهادی اسامی پرندگان ایران	« سایمون جرویس رید
٤٦٦ - تاریخ دیپلوماسی جلد اول	نگارش دکتر بینا
٤٦٧ - مینودر - یاباب الجنه	« محمدعلی گلریز
٤٦٨ - فلسفه عالی یاحکمت صدرالمتألهین	ترجمه جواد مصلح
٤٦٩ - کالبد شناسی انسانی (تنه)	نگارش پرفسور حکیم
٤٧٠ - شیمی آلی	« دکتر شیخ
٤٧١ - بابا افضل کاشی (جلد دوم)	« « مهدوی
٤٧٢ - تجزیه سنگهای معدنی	« مهندس محمدرضا رجالی
٤٧٣ - اکوستیك	« دکتر اسمعیل بیگی
٤٧٤ - تاریخ دیپلوماسی عمومی (جلد دوم)	« « محسن عزیزی
٤٧٥ - راهنمای زبان اردو (جلد اول)	« « سیدباحیدرشهریار
٤٧٦ - تشخیص جراحی‌های فوری شکم	« « امان‌الله وزیرزاده
٤٧٧ - اصول آمار و کلیات آمار اقتصادی (تجدید چاپ)	« « محسن صبا
٤٧٨ - جواهر الاثار در ترجمه مثنوی (جلد دوم)	« « جواهر کلام
٤٧٩ - لغات واصطلاحات مثنوی (جلد اول)	« « گوهرین
٤٨٠ - تاریخ دامپزشکی (جلد اول)	« « میمندی‌نژاد
٤٨١ - نشانه شناسی بیماریهای اعصاب	« « صادق صبا
٤٨٢ - حساب عددی ترسیمی	« مهندس ریاضی
٤٨٣ - شرح تبصره آیت‌الله‌علامه حلی جلد دوم (چاپ دوم)	« زین العابدین ذوالمجدین
٤٨٤ - ترمودینامیك جلد اول (چاپ دوم)	« دکتر روشن
٤٨٥ - کتابشناسی فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی	« ایرج افشار
٤٨٦ - واژه‌نامه فارسی (بخش ۴ معیار جمالی)	« دکتر صادق کیا
٤٨٧ - دیوان قصائد - هزار غزل - مقطعات	« تقی دانش
٤٨٨ - مکانیك عمومی (جلد اول)	« دکتر مجتبی ریاضی
٤٨٩ - میکروب‌شناسی و زینهاری‌شناسی عمومی	« دکتر کاوه - دکتر احمدشیمی
٤٩٠ - حقوق جنائی (۱) (تجدید چاپ)	« « غلامحسین علی آبادی
٤٩١ - داروهای جالینوسی (۴) (تجدید چاپ)	« « صادق مقدم
٤٩٢ - روش تدریس زبان انگلیسی در دبیرستان (تجدید چاپ)	« « بازارگادی
٤٩٣ - اندام‌شناسی اسب	« « محمود یزدی‌زاده
٤٩٤ - شیمی آلی (جلد اول)	« « نادر شرقی
٤٩٥ - بیماریهای دندان	« « محمود سیاسی
٤٩٦ - راهنمای مذهب شافعی (جلداول)	« حاج سیدمحمدشیخ‌الاسلام کردستانی
٤٩٧ - مفرد وجمع و معرفه ونکره	« دکتر محمد معین
٤٩٨ - بافت شناسی	« « ناصرالدین بامشاد (علوی)

۴۹۹ ـ هیدرلیك (تجدید چاپ)	نگارش آقای مهندس ریاضی
۵۰۰ ـ مؤلفات و مصنفات رازی	« دکتر محمود نجم‌آبادی
۵۰۱ ـ روشهای نوین سرم شناسی	« « نظری
۵۰۲ ـ شیمی آنالیتیك	« « حسین زادمرد
۵۰۳ ـ مکانیك سیالات	« « احمد وزیری
۵۰۴ ـ فلور ایران (جلد هفتم)	« « احمد پارسا
۵۰۵ ـ شیمی مختصر آلی	« « پریمن
۵۰۶ ـ راهنمای دانشگاه (انگلیسی)	ـ ـ
۵۰۷ ـ فرهنگ غفاری (جلد هفتم)	« امیرجلال‌الدین غفاری
۵۰۸ ـ « « (جلد هشتم)	« « «
۵۰۹ ـ نام علمی گیاهان ـ واژه‌نامه گیاهی به انگلیسی ـ فرانسه ـ آلمانی ـ عربی ـ فارسی	« دکتر اسمعیل زاهدی
۵۱۰ ـ بیوشیمی	آقای دکتر گاگیك
۵۱۱ ـ سرطان شناسی (جلد دوم)	« « کمال آرمین
۵۱۲ ـ مکانیك صنعتی (مقاومت مصالح)	« مهندس محمدی